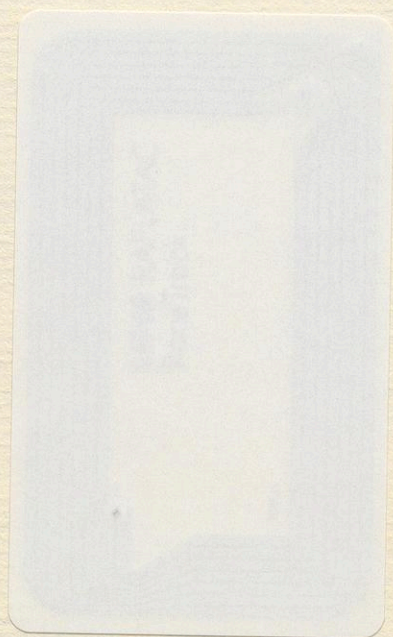

N12<519447433 021

N12<504445862 021

UBTÜBINGEN

Heol

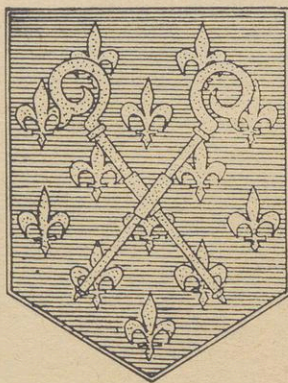
COMMISSIO HISTORICA ORDINIS PRAEMONSTRATENSIS

ANALECTA PRAEMONSTRATENSIA

TOMUS LXIX

1993

FASCICULUS 1-4

X TR

CUM SUBVENTIONE GUBERNII

„VLAAMSE GEMEENSCHAP – MINISTERIE VAN ONDERWIJS”

SECRETARIATUS REDACTIONIS ET ADMINISTRATIO:

Abdij Averbode

B-3271 AVERBODE

238135
Pl. 5334

110. 1100. 1000

15. NOV. 1993

11710

SUMMARIUM tom. LXIX, 1993, fasc. 1-4

Articuli:

W.M. GRAUWEN, Hoe Norbert de H. Schrift navolgde	5-16
W.M. GRAUWEN, Norbert en de concilies van Keulen en Fritzlar, 1118 .	17-40
W.M. GRAUWEN, Norberts reis naar Laon, Kamerijk en Nijvel en de in- bezitneming van Prémontré, 1120	41-50
W.M. GRAUWEN, De duivelverhalen en het exorcisme van Norbert te Maastricht, 1122	51-59
W.M. GRAUWEN, Norbert predikt te Antwerpen in 1124	60-78
L.C. VAN DYCK, Superior Backx van Tongerlo en het norbertijnse paro- chiepastoraat (1839-1868)	79-106

Documenta:

Bruno KRINGS, Das Ordensrecht der Prämonstratenser vom späten 12. Jahrhundert bis zum Jahr 1227. Der Liber consuetudinum und die Dekrete des Generalkapitels	107-242
G.M. VAN DER VELDEN, Brief van de hertog van Alva aan de premonstra- tenzers in de Nederlanden om in 1572 een nationaal kapittel te houden [te Park] in Leuven	243-245

Recensiones:

Curt WALLIN (Hrsg.), <i>Tommarps Urkundsbok 1085-1600. Klostret - Hospitalet - Staden - Socknen</i> (T. Nyberg)	246-247
Paul MAI (Hrsg.), <i>850 Jahre Prämonstratenserabtei Windberg</i> (L. Horstkötter, O. Praem.)	247-249
Émile VAN BALBERGHE, <i>Les manuscrits médiévaux de l'abbaye de Parc.</i> Recueil d'articles (H. Janssens, O. Praem.)	249-251
P.C.M. HOPPENBROUWERS, <i>Een middeleeuwse samenleving. Het Land van Heusden, ca. 1360 - ca. 1515</i> (H. van Bavel, O. Praem.)	251-252
Jan-Arnoud BIJSTERVELD, <i>Laverend tussen Kerk en wereld. De pastoors in Noord-Brabant 1400-1570</i> (L.C. Van Dyck, O. Praem.) . .	252-257
Max MÜLLER, Rudolf REINHARDT, Wilfried SCHÖNTAG (Hrsg.), <i>March- tal, Prämonstratenserabtei, Fürstliches Schloß, Kirchliche Akademie. Festgabe zum 300jährigen Bestehen der Stiftskirche St. Peter und Paul (1692 bis 1992)</i> (L. Horstkötter, O. Praem.)	257-259
P. AL en M. SCHNEIDERS (red.), <i>Een soort onschuldige hobby? Een eeuw liturgisch werk van de Norbertijnen in Nederland</i> (L.C. Van Dyck, O. Praem.)	259-260

Chronicon	261-281
Index	282-286

Index tomi LXIX, 1993	287-288
--	---------

ANNALES HISTORICI ORDINIS PRAEMONSTRATENSIS

ANALECTA PRAEMONSTRATENSIA

ANALECTA PRAEMONSTRATENSIA

ANNALES HISTORICI ORDINIS PRAEMONSTRATENSIS

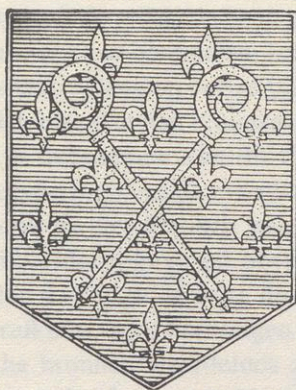
ANNALES HISTORICI ORDINIS PRAEMONSTRATENSIS

ANNALES HISTORICI ORDINIS PRAEMONSTRATENSIS

COMMISSIO HISTORICA ORDINIS PRAEMONSTRATENSIS

ANALECTA PRAEMONSTRATENSIA

TOMUS LXIX — 1993

CUM SUBVENTIONE GUBERNII

„VLAAMSE GEMEENSCHAP – MINISTERIE VAN ONDERWIJS”

SECRETARIATUS REDACTIONIS ET ADMINISTRATIO:

Abdij Averbode

B-3271 AVERBODE

COMMISSIO HISTORICA ORDINIS PRÆMONSTRATENSIS

ANALLECTA PRÆMONSTRATENSIS

TOMUS LXIX — 1883

gl 5334

Hoe Norbert de H. Schrift navolgde

Op theoretisch vlak zal niemand er aan twifelen dat een studie van Norberts spiritualiteit dient te steunen op objectief-wetenschappelijke gronden, d.w.z. op een grondige bronnenstudie. Dit zal voor iedereen vanzelfsprekend lijken, maar toch moet men vaststellen dat tot op heden iedere tijd opnieuw zich een Norbert-figuur heeft geschapen die beantwoordde aan de vroomheid van de eigen tijd en soms zeer ver van de twaalfde-eeuwse bronnen afweek. Denken we bijvoorbeeld maar aan de voorstellingen van Norbert als bestrijder van ketterijen of als kampioen van de eucharistie vanaf de 17de eeuw¹).

Gedeeltelijk is deze "aanpassing" van Norberts figuur aan de idealen van de eigen tijd te verklaren door het feit dat Norbert zelf geen geschriften heeft nagelaten, tenzij enkele oorkonden, zodat zijn opvattingen slechts onrechtstreeks kenbaar zijn uit de beoordelingen door zijn tijdgenoten en door een voorzichtig en kritisch gebruik van de hagiografische bronnen. Anderzijds kan het terecht verwondering wekken dat Norberts biografen nooit de moeite hebben genomen alle bronnen over hem te verzamelen en kritisch te bestuderen. Indien zij al naar de bronnen teruggrepen en niet eenvoudigweg de vorige biografie nog wat mooier en heiliger naschreven, dan beperkte hun bronnenstudie zich toch meestal tot het lezen en letterlijk overnemen van de *Vitae Norberti* en het *De miraculis s. Mariae Laudunensis* van de monnik Herman.

Weliswaar blijft ook nu het kritisch gebruik van hagiografische bronnen een ingewikkelde opgave en bestaat er ook nu nog geen eensgezindheid onder de historici over de vraag in hoeverre deze bronnen historisch bruikbaar zijn. Sommigen stellen nog zonder meer dat alle hagiografische bronnen waardeloos zijn wat de meegedeelde feitenkennis betreft en enkel kunnen gelden als bouwstoffen voor de mentaliteitsgeschiedenis. Dit kan voor sommige *Vitae*, vooral dan uit de Merovingische en Karolingische periode het geval zijn, doch voor de twaalfde eeuw lijkt ons dit standpunt totaal onhoudbaar. De *Vitae Norberti* bijvoorbeeld, ontdaan van hun hagiografische ballast aan topoi,

¹) Ook in de laatste decennia werd Norberts bedoeling meermaals ingeroepen om ideeën te lanceren die hem helemaal vreemd waren.

leveren nog een rijke oogst aan onaanvechtbare historische gegevens. Het komt er enkel op aan onderscheid te maken tussen wat betrouwbaar is en wat niet, maar die vraag dient tenslotte voor elke historische bron te worden gesteld. Bij dit oordeel over hagiografische bronnen zullen de historici, naargelang hun belesenheid, kritische zin en intuïtie, vaak tot afwijkende besluiten komen.

Ook in deze kleine bijdrage, die tenslotte een aspect van Norberts vroomheid tot studieobject heeft, zullen we ons dikwijls op glad ijs begeven. Uit enkele teksten uit de *Vitae* en enkele handelwijzen van Norbert krijgt men stellig de indruk dat hij voor zichzelf en zijn volgelingen een letterlijk volgen van de H. Schrift op het oog had. Daarom loont het wellicht de moeite zijn hele levensloop eens vanuit dat perspectief te bekijken. De gestelde vraag is dus de volgende: welke handelingen stelde Norbert omdat hij meende daartoe door een tekst van de H. Schrift te worden aangespoord? De bedoeling van deze bijdrage is dus niet in de eerste plaats te achterhalen welke methode van bijbelinterpretatie Norbert in theorie voorstond, de letterlijke van Hiëronymus en de Kerkvaders, de allegorisch-mystieke van Rupert van Deutz, de moraliserende (*tropologia*) van Guibert van Nogent, of welke andere dan ook, maar wel hoe Norbert in de praktijk meende te moeten handelen. Over Norberts opvattingen inzake exegese bezitten we trouwens geen enkele inlichting tenzij de vage uitlatingen van Guibert van Nogent, die niet toelaten met zekerheid te stellen dat Norbert enkel de letterlijke verklaring zou hebben voorgestaan, maar wel dat hij over de H. Schrift mediteerde en predikte²).

Of een bepaald schriftcitaat een maatgevende invloed heeft uitgeoefend op Norberts bekering, zoals bij Franciscus een eeuw later het geval zal zijn³), bleef onbekend. Men zou uiteraard voor zijn kluizenaarsleven tussen 1115 en 1118, dat gewijd was aan gebed, studie van de kloostergebruiken en boeteprediking, naar bijbelse voorbeelden kunnen zoeken, maar de beschikbare bronnen vermelden niet dat dit alles geschiedde om bepaalde voorschriften uit de H. Schrift na te volgen.

Een eerste maal kan Norbert letterlijk de H. Schrift hebben gevolgd toen hij, vlak na zijn priesterwijding en bij gelegenheid van zijn eerste

²) Daarover W.M. GRAUWEN, *Guibert van Nogent en Norbert van Gennep*, in *Anal. Praem.*, 1983, LIX, nr. 3-4, blz. 206-220.

³) Namelijk door de perikoop van de zending der apostelen, *Matt.* 10, 5vv., op 24 februari 1208. Zie K. ELM; art. *Franziskus von Assisi*, in *Lexikon des Mittelalters*, dl. IV, München, Zürich, 1989, kol. 83.

H. Mis reeds, meende zijn collega's van Xanten te moeten terechtwijzen. Dit gebeurde uiteraard vanuit zijn vurige bekeringsijver als neofiet, maar de hagiograaf van *Vita A* wijst er ook op dat dit in overeenstemming was met een schriftwoord van Sint-Paulus⁴). Zowel Norbert zelf als zijn hagiograaf dachten en handelden helemaal in de sfeer van de H. Schrift. Dit maakt het uiteraard moeilijk onderscheid tussen beiden te maken en nauwkeurig af te lijnen wat aan Norbert en wat aan zijn hagiograaf moet worden toegeschreven.

Toen Norbert op het Concilie van Fritzlar, 28 juli 1118, zijn levenswijze trachtte te verantwoorden, zou dat, althans volgens de *Vitae Norberti*, gebeurd zijn door een beroep op een aantal bijbelteksten. Het zou echter onvoorzichtig zijn zonder meer te stellen dat Norbert zelf deze teksten voor het Concilie heeft geciteerd. De *Vitae* werden tenslotte ten vroegste dertig jaar na de feiten neergeschreven⁵).

Wel mag men voor zeker aannemen dat zijn debuut als pelgrim na Fritzlar door hem, zoals door de andere pelgrims uit die tijd, werd aangevoeld als een navolging van Abraham⁶). Daartoe kan men veilig besluiten, niet alleen omdat de *Vitae* dit uitdrukkelijk meedelen, maar veeleer wegens de hele pelgrimssymboliek die toentertijd leefde. Speciaal het afstand doen van zijn goederen was ongetwijfeld door evangeliewoorden geïnspireerd⁷). Zijn totale "ontlediging" te Hoei, waarbij zijn laatste geld wordt weggegeven, verwijst weliswaar rechtstreeks naar de uitdrukking van Hiëronymus: *nudus nudum Christum sequi*⁸), die echter zelf o. m. verwantschap vertoont met enkele uitspraken van Sint-Paulus⁹).

⁴) *Vita A*, MGH., SS., 12, blz. 672, II Tim. 4, 2.

⁵) Zie betreffende de datering van de *Vita A*, de *Inleiding tot de Vita Norberti A*, in *Anal. Praem.*, 1984, LX, nr. 1-2, blz. 13-17: nl. 1145-1161/64, en voor de *Vita B*, de *Inleiding tot de Vita Norberti B*, in *Anal. Praem.*, 1990, LXVI, nr. 3-4, blz. 136-140, nl. 1152-1164.

⁶) Daarover het artikel: *Norberts reis naar Saint-Gilles-du-Gard, 1118*, in *Anal. Praem.*, 1990, LXVI, nr. 1-2, blz. 5-22.

⁷) Hierbij kan men denken aan de perikopen van de roeping van Matteus (*Matt.*, 9, 9-10; *Mark.*, 2, 13-15; *Luk.*, 5, 27), van de andere apostelen (*Matt.*, 4, 18-22; *Mark.*, 1, 18, *Luk.*, 5, 1-11), aan het verhaal van de rijke jongeling (*Matt.*, 19, 16-24; *Mark.*, 10, 17-31, *Luk.*, 18, 18-30), alsook aan de zendingsrede van Christus (*Matt.*, 10, 8-10, *Mark.*, 6, 7-11, *Luk.*, 9, 1-5), die uitdrukkelijk in de *Vitae Norberti* en in de *Additamenta* wordt geciteerd.

⁸) Als recente studie hierover moge de verwijzing volstaan naar R. GRÉGOIRE, *L'adage ascétique "Nudus nudum Christum sequi"*, in *Studi storici in onore di O. Bertolini*, Pisa, 1972, dl. I, blz. 395-409. Daarover ook M.L. ARDUINI, *Rupert von Deutz (1076-1129) und der "status christianitatis" seiner Zeit*, Keulen, Wenen, 1987, blz. 220, noot 165.

⁹) *Rom.* 8, 35; *1 Kor.* 4, 11; *2 Kor.* 11, 27.

Daarna volgt de periode waarin Norbert enkel een pelgrimsleven leidt, uitsluitend gewijd aan boete en versterving en zonder prediking. Ook deze vrij korte periode, van ca. september 1118 tot 23 maart 1119, betekent een navolging van een aantal bijbelse thema's. Slechts gedurende deze periode van een zestal maanden heeft Norbert niet gepredikt, enkel en alleen omdat hij dit in het Romaans nog niet kon. Voor het overige maakte de prediking steeds een essentieel deel uit van zijn opvatting van het apostolisch leven, vanaf 1115 tot aan zijn dood¹⁰). Norberts hele levenswijze sedert zijn bekering was bijbels geïnspireerd, maar spijtig genoeg is het meestal niet mogelijk de concrete bijbelteksten aan te wijzen waardoor hij zich liet leiden en die hij trachtte letterlijk na te volgen.

Na deze eerste maanden van zijn pelgrimsleven, gedurende dewelke hij nog niet predikte omdat hij door een gebied trok waarvan hij de taal niet machtig was, volgt een prediktocht langs Fosses, Moustier-sur-Sambre, Gembloers en Corroy-le-Château in de nazomer of in september 1119. Op deze tocht zou Norbert uitsluitend vrede en verzoening hebben gepredikt. Meer dan ooit leefde Norbert hier naar bijbels model. Vooreerst liep hij blootsvoets¹¹). Vervolgens volgde hij letterlijk het evangelisch voorschrift om "geen reiszak, geen schoeisel, noch twee tunieken te dragen¹²)". Naar twaalfde-eeuwse opvattingen betekende dit een apostolisch leven leiden, d.w.z. leven zoals Christus en de apostelen, dus een letterlijk opvolgen van de voorbeelden uit de H. Schrift. Tegelijk voelt en gedraagt Norbert zich als een pelgrim op aarde, een ander bijbels thema dat hem nauw aan het hart lag¹³).

Te Moustier blijft Norbert tot het negende uur bidden in zijn kamer met de deur gesloten, terwijl het volk op zijn prediking staat te wachten. Wanneer Hugo hem discreet daarop attent maakt, antwoordt hij dat men God moet dienen volgens Diens wil en niet volgens de wil der

¹⁰) *Vita A*, blz. 683: "...regulam quam beatus Augustinus suis instituit offerri praecepit. Apostolica etenim vita, quam in praedicatione susceperat, iam optabat vivere..."; idem in *Vita B*, AA. SS. dl. 1 juni, blz. 823C/D, nr. 51.

¹¹) Zie daarover W.M. GRAUWEN, *De betekenis van het blootsvoets lopen in de middeleeuwen, voornamelijk in de 12de eeuw*, in *Archief-en Bibliotheekwezen in België*, 1971, XLII, nr. 1-2, blz. 141-155.

¹²) *Vita A*, blz. 675: "Iuxta mandatum namque evangelii neque peram, neque calciamenta neque duas tunicas portabat..."; *Vita B*, blz. 816F, nr. 28. Citaat uit *Matt.* 10, 10; *Luk.* 9, 3 en *Luk.* 10, 4.

¹³) Daarover meer in het artikel: *Norbert als vredesapostel te Fosses, Moustier, Gembloers en Corroy-le-Château*, in *Anal. Praem.*, 1992, LXVIII, nr. 1-2, blz. 17-42.

mensen¹⁴). Deze passage houdt weerom een letterlijke navolging in van verscheidene bijbelcitaten, maar men moet zich natuurlijk afvragen in hoeverre de voorstelling van zaken van de hagiograaf stamt, die uiteraard Norbert als een evangelisch man wil voorstellen en hem met Christus wil vergelijken.

Na aldaar twee H. Missen te hebben gelezen, houdt Norbert een toespraak, die vanzelfsprekend door de hagiograaf werd opgesteld, maar waarschijnlijk toch Norberts mentaliteit dicht benadert. Hij citeert namelijk nogmaals het Schriftwoord betreffende de zending van de 72 leerlingen, een tekst die de basis vormt van de spiritualiteit van de *Wanderprediger*. Hier echter wordt de tweede opdracht van Christus aan zijn leerlingen aangehaald, nl. dat hun eerste woord wanneer zij een huis binnentreden moest zijn: “Vrede zij dit huis”¹⁵). Dit citaat past goed in de context van de vredestichting en wordt daarom door de hagiograaf aangewend. Toch bezitten we een tweede getuigenis dat Norbert ook dit voorschrift letterlijk heeft opgevolgd, zelfs wanneer het huis dat hij binnentrad een kerk was¹⁶).

Vroeger werd reeds aangestipt hoe het *propositum* van Norbert, zoals dat uiteengezet werd in de *Vita A*, en volgens die bron gericht was tot de kanunniken van Sint-Maarten te Laon in 1119, een reactie van Norbert betekende op de wantoestanden van de maatschappij waarin hij leefde¹⁷). Hoe namelijk die maatschappij leed aan eindeloze veten en betwistingen, waarvoor de gevoerde processen zelden een definitieve oplossing brachten, want ook die processen bleven eindeloos aanslepen en de rechtsbedeling in de toenmalige standenmaatschappij was vaak allesbehalve objectief en rechtvaardig. Ook de kloosters ontkwamen niet aan die betwistingen, want ook voor hen was grondbezit de noodzakelijke levensvoorwaarde. Daaruit volgde op sommige plaatsen een slechte verhouding van de kloosters met hun naburen, vooral dan wanneer de kloosters steeds meer uitbreiding namen en groeiden in omvang en invloed, zodat ze een ernstige bedreiging voor hun omgeving werden. Indien de term “anticlericalisme” mag gebruikt worden voor de 12de eeuw, dan moet hij ongetwijfeld verstaan worden in deze zin,

¹⁴) *Vita A*, hfst. 7, blz. 676; *Vita B*, AA. SS., dl. I juni, blz. 817, nr. 32.

¹⁵) Zie over dit alles het artikel vermeld in noot 11.

¹⁶) Deze passage uit de *Additamenta* zal verder worden behandeld.

¹⁷) Daarover het artikel: *Paus Calixt II te Laon in november 1119 en het “propositum” van Norbert*, in *Anal. Praem.*, 1991, LXVII, nr. 3-4, blz. 175-186.

zelden als een leerstellige tegenstelling, maar eerder als een rivaliteit op materieel vlak van lekenheren die zich bedreigd voelden door de expansie van de kloosters¹⁸). Deze laatsten konden weliswaar minder gemakkelijk beroep doen op fysisch geweld, tenzij dan langs hun kloostervoogd om, maar zij konden zich juridisch veel beter wapenen dan om het even welke lekenheer door pauselijke en bisschoppelijke bekrachtigingen, door echte en vaak ook valse oorkonden waardoor hun bezittingen en rechten werden veilig gesteld.

Vanuit deze toestanden valt het best te begrijpen dat de hervormers uit het begin van de 12de eeuw niet alleen het armoede-ideaal hoog in het vaandel schreven, maar ook wensten door eigen handenarbeid in hun onderhoud te voorzien.

Doch deze maatschappijkritische houding was tevens een evangelische. Ook in het evangelie immers werd de armoede zalig geprezen¹⁹), werd aanbevolen processen te vermijden door met de tegenstander overeen te komen alvorens men bij de rechter aanbelandde²⁰) en werd zonder meer gesteld dat men het gestolene niet zou teruggeisen²¹). Norberts *propositum* blijkt dus een extreem-evangelisch ideaal, een letterlijk navolgen van de evangelische voorschriften.

Bij het aanvaarden van volgelingen na de stichting van Prémontré, vermeldt de *Vita B* dat Norbert niemand uitsloot en alle kandidaten aanvaardde, uit alle naties, edelen en onedelen, rijken en armen, ouderen en jongeren, wijzen, eenvoudigen en ongeletterden. Hij deed dit als navolger van het evangeliwoord: "Wie tot Mij komt, zal ik niet buiten werpen (*Joh. 6, 37*)²²). Deze uitspraak van de auteur van *Vita B* maakt veel kans op geloofwaardigheid, niet alleen omdat Norbert aldus

¹⁸) Zie in dit verband het artikel van G. DESPY, *Le temporel de l'abbaye d'Hélécine au XIIe siècle: un piège pour les Norbertins*, in *Revue du Nord*, 1990, LXXII, blz. 429-441.

¹⁹) De termen "pauper" en "paupertas" uit de Vulgaat werden in de middeleeuwen meestal letterlijk geïnterpreteerd, niet met de vele nuanceringen, zoals de hedendaagse exegeten die in de Hebreeuwse context menen terug te vinden. Zie evenwel daarover ook M.L. ARDUINI, *Rupert von Deutz (1076-1129) und der "status christianitatis" seiner Zeit*, Keulen, Wenen, 1987, blz. 216.

²⁰) *Matt. 5, 25-26; Luk. 12, 58.*

²¹) *Luk. 6, 30*: "Omni autem petenti te tribue: et qui auferit quae tua sunt, ne repetas."

²²) *Vita B*, blz. 826D, nr. 62: "Convenerat siquidem in eadem paupertate multitudo de diversis nationibus et diverso genere, nobiles et ignobiles, divites, pauperes, majoris minorisque aetatis, sapientes, simplices et idiotae, sicut vir ille recipere consueverat, in hoc Evangelii imitator effectus: 'Omnem qui venit ad me non ejiciam foras' (*Joh. 6, 37*)".

weerom een evangeliewoord letterlijk opvolgt, maar ook omdat dezelfde houding terug te vinden is bij andere *Wanderprediger*²³⁾.

Bij de studie van de *Vita B* reeds werd er op gewezen dat de *imitatio* een geliefd thema van deze auteur uitmaakt. Zesmaal wordt gemeld dat Norbert handelde "*exemplo Magistri sui*"²⁴⁾. Uiteraard is dat een zeer verspreid hagiografisch thema en men zal dan ook voor elk geval afzonderlijk moeten oordelen of de verhaalde feiten geloof verdienen.

Volgens de *Vita B* handelde Norbert een eerste maal naar het voorbeeld en de woorden van zijn Meester, toen hij, na zijn bezinningsperiode te Siegburg, zijn uur afwachtte²⁵⁾. Deze uitspraak is duidelijk bedoeld om Norbert met Christus te vergelijken, maar bewijst uiteraard allerm minst dat Norbert zelf die voorbereidingsperiode zou hebben doorgemaakt om bepaalde evangeliewoorden op te volgen.

Vlak na het uitkiezen van de vestigingsplaats beweert de auteur van de *Vita B* weerom dat Norbert besloot naar Prémontré te gaan om daar de dood af te wachten, zoals Christus besloot naar Jeruzalem te gaan sterven²⁶⁾. Deze uitspraak is waardeloos voor ons onderzoek omdat de vergelijking met Christus hier weerom van de hagiograaf stamt en het hoogstwaarschijnlijk helemaal niet in Norberts bedoeling lag te Prémontré te gaan sterven.

Bij de beschrijving van de spiritualiteit van de eerste leerlingen van Norbert melden de auteurs van beide *Vitae* uitdrukkelijk dat het hun enige bedoeling was de H. Schrift te volgen en Christus als leidman te hebben. Zij stellen dit voor als Norberts wil, die hun voorhield dat ze nooit van de rechte weg zouden afwijken indien ze de evangeliën, de woorden van de apostelen en de regel van Augustinus zouden volgen²⁷⁾.

²³⁾ Zie b. v. De *Vita beati Stephani abbatis monasterii Obaziniensis*, in *Stephani Baluzii Tutelensis Miscellanea*..., dl. I, Lucca, 1761, blz. 156: "XXIX. Tunc coeperunt ad monasterium de seculo nobiles et ignobiles, viri pariter ac mulieres, undecunque concurrere et suavi jugo Christi mitia colla submittere."; *Vita Vitalis Saviniacensis*, in *Anal. Boll.*, 1882, I, blz. 365 (meretrices). Ook Robrecht van Arbrissel weigerde niemand, zie J. VON WALTER, *Die ersten Wanderprediger Frankreichs*, dl. I, Leipzig, 1903, blz. 147-148.

²⁴⁾ Zie de *Inleiding tot de Vita Norberti B*, in *Anal. Praem.*, 1990, LXVI, nr. 3-4, blz. 164.

²⁵⁾ *Vita B*, blz. 809F, nr. 8.

²⁶⁾ *Vita B*, blz. 825B, nr. 57. Zinspeling op *Luk.* 9, 51.

²⁷⁾ *Vita A*, blz. 683/4: "Erat ergo mens eorum, qui ab initio collecti sunt, sic affecta, ut de corporalibus cura et sollicitudo vix aliqua esset, universum vero studium ad spiritualia contulerant, scripturas divinas sequi et Christum ducem habere. Nam et pater Norbertus exhortabatur eos, asserens eos numquam exorbitare posse qui secum vellent remanere, si professionem suam secundum evangelia et dicta apostolorum et propositum sancti Augustini quod professi fuerant opere complerent." Idem in *Vita B*, blz. 823F, nr. 53.

Te noteren hierbij dat het volgen van de H. Schrift vóór de regel van Augustinus wordt vermeld. Hier kan dus best Norberts mening getrouw zijn weergegeven.

Na een moordpoging te Maagdenburg zou Norbert gezegd hebben dat het past Christus na te volgen in zijn vergevingsgezindheid voor zijn vijanden²⁸). Hoogstwaarschijnlijk heeft Norbert vaak naar Christus' voorbeeld verwezen, doch hier heeft de hagiograaf ongetwijfeld de meest stichtelijke woorden in Norberts mond gelegd.

Evenzo bij de belegering in de toren in de nacht van 29/30 juni 1129, toen Norbert, zoals Christus in de Olijfhof, naar voren zou zijn getreden en zich aangeboden zou hebben om zijn medestanders te beschermen²⁹).

Na afloop van de belegering moest Norbert alleen de H. Mis opdragen, want zijn volgelingen waren gevlucht, evenals over Christus' volgelingen in het Passieverhaal wordt gezegd³⁰). Uiteraard bewijzen zulke vergelijkingen geenszins dat Norbert hierbij de bedoeling had bepaalde evangeliewoorden te volgen.

Na de opstand van juni 1129 bleef Maagdenburg onrustig en Norberts vrienden zouden hem hebben aangeraden voor een tijd weg te gaan, naar het voorbeeld van zijn Meester die zich verborg voor zijn vervolgers³¹). Deze parallel met Christus stamt weerom van de hagiograaf en Norbert heeft trouwens die raad niet onmiddellijk opgevolgd.

Een laatste maal ten slotte vergelijkt de auteur van *Vita B* Norbert met Christus waar hij Norberts vergevingsgezindheid aanstipt, die vergeleken wordt met Christus' gebed voor zijn vijanden³²).

²⁸) *Vita B*, blz. 838E, nr. 97: "...deceat enim nos Caput principiumque nostrum Jesum Christum imitari. Ait enim: Benefacite his qui oderunt vos...". (*Luk.* 23, 34). Deze passage ontbreekt in *Vita A*, blz. 696.

²⁹) *Vita B*, blz. 841B, nr. 106: "...progrediens in obviam, Magister sui exemplum secutus, 'Unum', inquit, 'hominem quaeritis; ecce ego. Parcite istis...'. Zinspeling op *Joh.* 18, 7. De vergelijking met Christus ontbreekt in *Vita A*, blz. 699.

³⁰) *Vita B*, blz. 841E, nr. 108: "...sed et epistolam et evangelium ipsemet legit: recesserant enim omnes ministri sui taedio et timore affecti; ita ut vere dici potest de eo, sicut de summo Capite nostro Jesu Christo: Relicto eo omnes fugerunt." (*Matt.* 26, 56). De vergelijking met Christus vindt men niet in *Vita A*, blz. 699.

³¹) *Vita B*, blz. 842C, nr. 109: "...persuadebant ei, ut ad tempus cederet, exemplo Magistri sui, qui a facie persequentium eum se abscondit, sicut scriptum est: Jesus autem abscondit se et exivit de templo." (*Joh.* 8, 59). De vergelijking met Christus ontbreekt in *Vita A*, blz. 700.

³²) *Vita B*, blz. 842E, nr. 110: "Satisfactionem illius quaerebat, suam autem minime, exemplo sui Capituli, qui dixit, Pater, ignosce illis, non enim sciunt quid faciunt, et illius Apostoli: Nulli malum pro malo reddentes...". (*Luk.* 23, 34 en *Rom.* 12, 17). Deze passage komt niet voor in *Vita A*, blz. 700.

Uit dit onderzoek van de passages waar de auteur van *Vita B* Norbert met Christus vergelijkt, blijkt dus duidelijk dat de hagiograaf zelf de neiging had om zijn held met Christus te vergelijken en evangeliewoorden op zijn handelwijze toe te passen. Heel vaak echter lijken die passages niet bewijskrachtig voor wat Norberts houding aangaat.

Het meest typische voorval ten bewijze van Norberts letterlijke navolging van de H. Schrift leveren de *Additamenta*, de toevoegingen van de Cappenbergse confraters aan de *Vita B*. Deze toevoegingen bestaan hoofdzakelijk uit een aantal wonderverhalen, waarvan de meeste echter rond een betrouwbare historische kern zijn geweven. Toen Norbert met het leger van Lotharius III op weg was om paus Innocentius II te Rome opnieuw op de pauselijke troon te gaan plaatsen, trok het legertje van Lotharius langs Augsburg naar het zuiden. Daar aangekomen zou Norbert als naar gewoonte telkens hij een kerk binnenging op de drempel hebben neergeknield en gezegd hebben: “Vrede zij dit huis en allen die erin wonen”³³). Op zaterdag, 27 augustus 1132, zou Norbert te Augsburg dus letterlijk het evangelisch voorschrift van Christus aan zijn leerlingen hebben opgevolgd³⁴), zelfs wanneer het huis waar hij binnenging een kerk was. Dit gedeelte van het verhaal der Cappenbergers klinkt bijzonder geloofwaardig omdat zij hier één van Norberts gewoonten verhalen, die volledig strookt met de andere gegevens die hier en daar over zijn letterlijke navolging van de H. Schrift opduiken.

Ten slotte moet de vraag worden gesteld of Norbert met zijn ideaal van letterlijke navolging van de H. Schrift een origineel idee leverde. Dit schijnt niet het geval. Het was zeker een ideaal van die tijd of ten minste van bepaalde groepen uit die tijd³⁵), doch men zal verder moeten

³³) *Additamenta...*, MGH., SS., 12, blz. 705: “Solebat hic ter beatus ad orationem ecclesiam quamlibet ingressurus, ad ipsa semper basilicae limina curvatis dicere genibus: “Pax huic domui et omnibus habitantibus in ea”. Zie voor het volledig verhaal van de gebeurtenissen te Augsburg, W.M. GRAUWEN, *Norbertus, aartsbisschop van Maagdenburg (1126-1134)*, Brussel, 1978, blz. 510-516.

³⁴) *Matt.* 10, 12-13; *Luk.* 10, 5-6. Bij Matteus staat dit voorschrift vlak na de uitverkiezing van de twaalf apostelen; bij Lukas na de zending van de 72 leerlingen.

³⁵) Volgens een hypothese van J. VON WALTER, *Die ersten Wanderprediger Frankreichs*, dl. II, Leipzig, 1906, blz. 158-161, ontstond de “Wanderpredigt” rechtstreeks uit een navolging van de desbetreffende evangeliewoorden en niet uit een navolging van Italiaanse voorbeelden, noch onder invloed van de kataren. Dit lijkt inderdaad de beste van de drie hypothesen.

onderzoeken welke personen of groepen dat ideaal nastreefden. Waren het speciaal Robrecht van Arbrissel³⁶) en de *Wanderprediger*³⁷), zoals dat het geval was met het *vita apostolica*³⁸), of was het tevens een breder ideaal van de klooster- of kapittelgeestelijkheid? Bestond het ideaal van letterlijke *imitatio* nog niet vóór Robrecht van Arbrissel, en o. m. bij de Kerkvaders? Terloops moge hierbij nog worden aangestipt dat ook Hendrik van Lausanne zich voor enkele gedragingen (gebruik van een staf met kruis; vooruitzending van twee leerlingen) aan de letterlijke navolging van de evangeliewoorden hield, die naar zijn mening daarop betrekking hadden³⁹).

Eveneens kan het in dit verband leerzaam zijn niet alleen naar Norberts evangelische leefgewoonten te speuren, maar ook even na te gaan of zijn voorschriften aan zijn volgelingen blijk geven van dezelfde zorg om het evangelie letterlijk op te volgen. Om methodologische redenen kan men hier uiteraard enkel rekening houden met die voorschriften die zeker van Norbert komen en die zijn spijtig genoeg niet zo talrijk.

Vooreerst ontmoeten we in de *Vita B* een paragraaf, getiteld: "Hoe Norbert zijn gezelschap (Hugo) aanmoedigde". Deze passage komt echter niet voor in de *Vita A*, doch wel in alle handschriften van de *Vita B* tot de 16de eeuw⁴⁰). Zij bevat hoofdzakelijk zeer stereotiepe raadgevingen

³⁶) Zie daarover de laatste zin van het boek van J. VON WALTER, *Die ersten Wanderprediger Frankreichs*, dl. II, Leipzig, 1906, blz. 168: "Die Geschichte der mittelalterlichen Frömmigkeit besteht zu einem großen Teil aus einer Geschichte des Begriffes der imitatio Christi. Der Hauptvertreter dieses Gedankens war der heil. Franziskus. Aber das von ihm vertretene Frömmigkeitsideal war längst vor ihm vorhanden. Die ersten bewußten Vertreter desselben waren Robert von Arbrissel und die von ihm angeregten Männer." Norbert verdient hier voorzeker eveneens vermeld te worden, na Robrecht van Arbrissel en vóór Franciscus.

³⁷) Dit schijnt geïnspireerd te worden door P. CLASSEN, *Eschatologische Ideen und Armutsbewegungen im 11. und 12. Jahrhundert*, in *Ausgewählte Aufsätze*, Sigmaringen, 1983, blz. 307-326, zie blz. 314: "Ein rigoroser Biblismus, die buchstäbliche Nachahmung des in der Bibel gegebenen Beispiels kennzeichnet Männer wie Robert von Arbrissel, Peter den Eremiten, Norbert von Xanten, aber auch Tanchelm, Peter von Bruis und Heinrich von Lausanne." In dit citaat wordt o.i. onvoldoende onderscheid gemaakt tussen enerzijds de theoretische exegetische richting, die vaak door de termen biblisme of monastieke theologie wordt aangeduid, en anderzijds het letterlijk naleven van de bijbelse uitspraken in de praktijk. Alleen het laatste wordt hier onderzocht.

³⁸) Daarover H. GRUNDMANN, *Religiöse Bewegungen im Mittelalter*, Hildesheim, 1961, blz. 506-507.

³⁹) J. VON WALTER, *Die ersten Wanderprediger Frankreichs*, dl. II, Leipzig, 1906, blz. 133-134.

⁴⁰) *Vita B*, blz. 817BC, nr. 30. Daarover de *Inleiding tot de Vita Norberti B*, in *Anal. Praem.*, 1990, LXVI, nr. 3-4, blz. 166-167.

betreffende de deugdbeoefening in het klooster. Hoe bijbels-gericht ook, deze passage maakt weinig kans Norberts opvattingen weer te geven en blijft waardeloos voor ons onderwerp.

Verderop in de *Vitae* wordt nog een paar maal uitdrukkelijk naar Norberts wil verwezen, met de inleiding: “*voluit ut...*”⁴¹⁾. Hier worden enkele voorschriften van Norbert aangehaald, die voornamelijk zijn strengheid in de kijker plaatsen. Hij wilde nl. dat zijn volgelingen het hele jaar door zouden vasten en zich tevreden stellen met één enkele maaltijd per dag. Volgens de *Vita B* wilde hij dat zij op ezels zouden rijden voor afstanden kleiner dan vier of vijf mijl⁴²⁾. De hagiograaf zelf voegt onmiddellijk hieraan toe dat dit bevel onuitvoerbaar bleek wegens de menselijke zwakheid. Tenslotte beval Norbert nog hopen (*feminalia*) te dragen, wat blijkens de context eveneens als een uiting van mannelijke kracht en een reactie tegen verwekelijking werd gezien⁴³⁾.

Na Norberts voorschrift om wollen kleding te dragen, behalve bij de goddelijke diensten, voegt de hagiograaf nog drie bevelen van Norbert toe, nl. reinheid rondom het altaar; de bestraffing van overtredingen en nalatigheden in het kapittel en overal elders, en de zorg voor de armen en de gastvrijheid⁴⁴⁾.

Uiteraard zijn dit voorschriften die niet los staan van de H. Schrift, maar zij bieden onvoldoende houvast om te stellen dat Norbert ook aan zijn volgelingen in de eerste plaats een letterlijke navolging van de H. Schrift zou hebben opgelegd. Onrechtstreekse aanwijzingen zijn wellicht daarvoor bewijskrachtiger, nl. waar Norbert de evangeliën en de uitspraken van de apostelen vóór de regel van Augustinus stelt⁴⁵⁾, en

⁴¹⁾ *Vita A*, blz. 684; *Vita B*, blz. 824AB, nr. 54.

⁴²⁾ Dit voorschrift ontbreekt in *Vita A*, blz. 684.

⁴³⁾ Ook dit voorschrift vindt men alleen in *Vita B*, blz. 824A, nr. 54; J.C. VANDER STERRE, blz. 112 (zonder varianten!). De oorspronkelijke vorm lijkt wel “*femoralia*”, dijbekleding, geweest te zijn. In de uitgaven staat “*feminalia*”. In de hss. vindt men beide vormen, zowel “*feminalia*” als “*femoralia*”. De laatste vorm bijvoorbeeld in Soissons, 12, fol. 49r (doch later veranderd uit “*feminalia*”), Praag, Lobkowitz 484, fol. 36r en Innsbruck 329, fol. 32v. Zie over de “*femoralia*” o. m. de “*Notationes*” van C.P. DE HERTOGHE, in J.C. VANDER STERRE, *Vita S. Norberti...*, Antwerpen, 1656, blz. 367-369. Een afbeelding van dit soort onderbroek tot aan de knieën, vindt men onverwacht wijze in Fr. BOCK, *Geschichte der liturgischen Gewänder des Mittelalters*, dl. I, Bonn, 1859, blz. 328-330: I. *Das Unterkleid “feminalia, brachae”*.

⁴⁴⁾ *Vita A*, blz. 684; *Vita B*, blz. 824B, nr. 54.

⁴⁵⁾ *Vita A*, blz. 684: “Nam et pater Norbertus exhortabatur eos, asserens eos numquam exorbitare posse qui secum vellent remanere, si professionem suam secundum evangelia et dicta apostolorum et propositum sancti Augustini quod professi fuerant opere complerent.” Ongeveer dezelfde zin in *Vita B*, blz. 823F, nr. 53.

vooral dan waar uitdrukkelijk wordt gemeld dat de eerste volgelingen zich tot doel stelden de H. Schrift te volgen en Christus tot leider te hebben⁴⁶).

Kortom, Norberts volgelingen stelden zich evenals hun meester tot streefdoel het navolgen van de H. Schrift, maar we vinden bij hen niet die typische details zoals bij Norbert zelf, waar hij bijvoorbeeld zelfs bij het binnentreden van een kerk meende Christus' bevel te moeten opvolgen door "Vrede zij dit huis" te zeggen. De "*imitatio*"-gedachte, die zeker niet voor het eerst opduikt bij de Moderne Devoten of in de "*Navolging van Christus*", is in de *Vitae* overal aanwezig, hoewel niet steeds uitgedrukt in concrete daden.

Besluit:

Vermits Norbert zelf geen geschriften heeft nagelaten, tenzij enkele oorkonden, blijft het onmogelijk uit te maken tot welke richting van bijbelexegese hij in theorie behoorde. Alleen kan men vermoeden dat Norbert geen voorstander was van kryptische beschouwingen en als volkspredikant streefde naar concrete duidelijkheid en verstaanbaarheid.

Uiteraard moet men hier onderscheid maken tussen de verschillende tendensen in de bijbelexegese die in de 12de eeuw bestonden en het beleven van de voorschriften van de H. Schrift in ieders dagelijks leven. Alleen dit laatste kunnen we voor Norbert tot op zekere hoogte bestuderen. Uit zijn levenswijze blijkt in ieder geval dat hij in de praktijk, voor zijn persoonlijk leven en voor zijn volgelingen, een letterlijke naleving van de evangelische voorschriften voorstond.

Mankevosstraat 71
B-1860 Meise

W.M. GRAUWEN, O. Praem.

⁴⁶) *Vita A*, blz. 684: "...ut de corporalibus cura et sollicitudo vix aliqua esset, universum vero studium ad spiritalia contulerant, scripturas divinas sequi et Christum ducem habere." Idem in *Vita B*, blz. 823F, nr. 53.

Norbert en de concilies van Keulen en Fritzlar, 1118

Op 21 januari 1118 was paus Paschalis II overleden in de Engelenburch te Rome. Na zijn begrafenis in het paleis van Lateranen werd op 24 januari zijn opvolger gekozen, nl. Gelasius II. Deze was monnik van Monte Cassino en kanselier van de H. Stoel, zodat hij goed op de hoogte was van de toestand der Kerk¹). Tot dan toe was hij echter leider geweest van een partij in het kardinalencollege die de keizer gunstig gezind was²). Kuno van Palestrina schreef na de pausverkiezing en vóór Pasen, 14 april 1118, een brief aan Frederik I van Keulen en Adalbert van Mainz om hen gerust te stellen. De nieuwe paus was van mening veranderd³). Op 1 maart 1118 moest Gelasius inderdaad reeds voor Hendrik V op de vlucht slaan naar Gaeta, terwijl de keizer de volgende dag zijn intocht hield te Rome⁴). Op 8 maart stelde hij de aartsbisschop van Braga aan als tegenpaus, met als naam Gregorius VIII, doch door de tegenpartij Mauritius Burdinus geheten⁵). Kuno van Palestrina was van oordeel dat het aanstellen van een tegenpaus een politieke flater was van Hendrik V, waardoor voor iedereen zou duidelijk worden dat hij een vijand van de Kerk was⁶). Op Palmzondag, 7 april 1118, had Gelasius II de kerkban over Hendrik V uitgesproken⁷), en op 13 april aan Kuno van Palestrina, die kort na de pausverkiezing naar Duitsland was vertrokken, de opdracht gegeven hetzelfde te doen⁸).

¹) Aldus ook *Vita A, MGH., SS.*, 12, blz. 677; *Vita B, AA. SS.*, dl. I juni, blz. 819C, nr. 37.

²) E. WISPLINGHOFF, *Friedrich I., Erzbischof von Köln (1100-1131)*, (onuitgegeven thesis), Bonn, 1951, blz. 49.

³) A. BRACKMANN, *Drei Schreiben zur Geschichte Gelasius II.*, in *Neues Archiv*, 1912, XXXVII, blz. 624-625, en uitgave op blz. 629-631, zie blz. 630-631.

⁴) A. BRACKMANN, *Drei Schreiben...*, blz. 626, zegt dat de paus op dezelfde dag vluchtte.

⁵) J.L. 6635 (4884).

⁶) A. BRACKMANN, *Drei Schreiben...*, blz. 631.

⁷) G. MEYER VON KNONAU, *Jahrbücher des Deutschen Reiches unter Heinrich IV. und Heinrich V. (Jahrbücher der Deutschen Geschichte, 14, 7)*, dl. VII, Leipzig, 1909, blz. 78.

⁸) G. MEYER VON KNONAU, *Jahrbücher...*, dl. VII, blz. 70; E. WISPLINGHOFF, *Friedrich I...*, blz. 49; G. NIEMEYER, *Die Vitae Godefridi Cappenbergensis*, in *Deutsches Archiv*, 1967, XXIII, afl. 1, blz. 422, noot 39.

Om deze opdracht uit te voeren riep hij te Keulen een synode⁹⁾ samen op 19 mei 1118¹⁰⁾. Keulen was op dat ogenblik uitgesproken keizervijandig. Sedert de toetreding van Frederik I van Keulen tot de pauselijke partij in 1114 was de bevolking het eens met haar aartsbisschop¹¹⁾. Behalve de gastheer, Frederik I, was ook de aartsbisschop van Maagdenburg, Adalgot (1107-1119), aanwezig, alsook de bisschoppen van Paderborn en Halberstadt¹²⁾. Het voornaamste agendapunt van de Keulse vergadering was het nogmaals uitspreken van de kerkban over Hendrik V¹³⁾. De aanwezigen waren uiteraard allen tegenstanders van Hendrik V, maar het is twijfelachtig of het hier ging om een groot concilie zoals in enkele bronnen wordt beweerd¹⁴⁾. Heel wat bisschoppen aarzelden zich openlijk als tegenstanders van de keizer te bekennen. Zij werden achteraf door Adalbert van Mainz gekapitteld en naar Fritzlar¹⁵⁾ gedagvaard. Onder de afwezigen te Keulen bevonden zich bisschop Herman van Augsburg en zijn onderdanen. Voor zover bekend heeft hij ook aan de vermaning van Adalbert van Mainz geen gevolg gegeven. Hij komt in ieder geval niet voor in de bronnen betreffende het Concilie van Fritzlar.

⁹⁾ Het *Cronica S. Petri Erfordensis moderna*, MGH., SS., 30, 1, blz. 360, en de *Gesta abbatum Trudonesium*, MGH., SS., 10, blz. 298, spreken over een "concilium magnum".

¹⁰⁾ R. KNIPPING, *Die Regesten der Erzbischöfe von Köln im Mittelalter*, dl. II, Bonn, 1901, blz. 22, nr. 143; E. WISPLINGHOFF, *Friedrich I....*, blz. 49. C. DEREINE, in *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques*, dl. XIII, kol. 465, vermeldt ten onrechte dat de synode op Pasen plaatsvond, doch Pasen viel in 1118 op 14 april. Volgens de *Annales Patherbrunnenses....*, uitg. P. SCHEFFER-BOICHORST, Innsbruck, 1870, blz. 135, werd de synode gehouden "in festo Rogationum", wat door alle auteurs wordt geïnterpreteerd als de zondag vóór de kruisdagen, nl. 19 mei, doch door O. SCHUMANN, *Die päpstlichen Legaten in Deutschland zur Zeit Heinrichs IV. und Heinrichs V.*, Marburg, 1912, blz. 102, en D. CLAUDE, *Geschichte des Erzbistums Magdeburg*, dl. I, Keulen, Wenen, 1972, blz. 399, als de kruisdagen zelf, nl. 20-22 mei 1118. Indien er "in diebus Rogationum" stond was er geen discussie mogelijk, doch het enkelvoud "in festo" zal eerder op de zondag wijzen, die gewoonlijk als "dominica Rogationum" wordt aangeduid.

¹¹⁾ W. LEVISON, *Vom Ende der Römerherrschaft bis zum Interregnum (450-1250)*, in *Geschichte des Rheinlandes....*, dl. I: *Politische Geschichte*, Essen an der Ruhr, 1922, blz. 119; U. EWALD, *Köln im Investiturstreit*, in *Investiturstreit und Reichsverfassung*, uitg. J. FLECKENSTEIN, Sigmaringen, 1973, blz. 387.

¹²⁾ *Annales Patherbrunnenses....*, blz. 135; R. KNIPPING, *Die Regesten....*, dl. II, blz. 22, nr. 143.

¹³⁾ *Ekkehardi chronicon*, MGH., SS., 6, blz. 254; *Sigeberti continuatio Valcellensis*, MGH., SS., 6, blz. 459.

¹⁴⁾ *Chronica S. Petri Erfordensis moderna*, MGH., SS., 30, 1, blz. 360: "Concilium magnum Colonie sub cardinali Romane ecclesie Cunone Prenestine civitatis episcopo congregatum est." Vrijwel dezelfde tekst in de *Annales Pegavienses*, MGH., SS., 16, blz. 253.

¹⁵⁾ Schwalm-Eder-Kreis, Nordhessen.

Norbert heeft deze partijganger van Hendrik V later wel leren kennen, nl. in 1132, op zijn laatste Romereis. Dan zou Norbert de oude bisschop hebben gered uit het krijgsgewoel en hem hebben meegenomen naar zijn verblijfplaats¹⁶).

Het Keulse concilie betekende een afrekening met de keizer en zijn aanhang. Tegenover de keizergezinden werd een soort repressie gevoerd. Het is dan ook niet uitgesloten dat de aanklachten tegen Norbert mede beïnvloed waren door het feit dat hij kapelaan van de keizer was geweest. Natuurlijk had ook aartsbisschop Frederik van Keulen aan de zijde van de keizer gestaan, maar zijn houding was sedert 1114 duidelijk veranderd. Norbert echter had zich omstreeks dezelfde tijd uit het politieke leven teruggetrokken en was zuiver religieuze idealen gaan nastreven. Toch kan hij in 1118 voor sommigen nog als de gewezen kapelaan van de keizer bekend hebben gestaan. Zijn omkeer, die in de eerste plaats van persoonlijke en religieuze aard was, kon in grote lijnen wel worden geïnterpreteerd als een afvalligheid van de keizerlijke partij en een toetreden tot de pauselijke, maar dat was voor de buitenwereld zeker minder duidelijk dan in het geval van de aartsbisschop die sedert 1114 met de wapens de keizer had bestreden. In die gespannen politieke verhoudingen werd neutraliteit evenmin aanvaard, dat had Otto van Bamberg reeds ondervonden¹⁷).

De houding van aartsbisschop Frederik tegenover Norbert blijft een open vraag. Hij was op 19 mei te Keulen aanwezig en zal ook de synode van Fritzlar in het bisdom Mainz bijwonen. Voor zover bekend heeft hij geen poging gedaan om Norbert te steunen. Frederik van Schwarzenburg voelde zich in de eerste plaats een machtig rijksvorst, die de belangen van zijn gebied verdedigde. Hoewel misschien iets rechtlijniger dan Adalbert van Mainz, koos hij toch tussen keizer en paus volgens zijn persoonlijk voordeel. Ondanks de mooie idealen in de *arengae* van zijn oorkonden - die trouwens vaak te Siegburg werden opgesteld - was hij niet de man die een godsdienstige bezieling aan zijn aartsbisdom zou meedelen. Ook zijn overlopen naar de pauselijke partij zou daarin geen verandering brengen. Op 18 maart 1128 wijdde hij zelfs de simonist

¹⁶) W.M. GRAUWEN, *Norbertus, aartsbisschop van Maagdenburg (1126-1134)*, Brussel, 1978, blz. 511-516.

¹⁷) Otto van Bamberg was te Keulen niet opgedaagd en Adalbert van Mainz schreef hem dat hij enkel dank zij zijn voorspraak aan een suspensie of interdict was ontsnapt, zie de brief uit de *Codex Udalrici*, uitg. G. FRIEDRICH, *Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae*, dl. I, Praag, 1904-1907, blz. 107-108, nr. 105.

Alexander tot bisschop van Luik (1128-1135), na hem jarenlang te hebben bestreden¹⁸). Religieus extremisme was hem totaal vreemd, zodat het best denkbaar is dat hij Norbert heeft laten vallen wanneer deze laatste consequent die weg insloeg.

Nu bleven twee bronnen bewaard die de aanwezigheid van Norbert op de Keulse synode vermelden, doch zij hebben blijkbaar de synoden van Keulen en Fritzlar met elkaar verward. Dit wordt vooral duidelijk in een randnotitie bij de kroniek van Ekkehard waarin gezegd wordt dat Norbert te Keulen door allen werd beschuldigd op vele punten, doch dat hij zich goed uit de slag trok¹⁹). Deze vage beweringen zijn afhankelijk van de *Vita Norberti B* en passen uiteraard op de gebeurtenissen te Fritzlar, waar ze door de meeste bronnen dan ook worden geplaatst.

Ook de *Continuatio Valcellensis* van de kroniek van Siegbert van Gembloers weet te melden dat Norbert als pas-bekeerde en gekleed als een pelgrim, aanwezig was te Keulen²⁰). Beide bronnen plaatsen de Keulse samenkomst onder het jaar 1119, waaruit reeds blijkt dat het geen eersterangsbronnen zijn. Zij zijn niet bewijskrachtig voor een aanwezigheid van Norbert op de Keulse synode.

Wel kan men zich indenken dat de aanklachten tegen Norbert te Keulen werden ingediend, zodat hij op grond daarvan naar de synode van Fritzlar als beschuldigde kon worden gedagvaard. Dit wordt nergens uitdrukkelijk vermeld, maar het lijkt wel het enig-mogelijke logische verloop van de gebeurtenissen. Het is immers moeilijk denkbaar dat

¹⁸) Zie J.-L. KUPPER, *Liège et l'église impériale, XIe-XIIe siècles*, Parijs, 1981, blz. 160, die evenwel de politieke houding van Frederik I in deze enigszins verklaart.

¹⁹) *Ekkehardi chronicon*, MGH., SS., 6, blz. 254: "Huic concilio interfuit Norbertus, postea Praemonstratensis ordinis institutor, tunc autem noviter conversus in peregrino habitu, ibique ab omnibus in multis accusabatur, de quibus se prudenter excusabat. Unde scriptum legitur de eo, quia: Manus horum omnium contra eum et ipse contra hos omnes." Deze randnotitie werd niet opgenomen in de nieuwe uitgave door F.-J. SCHMALE en I. SCHMALE-OTT, *Frutolfi et Ekkehardi chronica necnon anonymi chronica imperatorum*, Darmstadt, 1972, blz. 340. Zie over de *Recensio IV* van de kroniek van Ekkehard, de inleiding op deze uitgave, blz. 36-38. Het bovenstaande citaat is duidelijk afhankelijk van de *Vita B* zoals vooral blijkt uit het gebruikte bijbelcitaat, ontleend aan *Gen.* 16, 12 en dat ook in de *Vita B*, blz. 814C, nr. 20 wordt aangehaald.

²⁰) *Siegeberti continuatio Valcellensis*, MGH., SS., 6, blz. 459: "1119...Cono, Prenestinus episcopus et legatus apostolicus, synodum Colonie celebrat, et Heinrici imperatoris excommunicationem promulgat. Huic synodo interfuit Norbertus, postea Praemonstratensis ordinis institutor, tunc recenter conversus, in peregrino habitu." Deze tekst werd door de uitgever klein gedrukt als afhankelijk van de *Vita Norberti*. De afhankelijkheid is echter niet bijzonder opvallend en zeker niet letterlijk.

Norbert uit eigen beweging en ongenodigd²¹⁾ naar Fritzlar zou zijn gekomen en daar onverwacht zou zijn aangeklaagd.

G. Niemeyer was van mening dat Norbert zich reeds op het Concilie van Keulen diende te verantwoorden²²⁾. Ook D. Claude meent dat de zaak van Norbert tweemaal werd behandeld, eenmaal te Keulen en eenmaal te Fritzlar²³⁾. Dat blijkt nochtans uit geen enkele degelijke bron. De twee aangehaalde bronnen verwarren duidelijk de synode van Keulen met die van Fritzlar en zijn dus niet betrouwbaar. De logische opeenvolging van feiten schijnt erin te bestaan dat te Keulen aanklachten tegen hem werden ingediend. Als gevolg daarvan werd hij dan hoogstwaarschijnlijk naar Fritzlar gedagvaard²⁴⁾.

Indien de aanklachten tegen Norbert inderdaad op 19 mei 1118 te Keulen werden naar voren gebracht en hij op grond daarvan naar Fritzlar werd gedagvaard, dan beschikte hij over ruim twee maanden om zijn verdediging voor te bereiden. Ondertussen trok de pauselijke gezant Kuno naar Koblenz²⁵⁾, opnieuw naar Keulen en dan naar het klooster Corvey²⁶⁾, waar hij samen met de aartsbisschoppen Koenraad van Salzburg en Adalgot van Maagdenburg op 7 juli 1118 de bisschopswijding toediende aan Diederik van Metz²⁷⁾.

²¹⁾ Enkel de bisschoppen, abten en prelaten werden op de concilies en synoden uitgenodigd, zie b.v. de dagvaarding van Adalbert van Mainz aan Augsburg in P. JAFFE, *Bibliotheca rerum Germanicarum*, dl. III, Berlijn, 1866, blz. 389, nr. 43: "...nisi sancto concilio, Frideslare 5. Kal. Augusti celebrando, abbates et praelatos ecclesiae vestrae interesse faciatis."

²²⁾ G. NIEMEYER, *Die Vitae Godefridi Cappenbergensis*, in *Deutsches Archiv*, 1967, XXIII, afl. 1, blz. 422.

²³⁾ D. CLAUDE, *Geschichte des Erzbistums Magdeburg bis in das 12. Jahrhundert*, dl. I, Keulen, Wenen, 1972, blz. 400. In het tweede deel van dit werk, verschenen in 1975, vermeldt de auteur echter alleen de aanklacht te Fritzlar (blz. 4).

²⁴⁾ Deze hypothese schijnt wel in te druisen tegen de uitdrukking van *Vita B*, blz. 814AB, nr. 19: "...inito concilio vocaverunt hominem Dei. Quo presente...". De *Vita A* echter bevat geen dergelijke uitdrukking. Geen van beide *Vitae* vermeldt de samenkomst van Keulen. Het is niet uitgesloten dat Norbert pas vanuit Fritzlar werd gedagvaard, maar dan moet de samenkomst aldaar toch ten minste meer dan een week hebben geduurd om de dagvaarding naar Norbert te zenden en hem de tijd te geven naar Fritzlar te komen.

²⁵⁾ *Mittelrheinische Regesten...*, uitg. A. GOERZ, dl. I, Koblenz, 1876, blz. 472, nr. 1705 (2 juni); O. SCHUMANN, *Die päpstlichen Legaten...*, Marburg, 1912, blz. 102; C. DEREINE, art. *Conon de Préneste*, in *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques*, dl. 13, kol. 465; R. HUELS, *Kardinäle, Klerus und Kirchen Roms 1049-1130*, Tübingen, 1977, blz. 114.

²⁶⁾ Benedictijnenabdij bij Höxter aan de Wezer.

²⁷⁾ *Vita Theogeri*, MGH., SS., 12, blz. 475; *Gesta archiepiscoporum Salisburgensium*, MGH., SS., 11, blz. 42; G. MEYER VON KNONAU, *Jahrbücher...*, dl. VII, blz. 80; C.

Indien Norbert vanuit zijn kluis te Fürstenberg naar Fritzlar is vertrokken, moest hij meer dan 200 km afleggen naar het oosten toe, dus een vijftal dagreizen. Indien hij op dat ogenblik te Siegburg bij Keulen verbleef, waren er slechts 150 km te doorlopen. De reis voerde hem in ieder geval door een bergachtige en weinig bewoonde streek.

Op 28 juli 1118²⁸⁾ waren de concilievaarders dus te gast in het gebied van Adalbert van Mainz (1109-1137), nl. te Fritzlar in Hessen. Dat stadje²⁹⁾ was in 1079 grondig verwoest door de Saksers³⁰⁾, maar door de aartsbisschoppen van Mainz heropgebouwd en reeds in staat een grote kerkverzameling te herbergen³¹⁾. Sterke stadswallen konden de vergadering beschutten³²⁾, die openlijk tegen de keizer was gericht. Van Hendrik V zelf was weliswaar niets te vrezen; hij bevond zich nog steeds in Italië, maar zijn aanhangers in Duitsland maakten de wegen onveilig³³⁾. Het Concilie verliep dan ook in een atmosfeer van spanning en vrees. Toch waren er veel deelnemers opgekomen, zodat men van een groot concilie kon spreken³⁴⁾. De vrees voor kerkelijke straffen in geval van afwezigheid was daar zeker niet vreemd aan.

DEREINE, *a.c.*, kol. 465; D. CLAUDE, *Geschichte des Erzbistums Magdeburg*, dl. I, Keulen, Wenen, 1972, blz. 400.

²⁸⁾ De datum blijkt uit twee brieven van Adalbert van Mainz, uitg. P. JAFFE, *Bibliotheca...*, dl. III, blz. 389, nr. 43; dl. V, blz. 325-328, en *MGH.*, *SS.*, 12, blz. 442. Over deze datum bestaat er eenstemmigheid bij de auteurs, behalve enkele vergissingen, o. m. R. WILMANS, in *MGH.*, *SS.*, 12, blz. 673: 26 juli 1118; in de *Gesta abbatum Trudonensium*, *MGH.*, *SS.*, 10, blz. 298, in de marge: 1118, Jul. 26; G. HERTEL, *Leben des heiligen Norbert...*, Leipzig, 1895, blz. 7, noot 3: 26 juli 1118; H. KALLFELZ, *Vitae quorundam episcoporum saeculorum X., XI., XII.*, Darmstadt, 1973, blz. 458, noot 15: 16 juli 1118; D. CLAUDE, *Geschichte des Erzbistums Magdeburg*, dl. II, Keulen, Wenen, 1975, blz. 4: 26 juli 1118; F. PETIT, *Norbert et l'origine des Prémontrés*, Parijs, 1981, blz. 46: 26 juli 1118.

²⁹⁾ Fritzlar kreeg de stadsoorkonde pas in 1180. Het werd wel in 1066 reeds "oppidum" genoemd, zie W. KUETHER, *Fritzlar und Mainz*, in *Fritzlar im Mittelalter*, Fritzlar, 1974, blz. 184. In het *Chronica S. Petri Erfordensis moderna*, *MGH.*, *SS.*, 30, 1, blz. 360, wordt zelfs het woord "civitas" gebruikt.

³⁰⁾ *Annales Ottenburiani*, *MGH.*, *SS.*, 5, blz. 7; *Annalista Saxo*, *MGH.*, *SS.*, 6, blz. 717.

³¹⁾ K.E. DEMANDT, *Quellen zur Rechtsgeschichte der Stadt Fritzlar im Mittelalter*, Marburg-Lahn, 1939, blz. 9-10; IDEM, *Die Verfassungsgeschichte der Stadt Fritzlar im Mittelalter*, in *Fritzlar im Mittelalter. Festschrift zur 1250-Jahrfeier*, Fritzlar, 1974, blz. 203; M. GÖCKEL, *Fritzlar und das Reich*, *ibidem*, blz. 114.

³²⁾ K.E. DEMANDT, *Die Verfassungsgeschichte...*, blz. 204.

³³⁾ *Gesta abbatum Trudonensium*, *MGH.*, *SS.*, 10, blz. 298-299.

³⁴⁾ Zie noot 9 en H. BUETTNER, *Erzbischof Adalbert von Mainz, die Kurie und das Reich in den Jahren 1118 bis 1122*, in *Investitur und Reichsverfassung*, Sigmaringen, 1973, blz. 399.

De keuze van Fritzlar als vergaderplaats was ongetwijfeld bepaald door de centrale ligging in het gebied waar de kerkelijke partij aan de macht was. Hoogstwaarschijnlijk vond de vergadering plaats in de kerk van het Sint-Pieterskapittel³⁵). Evenals te Xanten stond de proost van dit kapittel aan het hoofd van een aartsdiakonaat³⁶) en speelde dus een belangrijke rol in het aartsbisdom.

Onder de aanwezigen telde men de gastheer, Adalbert van Mainz³⁷), en Kuno van Palestrina, in wiens naam de dagvaardingen waren verzonnen³⁸). Ook Frederik van Keulen, die op dat ogenblik samen met Adalbert de leider was van de kerkelijke partij in Duitsland³⁹), en aartsbischop Adalgot van Maagdenburg (1107-1119) waren aanwezig⁴⁰). Onder de acht bisschoppen waarvan de namen bekend bleven⁴¹), bevond zich Diederik II van Münster (1118-1127), in wiens bisdom Norbert vier jaar later Cappenberg zal stichten⁴²). Vanzelfsprekend stond ook hier, evenals te Keulen, de bespreking van de politieke toestand en de excommunicatie van Hendrik V als voornaamste agendapunt op de dagorde. Daarnaast werden maatregelen getroffen tegen degenen die ondanks de dagvaarding niet waren opgedaagd. Zij hadden aldus de schijn gewekt aan de kant van de keizer te staan of althans niet medeplichtig te willen zijn aan een excommunicatie.

Conciliebesluiten van de vergadering te Fritzlar bleven niet bewaard. Enkel in de verhalende bronnen vonden de voornaamste resultaten hun

³⁵) H.K. SCHULZE, *Das Chorherrenstift St. Peter zu Fritzlar im Mittelalter*, in *Fritzlar im Mittelalter. Festschrift zur 1250-Jahrfeier*, Fritzlar, 1974, blz. 146.

³⁶) K. LENNARZ, *Propstei und Pröpste des St. Peterstifts in Fritzlar*, Fulda, 1936, blz. 13-28; W. KUETHER, *Fritzlar und Mainz*, in *Fritzlar im Mittelalter. Festschrift zur 1250-Jahrfeier*, Fritzlar, 1974, blz. 178.

³⁷) A. Hauck, G. Meyer von Knonau en O. Schumann waren van mening dat Adalbert op dat ogenblik reeds pauselijk gezant was. Volgens H. BUETTNER, *Erzbischof Adalbert von Mainz, die Kurie und das Reich in den Jahren 1118 bis 1122*, in *Investiturstreit und Reichsverfassung*, Sigmaringen, 1973, blz. 400, werd hij dat pas eind 1119.

³⁸) In zulke gevallen had de gezondene door de Curie de voorrang op de blijvende gezant ter plaatse, aldus O. SCHUMANN, *Die päpstlichen Legaten in Deutschland zur Zeit Heinrichs IV. und Heinrichs V. (1056-1125)*, Marburg, 1912, blz. 127 en 161.

³⁹) R. KNIPPING, *Die Regesten...*, dl. II, Bonn, 1901, blz. 22, nr. 146.

⁴⁰) *Annales Patherbrunnenses*, uitg. P. SCHEFFER-BOICHORST, Innsbruck, 1870, blz. 135. Volgens F. KOLBE, *Erzbischof Adalbert I. von Mainz*, Heidelberg, 1872, blz. 84, was ook aartsbisschop Koenraad van Salzburg te Fritzlar aanwezig. Zijn naam komt nochtans niet voor in de bronnen.

⁴¹) *Annales Patherbrunnenses*, uitg. P. SCHEFFER-BOICHORST, Innsbruck, 1870, blz. 5; G. MEYER VON KNONAU, *Jahrbücher...*, dl. VII, blz. 80-81.

⁴²) K. LOEFFLER, *Die westfälischen Bischöfe im Investiturstreit und in den Sachsenkriegen unter Heinrich IV. und Heinrich V.*, Paderborn, 1903, blz. 35.

neerslag. Vooral het feit dat Hendrik V samen met zijn tegenpaus Gregorius VIII en al hun aanhangers opnieuw in de kerkban werden gedaan, wordt in de bronnen vermeld⁴³). Dit was weliswaar geen nieuw feit, maar het was wel het hoofddoel van de samenkomst. Otto van Bamberg (1103-1139), die evenals te Keulen afwezig was gebleven, liep een suspensie op. Dit werd meegedeeld aan het bisdom Bamberg door Adalbert van Mainz. Bamberg zelf werd onder interdict geplaatst omdat het de omgang met de geëxcommuniceerden niet vermeed⁴⁴). Ook aan het bisdom Würzburg schreef Adalbert een brief waarin hij meldde dat zij door zijn voorspraak aan de kerkban waren ontsnapt wegens omgang met de gebanden⁴⁵).

De behandeling van de aanklachten tegen Norbert wordt in de meeste bronnen niet eens vermeld. Dat was duidelijk slechts een kwestie van ondergeschikt belang in die gespannen politieke atmosfeer. Tenslotte ging het hier slechts om het gedrag van één enkele marginale. Het was ongetwijfeld niet nutteloos de kerkelijke richtlijnen voor zulk geval op punt te stellen, maar een gevaar voor de universele Kerk betekende Norberts houding geenszins. De aanklachten tegen hem hadden ook geen politieke betekenis, tenzij dan dat men wellicht de gewezen kapelaan van Hendrik V wilde ter verantwoording roepen en in de rij doen lopen.

Hoogstwaarschijnlijk kwam de zaak van Norbert slechts voor aan het einde van het concilie⁴⁶). De meeste auteurs van verhalende bronnen die het concilie van Fritzlar vermeldde, achtten dan ook die discussie te onbelangrijk om ze aan hun lezers mee te delen. De auteurs van de *Vitae Norberti* beschouwden deze gebeurtenis integendeel terecht als een belangrijk keerpunt in Norberts leven. Zij geven dan ook de aanklachten en de verdediging van Norbert vrij uitvoerig weer.

Vooreerst valt het op dat de *Vitae* het Concilie van Fritzlar volledig losmaken uit zijn politieke context. Terwijl in de andere verhalende bronnen de vergadering te Fritzlar onveranderlijk geassocieerd wordt

⁴³) G. MEYER VON KNONAU, *Jahrbücher...*, dl. VII, Leipzig, 1909, blz. 81; F. HAUSMANN, *Kanzlei und Hofkapelle...*, Stuttgart, 1956, blz. 34-35.

⁴⁴) P. JAFFE, *Bibliotheca rerum Germanicarum*, dl. V, Berlijn, 1869, nr. 189, blz. 326-328; G. MEYER VON KNONAU, *Jahrbücher...*, dl. VII, blz. 81; Fr. HAUSMANN, *Reichskanzlei und Hofkapelle unter Heinrich V. und Konrad III.*, Stuttgart, 1956, blz. 34-35.

⁴⁵) G. MEYER VON KNONAU, *Jahrbücher...*, dl. VII, Leipzig, 1909, blz. 81.

⁴⁶) Men kent slechts de vermoedelijke begindatum: 28 juli 1118, uit de dagvaardingen, maar het is niet bekend hoeveel dagen het concilie in beslag nam. Uit de behandeling van de aanklachten tegen Norbert blijkt echter dat behalve de grote politieke problemen ook binnenkerkelijke aangelegenheden ter sprake kwamen.

met de excommunicatie van Hendrik V en diens aanhangers, reppen de *Vitae* met geen woord daarover. De *Vita A* vermeldt geen doel van de samenkomst⁴⁷⁾; de *Vita B* weet niet meer informatie te bieden en breidt dan maar de tekst uit door de vage gemeenplaats dat de bisschoppen, abten en vele andere personen samengekomen waren om hun zaken te regelen⁴⁸⁾.

Nu is het niet ongewoon dat *Vitae*-schrijvers hun held uit het geheel van zijn concrete levenssituatie willen losmaken en vooral de politieke drijfveren verdoezelen, maar de rol van Norbert als kapelaan van de aartsbisschop en vooral van de koning, blijft in de *Vitae* toch wel erg in het duister. Men ontkomt niet aan de indruk dat de biografen niet alleen weinig belangstelling hadden voor de politieke verhoudingen, wat inherent is aan het *Vitae*-genre, maar bovendien met opzet de politieke rol van Norbert en speciaal dan zijn dienst aan de sedert 1112 geëxcommuniceerde keizer wilden wegmoffelen.

Naar aanleiding van de gebeurtenissen te Fritzlar wordt met geen woord gerept over de politieke houding van Norbert op dat ogenblik, maar ook zijn aanklagers worden in geen enkele bron genoemd. De *Vita A* vermeldt dat hij door zijn concurrenten werd aangeklaagd⁴⁹⁾. Volgens de *Vita B* waren het de aartsbisschoppen, bisschoppen en abten, die Norbert gezamenlijk aanvielen⁵⁰⁾. Dat deze laatsten zich beijverden om in de discussie de kerkelijke leer naar voren te brengen, is zonder meer aanvaardbaar, maar de aanklacht zal wel niet door hen zijn neergelegd. Vermits Norbert nog maar alleen in het Keulse was opgetreden, was hij wellicht voor het merendeel der concilievaders een onbekende. Het waren immers vooral Saksische bisschoppen die naar Keulen waren gekomen⁵¹⁾.

Tot het jaar 1118 had Norbert, voor zover bekend, nog slechts één dispuut gekend en wel met Rupert van Deutz⁵²⁾. Het ging hier echter om

⁴⁷⁾ *Vita A*, blz. 673.

⁴⁸⁾ *Vita B*, blz. 814A, nr. 19; uitg. J.C. VANDER STERRE, blz. 37: "...qui negotiorum suorum causas illuc convenerant tractaturi..."

⁴⁹⁾ *Vita A*, blz. 673: "Ubi dum ab emulis contra eum proponeretur..."

⁵⁰⁾ *Vita B*, blz. 814A, nr. 19.

⁵¹⁾ *Chronica regia Coloniensis*, uitg. G. WAITZ, in *SS. rer. Germ. in us. schol.*, Hannover, 1880, blz. 58: "...Coloniam venit, ibique synodum, convenientibus ad eum Saxoniae episcopis, celebrat."

⁵²⁾ Volgens G. VAN DEN ELSEN, *Kritische Untersuchungen über die Lebensbeschreibungen des heiligen Norbert*, in *Geschichtsblätter für Stadt und Land Magdeburg*, 1886, XXI, blz. 352, werd Norbert aangeklaagd door Rupert van Deutz.

een theologisch discussiepunt omtrent een duistere tekst van Gregorius de Grote over de Menswording, en niet over Norberts levenswijze. Wel kan de wrevel die Norbert door dit incident bij Rupert en zijn aanhangers had gewekt, aanleiding zijn geweest om het persoonlijk leven van hun opposant te gaan aanvallen. Rupert zelf zou dat gedaan hebben in een later werk, zijn *In regulam s. Benedicti*⁵³). Wellicht was dat trouwens voor Rupert het enige wat zijn strijdlustige aard kon hekel. Aangezien Norbert geen geschriften publiceerde, was hij immuun voor ketterjagerij op dat vlak en kon Rupert enkel zijn levenswijze bekritisieren. Toch lijkt het eerder onwaarschijnlijk dat Rupert de drijfveer zou zijn geweest achter de aanklachten die begin 1118 tegen Norbert werden neergelegd.

Het ligt meer voor de hand te denken aan de kanunniken van Xanten⁵⁴), die Norbert zowel door zijn moraliserend woord als door zijn extravagant gedrag sedert een drietal jaren, moet hebben geïrriteerd. De beschuldigingen die, volgens de *Vitae*, te Fritzlar tegen hem werden ingebracht, wijzen helemaal in die richting. Het zijn geen theologische twistpunten die hier aan de orde worden gesteld, maar de levenswijze van Norbert zelf. Deze levenswijze werd uiteraard vooral door zijn medekanunniken als aanstootgevend ervaren.

De eerste aanklacht, het prediken zonder toelating of zending, wordt door de *Vita A* in vier woorden weergegeven⁵⁵). De *Vita B* voegt daar enige uitleg aan toe die niet noodzakelijk op een bredere informatie steunt. De aanklagers zouden niet alleen hebben gevraagd waarom Norbert zich het recht had toegeëigend te prediken, maar ook waarom hij hen met woorden en verwijten zo scherp op de korrel nam, ondanks het feit dat hij door niemand was gezonden en dat hij hun overste niet was⁵⁶). De auteur van de *Vita B* heeft zich blijkbaar afgevraagd waarom Norberts prediking de concilievaders zo zwaar op de maag lag. De reden kon alleen maar gevonden worden in Norberts kritiek aan het adres van

⁵³) We geven hier de traditionele mening over de contacten tussen Rupert van Deutz en Norbert zolang de Rupert-specialisten niet gereageerd hebben op de bezwaren daartegen geuit in W.M. GRAUWEN, *Rupert van Deutz en Norbert van Gennep in de recente literatuur*, in *Anal. Praem.*, 1989, LXV, nr. 1-2, blz. 152-161.

⁵⁴) D. CLAUDE, *Geschichte des Erzbistums Magdeburg*, dl. II, Keulen, Wenen, 1975, blz. 4, affirmeert zonder meer dat Norbert door zijn medekanunniken werd aangeklaagd.

⁵⁵) *Vita A*, blz. 673: "...quare praedicationis officium usurpasset..."

⁵⁶) Uitg. J.C. VANDER STERRE, blz. 38; *AA. SS.*, blz. 814B, nr. 19: "...quare videlicet praedicationis officium usurpasset, eosque in ipsa praedicatione quare verbis et convitiis tam acriter insequeretur, cum a nullo mitteretur, nec eorum princeps esset constitutus..."

de hoogwaardigheidsbekleders. Doch de auteur van de *Vita B* heeft hier wellicht ietwat simplistisch de aanklagers van Norbert geïdentificeerd met zijn rechters. Men ziet immers niet goed in waarom Norbert tegen Kuno van Palestrina of een van de aanwezige pausgezinde bisschoppen zou hebben gepredikt. Het ligt eerder voor de hand te denken dat zijn prediking gericht was tegen de wantoestanden die hij als pas-bekeerde meende te moeten aanklagen in de gemeenschappen die hij kende, nl. het kapittel van Xanten en eventueel de hofhouding van Frederik I van Keulen. De concilievaders van hun kant hadden enkel tot taak uit te maken in hoeverre Norbert inderdaad tegen de heersende gewoonten en voorschriften handelde. Hun persoonlijk leven werd door Norbert niet in vraag gesteld. Ten hoogste kunnen zij zich gevisieerd hebben gevoeld door de boeteprediker, die eigenlijk hun taak op zich nam en al te driest de bestaande gewoonten verwierp.

Waar de *Vita B* beweert dat Norbert te Fritzlar alleen stond tegenover allen⁵⁷⁾, is dat zonder meer aanvaardbaar. Zelfs indien Norbert helemaal geen kritiek op de hiërarchie had uitgeoefend, dan nog konden zijn rechters hem moeilijk vrijspreken. Spijtig genoeg was de schrijver van de *Vita B* blijkbaar niet op de hoogte van de politieke context van het concilie van Fritzlar. Waarschijnlijk wist hij niet wie de aanwezige bisschoppen waren en hij heeft geen onderscheid gemaakt tussen het standpunt van de aanklagers en dat van de rechters.

Hier rijst dan vanzelfsprekend de vraag of Norbert inderdaad de hiërarchie heeft aangevallen en de gezagdragers scherpe verwijten heeft toegestuurd, zoals de *Vita B* beweert. Was hij op dat ogenblik meer dan een opposant tegen de laksheid in het eigen milieu te Xanten? Richtte zijn reactie zich ook tegen de kerkelijke overheid, die uiteindelijk voor de bestaande misbruiken verantwoordelijk was?

Strikte bewijzen zijn er niet, maar het ligt wel in de lijn van Norberts extremistische aard dat hij met zijn kritiek niet halfweg is blijven steken. Ook de beïnvloeding door de kluizenaar Liudolf, die openlijk in de oppositie stond tegen de geestelijkheid, wijst in dezelfde richting. Het is best aanvaardbaar dat Norbert in deze levensperiode zeer dicht heeft gestaan bij een volledige breuk met de bestaande

⁵⁷⁾ J.C. VANDER STERRE, blz. 38; AA. SS., blz. 814B, nr. 19: "Quo praesente, coeperunt eum ex communi omnium assensu coram praefato Domino accusantes redarguere...". Evenzo blz. 814C, nr. 20: "...propter quod et ipse contra omnes et omnes contra eum." Dit bijbelcitaat werd overgenomen in *Ekkehardi Chronicon, MGH., SS., 6*, blz. 254, regel 47-48, wat bewijst dat deze tekst van de *Vita Norberti B* afhankelijk is.

kerkstructuren⁵⁸). Dat hij uiteindelijk toch steeds de hervorming binnen de Kerk heeft voorgestaan, en niet erbuiten, bewijst dat hij ook in deze pijnlijke omstandigheden voldoende evenwichtig kon oordelen om onderscheid te maken tussen graan en onkruid en niet zoals de ketters onmiddellijk al het onkruid wilde uitrukken.

Het eerste bezwaar tegen Norberts prediking betrof dus, volgens de *Vita B*, de opruiende inhoud ervan. Het tweede woog juridisch veel zwaarder: hij predikte zonder opdracht, zonder door iemand gezonden te zijn⁵⁹). Dit verwijt lag reeds impliciet vervat in de uitdrukking van de *Vita A* dat Norbert zich de taak van prediker onrechtmatig had toegeëigend⁶⁰).

Men mag dus voor zeker aannemen dat Norbert geen toelating om te prediken heeft gevraagd. Omtrent de reden voor dit verzuim zijn slechts veronderstellingen te maken. Indien aartsbisschop Frederik I van Keulen hem zelfs voldoening had geschonken toen hij twee hogere wijdingen op dezelfde dag wenste te ontvangen, had hij hem toch moeilijk een gewone toelating om te prediken kunnen weigeren. Ofwel was Norbert er vast van overtuigd dat die toelating hem bij de diakenwijding door de overreiking van het evangelieboek was verleend⁶¹), ofwel heeft hij beseft dat zijn prediking geen normale geloofsverkondiging meer was maar inderdaad revolutionaire taal⁶²), waarvoor hij moeilijk bij de hoogste verantwoordelijke voor de bestaande toestanden om toelating kon gaan vragen.

De leer over de zending, de "*missio*", als voorwaarde om te mogen prediken was in 1118 nog zeer vaag en mag zeker niet vergeleken wor-

⁵⁸) Zie over de kleine afstand tussen "Wanderpredigt" en ketterij vooral T. MANTEUFEL, *Naissance d'une hérésie. Les adeptes de la pauvreté volontaire au moyen âge*, Den Haag, Parijs, 1970, blz. 26-40 en blz. 102-103.

⁵⁹) J.C. VANDER STERRE, blz. 38; AA. SS., blz. 814B, nr. 19: "...cum a nullo mitteretur..."

⁶⁰) Zie noot 55.

⁶¹) Deze opvatting, die Norbert te Fritzlar zou hebben verdedigd, was niet zo ongehoord, zie F.W. (EDIGER, *Ueber die Bildung der Geistlichen im späten Mittelalter*, Leiden, Keulen, 1953, blz. 54: "Ob man vom Diakon ein grosseres Wissen verlangte, ist nicht klar zu erkennen. Man war sich nicht einig, ob die Überreichung des Evangelienbuches bei der Weihe auch das Recht zur Predigt in sich schloss oder lediglich die Aufgabe, das Evangelium zu verlesen."

⁶²) Dat was ook het verwijt van Marbod van Rennes aan Robrecht van Arbrissel, *P. L.*, 171, kol. 1484A: "Hoc enim non est praedicare sed detrahare." Deze brief werd eveneens uitgegeven door J. VON WALTER, *Die ersten Wanderprediger Frankreichs*, dl. I, *Anhang I*, Leipzig, 1903, blz. 181-189.

den met de veel later daaruit gegroeide vaste juridische maatregelen betreffende de jurisdictie⁶³). De oorsprong van die leer, die overigens niet algemeen was verspreid en aanvaard⁶⁴), lag in een tekst van Sint-Paulus in de Romeinenbrief: "En hoe zal men prediken als men niet gezonden is?"⁶⁵) Deze zending werd door de rondtrekkende predikers echter niet als een soort van kerkelijke jurisdictie opgevat en het is duidelijk dat Sint-Paulus dat ook niet heeft bedoeld.

Behalve het feit dat Norbert van niemand de zending tot prediken had ontvangen, werd hem volgens de *Vita B* door de concilievaders ook nog voor de voeten geworpen dat hij hun overste niet was⁶⁶). Doch ook hier blijft er enige onduidelijkheid in de voorstelling der feiten. Men kan zich moeilijk indenken dat Norbert zich op het concilie van Fritzlar zou hebben gedragen alsof hij de concilievaders de les moest spellen. Hoe zelfbewust en heethoofdig Norbert ook moge geweest zijn, zulke houding aannemen voor zijn rechters zou gelijk staan met een vraag om veroordeling. Een andere interpretatie van deze woorden ligt hier meer voor de hand. Vermits men uit de *Vitae* weet dat het in het kapittel van Xanten tot ernstige ongeregelde heden was gekomen naar aanleiding van Norberts boeteprediking⁶⁷), denkt men hier eerder aan een aanklacht door zijn medekanunniken geformuleerd. Zij konden inderdaad tegen Norberts hervormingspogingen aanvoeren dat hij geen overste was en dat het aanbrengen van veranderingen in hun levenswijze dus zijn taak niet was.

Dit verwijt doet onwillekeurig denken aan de woorden van Rupert van Deutz, die eveneens in zijn werk: *In regulam S. Benedicti*⁶⁸),

⁶³) Dit anachronisme vindt men meermaals bij de behandeling van de gebeurtenissen te Fritzlar.

⁶⁴) Zo bijvoorbeeld spreekt Guibert van Nogent in zijn *Liber quo ordine sermo fieri debeat*, P. L., 156, kol. 23A, nog niet over die voorwaarde, maar zegt dat elk christen Christus moet prediken.

⁶⁵) *Rom.*, 10, 15.

⁶⁶) J.C. VANDER STERRE, blz. 38; AA. SS., blz. 814B, nr. 19: "...nec eorum princeps esset constitutus..."

⁶⁷) De bespuwing die Norbert onderging vanwege iemand van lage afkomst, was naar middeleeuwse maatstaven een zeer zwaar incident, zie *Vita A*, blz 672; *Vita B*, blz. 811F, nr. 13.

⁶⁸) Geschreven in 1125 volgens E. BEITZ, *Rupertus von Deutz, seine Werke und die bildende Kunst*, Keulen, 1930, blz. 17; ca. 1127 volgens H. SILVESTRE, *A propos de la lettre d'Anselme de Laon à Hériband de St. Laurent*, in *Recherches de théologie ancienne et médiévale*, 1961, XXVIII, blz. 18; in 1125-1126 volgens M. MAGRASSI, *Teologia e storia nel pensiero di Ruperto di Deutz*, Rome, 1959, blz. 28, en M.L. ARDUINI, *Contributo alla biografia di Ruperto di Deutz*, in *Studi Medievali*, 1975, XVI, 2, blz. 566; EADEM, *Rupert von Deutz (1076-1129) und der "Status christianitatis" seiner Zeit*, Keulen, Wenen, 1978, blz. 499 (1125).

Norbert zou hebben verweten, doch zonder hem te noemen, dat hij overste wilde zijn zonder eerst onderdaan geweest te zijn⁶⁹). Hieruit mag men nochtans niet onmiddellijk besluiten dat de aanklacht tegen Norbert van Rupert stamde. De uitdrukking: "eerst leerling, dan pas leraar" schijnt in het begin der 12de eeuw zeer verspreid geweest te zijn. Ivo van Chartres (†1116) richt hetzelfde verwijt tot de *Wanderprediger*. Zij wilden magisters worden zonder ooit leerlingen geweest te zijn⁷⁰). Hij gebruikt nogmaals dezelfde gedachte in zijn kerkwettelijke arbeid, waar hij poneert dat men langs de ladder der lagere wijdingen tot het bisschopsambt moet opstijgen. Wie leraar wenst te zijn, moet immers eerst leerling geweest zijn om te kunnen onderwijzen wat hij geleerd heeft⁷¹). Ook in de brieven van Bernard van Clairvaux vindt men gelijkaardige opvattingen meermaals terug⁷²).

Behalve Norberts prediking was de grote steen des aanstoots zijn kleding. Dit was in de middeleeuwen een bijzonder gevoelig punt. De kleding was het uitwendig teken van de sociale stand en diende daarmee overeen te komen. Aan Norbert wordt dan ook voor de voeten geworpen hoe hij de kleding van een religieus kon dragen terwijl hij nog in de wereld leefde en tot geen orde was toegetreden⁷³). Dit verwijt woog zo zwaar dat het zelfs in de bondige *Vita A* nog eens in andere woorden wordt herhaald: "waarom hij die in de wereld leefde, kleding droeg uit schapenwol of geitenhaar"⁷⁴).

Deze aantijging wijst erop dat Norbert tussen 1115 en 1118 steeds de kleding is blijven dragen die hij bij zijn priesterwijding ostentatief had

⁶⁹) P. L., 170, kol. 492; W.M. GRAUWEN, *Norbertus...*, Brussel, 1978, blz. 33, noot 160. Zie daarover IDEM, *Rupert van Deutz en Norbert van Gennep in de recente literatuur*, in *Anal. Praem.*, 1989, LXV, nr. 1-2, blz. 152-161.

⁷⁰) P. L., 162, brief 192, kol. 201C: "Ambiunt fieri magistri, qui numquam fuerunt discipuli." Daarover J. VON WALTER, *Die ersten Wanderprediger Frankreichs*, Leipzig, 1906, blz. 153 en 163-164, en L. MILIS, *Ermîtes et chanoines réguliers au XIIe siècle*, in *Studia historica Gandensia*, nr. 232, 1979, blz. 47.

⁷¹) P. L., 161, kol. 550: "Debet enim ante esse discipulus, quisquis doctor esse desiderat, ut possit docere quod didicit."

⁷²) Zie o. m. de *S. Bernardi opera*, dl. VII, *Epistolae 1-180*, Rome, 1974, blz. 47-49, nr. VIII, en blz. 315, nr. CXXVI, met de verwijzing naar I *Tim.* 5, 22: "Manus cito nemini imposueris".

⁷³) *Vita A*, blz. 673: "...quare religionis habitum praetenderet, cum adhuc de proprio vivens nondum ad religionem accessisset..."

⁷⁴) *Ibidem*, blz. 673: "...et quare adhuc in saeculo agens, ovium seu caprarum vestibus uteretur..."

aangetrokken⁷⁵). Het was een kleding uit dierenvellen die naar de vorm veel gelijkenis vertoonde met de in voege zijnde kleding der religieuzen.

De *Vita B* voegt hier weerom niets essentieels aan toe, doch expliciteert nog wat meer door uit te leggen dat de religieuze levensstaat onverengbaar is met het bezit van eigendom en dat het niet de gewoonte was dat edelen hun kostbare kleding aflegden om schapen- of geitenvellen te dragen zolang ze in de wereld leefden. De enige echte toevoeging van de *Vita B* is dat hier nogmaals gezegd wordt dat Norbert van adel was⁷⁶). Dit werd in het eerste hoofdstuk van beide *Vitae* reeds impliciet vermeld, doch zonder het woord *nobilis* te gebruiken⁷⁷).

De voorstelling van de *Vita B* lijkt enigszins tendentiekus en bedoeld om de aanklagers in een slecht daglicht te plaatsen. Het is moeilijk denkbaar dat men van Norbert zou hebben verwacht dat hij in wereldlijke of kostbare kleding zou hebben rondgelopen, want dat zou in strijd geweest zijn met de uitspraken van verschillende concilies. Op het Concilie van Troyes van 23 mei 1107 was aan de priesters en diakens verboden speciale opsmuk te dragen⁷⁸), en op het Concilie van Benevento in oktober 1108, werd wereldse en kostbare kleding voor alle clerici verboden⁷⁹). De aanklacht behelsde dus hoogstwaarschijnlijk niet dat Norbert als seculier kanunnik en priester in kostbare kleding had moeten lopen, maar wel, zoals de *Vita A* het uitdrukt, dat hij een religieuze kleding droeg terwijl hij geen religieus was. De toevoeging in de *Vita B* is dus tendentiekus en waarschijnlijk onjuist.

De religieuze of boetekleding die Norbert droeg was voor zijn aanklagers niet alleen een steen des aanstoets omdat zij niet overeenkwam met zijn levensstaat van seculier kanunnik. Men moet deze aanklacht plaatsen in een bredere historische context. Zowel vóór als na 1118 waren er heel wat rondtrekkende predikers en kluizenaars die, om hun invloed op het volk te vergroten, in religieuze klederdracht rondliepen. Dit wordt

⁷⁵) *Vita A*, blz. 672: "Facta autem hora celebrandi officii, Norbertus sacris induendus vestibus, saecularem habitum mutavit et eum qui religioni competere videbatur induit, amictus super eo sacris indumentis diaconus primo..."

⁷⁶) J.C. VANDER STERRE, blz. 38; AA. SS., blz. 814B, nr. 19: "...cum in nullo religio et proprietates convenirent; et quia ratione pretiosas vestes abiecerat, cum mos terrae id non haberet, et maxime apud nobiles, qualis ipse erat, ut, quamdiu versantur in saeculo, agnibus seu caprinis vestibus utantur."

⁷⁷) *Vita A*, blz. 670; *Vita B*, blz. 808E, nr. 3.

⁷⁸) U.-R. BLUMENTHAL, *The Early Councils of Pope Paschal II, 1100-1110*, Toronto, 1978, blz. 94, nr. 8.

⁷⁹) U.-R. BLUMENTHAL, *o.c.*, blz. 103.

uitdrukkelijk vermeld voor Tanchelm (†1115)⁸⁰). Over Arnold van Brescia (†1155) wordt eveneens gezegd dat hij een religieus habijt droeg om des te meer mensen te kunnen bedriegen⁸¹). Ook de Luikse ketters van 1135 gaven de indruk de katholieke godsdienst te verspreiden en droegen religieuze kledij⁸²).

Het antwoord van Norbert op deze beide beschuldigingen wordt in alle werken over hem in dramatische vorm beschreven en beschouwd als een goudmijn voor de kennis van zijn opvattingen. Toch is het vrijwel ondenkbaar dat zijn verdediging na verloop van veertig jaar nog letterlijk bekend zou zijn gebleven.

Men mag als historisch vaststaand beschouwen dat de zaak van Norbert te Fritzlar aan de orde werd gesteld, hoewel ze zeker niet in het centrum van de belangstelling stond, zoals men verkeerdelijk uit de *Vitae* zou kunnen besluiten. Moeilijker op te lossen is de vraag of de handig uit schriftuurscitaten opgebouwde verdediging, die men in beide *Vitae* aantreft, werkelijk van Norbert stamt of integendeel door de biografen werd uitgedacht. Reeds in de klassieke Oudheid hebben de geschiedschrijvers hun *dramatis personae* redevoeringen in de mond gelegd die in de beschreven omstandigheden zouden hebben gepast. De middeleeuwse hagiografen gingen niet anders tewerk, hoewel met andere middelen. Hoe meer historische gegevens hun ontbreken, des te meer grijpen zij naar de bijbel. Meestal is een passage met veel bijbelcitaten, hoe

⁸⁰) Het "monachus mentitus" uit de brief van de kanunniken van Utrecht, dat door J.-M. DE SMET, *De monnik Tanchelm en de Utrechtse bisschopszetel in 1112-1114*, in *Scriptum Lovaniense. Mélanges Etienne Van Cauwenbergh*, Gembloux, Leuven, 1961, blz. 207-234, wordt verklaard als zou Tanchelm een afvallige geweest zijn van zijn levensstaat als monnik, kan wellicht letterlijk betekenen dat hij loog monnik te zijn en zich aldus kleepte om zijn invloed op de massa te vergroten.

⁸¹) *Otonis Frisingensis Gesta Friderici imperatoris*, MGH., SS., 20, blz. 403: "Is a studio in Galliis in Italiam revertens, religiosum habitum, quo amplius decipere posset, induit..." Eveneens uitgegeven door F.-J. SCHMALE, *Otto Bischof von Freising und Rahewin, Die Taten Friedrichs oder richtiger Cronica, übersetzt von A. SCHMIDT*, (Ausgewählte Quellen zur deutschen Geschichte des Mittelalters. 17), Darmstadt, 1965, in-8, XI-760 blz. en Darmstadt, 1974, in-8, 760 blz., zie blz. 338/340.

⁸²) *Annales Rodenses*, MGH., SS., 16, blz. 711: "Anno dominice incarnationis millesimo centesimo XXXV deprehensi sunt heretici Leodii sub specie religionis catholice et habitu spiritualis vite..." Daarover G. DESPY, *Les cathares dans le diocèse de Liège au XIIe siècle. A propos de l'Epistola Leodiensis au pape L.(?)* in *Christianisme d'hier et d'aujourd'hui. Hommages à Jean Préaux*, uitg. G. CAMBIER, Brussel, 1979, blz. 65-75, en de bespreking van dit artikel in W.M. GRAUWEN, *Enkele notities betreffende Tanchelm en de ketterijen in het begin van de 12de eeuw*, in *Anal. Praem.*, 1980, LVI, nr. 1-2, blz. 86-93.

toepasselijk ook gekozen, geen aanbeveling voor het vinden van betrouwbare historische informatie⁸³).

Norberts hagiografen waren niet te Fritzlar aanwezig en de verdediging die hij daar zou hebben uitgesproken werd waarschijnlijk nooit op schrift gesteld. Bij het opstellen van de *Vitae*, ongeveer veertig jaar na de feiten, beschikten de hagiografen dus in het beste geval over een min of meer betrouwbare mondelinge overlevering. Vanzelfsprekend kan men dit relaas van de *Vitae* dan ook niet beschouwen als *verba authentica S. Norberti*. Het is de neerslag van een veertig jaar oude mondelinge traditie en daarnaast wellicht grotendeels retorisch maakwerk van de hagiograaf.

Dit alles neemt niet weg dat het meegedeelde verloop van de feiten te Fritzlar geloofwaardig overkomt. Niets daarin lijkt onwaarschijnlijk of onmogelijk, tenzij dan dat men Norbert zou verweten hebben geen kostbare kleding te dragen, zoals de *Vita B* beweert. Daarom wellicht hebben alle auteurs tot op heden verzuimd de bovenstaande kritische overwegingen te maken en de zaken eenvoudigweg voorgesteld alsof we hier Norbert zelf aan het woord hoorden.

De drie aanklachten die door beide *Vitae*, hoewel enigszins verschillend, worden weergegeven, zijn logischerwijze terug te brengen tot twee. De eerste betreft Norberts prediking zonder toelating, de beide andere de tegenstelling tussen zijn kleding en zijn levenswijze.

Er is inderdaad in deze verdediging niets dat Norbert niet zou kunnen gezegd hebben. Het is een vrij handig pleidooi geworden, hoewel gedeeltelijk naast de kwestie. Beide *Vitae* vertonen hier dan ook geen noemenswaardige afwijkingen, tenzij in de volgorde der weerleggingen. De *Vita A* brengt de meest logische volgorde en weerlegt het eerst de eerste aanklacht, die betreffende de prediking.

Op deze aantijging zou Norbert geantwoord hebben met een citaat uit de brief van de H. Jakobus. Deze zegt aan het einde van zijn brief (5, 19-20), dat wie een zondaar tot inkeer brengt, diens ziel van de dood zal redden en een menigte zonden bedekken⁸⁴). Hiermee wil de hagiograaf ons leren dat Norberts prediking essentieel een boeteprediking was, wat

⁸³) Hiermee wordt niet beweerd dat degelijke informatie niet zou kunnen verpakt zijn in bijbelse beelden. In dit geval zullen echter dikwijls impliciete citaten worden gebruikt, die slechts als middel dienen om de gedachten van de auteur vorm te geven. In het eerste geval echter ontbreekt het de auteur aan eigen gegevens en neemt hij zijn toevlucht tot bijbelcitaten om een lacune op te vullen.

⁸⁴) *Vita A*, blz. 673: "Si de praedicatione impetor, scriptum est: Si quis converti fecerit peccatorem ab errore viae suae, salvabit animam eius a morte et operiet multitudinem peccatorum." Dit citaat is vrijwel letterlijk, behalve een inkorting aan het begin van de zin.

overigens logisch is voor een pas-bekeerde, en dat hij de bedoeling had zodoende vergeving te bekomen voor de eigen zonden. Jakobus schreef weliswaar niet dat die terechtwijzing door prediking moest gebeuren, maar dat scheen de hagiograaf vanzelfsprekend te vinden. Dat de passage van Jakobus over de broederlijke terechtwijzing wordt geciteerd, past natuurlijk zeer goed op Norberts situatie, aangezien hij hoogstwaarschijnlijk wegens zijn kritiek op zijn medebroeders werd aangeklaagd. De hagiograaf voelde echter wel aan dat hij met deze schitterende vondst de aanklacht nog niet had weerlegd. Daarom liet hij Norbert beweren dat de macht tot prediken bij de priesterwijding zelf werd gegeven met de woorden uit de wijdingsformule: "Ontvangt de macht en weest verkondigers van Gods woorden"⁸⁵).

De hagiograaf verdedigt hier dus de opvatting dat Norbert geen toelating noch zending meer nodig had om te mogen prediken, aangezien hij deze bij zijn priesterwijding had ontvangen. Op het eerste gezicht bedient de pleitbezorger van Norbert zich hier van een sofisme door geen onderscheid te maken tussen wijding en zending. Toch is het lang niet zeker dat hij zich met een gemakkelijke uitvlucht uit de slag heeft willen trekken. De officiële leer was noch duidelijk, noch goed gekend, zodat het best mogelijk is dat de hagiograaf inderdaad van mening was dat de priesterwijding volstond om te mogen prediken.

Bij de weerlegging van de aanklacht tegen Norbert dat hij niet tot een kloosterorde behoorde en zich toch voor ieders ogen zo kleepte, neemt de hagiograaf wel degelijk zijn toevlucht tot een sofisme. De aanklacht bedoelde met het woord "*religio*" duidelijk een kloosterorde, terwijl de hagiograaf een bijbeltekst vond waarin datzelfde woord "godsdienstigheid" betekent. Hij speelt dus op de dubbelzinnigheid van dat woord om een uitvlucht te vinden. Sint-Jakob leverde weer de reddende bijbeltekst waar hij, als bepaling van de echte godsdienstigheid, schreef: "Reine en vlekkeloze vroomheid in de ogen van God en de Vader is deze: zorg te dragen voor wezen en weduwen in hun rampspoed en zich onbesmet van de wereld te houden"⁸⁶).

⁸⁵) *Vita A*, blz. 673: "Potestas autem praedicandi data est nobis ex susceptione sacerdotii, cum diceretur: 'Accipite potestatem et estote relatores verborum Dei'."; *Vita B*, blz. 814BC, nr. 20. Dit citaat, behalve het woord "potestatem", komt voor in de wijdingsprefatie van de lectorwijding, zie o. m. het *Pontificale Romanum Clementis VIII et Urbani VIII PP.*, Antwerpen, 1758, in-fol., blz. 16.

⁸⁶) Brief van de H. Jakobus, I, 27. *Vita A*, blz. 673: "Si de religione impetor, religio munda et immaculata apud Deum et Patrem haec est: visitare pupillos et viduas in tribu-

Men kan zich afvragen of de hagiograaf deze tekst alleen maar koos omdat hij een bepaling gaf van het woord "*religio*", of dat hij tevens een bedekte kritiek wilde leveren op het bestaande kloosterwezen. Men stelde aan Norbert de eis om afstand te doen van zijn persoonlijk bezit indien hij tot een kloosterorde wilde behoren en zich overeenkomstig kleden. Maar de H. Schrift eist als echte "*religio*" alleen menslievendheid en zich onbesmet houden van de wereld. Vooral deze laatste eis kon wel tegen de aanklagers of tegen de rechters worden gericht.

In de weerlegging worden de tweede en de derde aanklacht weerom op fictieve wijze gescheiden. De verdediging draait om drie thema's: prediking, "*religio*" en kleding.

In de laatste plaats immers komt de kleding aan de beurt. Hier vond de hagiograaf niet onmiddellijk een toepasselijke bijbeltekst, maar hij weet toch in bijbelse uitdrukkingen aan te voeren dat de eerste herder der Kerk, Petrus, leerde dat men niet ter wille van kostbare kleding door God wordt aanvaard⁸⁷⁾. Ten bewijze worden twee voorbeelden aangehaald. Vooreerst Sint-Jan de Doper, patroon van de boetelingen en van het eerste kerkje te Prémontré⁸⁸⁾, over wie men leest dat hij in kemelhaar gekleed ging⁸⁹⁾. Norbert wordt hier, evenals in de *Vita Godefridi*, met Sint-Jan de Doper vergeleken⁹⁰⁾. Ook over Robrecht van Arbrissel wordt gezegd dat hij zich voorgenomen had Sint-Jan de Doper na te volgen⁹¹⁾.

latione eorum et immaculatum se custodire ab hoc saeculo." Het citaat is letterlijk, evenals in de *Vita B*, uitg. J.C. VANDER STERRE, blz. 38; AA. SS., blz. 814B, nr. 19.

⁸⁷⁾ *Vita A*, blz. 673: "Postremo si de veste agitur, primus ecclesiae pastor docet nos, quia non in veste preciosa acceptum est coram Deo." Dit is geen bijbelcitaat; de verwijzing naar I *Petr.* 3, 3 bij J.C. VANDER STERRE, blz. 39 en AA. SS., blz. 814B, nr. 19, vertoont geen tekstuele gelijkenis, maar Petrus keert zich daar wel tegen de "vestimentorum cultus" die niet kostbaar is in Gods oog. Met de eerste herder der Kerk bedoelt de hagiograaf dus blijkbaar wel Petrus en niet Christus, zoals gezegd in *Ons Geestelijk Erf*, 1974, XLVIII, afl. 4, blz. 386.

⁸⁸⁾ De patroon van het kapelletje wordt evenwel in de *Vitae* niet aangeduid, zie *Vita A*, blz. 684; *Vita B*, blz. 825B, nr. 57. Wel echter in HERMAN, *De miraculis...*, MGH., SS., 12, blz. 656, regel 23-24.

⁸⁹⁾ *Vita A*, blz. 673: "Unde Johannes Baptista vestitus legitur pilis camelorum..." De bedoelde teksten zijn: *Matt.* 3, 4 en *Mark.* 1, 6.

⁹⁰⁾ *Vita Godefridi comitis Capenbergensis*, MGH., SS., 12, blz. 516: "...tam habitu quam voce strenuissimus verae poenitentiae praedicator, ac per omnia illius propheticae iussionis executor, qua dicitur: 'Parate viam Domini, rectas facite in solitudine semitas Dei nostri (*Isaïas*, 40, 3).'" Deze tekst werd ook overgenomen in de *Additamenta* na de *Vita Norberti B*, blz. 845F, nr. 1, zie de *Inleiding tot de Vita Norberti B*, in *Anal. Praem.*, 1990, LXVI, nr. 3-4, s.v. *De Additamenta*.

⁹¹⁾ Brief van Marbod van Rennes aan Robrecht van Arbrissel, uitg. P. L., 171, kol. 1480D-1486C, zie kol. 1483D; uitg. J. VON WALTER, *Die ersten Wanderprediger Frankreichs*, dl. I, Leipzig, 1903, blz. 181-189: "Quod si imitandum tibi proposueris Joannem

Dat de spiritualiteit van het jonge Prémontré nog helemaal werd bepaald door de figuur van Sint-Jan de Doper, ligt nergens zo duidelijk uitgedrukt als in de *Vita Godefridi* die wellicht nog vóór de *Vitae Norberti* werd geschreven⁹²). Om de grote strengheid inzake vleesderven en kleding te verklaren, wordt verwezen naar Sint-Jan de Doper die door de Zaligmaar in het publiek geloofd werd om de ruwheid van zijn kleding⁹³).

Sint-Jan de Doper stond dus model voor de boeteprediker Norbert, voor de rondtrekkende predikers in het algemeen⁹⁴) en voor de spiritualiteit van het jonge Prémontré. De devotie tot Sint-Jan de Doper was echter geen nieuwe stroming van die tijd. De hele middeleeuwen door bleef hij een geliefde heilige⁹⁵). Hier komt wel zijn ascetisme sterk op de voorgrond, terwijl hij elders speciaal voorkomt als patroon van doopkerken, van kerken aan waterlopen gelegen of van missiekerken⁹⁶).

Een tweede voorbeeld wordt gevonden bij een heilige die al even geliefd was in de middeleeuwen, de H. Cecilia, die een boetekleed op het lichaam droeg⁹⁷). Ook deze heilige werd algemeen vereerd, hoewel

Baptistam, imple prius confessorum, imple apostolorum mensuram...". Daarover K.V. SELGE, *Die ersten Waldenser*, Berlijn, 1967, blz. 241. Zie ook J. VAN MOOLENBROEK, *Vital l'ermite, prédicateur itinérant, fondateur de l'abbaye normande de Savigny*, Assen, Maastricht, 1990, blz. 220-221, 223, 246.

⁹²) W.M. GRAUWEN, *Norbertus...*, Brussel, 1978, blz. 22.

⁹³) *Vita Godefridi*, MGH., SS., 12, blz. 516: "Nam et amicus Sponsi Joannes non exquisitis, imo naturalibus et silvestribus cibus pastus est, et ab ipso Salvatore coram turbis ad eremum confluentibus de vestitus asperitate laudatus est."

⁹⁴) J. BECQUET, *L'érémisme clérical et laïc dans l'ouest de la France*, in *L'eremitismo in occidente nei secoli XI e XII...*, Milaan, 1965, blz. 191. Zie voor de 13de eeuw de *Dialogus miraculorum* van Caesarius van Heisterbach, uitg. J. STRANGE, dl. II, Bonn, 1851, blz. 120, 121, 122, 124, 125, 127.

⁹⁵) E. HEGEL, *Die Entstehung des mittelalterlichen Pfarrsystems der Stadt Köln*, in W. ZIMMERMANN, *Untersuchungen zur frühen Stadt-Kunst-und Kirchengeschichte*, Essen, 1950, blz. 77.

⁹⁶) C.H. BRAKEL, *Die vom Reformpapsttum geförderten Heiligenkulte*, in *Studi Gregoriani*, 1972, IX, blz. 249 (over de 11de eeuw); D. CLAUDE, *Geschichte des Erzbistums Magdeburg*, dl. II, Keulen, Wenen, 1975, blz. 294.

⁹⁷) *Vita A*, blz. 673: "...et Cecilia cilicio induta ad carnem." De bedoelde tekst vindt men in de *Vita et martyrium sanctae et gloriosae Christi martyris Caeciliae...*, uitg. L. SURIUS, *De probatis sanctorum historiis...*, dl. VI (22 nov.), Keulen, 1581, in-fol., blz. 547: "Caecilia autem in carne induta cilicio, extrinsecus aureis induta erat vestibus." De *Vita* van de H. Cecilia was goed gekend in de middeleeuwen en wordt o.m. geciteerd in de *Rudolfi miracula sanctorum in Fuldenses ecclesias translatorum*, MGH., SS., 15, 1, blz. 336, 338, 339; *Otherti passio Friderici episcopi Traiectensis*, *ibidem*, blz. 347, en de *Vita Meingoldi comitis*, *ibidem*, blz. 561. Hss. van de verschillende teksten betreffende de H. Cecilia komen dan ook veel voor in de catalogen, zie b.v. de *Catalogus codicum hagiographicorum Bibliothecae civitatis Carnotensis*, in *Anal. Boll.*, 1889, VIII, blz. 134, nr. 76; 153, nr. 133; 180, nr. 94; 200, nr. 479, en die van Luik, *ibidem*, 1886, V, blz. 338, nr. 42.

zeker niet vanwege haar ascetisme. De hagiograaf haalt dit aspect uit haar leven naar voren, wellicht omdat hij het had onthouden uit de *lectio divina* of uit de voorlezing van heiligenlevens in koor of refter.

Een laatste argument voor de toelaatbaarheid van het dragen van dierenhuiden wordt ten slotte gehaald uit het scheppingsverhaal. De Schepper van de mens had bij het ontstaan van de wereld aan Adam geen schitterende kleding gegeven, maar hij maakte een kledingstuk uit dierenhuiden en gaf hem dat⁹⁸). Een doorslaggevend argument dus als orgelpunt van het hele pleidooi! Wat de Schepper zelf had gedaan kon toch niet door mensen worden afgekeurd.

Naar middeleeuwse normen gemeten was dit een schitterende verdediging. Norberts hagiograaf heeft zich geen moeite gespaard om in een bondige vorm een krachtig pleidooi voor zijn held te leveren. Hij heeft zich ook goed ingeleefd in de situatie. Norbert had dit alles kunnen zeggen en indien hij de kans heeft gekregen zich te verdedigen⁹⁹), heeft hij misschien ook enkele dergelijke argumenten aangevoerd. De historische kritiek laat ons echter niet toe te bevestigen dat hij het heeft gedaan.

Enigszins verdacht komt het over dat de *Vita A* met geen woord rept over het uitgesproken vonnis. Er wordt enkel gezegd dat Norbert na deze sterke redevoeering opstapte¹⁰⁰), alsof hij zomaar het recht had het Concilie te verlaten waar hij als gedaagde was opgeroepen. De auteur van de *Vita B* heeft blijkbaar die anomalie aan gevoeld en beweert dat Norbert onoverwonnen uit het strijdperk trad. Hij trekt zelfs een vergelijking met het proces van Christus en zegt dat het getuigenis van de aanklagers tegen hem niet overeenstemde¹⁰¹). Dit is een bijzonder onhandige uit-

⁹⁸) *Vita A*, blz. 673: "Plasmator etiam hominis in exordio mundi Adae non purpuream vestem, sed tunicam pelliceam fecit et dedit." De bedoelde tekst is *Genesis*, 3, 21: "Fecit quoque Dominus Deus Adae et uxori ejus tunicas pelliceas, et induit eos." De zeer belezen mediaevist Prof. em. H. Silvestre geeft verwijzingen naar dezelfde tekst bij Petrus Venerabilis en Idung en vraagt zich af of dit bijbelcitaat niet behoorde tot een arsenaal van gemeenplaatsen dat ter beschikking stond van de controversisten, zie H. SILVESTRE, *Premières touches pour un portrait de Rupert de Liège, ou de Deutz*, in *Mélanges Jacques Stiennon*, Luik, 1982, blz. 595, noot 43.

⁹⁹) Dit was lang niet altijd het geval. Denken we maar hoe Abaelard te Soissons in 1121 en te Sens in 1140 tevergeefs erop rekende op de aanklachten te kunnen antwoorden.

¹⁰⁰) *Vita A*, blz. 673: "Hiis pro se allegatis inde abcessit..."

¹⁰¹) J.C. VANDER STERRE, blz. 39; *AA. SS.*, blz. 814C, nr. 20: "Taliter igitur invictus, adiuvante se gratia divina, recessit ab eis, quia non erat conveniens testimonium illorum adversus eum." De bijbeltekst waarop hier wordt gezinspeeld en die in de uitgaven niet wordt aangeduid, is *Mark.* 14, 59: "Et non erat conveniens testimonium illorum." Enkel F. PETIT, *Norbert et l'origine des Prémontrés*, Parijs, 1981, blz. 48, neemt deze gemeenplaats voor letterlijke waarheid.

vlucht aangezien uit het voorgaande nergens blijkt dat er verscheidene getuigenissen werden afgelegd die niet zouden overeengekomen zijn. In de verdediging trouwens worden de aanklachten niet ontkend, doch toegegeven en als gerechtvaardigd beschouwd. De bedoeling van de *Vita B* is enkel Norbert met Christus te vergelijken en een uitweg te zoeken om toch maar te kunnen affirmeren dat het proces voor hem goed afliep. Toch wordt onmiddellijk daarop en in tegenstelling daarmee Norberts diepe verlatenheid beschreven en weerom wordt met een bijbelse uitdrukking toegegeven dat hij alleen stond tegenover allen. De reden van zijn eenzaamheid zou echter geweest zijn dat hij zich onwrikbaar bleef verzetten tegen de ijdelheid en de genotzucht van de wereldse mensen¹⁰²).

Dat Norbert zegevierend uit het strijdperk trad en zonder meer zou zijn vrijgesproken¹⁰³), is onaanvaardbaar. Hoe handig de hagiograaf ook Norberts verdediging heeft opgebouwd, de aanklachten waren onweerlegbaar en ze werden ook niet weerlegd. Anderzijds is het evenmin waarschijnlijk dat Norbert uitdrukkelijk werd veroordeeld¹⁰⁴) of een spreekverbod kreeg opgelegd. Zulk vonnis zou allicht bekend zijn gebleven en door zijn tegenstanders uitgebuit. Er blijven dan nog twee mogelijkheden: ofwel deed Norbert beroep op de paus om een veroordeling te vermijden¹⁰⁵), ofwel werd de zaak door de pauselijke gezant, Kuno van Palestrina, die tenslotte een geestesgenoot van Norbert was, niet op de

¹⁰²) Uitg. J.C. VANDER STERRE, blz. 39-40; AA. SS., blz. 814C, nr. 20: "Omni ergo destitutus solatio, divino tantum fultus auxilio, orationibus et psalmodiis iugiter incumbibat, vanitati et voluptati saecularium contrarius prorsus existens; propter quod et ipse contra omnes, et omnes erant contra eum." De "saeculares" in deze tekst zijn misschien de "canonici saeculares" van Xanten. Het einde van deze passage zinspeelt op Gen. 16, 12: "Hic erit ferus homo: manus ejus contra omnes, et manus omnium contra eum..."

¹⁰³) Aldus M. HEIMBUCHER, *Die Orden und Kongregationen der katholischen Kirche*, dl. I, München, 1965, blz. 435.

¹⁰⁴) Dat Norbert werd veroordeeld is de mening van H. GRUNDMANN, *Eresie e nuovi ordini religiosi nel secolo XII*, in *Storia del Medioevo*, dl. III, Firenze, 1955, blz. 384, en van G. CONSTABLE, *The Second Crusade as seen by Contemporaries*, in IDEM, *Religious Life and Thought (11th-12th Centuries)*, Londen, 1979, blz. 278. Zie ook H. GRUNDMANN, *Deutsche Eremiten, Einsiedler und Klausner im Hochmittelalter (10.-12. Jahrhundert)*, eerst verschenen in *Archiv für Kulturgeschichte*, 1963, XLV, blz. 60-90, zie blz. 80, daarna in IDEM, *Ausgewählte Aufsätze*, dl. I, Stuttgart, 1976, blz. 114.

¹⁰⁵) Dit is de stelling van A. HAUCK, *Kirchengeschichte Deutschlands*, dl. IV, Leipzig, 1925, blz. 371, noot 1: "Ihr (d. h. der *Vita*) Schweigen zusammen mit der Tatsache, daß Norbert Deutschland verließ und an die Kurie ging, d. h. doch appelierte, zeigt, daß ihm das Predigen verboten wurde."

spits gedreven¹⁰⁶) en werd hem aangeraden zich in orde te stellen door een pauselijke toelating te vragen. Deze laatste hypothese lijkt de meest waarschijnlijke. Zij komt het best overeen met de geesteshouding van Kuno en met de gespannen politieke verhoudingen op dat ogenblik, die ongetwijfeld de zaak van Norbert tot een tijdrovende en totaal bijkomstige kwestie maakten, een zaak om zo vlug mogelijk opzij te schuiven. Tenslotte sluit deze hypothese het best aan bij het feit dat Norbert kort daarna naar Zuid-Frankrijk trok om de pauselijke toelating te vragen. Zulke tussenoplossing maakte dan uiteraard ook minder kans in de bronnen vermeld te worden.

Besluit:

Uit Norberts verdediging, zoals die in de *Vitae* wordt weergegeven, zijn onrechtstreeks enkele belangrijke besluiten te trekken. Vooreerst moet worden aangestipt dat geen enkel van de feiten, die Norbert ten laste werden gelegd, in het pleidooi werd ontkend. Daaruit mag men besluiten dat Norbert tussen 1115 en 1118 inderdaad heeft gepredikt zonder toelating en dat hij in pelgrimskledij rondliep zonder reeds afstand van zijn goederen te hebben gedaan en zonder tot een religieuze gemeenschap te zijn toegetreden. Hiermee wordt dan de hypothese uitgesloten dat Norbert in deze periode tot de abdij van Siegburg of tot de richting van Hirsau zou hebben behoord.

Voor Norberts leven betekent de episode van Fritzlar een belangrijk en gevaarlijk keerpunt. Voor de eerste en enige keer in zijn leven komt hij hier frontaal in botsing met de kerkelijke hiërarchie. Als gevolg daarvan moest hij voor zijn verdere levensweg een zware beslissing nemen. Met zijn aristocratische aard en zijn extremistisch karakter was het niet zo ondenkbaar dat hij op dat ogenblik, net als andere rondtrekkende predikers¹⁰⁷), voor de illegaliteit zou hebben gekozen. De bekoring moet groot geweest zijn om tegen de "verdorven" hiërarchie te gaan prediken die uiteindelijk verantwoordelijk was voor alle bestaande misbruiken. Zij waren de verdedigers van de bestaande toestand en ontoegankelijk voor het evangelisch idealisme. Een reactie tegen de hiërarchie moest

¹⁰⁶) Evenzo C. DEREINE, art. *Conon de Préneste*, in *DHGE.*, dl. 13, Parijs, 1956, kol. 465: "Le souvenir des années passées à Arrouaise aura porté le légat à juger avec compréhension l'ascétisme du nouveau converti."

¹⁰⁷) B.v. Hendrik van Lausanne, zie A.H. BREDERO, *Henri de Lausanne: un réformateur devenu hérétique*, in *Pascua Mediaevalia. Studies voor J.-M. De Smet*, Leuven, 1983, blz. 108-123.

echter vroeg of laat uitlopen op een excommunicatie, een zichzelf buiten de gemeenschap plaatsen, wat in die tijd gelijkstond met zichzelf vogelvrij verklaren.

Norbert heeft integendeel de schuld niet op zijn rechters geschoven. Hij heeft hun berisping aanvaard en ingezien dat zijn levenswijze inderdaad inconsequenties vertoonde. De terechtwijzing die hij te Fritzlar ontving is voor hem aanleiding geweest om tot het uiterste te gaan. Hij stelde zich dan ook in orde door afstand te doen van zijn goederen en aan de paus de toelating tot prediken te gaan vragen. Daarmee koos hij eens en voorgoed voor de hervorming binnen de Kerk en niet daarbuiten. Vanaf 1118 heeft Norbert er steeds gewetensvol voor gezorgd zijn activiteit door de kerkelijke hiërarchie te laten goedkeuren, zelfs al zal hij soms trachten de plaatselijke bisschoppen te passeren en zich rechtstreeks tot de paus te wenden.

Toch kan het niet anders of de gebeurtenissen van Fritzlar hebben bij Norbert een trauma geslagen. In de pijnlijke mislukkingen te Xanten en te Fritzlar ligt waarschijnlijk de oorzaak van het feit dat Norbert niet meer definitief naar Duitsland zal terugkeren, maar zijn activiteit naar Frankrijk zal verleggen. De *Vita A* geeft zelfs uitdrukkelijk als reden van Norberts vertrek uit het Rijnland dat hij had ingezien bij de mensen uit die streek geen gehoor te kunnen vinden¹⁰⁸).

Uit die depressieve toestand heeft hij zich bevrijd door de afstand van zijn goederen en door in bijbelse zin zijn *peregrinatio*, zijn pelgrimstocht te beginnen. Vanaf 1118 is en blijft Norbert een pelgrim, een ontdeemde, uitgewezen uit zijn vaderland en rondtrekkend ter wille van het Rijk Gods. Dat thema klinkt meermaals door in zijn *Vitae* en het heeft ongetwijfeld grotendeels zijn spiritualiteit bepaald.

Mankevosstraat 71
B-1860 Meise

W.M. GRAUWEN, O. Praem.

¹⁰⁸) *Vita A*, blz. 673: "Hiis pro se allegatis inde abcessit et post tertium ordinationis suae annum videns se nec verbo nec opere proficere hominibus terrae illius, iam peregre proficisci intendens...". Deze onvriendelijke uitdrukking voor de Rijnlanders zou men eerder in de *Vita B* hebben verwacht, die nochtans deze passage niet geeft, zie J.C. VAN DER STERRE, blz. 39 (zonder varianten) of AA. SS. blz. 814C, nr. 20. Wellicht mag men hieruit besluiten dat de *Vita A* niet in het Rijnland, maar in Saksen werd opgesteld. Daarover de *Inleiding tot de Vita Norberti A*, in *Anal. Praem.*, 1984, LX, nr. 1-2, blz. 18.

Norberts reis naar Laon, Kamerijk en Nijvel en de inbezitneming van Prémontré, 1120

Onmiddellijk na het uitkiezen van de vestigingsplaats verhalen beide *Vitae Norberti* hoe Norbert weerom Prémontré verlaat en naar Kamerijk trekt. Dit gebeurde zodra de winter van 1119-1120 voorbij was¹⁾ en de prediking opnieuw mogelijk was geworden. Vlak tevoren had Norbert aan bisschop Bartholomeus van Laon beloofd te Prémontré te blijven indien het God zou behagen dat hij daar gezellen kon samenbrengen. De bedoeling van deze tocht schijnt dus uitdrukkelijk het winnen van volgelingen geweest te zijn. Deze indruk wordt nog versterkt door het feit dat te Kamerijk slechts één enkele gebeurtenis wordt vermeld, namelijk dat de jonge Evermodus zich bij Norbert aansloot.

Volgens Herman van Doornik echter zou Norbert enkele dagen na het uitkiezen van de vestigingsplaats naar Laon zijn gegaan en daar door zijn vurig woord onmiddellijk zeven rijke studenten uit Lotharingen voor zijn idealen hebben gewonnen en ze met hun vele geld naar Prémontré hebben gevoerd²⁾, een episode die in de *Vitae* niet voorkomt. Herman schrijft hoofdzakelijk tot lof van Bartholomeus en heeft voor het overige geen bijzondere reden om hier de waarheid te verdraaien.

Beide bronnen stemmen dus met elkaar overeen om te melden dat Norbert onmiddellijk op wervingstocht is getrokken, doch voor het overige zijn ze niet verenigbaar. Geen van beide geeft wellicht de gehele waarheid. In Hermans verhaal komt het verdacht voor dat er juist zeven volgelingen onder de studenten werden gevonden en dat ze alle zeer rijk zouden geweest zijn. Dat ze onlangs uit Lotharingen waren gekomen hoeft geen verwondering te wekken. De school van Laon genoot internationale faam en de cursussen werden er in het Latijn gegeven. Norbert, die wellicht nog

¹⁾ *Vita A*, MGH., SS., 12, blz. 679; *Vita B*, AA. SS., dl. I juni, blz. 820A, nr. 40.

²⁾ *De miraculis s. Mariae Laudunensis*, MGH., SS., 12, blz. 656, r. 44-47: "Post paucos dies vir Dei Laudunum veniens, scolam magistri Radulphi, qui germano suo magistro Anselmo defuncto successerat, ingreditur et scolasticis eius sermonem exhortatorium faciens, protinus septem ex eis ditissimos, qui nuper de Lotharingia venerant, convertit, et cum magna pecunia ad ecclesiam suam duxit."

niet zo best Romaans sprak, kan op zijn Germaans-sprekende streekgenoten aldaar zeker een diepere invloed hebben uitgeoefend dan op de anderen.

Waarom nu reppen de *Vitae* met geen woord over zulke belangrijke gebeurtenis uit de begintijd? Hiervoor zijn verschillende redenen mogelijk. Vooreerst merkten we reeds vroeger hoe weigerig de hagiografen stonden tegenover de school van Laon. In de *Vita A* wordt wel verhaald dat Norbert daar de uitleg over psalm 118(119) wenste te horen, doch zich onmiddellijk terugtrok na een berisping door Drogo; in de *Vita B* wordt de naam van de school zelfs nergens vermeld, hoewel Norbert daarmee blijkbaar toch tweemaal contact heeft genomen. Speelde hier anti-intellectualisme mee of enkel een afkeer in het kloostermilieu tegen de kathedrale scholen? Daarnaast is het ook niet ondenkbaar dat de hagiografen niet wensten vereeuwigd te zien dat de eerste confraters te Prémontré een tijdlang hadden geleefd van het geld van de rijke Lotharingers in plaats van uitsluitend van de opbrengst van hun handwerk. Ten slotte kan ook het feit dat de eerste grote aanwinst van Norbert uit Lotharingen kwam, vooral voor de auteur van de *Vita B*, die zich meermaals een chauvinistisch Fransman toont, een bijkomende reden geweest zijn om deze episode te verzwijgen.

Een tweede bezoek van Norbert aan de school van Laon is dus niet uitgesloten. Men kan zelfs met reden veronderstellen dat Norbert om volgelingen te zoeken zich tot de meest nabije centra heeft gewend en een omweg over Laon naar Kamerijk heeft hem zeker niet afgeschrikt. Uit de vermelding dat de studenten uit Lotharingen zopas waren aangekomen, kan men spijtig genoeg geen besluiten trekken voor de chronologie, want de middeleeuwse scholen kenden geen vast academisch jaar en de studenten reisden vaak van de ene beroemde magister naar de andere. Ook met het begrip Lotharingen blijft Herman spijtig genoeg nogal vaag. Met die benaming werd toentertijd een groot gebied aangeduid dat zich uitstreckte van Antwerpen, Tongeren, Aken en Keulen in het noorden, tot Trier, Metz en Verdun in het zuiden³). In het westen behoorde ook Kamerijk nog tot Lotharingen⁴).

³) Zie de opsomming der steden in de *Gesta abbatum Trudonensium cont. tertia*, MGH., SS., 10, blz. 373-374: "Continet autem Lotharingia has nobiles civitates, Coloniā Agrippinā, Treverim, Mettim, Virdunum, Cameracum et Leodium cum universis opidis, castellis et libertatibus ac villis sub suis dyocesibus constitutis. Item Gandavum, Lovanium, Bruxellam, Maghliniam, Antwerpiam, Hoyum, Namurcum, Tongris, Dyonan-tium, Trudonis, insuper et Aquisgrani...".

⁴) Zie de vorige voetnoot en *Ex Orderici Vitalis historia ecclesiastica*, MGH., SS., 26, blz. 16: "...Cameraco in Lotharingia...".

Wie de Lotharingers waren die Norbert hebben gevolgd, bleef volledig onbekend en het lijkt nutteloos onder de vroegste volgelingen van Norbert namen te willen naar voren schuiven⁵). Indien men de woorden van Herman van Doornik letterlijk neemt, zou zelfs een zoeken naar invloeden van de school van Laon bij de oudste auteurs niets opleveren, vermits Herman vermeldt dat de studenten pas te Laon waren aangekomen en dus nog niet veel invloed van magister Radulf kunnen hebben ondergaan. Hypothesen van deze aard, die op geen enkele waarschijnlijkheid kunnen aanspraak maken, helpen de geschiedenis dan ook geen stap vooruit.

Vermits Herman van Doornik de prediking van Norbert te Kamerijk niet vermeldt, is het niet zeker of hij eerst naar Laon of eerst naar Kamerijk is getrokken. Het bezoek aan Kamerijk in de lente van 1120 wordt wel in beide *Vitae* verhaald⁶). Norbert zocht blijkbaar zijn eerste volgelingen in het noorden, waar hij zijn moedertaal kon spreken en hij schijnt zich naar de meest nabijgelegen centra, Laon en Kamerijk, te hebben gericht om daar een groter aantal mensen te kunnen bereiken. Bovendien lag het voor de hand de kandidaten voor intrede te Prémontré eerder in de naaste omgeving te zoeken.

Evermodus, die zich te Kamerijk bij Norbert aansloot, wordt in de *Vitae* terecht een jonge man (*iuvenis*) genoemd, aangezien hij pas in 1178 is gestorven⁷). De uitdrukking *iuvenis* is echter in de middeleeuwen niet zo precies omschreven. Volgens Isidorus van Sevilla liep deze levensperiode (*iuventus*) van 28 tot 49 jaar⁸). Anderzijds komt de benaming in feite in de teksten voor tussen 9 en 45 jaar⁹) en moet de gemiddelde levensduur op dat ogenblik omstreeks 50 jaar geschat worden¹⁰).

⁵) F. PETIT, *Norbert et l'origine des Prémontrés*, Parijs, 1981, blz. 86, weet er zelfs acht met name te noemen, die uiteraard allen hoge functies in de orde hebben vervuld. De minder beroemde figuren bleven immers niet met name gekend.

⁶) *Vita A*, blz. 679; *Vita B*, blz. 820A, nr. 40.

⁷) Zie J. PETERSOHN, in *Series episcoporum ecclesiae catholicae occidentalis...*, series V: *Germania*, dl. II, Stuttgart, 1984, blz. 73-74. De sterfdatum was 16 of 17 februari.

⁸) A. HOFMEISTER, *Puer, iuventus, senex. Zum Verständniss der mittelalterlichen Altersbezeichnungen*, in *Papsttum und Kaisertum. Paul Kehr zum 65. Geburtstag*, München, 1926, blz. 290; J. DE GHELLINCK, *Iuventus, gravitas, senectus*, in *Studia mediaevalia in honorem Raymundi Josephi Martin*, Brugge, 1948, blz. 39-59.

⁹) P.-A. SIGAL, *Le vocabulaire de l'enfance et de l'adolescence dans les recueils de miracles latins des XIe en XIIe siècles*, in *L'enfant au moyen-âge, Sénéfiance*, nr. 9, Aix-en-Provence, 1980, blz. 149.

¹⁰) R. FOSSIER, *La terre et les hommes en Picardie jusqu'au XIIIe siècle*, dl. I, Parijs, 1968, blz. 280.

Hoe dan ook, toen Evermodus in 1120 te Kamerijk Norberts volgeling werd, kan hij ten hoogste 20 jaar zijn geweest, zodat hij dan nog de gezegende leeftijd van 78 jaar heeft bereikt. Deze streng ascetische figuur bleef, spijtig genoeg, zeer slecht gekend¹¹⁾. Men weet niet eens uit welk milieu hij voortkwam¹²⁾, alleen kan men stellen dat zijn naam duidt op een Germaanse afkomst.

De passage over Evermodus in de *Vitae* munt niet uit door duidelijkheid en heeft dan ook tot heel wat verkeerde interpretaties aanleiding gegeven. In de *Vita A* leest men dat Norberts geest in Evermodus zoveel rust vond, dat hij hem na zijn overlijden de plaats van zijn begrafenis toevertrouwde en hem het bevel gaf nooit daarvan weg te gaan, tenzij om er terug te keren¹³⁾.

De *Vita B* vertelt eerst hoe Evermodus ging staan bidden precies op dezelfde plaats waar hij Norbert had zien staan prediken, doch geeft na zulke vrome voorbeschouwing ook dezelfde duistere tekst als de *Vita A*¹⁴⁾.

Hieruit hebben sommigen besloten dat Evermodus door Norbert tot testamentuitvoerder was aangeduid¹⁵⁾. Anderen vertaalden letterlijk de tekst der *Vitae* zonder rekening te houden met het hagiografisch karakter daarvan en meenden dat Norbert aan Evermodus had toevertrouwd waar hij wilde begraven worden¹⁶⁾. Doch bij deze interpretatie zou men allicht bij gelegenheid van Norberts dood op 6 juni 1134 en de daaropvolgende discussie over de begraafplaats, naar Evermodus hebben verwezen. Nog

¹¹⁾ Over zijn uitzonderlijke strengheid inzake het vasten, zie de *Fundatio monasterii Gratiae Dei*, MGH., SS., 20, blz. 689, en W.M. GRAUWEN, *Norbertus, aartsbisschop van Maagdenburg (1126-1134)*, Brussel, 1978, blz. 453-454.

¹²⁾ De bewering van N. BACKMUND, art. *Evermodus*, in *Lexikon für Theologie und Kirche*, dl. 3, Freiburg i. Br., 1959, kol. 1260, dat Evermodus uit België afkomstig was, steunt op geen enkele bron. Zij werd overgenomen uit AA. SS., dl. 3 februari 17, blz. 47, waar verwezen wordt naar de ontmoeting te Kamerijk, vermeld in de *Vita Norberti*, doch verder geen argumenten worden geleverd.

¹³⁾ *Vita A*, blz. 679: "In quo ita spiritus eius requievit, ut post decessum suum sepulturae locum ei commendaret, dans hoc praeceptum, ut numquam nisi reversurus ab eo recederet."

¹⁴⁾ *Vita B*, blz. 820AB, nr. 40.

¹⁵⁾ Aldus W. MÖLLENBERG, *Aus der Geschichte des Klosters Unser Lieben Frauen zu Magdeburg*, in *Zeitschrift des Vereins für Kirchengeschichte der Provinz Sachsen*, 1928, XXIV, blz. 25.

¹⁶⁾ Aldus in AA. SS., 17 februari, Parijs, Rome, 1865, blz. 48, nr. 11: "Nec minima Evermodo dimicatio fuit adversus majoris Ecclesiae canonicos de S. Norberto sepultura cujus ipsi credita ab eo procuratio erat."

anderen meenden dat Evermodus tot opdracht had gekregen voor Norberts graf te zorgen¹⁷⁾.

Al deze interpretaties houden geen rekening met de bedoeling van de hagiograaf, noch met de levensloop van Evermodus. Wat wil de *Vita*-schrijver in feite over Evermodus meedelen? De auteur van *Vita A* schreef na 1145¹⁸⁾, op het ogenblik dat Evermodus proost was van het Onze-Lieve-Vrouweklooster te Maagdenburg. Tevoren had hij te Capenberg verbleven¹⁹⁾ en was tot provisor aangesteld te Gottesgnaden²⁰⁾. Ook in het Onze-Lieve-Vrouweklooster moet Evermodus ooit hebben verbleven, aangezien bij zijn verkiezing tot proost aldaar in 1138 vermeld wordt dat hij tot die gemeenschap had behoord²¹⁾. Toch was hij geen overste vóór 1138 en had dus geen zeggenschap over een eventueel toekennen van een begraafplaats aan Norberts lichaam. Bovendien was Norbert aartsbisschop en juist deze functie heeft de betwisting veroorzaakt tussen het Onze-Lieve-Vrouweklooster en het domkapittel tussen 6 en 11 juni 1134. Het is evident dat Norbert dit probleem niet had geregeld gedurende zijn leven, zoniet zou men naar zijn beslissing hebben verwezen in plaats van aan keizer Lotharius een vonnis te gaan vragen²²⁾. De hagiografen van Norbert bedoelden dus niet dat Evermodus een opdracht had gekregen in verband met Norberts begrafenis, maar wel dat Norbert aan Evermodus zou hebben gezegd nooit uit het Onze-Lieve-Vrouweklooster, — dat in feite Norberts begraafplaats was —, weg te gaan tenzij om er terug te keren. Het is duidelijk de bedoeling van de hagiograaf de terugkeer van Evermodus in 1138 naar Maagden-

¹⁷⁾ G.M. VAN DER VELDEN, *De translaties van de relieken van de H. Norbertus*, in *Pro Nostris*, 1984, XLIX, nr. 4, blz. 113. Dat Norbert zou gezorgd hebben voor iemand om zijn begraafplaats netjes te houden, lijkt wel een typisch Nederlandse gedachte!

¹⁸⁾ Zie W.M. GRAUWEN, *Inleiding tot de Vita Norberti A*, in *Anal. Praem.*, 1984, LX, nr. 1-2, blz. 17.

¹⁹⁾ *Vita Godefridi comitis Capenbergensis*, MGH., SS., 12, blz. 519, zie de toevoeging onderaan uit de *Vita II*.

²⁰⁾ Na het vertrek van Emelricus dat niet precies te dateren is tenzij tussen zijn aanstelling tot proost in 1131 en de aanstelling van Evermodus door Norbert, dus vóór 6 juni 1134, zie W.M. GRAUWEN, *Norbert et les débuts de l'abbaye de Floreffe*, in *Anal. Praem.*, 1975, LI, blz. 17-18.

²¹⁾ *Fundatio monasterii Gratiae Dei*, MGH., SS., 20, blz. 689: "Contigit interim ecclesiam beate Marie carere preposito et eam in predictam personam, quia de eius gremio transierat, convenire...". Dat verblijf van Evermodus in het Onze-Lieve-Vrouweklooster, dat niet nauwkeuriger te dateren is dan tussen 1129 en 1134, werd over het hoofd gezien door J. PETERSOHN, *Das Bistum Ratzeburg*, in *Series episcoporum ecclesiae Catholicae occidentalis...* V, dl. II, Stuttgart, 1984, blz. 73.

²²⁾ W.M. GRAUWEN, *Norbertus...*, blz. 634-637.

burg te rechtvaardigen. In feite had Evermodus te Gottesgnaden met een algemene oppositie af te rekenen. Ook de stichter van die abdij, graaf Otto van Reveningen, had zich tegen diens harde ascese uitgesproken en men wilde Evermodus afzetten en een andere proost kiezen. De verkiezing te Maagdenburg in 1138 redde hem echter uit deze benarde situatie²³). De hagiograaf van Norbert wil duidelijk Evermodus verdedigen en hem onverdeelde lof toezwaaien en vindt daartoe een argument uit dat evident een hagiografische gemeenplaats is: indien Evermodus is teruggekeerd naar Maagdenburg, zo stelt hij het voor, dan was dat niet omdat de toestand te Gottesgnaden voor hem onhoudbaar was geworden, maar omdat het Norberts wil was dat hij nooit definitief uit Maagdenburg zou weggaan. Dit lijkt de enige logische verklaring voor deze duistere passage in de *Vitae*.

Hieruit volgen wellicht enkele belangrijke besluiten waarop terloops moet worden gewezen. De auteur der *Vitae* was een voorstander van Evermodus en hij schreef na 1138 en vóór de bisschopsverkiezing van Evermodus in 1154. De *terminus post quem* van 1138 brengt niets nieuws; we weten immers dat de *Vita A* na 1145 werd opgesteld; de *terminus ante quem* van 1154 zou echter een welgekomen precisering betekenen aangezien juist zulke *terminus* voor de *Vita A* onvoldoende bewezen blijft²⁴). Indien de auteur van *Vita A* na 1154 had geschreven, dan had hij moeilijk kunnen beweren dat Evermodus volgens Norberts wil nooit definitief uit Maagdenburg mocht weggaan. In dat jaar immers is Evermodus bisschop van Ratzeburg geworden, wat hij bleef tot zijn dood op 16 of 17 februari 1178.

Dezelfde redenering zou kunnen worden aangewend om ook de *Vita B* vóór 1154 te plaatsen, doch het is niet onmogelijk dat de auteur van deze *Vita* ook na 1154 de tekst van *Vita A* onveranderd zou hebben overgenomen omdat de interpretatie ervan ook voor hem vaag en meerduidig bleef. Indien men de bovenstaande redenering aanvaardt, zou men voor de *Vita B* tot een zeer scherpe datering komen, namelijk tussen 1152 en 1154²⁵).

²³) W.M. GRAUWEN, *Norbertus...*, blz. 453-454.

²⁴) Zie W.M. GRAUWEN, *Inleiding tot de Vita Norberti A*, in *Anal. Praem.*, 1984, LX, blz. 17. De hier ontwikkelde hypothese dat de *Vita A* vóór 1154 zou kunnen geschreven zijn werd niet uiteengezet in bovenstaande inleiding omdat zij enkel steunt op een tekstinterpretatie die wel nooit tot een zekerheid zal kunnen worden.

²⁵) Zie W.M. GRAUWEN, *Inleiding tot de Vita Norberti A*, blz. 16-17.

Na het verhaal over de aanwerving van de jonge Evermodus te Kame-rijk, vat de auteur van *Vita A* het verdere verloop van de ledenwerving in één enkel zinnetje samen door te besluiten dat Norbert na Evermodus nog andere gezellen won, die de wortels en de grondslag vormden van de menigte die later de man Gods volgde.

De *Vita B* echter weet hier bij uitzondering een waardevol bericht toe te voegen, namelijk dat een andere jongeman, Antonius genaamd, zich te Nijvel²⁶⁾ bij Norbert aansloot. "Deze twee, en een derde die hij vroeger had opgenomen, vormden, voor zover de mogelijkheden van het menselijk onderzoek reiken, de wortels en de grondslag van de menigte die later volgde²⁷⁾."

Het is duidelijk dat de auteur van *Vita B* hier een bloemetje wilde werpen naar Antonius en Hugo door hen samen met Evermodus te verheffen tot de drie pijlers waarop de jonge stichting steunde. Toch is het de vraag of Norbert bij zijn zoeken naar volgelingen tot in Nijvel is doorgedrongen. Ten voordele van deze opvatting kan men aanvoeren dat Nijvel op dat ogenblik, samen met en meer dan Gembloers, tot de voornaamste productiecentra behoorde²⁸⁾ en dat Norbert zich ook daar in zijn Germaanse moedertaal kon verstaanbaar maken²⁹⁾.

Anderzijds zou men kunnen veronderstellen dat de auteur van *Vita B* hier de eerste drie volgelingen van Norbert samen heeft willen eren en zodoende de chronologie der gebeurtenissen heeft door elkaar gehaald. Later zal Norbert immers samen met de teruggekeerde Hugo van Fosses naar Nijvel trekken. In ieder geval zal men twee reizen van Norbert naar Nijvel moeten aanvaarden, aangezien hij bij zijn tweede bezoek aan die stad af te rekenen kreeg met de tegenwerking van degenen die zich op

²⁶⁾ *Nivigellam*, Nijvel, nu Waals Brabant.

²⁷⁾ *Vita B*, blz. 820B, nr. 40: "Perveniens autem Nivigellam, alium juvenem, Antonium nomine, a Deo sibi datum, recepit. Hi duo, et tertius quem prius susceperat, quantum ad humanum spectat examen, radices et fundamentum fuere futurae multitudinis quae subsecuta est...". Geen varianten in J.C. VANDER STERRE, *Vita s. Norberti...*, Antwerpen, 1656, blz. 82-83.

²⁸⁾ P. BONENFANT, *L'origine des villes brabançonnaises et la "route" de Bruges à Cologne*, in *Belgisch tijdschrift voor filologie en geschiedenis*, 1953, II, blz. 424/425, 428, 446; G. DESPY, *Les phénomènes urbains dans le Brabant wallon jusqu'aux environs de 1300*, in *Wavre, 1222-1972*, Wavre, 1973, blz. 30-35 en 51.

²⁹⁾ C.C. DE BRUIN, *De letterkunde in de Nederlandse volkstaal tot omstreeks 1384*, in *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, dl. 3, Haarlem, 1982, blz. 345-346; M. ZINK, *La prédication en langue romane avant 1300*, Parijs, 1976, blz. 305, vermeldt eveneens het exorcisme te Nijvel, maar vergeet toevallig dat het meisje het Hooglied niet alleen in het Romaans, maar ook in het Diets opzegde.

zijn eerste tocht bij hem hadden aangesloten, doch nadien waren teruggekeerd. De hagiografen vermeldde dus ondubbelzinnig twee verschillende reizen naar Nijvel. Doch de auteur van *Vita B* heeft hier duidelijk naast Evermodus nog twee andere topfiguren uit de pionierstijd willen naar voren halen. Wat Hugo betreft kan dit geen verwondering wekken; hij wordt in de *Vita B* meermaals in een gunstiger daglicht gesteld dan in de *Vita A*³⁰⁾. Over Antonius kan spijtig genoeg niets met zekerheid worden gezegd. Het is zelfs niet zeker dat hij met de latere proost van Ilbenstadt³¹⁾ identiek is, want ook in het Onze-Lieve-Vrouweklooster te Maagdenburg komt op 5 februari 1131 een priester Antonius voor, die wellicht aldaar prior werd onder proost Wigger³²⁾. De gekende data sluiten niet uit dat de Maagdenburgse prior na korte tijd proost te Ilbenstadt zou zijn geworden en evenmin dat het hier over de jongeman zou gaan die zich in 1120 te Nijvel bij Norbert zou hebben aangesloten, maar de identificatie blijft toch onzeker. Anderzijds zal later blijken dat Norbert te Nijvel meerdere volgelingen had gewonnen die echter voor een deel waren weggegaan en tegen hem ageerden. Ofwel was Antonius alleen Norbert trouw gebleven onder de Nijvelse groep, ofwel was hij de enige die in de orde een belangrijke plaats had bekleed, zodat hij volgens de hagiograaf verdiende met name vermeld te worden.

Ten slotte biedt de *Vita B* hier nog een welgekomen chronologische precisering door te melden dat Norbert in de vasten van 1120 zoveel volgelingen had verzameld, dat hij in de Goede Week met dertien kandidaten naar Prémontré kon terugkeren om het in bezit te nemen³³⁾. Nu valt Pasen in 1120 op 18 april, zodat Norbert tussen 11 en 18 april reeds terug te Prémontré was van zijn eerste wervingstocht naar het noorden. Anderzijds kan men zich moeilijk voorstellen dat hij reeds in februari 1120 zou zijn vertrokken, zodat slechts de maand maart en begin april

³⁰⁾ W.M. GRAUWEN, *Inleiding tot de Vita Norberti A*, in *Anal. Praem.*, 1984, nr. 1-2, blz. 27-28; IDEM, *Inleiding tot de Vita Norberti B*, in *Anal. Praem.*, 1990, LXVI, nr. 3-4, blz. 165-167; *De Vita B tegenover Hugo van Fosses*.

³¹⁾ N. BACKMUND, *Monasticon Praemonstratense*, dl. I, Straubing, 1949, blz. 102, plaatst het proostschap van Antonius te Ilbenstadt tussen ca. 1138 en 1149. In de tweede uitgave van dl. I, Berlijn, 1983, blz. 101: ca. 1130/49.

³²⁾ W.M. GRAUWEN, *Norbertus...*, blz. 290. Als prior wordt "Anthonius" vermeld in een oorkonde van 1136, zie D. CLAUDE, *Geschichte des Erzbistums Magdeburg*, dl. 2, Keulen, Wenen, 1975, blz. 368, noot 192.

³³⁾ *Vita B*, blz. 820B, nr. 40: "Scitur tamen, quod intra Quadragesimam illam tot habuit, quod in septimana Passionis ante Pascha, cum tredecim reversus, praenominatum locum, Praemonstratum videlicet, possedit."

overblijft voor een reis naar Laon, Kamerijk en Nijvel, die toch ten minste op 350 km moet worden gerekend.

In dit laatste zinnetje van *Vita B* moet nog een andere uitdrukking onze aandacht wekken. Daar wordt namelijk gezegd dat Norbert tussen 11 en 18 april 1120 Prémontré inbezitnam (*possedit*). Zodoende kennen we één van de juridische etappes die soms als stichtingsdatum worden aangeduid³⁴). Voor het uitkiezen van de vestigingsplaats kan men stellen dat dit in februari 1120 is gebeurd; de feitelijke inbezitneming volgde in de Goede Week, tussen 11 en 18 april 1120; de eerste professie ten slotte zal pas op Kerstdag 1121 worden afgelegd.

Uit ditzelfde woordje *possedit* schijnt eveneens te volgen dat Norbert na het uitkiezen van de vestigingsplaats geen volgelingen te Prémontré had achtergelaten toen hijzelf naar het noorden trok. Bij zijn omzwervingen in het bisdom Laon in gezelschap van Bartholomeus bestond Norberts gevolg wellicht alleen maar uit de Engelsman die hem later zou bestelen. Hij had dus nog niemand om de uitgekozen plaats effectief te gaan bewonen, tenzij men zou aannemen dat Bartholomeus toen reeds de eremieten uit de omgeving onder Norberts gezag had geplaatst. Vanaf Pasen 1120 kon echter het eremietisch leven te Prémontré een aanvang nemen en wel met een betrekkelijk grote groep van dertien novicen³⁵). Ook hier is het uitgesloten met enige waarschijnlijkheid te kunnen bepalen wie zij waren. Men mag zelfs aannemen dat een aantal van hen niet hebben volhard in hun voornemen en zijn weggegaan³⁶). Dit kan voor de hagiografen een reden zijn geweest om hen niet met name te noemen, zoals zij ook de naam van de Engelsman verzwijgen, ondanks het feit dat die meer dan de andere volgelingen de beginperiode in Norberts gezelschap heeft meebeleeft.

Besluit:

Uit het kritisch onderzoek van de *Vitae* en Herman van Doornik betreffende de eerste wervingstocht van Norbert mag men dus voor waar aannemen dat Norbert onmiddellijk na het uitkiezen van de vestigings-

³⁴) Zie over de meerduidigheid van de uitdrukking "stichtingsdatum", W.M. GRAUWEN, *Norbert et les débuts de l'abbaye de Floreffe*, in *Anal. Praem.*, 1975, LI, blz. 5-7.

³⁵) Het getal dertien, Norbert niet meegerekend, wekt enig vertrouwen. Indien de hagiograaf van twaalf volgelingen gewag had gemaakt, zou men eerder aan een hagiografische gemeenplaats moeten denken.

³⁶) Dit zal later bij de gebeurtenissen te Nijvel uitdrukkelijk worden vermeld, zie *Vita A*, blz. 680, hfst. 10; *Vita B*, blz. 821D, nr. 44.

plaats omstreeks februari 1120, vandaar is vertrokken zonder gezellen ter plaatse te laten. Hij heeft een rondreis naar het noorden ondernomen, waarbij hij te Laon, Kamerijk en Nijvel volgelingen heeft kunnen winnen. Deze tocht moet worden geplaatst gedurende de maand maart en de eerste tien dagen van april 1120. Gedurende de Goede Week, 11-18 april, heeft Norbert met zijn dertien novicen bezit genomen van de plaats die hij een zestal weken tevoren had uitgekozen.

Mankevosstraat 71
B-1860 Meise

W.M. GRAUWEN, O. Praem.

De duivelverhalen en het exorcisme van Norbert te Maastricht, 1122

Onmiddellijk na het verhaal van de kerkwijding melden de *Vitae* nogmaals dat Norbert opnieuw op prediktocht vertrok¹⁾. De *Vita B* voegt daaraan toe dat hij in elke functie twee confraters had benoemd²⁾, wat uiteraard een zinspeling is op het evangeliewoord over Christus die zijn apostelen twee aan twee uitzond³⁾, en bedoeld om eens te meer Norbert met Christus te vergelijken⁴⁾. Toch lijkt deze passage geloofwaardig, niet alleen omdat Norbert inderdaad steeds het evangelie letterlijk wilde volgen, maar ook omdat de *Vita B* verder, in het kader van een duivelverhaal, vermeldt hoe een confrater die in het kapittel het woord wilde nemen om een exegese van de Apocalyps te geven, door één van de prioren werd binnengeleid⁵⁾. De *Vita B* levert de enige bron over dit eventuele experiment van Norbert uit de beginperiode om in elke functie twee confraters te benoemen⁶⁾.

Evenzo weet alleen de auteur van *Vita B* te melden dat Norbert als afscheid over vrede en eensgezindheid had gesproken en verzekerd dat een gemeenschap nooit van de rechte koers kon afwijken indien de leiders eensgezind bleven. Zulke toevoeging kon uiteraard gemakkelijk worden gemaakt zonder daarom over meer inlichtingen te beschikken.

Daarna volgen in beide *Vitae* een aantal duivelverhalen die zich te Prémontré afspeelden gedurende Norberts afwezigheid. Het gaat hier

¹⁾ *Vita A*, MGH., SS., 12, blz. 685; *Vita B*, AA. SS., dl. 1 juni, blz. 826B, nr. 61.

²⁾ *Vita B*, blz. 826B, nr. 61: "...binos et binos in singulis ponens officiis..."

³⁾ Luk., 10, 1: "...misit illos binos ante faciem suam in omnem civitatem..."; Mark., 6, 7: "...et coepit eos mittere binos..."

⁴⁾ Zie daarover de *Inleiding tot de Vita Norberti A*, in *Anal. Praem.*, 1984, LX, nr. 1-2, blz. 32, en de *Inleiding tot de Vita Norberti B*, in *Anal. Praem.*, 1990, LXVI, nr. 3-4, blz. 164, en het artikel: *Hoe Norbert de H. Schrift navolgde*, in *Anal. Praem.*, 1993, LXIX, nr. 1-2, blz. 5-16.

⁵⁾ *Vita B*, blz. 827A, nr. 64: "Quem cum unus ex prioribus in capitulo adduxisset..."; uitg. J.C. VANDER STERRE, blz. 133, zonder varianten. Deze uitdrukking komt slechts eenmaal voor. In een volgend duivelverhaal spreekt de auteur van de *Vita B* slechts over één prior, zie blz. 827C, nr. 66.

⁶⁾ Daarover ook in de *Inleiding tot de Vita Norberti B*, in *Anal. Praem.*, 1990, LXVI, nr. 3-4, blz. 198-199: *Het dagelijks leven te Prémontré volgens de Vita B*.

niet om ontleningen uit andere bronnen⁷⁾, maar om verhalen die duidelijk in de pionierstijd van het jonge Prémontré zijn ontstaan. Daarbij blijft het moeilijk de grens te trekken tussen fantasie en werkelijkheid, tussen historische aanleiding en latere opsmuk. Tot op zekere hoogte kan men pogen elementen ter verklaring aan te voeren wanneer men zich de onherbergzame omgeving van Prémontré indenkt, de schaarse verlichting samen met het voortdurend vasten en de zware handenarbeid. Anderzijds moet men rekening houden met de algemeen verspreide gewoonte om het geestelijk leven als een strijd tegen de duivel voor te stellen⁸⁾. Doch ook deze overwegingen kunnen ons dit aspect van de middeleeuwse mentaliteit nog onvoldoende verduidelijken. De belangstelling voor de daemonologie van de twaalfde-eeuwse hagiografen blijft een vreemd verschijnsel. De bedoeling van deze verhalen wordt ondertussen wel duidelijk. De pioniers uit de stichtingstijd moeten als heldenfiguren uit de verf komen in hun heroïsche strijd tegen de duivelse machten⁹⁾. En inderdaad zijn zij er blijkbaar in geslaagd zich zelfs naar buitenuit een reputatie in die zin te verwerven aangezien Bernard van Clairvaux omstreeks 1142 aan de koningin van Jeruzalem schreef dat hij de premonstratenzers kon aanbevelen als zachtzinnig tegenover de mensen, maar geweldenaars tegen de duivels¹⁰⁾. Bovendien moeten deze verhalen, samen met de beschrijving van de afschrik-

⁷⁾ Tekstuele afhankelijkheid van andere bronnen werd tot op heden niet ontdekt. Wel vindt men uiteraard dezelfde opvattingen over daemonologie eveneens in andere bronnen zoals zal worden aangeduid.

⁸⁾ Zo reeds bij Sint-Paulus, *Efes.* 6, 11-13: "quoniam non est nobis colluctatio adversus carnem et sanguinem: sed adversus principes et potestates, adversus mundi rectores tenebrarum harum, contra spiritualia nequitiae, in celestibus." Evenzo bij vrijwel alle middeleeuwse auteurs. Zie b. v. over de *Vita Antonii* in de *Inleiding tot de Vita Norberti B*, in *Anal. Praem.*, 1990, LXVI, nr. 3-4, blz. 194-197: *De invloed van de Vita Antonii*; de *Vita van Stefaan van Obazine*, uitg. M. AUBRUN, Clermont-Ferrand, 1970, blz. 64. Eveneens bij Bernard van Clairvaux, zie J. LECLERCQ, *Nouveau visage de Bernard de Clairvaux. Approches psychologiques*, Parijs, 1976, blz. 43-44. Zelfs bij juristen als Ivo van Chartres, b.v. *P.L.*, 162, kol. 27B en 28A, in de "salutationes" van de brieven 15 en 16, enz.

⁹⁾ Evenzo, maar in mindere mate, bij de stichting van Affligem, *Exordium seu fundatio monasterii Haffligeniensis*, uitg. V. COOSEMANS en C. COPPENS, in *Affligemensia*, 1947, IV, blz. 16 (kap. VII): "...inimicus totius boni diabolus eos impedire tentabat...".

¹⁰⁾ *S. Bernardi opera*, dl. 8, uitg. J. LECLERCQ en H. ROCHAIS, Rome, 1977, blz. 299, *Epistola CCCLV*: "...mansuetos ad homines, violentos ad daemones." In deze brief wordt, naast andere lofbetuigingen, ook het citaat van *Efes.* 6, 13, (zie noot 8) op de premonstratenzers toegepast.

wekkende omgeving, aantonen hoe moeilijk de beginjaren wel zijn geweest¹¹⁾.

Het eerste verhaal beschrijft een collectieve hallucinatie waarbij een groep confraters op klaarlichte dag tegen een groep duivels zou hebben gevochten¹²⁾. Typisch is dat de duivels zich voordeden onder de gedaante van de doodsvijanden die de confraters in de wereld hadden achtergelaten. De vechtenden werden tot de orde geroepen door andere confraters die blijkbaar niet onderhevig waren aan de hallucinatie. Het uiteindelijk gevolg van deze gebeurtenis was dat sommigen moedig volhardden, terwijl anderen ontmoedigd het klooster verlieten. Uit dit besluit wordt weerom de opvatting van de hagiograaf over het kloosterleven duidelijk. Het is een strijd tegen de duivel met winnaars en verliezers.

Een dergelijke collectieve hallucinatie vindt men terug in een zeer gekende en gesmaakte hagiografische tekst, een echte middeleeuwse "bestseller", nl. de *Vita* van Antonius, in het Latijn vertaald door Athanasius (ca. 360)¹³⁾.

Daarna volgen enkele gevallen van voorspellingen en pseudo-exegese door confraters die door de duivel werden geïnspireerd. Van historisch belang is daarin alleen de passage waar de hagiograaf aanstipt dat zelfs de eerbiedwaardige abt Simon van Saint-Nicolas-aux-Bois bijna in dwaling werd gebracht¹⁴⁾. Dit wijst erop dat de benedictijnenabdijen uit de omgeving nauw betrokken waren bij alles wat zich te Prémontré afspeelde. Blijkbaar had de prior, gedurende Norberts afwezigheid, aan abt Simon raad gevraagd omtrent de strijd tegen de duivel. Ook de benedictijnen van hun kant stonden niet afkerig tegenover het jonge Prémontré, aangezien Guibert van

¹¹⁾ Dit hagiografisch thema van het moeilijk begin komt zowel bij nieuwe stichtingen voor als bij de aanvang van een functie, b. v. na een bisschopsverkiezing. Enkele voorbeelden in de *Gesta episcoporum Tullensium*, MGH., SS., 8, blz. 646 (over bisschop Pibo in 1070); *Gesta Alberonis auctore Balderico*, MGH., SS., 8, blz. 251; F.-J. JAKOBI, *Wibald von Stablo und Corvey (1098-1158)*, Münster i. W., 1979, blz. 48; St. WEINFURTER, *Salzburger Bistumsreform und Bischofspolitik im 12. Jahrhundert*, Keulen, Wenen, 1975, blz. 71 en 158.

¹²⁾ *Vita A*, blz. 685, kap. 13; *Vita B*, blz. 826CD, nr. 62. Dit strijdsymbolisme, hier gegoten in de vorm van een aanval van het leger der duivels, vindt men ook vaak bij Bernard van Clairvaux, zie J. LECLERCQ, *Nouveau visage...*, blz. 43-44.

¹³⁾ Zie daarover de *Inleiding tot de Vita Norberti B*, in *Anal. Praem.*, 1990, LXVI, nr. 3-4, blz. 194-197, nr. 28: *De invloed van de Vita Antonii*.

¹⁴⁾ *Vita A*, blz. 686; *Vita B*, blz. 826E, nr. 63.

Nogent tussen 1122 en 1125 Norberts oordeel vroeg over zijn exegetisch werk¹⁵).

Een laatste duivelverhaal te Prémontré gedurende Norberts afwezigheid betreft een dodelijke haat tussen twee confraters, die alleen in de *Vita A* met name worden genoemd, nl. Rainald en Burchard¹⁶). De *Vita B* daarentegen vermeldt dit voorval slechts zeer terloops, zonder details en zonder namen te noemen¹⁷). Zodoende valt daar ook een informatie weg die wel merkwaardig is. De ruzie tussen beide werd, volgens *Vita A*, aan de prior en de confraters gemeld terwijl zij op het veld werkten¹⁸). Blijkbaar was een groot gedeelte van het convent met de handenarbeid bezig, terwijl enkelen, en o. m. de twee vijanden, thuis waren gebleven. Slechts zelden leveren de verhalende bronnen, zoals hier het geval is, enig inzicht in het dagelijks leven van de gemeenschap. De eerste jaren na de stichting hebben de confraters te Prémontré, naast het bidden van het koorofficie, ongetwijfeld een hoofdzakelijk agrarisch bestaan geleid, niet alleen uit ideaal, maar ook uit noodzaak.

Eenmaal het thema van de duivelverhalen aangesneden gaan Norberts hagiografen onstuitbaar door. Ook de prior¹⁹) beproeft zijn macht tot exorcisme op een bezetene, de zoon van een lekebroeder²⁰). Na de

¹⁵) W.M. GRAUWEN, *Guibert van Nogent en Norbert van Gennep*, in *Anal. Praem.*, 1983, LIX, blz. 206-220.

¹⁶) *Vita A*, blz. 686. Beide namen komen vaak voor in Noord-Frankrijk in het begin der 12de eeuw, zie o.m. het *Cartulaire de Marmoutier pour le Dunois*, uitg. E. MABILLE, Parijs, Châteaudun, 1874, blz. 292-293. In 1129 komt een Rainald voor als "puer" van Prémontré in een oorkonde van abt Andreas van Nogent, zie *P. L.*, 156, kol. 1127D. De "pueri" worden in deze oorkonde na de "subdiaconi" genoemd.

¹⁷) *Vita B*, blz. 827B, nr. 65.

¹⁸) *Vita A*, blz. 686: "Nunciatum est hoc priori in loco laboris et per eum conventui. Revertuntur ut audiant quanam sunt haec nova."

¹⁹) Hier wordt zowel in *Vita A*, blz. 686, als in *Vita B*, blz. 827C, nr. 66, slechts één prior vermeld. Zijn naam blijft echter onuitgesproken. Het is dus niet zeker of Hugo, die bij de stichting afwezig was, na de stichting Norbert nog op zijn prediktochten heeft vergezeld, ofwel te Prémontré is gebleven. In 1139 wordt een Rainerus vermeld, abt van S. Marianus te Auxerre, die in de beginperiode van Prémontré als prior een belangrijke rol had gespeeld, *Roberti canonici S. Mariani Autissiodorensis chronicon*, MGH., SS., 26, blz. 234: "...prius Premonstrati prior et ex magna parte Premonstratensis ordinis institutor...". Dezelfde komt voor als prior van Prémontré in hetzelfde jaar 1139 in een oorkonde van bisschop Joslenus van Soissons, zie het *Cartulaire de l'abbaye de St.-Léger de Soissons (1070-1666)*, uitg. L.-V. PÉCHEUR, Soissons, 1870, blz. 199: "Renerus, prior Premonstrate ecclesie".

²⁰) *Vita A*, blz. 686; *Vita B*, blz. 827B, nr. 65. De uitdrukking "...cuiusdam conversi filius..." kan verschillende betekenissen hebben: ofwel is het de zoon van een lekebroeder, ofwel de zoon van iemand die te Prémontré was ingetreden.

gebruikelijke ondervraging²¹⁾ bekend de duivel dezelfde te zijn als degene die door Norbert was uitgedreven uit het meisje te Nijvel²²⁾. De duivel noemt hem een witte hond en vervloekt het uur waarop hij werd geboren²³⁾. Uiteraard dient deze uitspraak om Norbert als de grote tegenstander en overwinnaar van de duivels voor te stellen.

Bij gelegenheid van dezelfde duiveluitdrijving bewees een jonge geestelijke hoe sterk de macht van de gehoorzaamheid wel is. Hij vroeg namelijk dat men hem onder gehoorzaamheid zou bevelen de bezetene vast te houden en nadat het bevel gegeven was slaagde hij erin deze helemaal alleen naar het wijwater te brengen. In dit geval toonde de duivel zich uiteindelijk als een zwarte linzenkorrel op de tong van de bezetene²⁴⁾. Onnodig te zeggen dat hier niet de jonge geestelijke de held van het verhaal is - hij wordt zelfs niet met name genoemd - , maar wel de deugd van gehoorzaamheid, die werkt als een onovertroffen krachtvoedsel.

Ten slotte had de frater portier te lijden van een duivel die 's nachts zijn varenbed overhoop haalde. Dit verhaal komt alleen in de *Vita A* op deze plaats voor²⁵⁾ en werd in twee handschriften van *Vita B*, nl. Soissons 12 en 13, achteraan toegevoegd²⁶⁾. Uit dit verhaal kan men voor het dagelijks leven te Prémontré besluiten dat de portier de bezoekers met een gebedsformule moest ontvangen en dat men toentertijd op varens sliep. In de oudste statuten vindt men inderdaad nog terug dat de portier, wanneer iemand aanklopte, *Deo gratias* diende te zeggen en na de deur geopend te hebben *Benedicite*²⁷⁾. Op dat ogenblik echter mocht hij niet meer alleen in

²¹⁾ Over de ondervraging van de duivel om zijn identiteit te kennen en te weten vanwaar hij komt, zie de *Vita Antonii Magni* van Athanasius, *P. L.*, 73, kol. 146A. Daarover ook W. LAMMERS, *Vicelin als Exorcist*, in *Vestigia Mediaevalia*, Wiesbaden, 1979, blz. 296.

²²⁾ Men geloofde in de middeleeuwen dat het mogelijk was de loopbaan van een duivel te volgen. Zie daarover, met voorbeelden uit de *Vitae Norberti*, W. LAMMERS, *Vicelin als Exorcist*, in *Festschrift Hermann Aubin*, dl. II, Wiesbaden, 1965, blz. 665, noot 35; *idem* in *Vestigia Mediaevalia*, Wiesbaden, 1979, blz. 295, noot 35.

²³⁾ *Vita A*, blz. 686; *Vita B*, blz. 827D, nr. 66.

²⁴⁾ Iets gelijkaardigs vindt men in de *Vita Altmanni episcopi Pataviensis*, *MGH.*, *SS.*, 12, blz. 240, waar de uitgedreven duivel uit de mond van de bezetenen wordt uitgebraakt als een zwarte kever (*scarabeum nigerrimum*, *qui protinus nusquam comparuit*).

²⁵⁾ *Vita A*, blz. 687.

²⁶⁾ Daarover de *Inleiding tot de Vita Norberti A*, in *Anal. Praem.*, 1984, LX, nr. 1-2, blz. 16 en 22. F. PETIT, *Norbert et l'origine des Prémontrés*, Parijs, 1981, blz. 154, noot 7, zegt ten onrechte dat deze episode enkel in het nu verloren hs. van Terwaan stond.

²⁷⁾ *Les premiers statuts de l'ordre de Prémontré*, uitg. R. VAN WAELFELGHEM, in *Analectes de l'ordre de Prémontré*, 1913, IX, blz. 27. Deze statutenredactie wordt gedateerd tussen 1135 en 1143, zie A. THOMAS, *Une version des statuts de Prémontré au début du XIIIe siècle*, in *Anal. Praem.*, 1979, LV, nr. 3-4, blz. 153, noot 1 en 170.

zijn cel slapen, maar had hij reeds een *subportarius*²⁸). Varens worden in de statuten nergens meer vermeld, wel nog strozakken (*stramina*)²⁹).

Al deze duivelverhalen spelen zich af te Prémontré gedurende Norberts afwezigheid. Voor Norberts levensverhaal kan men er dan ook enkel uit besluiten dat de uiteindelijke beslissing in netelige kwesties steeds tot zijn terugkeer werd uitgesteld. De prior van de *Vita A* of de twee prioren waarover de *Vita B* schijnt te spreken, hebben dan ook slechts een plaatsvervangende functie.

Als laatste in de reeks vertellen de hagiografen ten slotte toch een lang duivelverhaal waarin Norbert zelf de hoofdrol speelt. De duivel, die bij de eenvoudige zielen (*simplices*) te Prémontré geen succes oogstte, vloog³⁰) naar Maastricht³¹), waar Norbert zich bevond³²). Daar nam de duivel zijn intrek bij de rentmeester van een heer. Sedert de evangelische onrechtvaardige rentmeester³³) stond deze functie in de middeleeuwen slecht aangeschreven³⁴). Ook in dit verhaal zal de hagiograaf oordelen dat de bezetene gestraft werd voor de zonden die hij had begaan als beheerder van een landgoed³⁵).

²⁸) *Les premiers statuts...*, blz. 28.

²⁹) *Les premiers statuts...*, blz. 43.

³⁰) Over de lucht als verblijfplaats van de duivels, zie P. BROWE, *Die eucharistischen Wunder des Mittelalters*, Breslau, 1938, blz. 87, en J. DANÉLOU, *Les démons de l'air dans la "Vie d'Antoine"*, in *Antonius magnus eremita, Studia Anselmiana*, 38, Rome, 1956, blz. 136-147. Over hun luchtlichaam en "celeritas motus" bij Augustinus, zie H.J. GEERLINGS, *De antieke daemonologie en Augustinus' geschrift de divinatione daemonum*, 's-Gravenhage, 1953, blz. 74 en 108. Evenzo L. HÖDL, art. *Dämonen, Dämonologie*, B. *Lateinisches Mittelalter*, in *Lexikon des Mittelalters*, dl. 3, München, Zürich, 1984, kol. 477-479, en J. GAUDEMET, *Les collections canoniques, miroir de la vie sociale*, in *IDEM, Eglise et société en Occident au Moyen Age*, Londen, 1984, nr. XIII, blz. 252.

³¹) De *Vitae Norberti* vermelden "Traiectum" en niet het explicietere "Traiectum ad Mosam", doch de betekenis schijnt wel Maastricht te zijn en niet Utrecht. Zie daarover F.-J. SCHMALE, *Deutschlands Geschichtsquellen im Mittelalter*, dl. III, Keulen, Wenen, 1971, blz. 178*. H. KALLFELZ, *Vitae quorundam episcoporum saeculorum X. XI. XII...*, Darmstadt, 1973, blz. 505, vertaalde verkeerdelijk door Utrecht. Evenzo A. RODEWYCK, *Die dämonische Besessenheit in der Sicht des Rituale Romanum*, Aschaffenburg, 1963, blz. 90. Nochtans betekent "Traiectum" in de *Additamenta* bij de *Vita B* ongetwijfeld Maastricht, zie MGH., SS., 12, blz. 705. Evenzo in de *S. Bernardi miracula in itinere Germanico patrata*, MGH., SS., 26, blz. 132 en 133, of P. L., 185, kol. 393-394.

³²) *Vita A*, blz. 687; *Vita B*, blz. 827F, nr. 68.

³³) *Luk.*, 16, 8.

³⁴) Zie b. v. Odo van Doornik, *Homiliae de villico iniquitatis*, P. L., 160, kol. 1121-1150, en *Die Fragmente der Libri VIII Miraculorum des Caesarius von Heisterbach*, uitg. A. MEISER, Rome, 1901, blz. 90, nr. 17: "De advocato, quem diabolus vivum rapuit, dum iret facere exactionem."

³⁵) *Vita A*, blz. 688; *Vita B*, blz. 828D, nr. 71.

Volgens de *Vitae* werd te Maastricht juist het jaarlijks feest gevierd³⁶). Zoals vroeger reeds uiteengezet, is het niet volledig duidelijk of daarmee het feest van Sint-Servaas, op 13 mei, dan wel dat van de heiligen Monulfus en Gondulfus, op 16 juli, werd bedoeld. Dit laatste feest stond in verband met het kerkwijdingsfeest of kermis³⁷). Toch moet men opmerken dat het specifieke woord voor een kerkwijdingsfeest, *dedicatio*, niet wordt gebruikt en dat in de twaalfde-eeuwse bronnen het Sint-Servaasfeest op 13 mei als de grote feestdag van Maastricht werd beschouwd³⁸).

Anderzijds bezitten we het wonderverhaal uit de *Additamenta* van Cappenberg³⁹), over het doek dat in Norberts tegenwoordigheid aan het vliegen ging, waaruit men zou kunnen besluiten dat Norbert juist niet op het hoogfeest naar Maastricht was gekomen. Daar wordt immers verhaald hoe de kanunniken aanvankelijk weigerden hem een zijden doek te tonen dat tot de kerkschat behoorde. En inderdaad getuigen ook latere bronnen dat de kanunniken zeer weigerig stonden tegenover het tonen van de kerkschat buiten de gewone feestperiode⁴⁰). Hoe ongeloofwaardig het verhaal van de Cappenbergers ook overkomt, toch heeft het twee aanknopingspunten bij de werkelijkheid: er werd inderdaad een zijden doek te Maastricht vereerd en de *custodes* daarvan toonden dat niet graag buiten de vastgestelde tijd.

Het verhaal uit de *Vitae* daarentegen is een exorcisme dat om het even waar had kunnen gesitueerd worden. Geen van beide verhalen kan met zekerheid in een bepaald jaar worden gesitueerd. Norbert kan trouwens best tweemaal te Maastricht zijn geweest; eenmaal op het hoogfeest en eenmaal daarbuiten. Toch lijkt het jaar 1122 het meest voor de hand te liggen, niet alleen omdat de *Vitae* dit duivelverhaal plaatsen tussen de kerkbouw te Prémontré en de stichting van Cappenberg in 1122, maar vooral omdat een blik op de kaart ons leert dat Norbert op zijn tocht naar Cappenberg ongetwijfeld eens te meer het Maasdal of de daarmee onge-

³⁶) *Vita A*, blz. 687: "...annuae celebritatis dies..."; idem in *Vita B*, blz. 827F, nr. 69.

³⁷) W.M. GRAUWEN, *Norbertus, aartsbisschop van Maagdenburg, (1126-1134)*, Brussel, 1978, blz. 246, met de verwijzingen aldaar.

³⁸) Zie b. v. *Aegidii Aureaevallis gesta episcoporum Leodiensium, lib. III, MGH., SS.*, 15, 1, blz. 85: "Dies autem illa beati Servatii sollempnitate sancta cum rogationum observantia erat clarissima."

³⁹) *MGH., SS.*, 12, blz. 705. Daarover W.M. GRAUWEN, *Was Norbertus tevens kanunnik van Sint-Servaas te Maastricht?*, in *Anal. Praem.*, 1974, L, blz. 245-246, noot 14.

⁴⁰) A.M. KOLDEWEIJ en A.J.J. MEKKING, *De kerkschat van de Sint-Servaaskerk te Maastricht*, in *Spiegel Historiae*, 1982, XVII, blz. 139 en 144.

veer gelijklopende Romeinse heirbaan van Kamerijk over Bavai tot Maastricht, kan hebben gevolgd⁴¹).

Te Maastricht las Norbert de H. Mis in de hoofdkerk, dus in Sint-Servaas, met uiteraard op het hoogfeest een grote volkstoeeloop⁴²). Als naar gewoonte werd de bezetene gedwongen daarbij aanwezig te zijn⁴³) en na de H. Mis werd met de duivelbezweringen begonnen.

Hier werd Norbert door verscheidene confraters vergezeld, wat vóór de stichting van Prémontré nergens werd vermeld. Deze willen hun meester matigen in zijn strijd met de duivel, doch Norbert geeft hun een streng antwoord⁴⁴) en legt hen uit dat de duivels hem gehaat willen maken en het woord Gods doen verachten. De bezetene wordt vóór het altaar geplaatst en weet o. m. de zonden van de omstanders die nog niet gebiecht zijn, openbaar te maken⁴⁵).

Wanneer, na een ganse dag inspanningen, de bezetene genezen lijkt, besteedt Norbert de hele volgende dag aan de bijlegging van een vete⁴⁶). Deze activiteit lag volgens de hagiograaf volledig in dezelfde lijn, want de duivel die uit de harten van de twistenden werd verdreven, keerde terug bij zijn eerste slachtoffer. Nu echter werd de bezetene drie dagen lang aan zijn lot overgelaten omdat hij als voormalig rentmeester nog zonden uit te boeten had. Pas daarna kon hij volledig bij zijn verstand en ongedeed naar huis terugkeren.

Dit "happy end" betekent het einde van een reeks duivelverhalen, waarna in de *Vitae* het verhaal over Theobald van Champagne kan aanvangen. Het hele verhaal over het verblijf van Norbert te Maastricht in 1122 blijkt dus uit historisch oogpunt vrij ontgoochelend en vaag. Voor de mentaliteitsgeschiedenis kan men eruit besluiten dat de invloed van de duivel voor de hagiografen een obsederende gedachte was geworden.

⁴¹) Zie o. m. de kaart in J. COSSÉ-DURLIN, *Cartulaire de Saint-Nicaise de Reims*, Reims, Parijs, 1991, blz. 138.

⁴²) *Vita A*, blz. 687; *Vita B*, blz. 827F-828A, nr. 69.

⁴³) Evenzo b. v. in de *Vita Bernardi*, P. L., 185, kol. 276, en in de *Vita Norberti A*, blz. 681, bij de duivelbezwinging te Nijvel. Daarover ook W. LAMMERS, *Vicelin als Exorcist*, in *Vestigia Mediaevalia*, Wiesbaden, 1979, blz. 290, noot 20.

⁴⁴) Het antwoord zelf is een citaat uit *Wijsheid*, 2, 24.

⁴⁵) D. i. een zeer verbreide opvatting in de middeleeuwen dat de duivel op de hoogte is van de niet-gebiechte zonden, zie o. m. bij Jakob van Vitry (+ ca. 1240) in *The Exempli ... of Jacques de Vitry*, uitg. Th. F. CRANE, Londen, 1890, blz. 110, cap. CCLXII en CCLXIII. Het idee komt blijkbaar nog niet voor bij Augustinus, zie H. J. GEERLINGS, *De antieke daemonologie en Augustinus' geschrift de divinatione daemonum*, 's-Gravenhage, 1953, blz. 76-79.

⁴⁶) *Vita A*, blz. 688; *Vita B*, blz. 828C, nr. 71.

Alle tegenslagen, zowel bij de stichting van een abdij als bij de exorcismen en de vredestitingen, worden onveranderlijk aan de invloed van de duivel toegeschreven. Door deze fixatie van de hagiograaf geraken de historische feiten in de verdrukking, zodat de lang uitgesponnen duivelverhalen⁴⁷⁾ ons slechts terloops nog hier een daar een historisch-belangrijk detail meedelen.

Besluit:

Uit deze reeks duivelverhalen die volgen op het verhaal van de kerkwijding, kan men een hele daemonologie opmaken voor de twaalfde eeuw, maar aan concrete historische gegevens valt er veel minder te rapen. Enkel kan men stellen dat Norbert in 1122 op zijn tocht naar Cappenberg eens te meer het Maasdal of de Romeinse heirbaan heeft gevolgd tot Maastricht.

Te Prémontré worden een aantal duivelverhalen gesitueerd die zich afspelen gedurende Norberts afwezigheid. Merkwaardig is vooral de collectieve hallucinatie die in beide *Vitae* voorkomt, gevolgd door een aantal voorspellingen en gevallen van pseudo-exegese door de duivel geïnspireerd. De ruzie tussen twee confraters die daarop volgt, snijdt volgens de opvatting van de hagiografen, geen nieuw onderwerp aan, want ook dat wordt beschouwd als duivelswerk. Dit verhaal leert ons terloops dat de pioniers te Prémontré een hoofdzakelijk agrarisch bestaan leidden. Het duivelverhaal van de portier levert ons eveneens een paar details over diens functie en het feit dat men in de aanvangsperiode van Prémontré op varens sliep.

Te Maastricht ten slotte wordt nogmaals een exorcisme en een vredestiting verhaald, doch beide activiteiten worden evenzeer beschouwd als duiveluitdrijvingen.

Kortom deze passage uit de *Vitae* leert ons veel meer over de mentaliteit van de hagiograaf, die men zonder bezwaar mag beschouwen als exponent van de twaalfde-eeuwse opvattingen, dan wel over de lotgevallen van Norbert en zijn stichting gedurende het jaar 1122.

Mankevosstraat 71
B-1860 Meise

W.M. GRAUWEN, O. Praem.

⁴⁷⁾ In *Vita A*, cap. 13-15, blz. 685-688; in *Vita B*, nrs 61-71, blz. 826B-828D.

Norbert predikt te Antwerpen in 1124

De stichting van de Sint-Michielsabdij te Antwerpen valt wellicht nog in de eerste helft of omstreeks midden 1124¹⁾, vermits de twee oorkonden die daarover werden opgesteld door Burchard van Kamerijk, tussen 4 juni en 25 december of misschien 1 september, moeten worden gedateerd²⁾. In ieder geval moeten de problemen rond Tanchelm, de stichting van Sint-Michiels³⁾ en Norberts activiteit dienaangaande een afzonderlijke behandeling krijgen gezien de moeilijkheid om klaarheid te scheppen in de vele tegenstrijdige meningen en hypothesen die daarover reeds werden gepubliceerd. De bronnen evenwel zijn niet talrijk, noch rijk aan gegevens, maar juist daarom hebben zij tot zulke uiteenlopende interpretaties aanleiding gegeven. In een biografie van Norbert kan het niet de bedoeling zijn het hele probleem Tanchelm te hernemen, hoewel daarover zeker het laatste woord nog niet gezegd is. Zijn figuur interesseert ons hier hoofdzakelijk om te kunnen uitmaken of de strijd tegen zijn aanhangers inderdaad één van de oorzaken van de stichting van Sint-Michiels kan zijn geweest.

¹⁾ Verscheidene auteurs plaatsen de activiteit van Norbert te Antwerpen in of omstreeks 1122, doch steeds zonder bewijs, o.m. J.C. vander STERRE, *Het leven vanden H.Norbertus...*, Antwerpen, 1623, blz. 210; J.E. JANSEN, *La Belgique Norbertine*, Averbode, 1921, blz. 12-15; F. PRIMIS, *De Antwerpse heiligen*, Antwerpen, 1943, blz. 41-54; H. OBREEN, *De oorsprong van de Middelburgsche abdij. Een kerkhistorisch onderzoek*, in *Études d'histoire dédiées à la mémoire de Henri Pirenne*, Brussel, 1937, blz. 224 (tussen 1120 en 1123); J. VAN BRABANT, in J. VAN DEN NIEUWENHUIZEN, *De archieven van het Onze-Lieve-Vrouw kapittel te Antwerpen (1124-1801)*, (Kapittelschriften, nr.9), (Antwerpen, 1970), blz. VI (1122-1123); E. VAN MINGROOT, *De stichtingsoorkonde van de abdij Tongerlo: echt of vals?*, in *Archief- en Bibliotheekwezen in België*, 1972, XLIII, nr. 3-4, blz. 644 (steunend op W. VAN SPILBEECK, *Norbertijnsche Mengelingen*, blz. 26). F.J. FELTEN, *Norbert von Xanten. Vom Wanderprediger zum Kirchenfürsten*, in *Festschrift Xanten*, Keulen, 1984, blz. 113, plaatst de inbezitneming van Sint-Michiels in de zomer van 1124.

²⁾ Aldus E. VAN MINGROOT, *De bisschoppelijke stichtingsoorkonde voor O. L. Vrouwkapittel en Sint-Michielsabdij te Antwerpen*, in *Anal. Praem.*, 1972, XLVIII, nr. 1-2, blz. 43, noot 4.

³⁾ Bedoeld is de stichting als premonstratenzerabdij; de stichtingsdatum van het seculier kapittel bleef onbekend. De bronnen reiken niet verder terug dan het einde van de 11de eeuw. Volgens A. VERHULST, *Het ontstaan en de vroege topografie van Antwerpen van de Romeinse tijd tot het begin van de 12de eeuw*, in *De stad Antwerpen van de Romeinse tijd tot de 17de eeuw*, Brussel, 1978, blz. 25, zou de oprichting van de Sint-Michielskerk uit de late 9de of vroege 10de eeuw dateren.

Voor het beschrijven van Norberts activiteit in verband met Sint-Michiels beschikt men over een vijftal oorkonden, nl. twee van bisschop Burchard van Kamerijk uit 1124, één van proost Hildolf uit hetzelfde jaar, één van bisschop Lietard uit 1134/1135 en één van bisschop Nicolaas uit 1148⁴). Daarnaast geven ook beide *Vitae Norberti* een relaas, hoewel dat verkeerdelijk na de Romereis van 1125-1126 wordt geplaatst⁵). Volgens recent diplomatisch onderzoek door Prof. Dr. E. Van Mingroot is alleen de oorkonde van 1124, die in de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal wordt bewaard, authentiek en zij zal dan ook als oudste en voornaamste bron het vertrekpunt voor deze studie leveren⁶). De andere oorkonde van Burchard uit 1124, alsook die van proost Hildolf werden tussen 1135 en 1148 nagetekend en ten minste gedeeltelijk vervalst met de bedoeling aan de Sint-Michielsabdij meer parochierechten toe te kennen⁷).

Gelukkig geeft de onverdachte oorkonde van Burchard ook een vorige oorkonde weer uit de jaren 1116-1119, waaruit de voorgeschiedenis van Sint-Michiels gedeeltelijk duidelijk wordt⁸). In het begin van de 12de eeuw verbleef te Antwerpen slechts één pastoor die een zeer uitgestrekte parochie bediende⁹), zodat de Sint-Walburgiskapel te Antwerpen en de

⁴) W.M. GRAUWEN, *Lijst van oorkonden waarin Norbertus wordt genoemd*, in *Anal. Praem.*, 1975, LI, nrs. 13, 14, 16, 65 en 90.

⁵) *Vita A, MGH.*, SS., 12, blz. 690-691, kap. 16; *Vita B, AA. SS.*, dl. 1 juni, blz. 831A-D, nr. 79-80.

⁶) Uitg. P.J. GOETSCHALCKX, *Oorkondenboek der Witheerenabdij van S.-Michiels te Antwerpen*, dl. I, Ekeren-Donk, 1909, nr. 3, blz. 5-8. Een foto van deze oorkonde werd gepubliceerd in J. VAN DEN NIEUWENHUIZEN, *De archieven van het Onze-Lieve-Vrouw kapittel te Antwerpen (1124-1801) in het kathedraal en diocesaan archief*, (*Kapittel-schriften*, 9), Antwerpen, (1970), blz. X-XI.

⁷) Aldus E. VAN MINGROOT, *De bisschoppelijke stichtingsoorkonde voor O. L. Vrouw-kapittel en Sint-Michielsabdij te Antwerpen*, in *Anal. Praem.*, 1972, XLVIII, nr. 1-2, blz. 43-64, zie blz. 61-63.

⁸) De datum ontbreekt, doch de oorkonde werd gegeven door Burchard, die werd gewijd op 4 juni 1116. Einddatum is de oorkonde van Hendrik V van 21 november 1119.

⁹) Naast het fenomeen van de vele kerken op kleine afstand van elkaar in vele middeleeuwse steden, zie daarover o. m. K. H. SCHAEFER, *Kirchen und Christentum in den spätrömischen und frühmittelalterlichen Köln*, in *Annalen des Historischen Vereins für den Niederrhein*, 1916, XCVIII, blz. 29-136, vooral blz. 50, bestond tegelijkertijd de neiging om zolang mogelijk de parochierechten aan één enkele kerk te laten. Daarover o. m. J. GAUDEMET, *La paroisse au moyen âge. État des questions*, in *Revue d'histoire de l'Église de France*, 1973, LIX, blz. 13, die ter vergelijking de gevallen aanhaalt van Montpellier in 1213 en Frankfurt in 1450, die ook slechts één parochie zouden hebben gehad. Over de geestelijke betekenis van het bewaren van één parochie ook H. PLATELLE, *La cathédrale et le diocèse. Un aspect religieux du rapport ville-campagne. L'exemple de Cambrai*, in *Mélanges Georges Despy*, uitg. J.-M. DUVOSQUEL en A. DIERKENS, Luik,

kapellen van Lillo¹⁰⁾, Berendrecht¹¹⁾ en Oorderen¹²⁾ nog onder zijn bevoegdheid vielen¹³⁾. Hierin komt de oorkonde overeen met de gegevens van de *Vita Norberti B*¹⁴⁾.

Het Sint-Michielskapittel zou bestaan van in de 9de of 10de eeuw¹⁵⁾, doch pas tussen 1116 en 1119 zou Burchard van Kamerijk het kapittel met de zielzorg hebben belast¹⁶⁾. Deze ingreep in de organisatie zal waarschijnlijk met de minder rooskleurige toestand van het godsdienstig leven te Antwerpen verband houden en kan dus te wijten zijn aan het optreden van Tanchelm, die in 1115 was vermoord.

Korte tijd later¹⁷⁾ zouden de geestelijken van Sint-Michiels hebben ingezien dat zij de plicht hadden om geestelijk voedsel te verstrekken aan degenen die hun onderhoud verschaften, m.a.w. dat zij tekort schoten in hun geestelijke taak, want het vergiftigd woord van de ketter Tanchelm had hen besmet¹⁸⁾. Op te merken valt dat Burchard in 1124 Tanchelm zelf, en niet enkel diens volgelingen, ondubbelzinnig een ketter

1991, blz. 629: voorbeelden van Parijs (tot eind 12de eeuw), Doornik (12de eeuw) en Nice (13de eeuw).

¹⁰⁾ Op 20 km van Antwerpen, sedert 1958 opgenomen in de stad.

¹¹⁾ Eveneens op 20 km van Antwerpen, sedert 1958 opgenomen in de stad.

¹²⁾ Gehucht, sedert 1929 opgenomen in de stad.

¹³⁾ Zie de samenvatting van de huidige stand van het onderzoek in J. VAN DEN NIEUWENHUIZEN, *De parochiale organisatie van Antwerpen tijdens de middeleeuwen*, in *Pascua Mediaevalia. Studies voor Prof. dr. J.-M. De Smet*, Leuven, 1983, blz. 15-17.

¹⁴⁾ *Vita B*, AA. SS., dl. I juni, blz. 831A, nr. 79: "...unus erat tantum sacerdos, qui curam totius populi ibidem commorantis habebat regere, sed prae nimia multitudo et frequenti negligentia non poterat, nec credebatur ei, eo quod et ipse, quasi in conjugio et copula carnali, neptem suam in linea tertia manifeste sociam sui sceleris fecerat."

¹⁵⁾ A. VERHULST, *Het ontstaan en de vroege topografie van Antwerpen van de Romeinse tijd tot het begin van de 12de eeuw*, in *De Stad Antwerpen van de Romeinse tijd tot de 17de eeuw*, Brussel, 1978, blz. 31; J. VAN DEN NIEUWENHUIZEN, *De parochiale organisatie...*, blz. 15.

¹⁶⁾ J. VAN DEN NIEUWENHUIZEN, a.c., blz. 16, en noot 6.

¹⁷⁾ Uitg. P.J. GOETSCHALCKX, blz. 7: "Evoluto autem non multo tempore..."

¹⁸⁾ Hier wordt afgeweken van de stelling van L.J.M. PHILIPPEN, *De heilige Norbertus en de strijd tegen het Tanchelmisme te Antwerpen*, in *Bijdragen tot de Geschiedenis*, 1934, XXV, blz. 263 en 268, dat "eos", zie de volgende voetnoot, de seculiere kanunniken zou aanduiden en niet de bevolking van Antwerpen. Indien de kanunniken van Onze-Lieve-Vrouw door het Tanchelmisme waren besmet, ziet men niet goed in waarom Burchard hun de parochierechten over Antwerpen zou hebben gelaten en hen alle acht naar de Onze-Lieve-Vrouwekerk zou hebben laten gaan. In de vertaling van deze oorkonde door kan. J. VANGENECHTEN in J. VAN DEN NIEUWENHUIZEN, *De archieven van het Onze-Lieve-Vrouw kapittel te Antwerpen...*, (*Kapittelschriften*, 9), (Antwerpen, 1970), blz. XVI, worden beide interpretaties open gelaten: " -immers de giftige taal van de ketter Tanchelm was intussen binnengedrongen - ", wat zowel een binnendringen in het kapittel als in de stad kan betekenen.

noemt¹⁹⁾ en dat hier geen sprake is over een aanhang die Tanchelms leer in het kapittel zelf zou hebben gehad²⁰⁾.

Dan hebben de kanunniken van Sint-Michiels frater Norbert uitgenodigd, "een man die in onze tijd opvallend godsdienstig is", en zij gaven hem en zijn confraters, die de Augustinusregel volgen en de levenswijze door Norbert opgelegd²¹⁾, de Sint-Michielskerk die zij van Burchard hadden ontvangen, met de kapellen en een morgen²²⁾ grond bij het kerkhof gelegen. De kanunniken zelf echter, die eerst twaalf in getal waren, beperkten nu hun aantal tot acht en gingen met acht prebenden en de hele proosdij over naar de Onze-Lieve-Vrouwekerk.

Hier wordt het initiatief dus bij de kanunniken gelegd, die Norbert hebben uitgenodigd²³⁾. Daaruit schijnt wel te volgen dat Norbert zelf te Antwerpen heeft gewerkt, wat blijkbaar ten onrechte door enkele auteurs wordt betwijfeld²⁴⁾.

Weliswaar wordt Norberts rol bij dat alles in de *Vita A* weinig concreet beschreven, hoewel hij ook daar een vrome predikant wordt genoemd²⁵⁾. De *Vita B* echter neemt de gelegenheid te baat om in rechtstreekse rede een korte toespraak op te stellen waardoor Norbert de afgedwaalden met zachte woorden zou hebben bekeerd²⁶⁾. Voor de eerste en enige keer wordt hier ook in de *Vitae* gemeld dat Norberts volgelingen predikten, hoewel het uit de context niet voldoende duidelijk wordt of de confraters tegelijkertijd als Norbert predikten of pas later, na zijn vertrek, diens werk voortzetten.

In de onverdachte oorkonde van Burchard wordt het initiatief om Norbert naar Antwerpen te roepen uitsluitend aan de kanunniken van Sint-

¹⁹⁾ Uitg. P.J. GOETSCHALCKX, blz. 7: "...nam eos heresiarche Tankelmi venenosus sermo infecerat..."

²⁰⁾ Zie daarover de stelling van L.J.M. Philippen, die in noot 18 wordt afgewezen.

²¹⁾ Uitg. P.J. GOETSCHALCKX, blz. 7: "...ad se fratrem Nortbertum, virum nostris temporibus spectabilis religionis, accersire curaverunt eique ac suis fratribus, regulam beati Augustini servantibus suamque institutionem exequentibus..."

²²⁾ Voor het woord "jugerum" zijn de vertalingen niet eensluidend. Vele middeleeuws-Latijnse woordenboeken namen het woord zelfs niet op. Zie vooral J.W. FUCHS, O. WEIJERS en M. GUMBERT-HEPP, *Lexikon Latinitatis Neerlandicae Medii Aevi*, afl. 34, Leiden, 1990, kol. 844.

²³⁾ Evenzo *Vita A*, MGH., SS., 12, blz. 691; *Vita B*, blz. 831A en C, nr. 79 en 80.

²⁴⁾ Namelijk J. LAENEN, *Kerkelijk en godsdienstig Brabant*, dl. I, Antwerpen, 1935, blz. 298. Zie integendeel de volgende voetnoot uit *Vita A*.

²⁵⁾ *Vita A*, blz. 691: "...pius praedicator Norbertus per se et per suos ad viam veritatis et iusticiae reduceret."

²⁶⁾ *Vita B*, blz. 831C, nr. 80.

Michiels toegekend²⁷⁾. Pas in de herschreven en geïnterpoleerde oorkonde wordt daaraan toegevoegd dat dit op raad van Burchard en met instemming van de hele bevolking gebeurde²⁸⁾. Dat de bevoegde bisschop hierbij een rol speelde is zonder meer aanvaardbaar, doch het vermelden van de instemming van de hele bevolking kan best tot doel gehad hebben de positie van de Norbertijnen te Antwerpen te verstevigen, toen een concurrentiestrijd over het recht op zielzorg tussen Sint-Michiels en het Onze-Lieve-Vrouwkapittel was ontstaan.

Nu rijst echter de vraag waarom de kanunniken van Sint-Michiels Norbert hebben gevraagd naar Antwerpen te komen. In het licht van de algemene evolutie van de geschiedenis der kanunniken denkt men vanzelfsprekend vooreerst aan de omstandigheid dat ook te Antwerpen wellicht een tendens tot regularisering bestond²⁹⁾. Deze reden ligt in de bronnen niet uitgedrukt, maar het feit dat het oorspronkelijke Sint-Michielskapittel in respectievelijk acht en vier prebenden wordt opgedeeld, wijst toch helemaal in die richting.

Een andere reden kan gevonden worden in de stadsontwikkeling van Antwerpen. Het Sint-Michielskapittel lag geïsoleerd op ongeveer 1 km ten zuiden van de middeleeuwse burcht en de bevolkte stadskern, zodat een verplaatsing naar het noorden van het kapittel dat de zielzorg uitoefende wenselijk was³⁰⁾. Men weet trouwens hoezeer de middeleeuwers verlangden een kerk in de onmiddellijke nabijheid van hun woonplaats te hebben³¹⁾.

De reden echter die uitdrukkelijk in alle bronnen wordt aangeduid is de bestrijding van de ketterij van Tanchelm. Nu is deze Tanchelm een van de meest omstreden figuren uit de tijd omstreeks 1100. Hij werd door de bronnen en door de oudere historici beschreven als de meest verdorven ketter; door sommige recente geschiedschrijvers integendeel

²⁷⁾ Uitg. P.J. GOETSCHALCKX, nr. 3, blz. 7. Evenzo in de eveneens herschreven oorkonde van proost Hildolf, *ibidem*, nr. 1, blz. 1: "...Norbertum, virum nostris temporibus spectabilis religionis, accersiri curavimus ...".

²⁸⁾ Uitg. P.J. GOETSCHALCKX, nr. 2, blz. 3: "...nostro consilio et totius populi assensu...".

²⁹⁾ Aldus C. DEREINE, art. *Chanoines*, in *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques*, dl. 12, Parijs, 1953, kol. 382, die Sint-Michiels als voorbeeld aanhaalt.

³⁰⁾ A. VERHULST, *Het ontstaan en de vroege topografie van Antwerpen van de Romeinse tijd tot het begin van de 12de eeuw*, in *De Stad Antwerpen van de Romeinse tijd tot de 17de eeuw*, Brussel, 1978, blz. 18 en 24; IDEM, art. *Antwerpen*, in *Lexikon des Mittelalters*, dl. I, afl. 4, München en Zürich, 1979, kol. 737.

³¹⁾ Denken we maar aan de vele kerken vlak bij elkaar gelegen in middeleeuwse steden als Keulen, Brussel, Laon en vele andere. Zie daarover noot 9.

als een vurig Gregoriaans *Wanderprediger*. Deze tegenstelling is echter niet zo groot als op het eerste gezicht kan schijnen, want verscheidene Gregoriaanse *Wanderprediger* begaven zich in het grensgebied tussen orthodoxie en ketterij en vooral de meest extremen onder hen liepen het gevaar, door hun stellingen zelf of door de reactie die zij vanwege de kerkelijke hiërarchie ondervonden, naar de ketterij af te glijden³²). Men kan zich zelfs afvragen of Norbert zelf, bijvoorbeeld na zijn terechtwijzing door de kerkelijke hiërarchie te Fritzlar op 28 juli 1118, niet een ogenblik het gevaar heeft gelopen zich tegen die hiërarchie te keren. Gelukkig voor hem was Kuno van Palestrina voorzitter van de vergadering te Fritzlar, iemand die zeker veel begrip had voor Norberts situatie. Indien daar echter in diens plaats een simonistisch bisschop had voorgezeten, was het gevaar voor een breuk met de Kerk veel groter geweest³³).

Evenzo kan men best aannemen dat Tanchelm als Gregoriaan is begonnen³⁴). De voorstanders van deze mening argumenteren voornamelijk vanuit de Romereis, die Tanchelm samen met Everwacher heeft ondernomen volgens de brief van de Utrechtse kanunniken aan aartsbischop Frederik I van Keulen³⁵). Op te merken valt dat deze bron de poging om de kustgebieden van Utrecht aan het bisdom Terwaan te hechten, niet aan Tanchelm, maar aan Everwacher toeschrijft, hoewel beiden wel samen de reis ondernamen³⁶). Indien Everwacher werkelijk

³²) Aldus o. m. H. GRUNDMANN, *Religiöse Bewegungen im Mittelalter*, Berlin, 1935, (Hildesheim, 1961(2de), Darmstadt, 1970) blz. 21-24; IDEM, *Eresie e nuovi ordini religiosi nel secolo XII*, in *Storio del Medioevo*, 1955, III, blz. 395-396; A. BORST, *Die Katharen*, Stuttgart, 1953, blz. 83-84; P. CLASSEN, *Gerhoch von Reichersberg*, Wiesbaden, 1960, blz. 21; J.B. RUSSELL, *Dissent and Reform in the Early Middle Ages*, Berkeley, Los Angeles, 1965, blz. 230; J. FEARNs, *Peter von Bruys und die religiöse Bewegung des 12. Jahrhunderts*, in *Archiv für Kulturgeschichte*, 1966, XLVIII, nr. 1, blz. 328; E. DEMM, *Reformmönchtum und Slawenmission im 12. Jahrhundert*, Lübeck, Hamburg, 1970, blz. 142, noot 132; T. MANTEUFFEL, *Naissance d'une hérésie. Les adeptes de la pauvreté volontaire au moyen âge*, Den Haag, Parijs, 1970, blz. 39.

³³) Over de kleine afstand tussen "Wanderpredigt" en ketterij vooral T. MANTEUFFEL, *Naissance d'une hérésie. Les adeptes de la pauvreté volontaire au moyen âge*, Den Haag, Parijs, 1970, blz. 26-40 en blz. 102-103.

³⁴) Aldus vrijwel alle auteurs over Tanchelm sedert H. Pirenne (1927).

³⁵) Uitg. P. JAFFÉ, *Monumenta Bambergensia*, in *Bibliotheca rerum Germanicarum*, dl. 5, Berlin, 1869, blz. 296-300; P. FRÉDÉRICQ, *Corpus documentorum inquisitionis haereticae pravitatis Neerlandicae*, dl. I, Gent, 's-Gravenhage, 1889, blz. 15-18, nr. 11; S. MULLER en A.C. BOUMAN, *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1301*, dl. I, Utrecht, 1920, nr. 284, blz. 260-263.

³⁶) Over Tanchelm wordt wel gezegd dat hij zijn prediking in de kustgebieden begon, uitg. P. FRÉDÉRICQ, blz. 16; uitg. S. MULLER en A.C. BOUMAN, blz. 261: "In maritimis primum locis rudi populo..."

te Voorne³⁷⁾ is geweest, was hij uiteraard aan zulke beslissing bijzonder geïnteresseerd. Is het dan ook niet mogelijk dat Tanchelm en Everwacher wel samen de Romereis hebben gemaakt, maar om verschillende redenen: Everwacher voor het bekomen van een afscheiding van zijn streek van het bisdom Utrecht, eventueel om daar zelf een leidende rol te kunnen spelen, en Tanchelm bijvoorbeeld in verband met moeilijkheden betreffende zijn leer of levenswijze die hem genooddaakt hadden een beroep op Rome te doen?³⁸⁾

Uit dezelfde brief blijkt dat zowel Tanchelm en Everwacher als Manasses alledrie door de aartsbisschop Frederik I van Keulen in hechtenis zijn genomen, zodat het niet zo zeker is dat die gevangenneming bij hun terugkeer uit Rome heeft plaatsgevonden, een reis waaraan Manasses misschien niet heeft deelgenomen. Eveneens klagen de kanunniken van Utrecht erover dat hun bisdom reeds zolang gevaar loopt³⁹⁾, zodat het plan van een gebiedsafstand wellicht van lang vóór de dood van bisschop Burchard van Utrecht (16 mei 1112) bestond⁴⁰⁾. De Romereis van Tanchelm en Everwacher kan dan ook vóór die datum hebben plaatsgevonden, doch de Romeinse beslissing om het beheer van de kustgebieden aan bisschop Jan van Terwaan (1099-1130) toe te vertrouwen werd ongetwijfeld pas genomen na de dood van de Utrechtse bisschop.

Het is dan ook niet bewezen wanneer de Romereis precies heeft plaatsgevonden. De motieven van Everwacher liggen in de Utrechtse brief uitgedrukt, doch niet die van Tanchelm. Het is lang niet zeker dat deze laatste nog algemeen als rechtgelovig Gregoriaan bekend stond op het ogenblik van zijn Romereis en evenmin dat hij te Rome eervol zou zijn ontvangen⁴¹⁾.

³⁷⁾ Voorne-Putten, Prov. Zuid-Holland. Aldus J.-M. DE SMET, *De monnik Tanchelm en de Utrechtse bisschopszetel in 1112-1114*, in *Scrinium Lovaniense. Historische opstellen Étienne Van Cauwenbergh*, Leuven, 1961, blz. 227.

³⁸⁾ Dat Tanchelm een beroep op Rome had gedaan werd reeds geaffirmeerd door S. TRAWKOWSKI, *Entre l'orthodoxie et l'hérésie: Vita apostolica et le problème de la désobéissance*, in *The Concept of Heresy in the Middle Ages*, Leuven, Den Haag, 1976, blz. 163. De auteur schijnt echter te insinueren dat Tanchelm in beroep ging tegen de aanklacht te Keulen, wat dan weer chronologische problemen stelt, vermits de Romereis reeds in de brief van Utrecht wordt vermeld.

³⁹⁾ Uitg. P. FRÉDÉRICQ, blz. 18; uitg. S. MULLER en A.C. BOUMAN, blz. 263: "...ut ecclesiae nostrae iam diu periclitanti, subveniendo consulatis."

⁴⁰⁾ Evenzo J.B. RUSSELL, *Dissent and Reform in the Early Middle Ages*, Berkeley, Los Angeles, 1965, blz. 268.

⁴¹⁾ Aldus J.-M. DE SMET, *a.c.*, blz. 216.

Eveneens kan men betwijfelen of Tanchelm ooit monnik is geweest. Het beroep van Manasses, die smid was, wordt in de Utrechtse brief onmiddellijk na het vermelden van zijn naam aangeduid; evenzo wordt Everwacher dadelijk parochiepriester genoemd; Tanchelms vroegere functie wordt echter niet aangeduid. Het *monachus mentitus* dat tegen het einde van de brief valt, hoeft niet noodzakelijk een synoniem te zijn van *falsus monachus* of *pseudo-monachus*⁴²). De meest voor de hand liggende vertaling blijft dat Tanchelm loog wanneer hij voorgaf een monnik te zijn⁴³). Tanchelm liep, evenals Norbert, hoogstwaarschijnlijk gekleed als *Wanderprediger* en wij weten o.m. uit de aanklacht tegen Norbert te Fritzlar in 1118 dat men die kleding wilde voorbehouden aan de religieuze levensstaat⁴⁴). Evenals Norbert gaf Tanchelm dus aan de buitenwereld door zijn kleding te kennen dat hij tot een orde behoorde, wat voor geen van beiden het geval was. Vandaar de reactie van de gevestigde hiërarchie, belichaamd door de kanunniken van Utrecht en de synode van Fritzlar. Bovendien noemt geen enkele bron Tanchelm een monnik, terwijl twee bronnen hem uitdrukkelijk als leek bestempelen⁴⁵). Verder kan men nog in overweging nemen dat indien Tanchelm werkelijk monnik was geweest en zijn klooster had verlaten, de kanunniken van Utrecht dankbaar van dat feit gebruik zouden hebben gemaakt om hem als *profugus*, *gyrovagus*, *acephalus*, of *monachus vagans* aan te klagen⁴⁶).

⁴²) Aldus J.-M. DE SMET, *a.c.*, blz. 231.

⁴³) Aldus ook H. GRUNDMANN, *Ausgewählte Aufsätze*, dl. I, Stuttgart, 1976, blz. 48: "...auch der flandrische Ketzer Tanchelm, den Abälard *laicus* nennt, gab sich als Mönch aus (*monachum mentitus*)..."; en J.B. RUSSELL, *Dissent and Reform in the Early Middle Ages*, Berkeley, Los Angeles, 1965, blz. 60.

⁴⁴) *Vita A*, MGH., SS., 12, blz. 673: "...quare religionis habitum praetenderet, cum adhuc de proprio vivens..."; *Vita B*, AA. SS., dl. I juni, blz. 814B, nr. 19: "...quare insuper habitum religionis praetenderet, cum in nullo religio et proprietates convenirent...". Evenzo de *Annales Rodenses*, MGH., SS., 16, blz. 711: "Anno dominicae incarnationis 1135. deprehensi sunt heretici Leodii, sub specie religionis catholicae et habitu spiritualis vitae...". In deze laatste tekst evenwel betekent "habitus" niet noodzakelijk kleding.

⁴⁵) *Petri Abaelardi opera*, uitg. V. COUSIN, dl. II, Parijs, 1859, blz. 84: "Tanquelmus quidam laicus nuper in Flandria..."; *Sigeberti continuatio Praemonstratensis*, MGH., SS., 6, blz. 449: "...cum tamen esset laicus, sed multis etiam disertis clericis in sermone acutior...". Evenzo H. PIRENNE, *Tanchelin et le projet de démembrement du diocèse d'Utrecht vers 1100*, in *Bulletin de l'Académie Royale de Belgique. Classe des Lettres*, 1927, XIII, blz. 113 en 117; E. de MOREAU, *Histoire de l'Eglise en Belgique*, dl. II, Brussel, 1945, blz. 419; W. MOHR, *Tanchelm von Antwerpen*, in *Annales Universitatis Saraviensis*, 1954, III, blz. 234; R. ZERFASS, *Der Streit um die Laienpredigt*, Wenen, 1974, blz. 146.

⁴⁶) Dit gebeurde trouwens door Bernard van Clairvaux tegen de ketter Hendrik, zie de *Epistolae*, 181-310, dl. 1, uitg. J. LECLERCQ en H. ROCHAS, Rome, 1977, brief 241, blz.

Het feit dat Tanchelm predikte hoeft niet noodzakelijk een argument te leveren om in hem een monnik te vermoeden⁴⁷⁾. Het prediken door leken bestond wel degelijk en werd door de hiërarchie als ontoelaatbaar en gevaarlijk ervaren⁴⁸⁾. Hier kan o. m. verwezen worden naar de ongeletterde leek, de Bretoen Eudes van Stella⁴⁹⁾, die zich ook zoon van God noemde zoals Tanchelm⁵⁰⁾. Of nog naar Hendrik van Lausanne aan wie men eveneens verweet door zijn kleding de indruk te verwekken dat hij een monnik was⁵¹⁾. De monnik Rudulf, waarover Bernard van Clairvaux in 1145 schreef, pochte erop dat hij monnik of eremiet was en daardoor het recht had te prediken⁵²⁾. Zo kan Tanchelm best gelogen hebben dat hij monnik was om zijn prediking te verantwoorden en aanvaardbaar te maken.

Ongetwijfeld vertonen sommige leerstellingen van Tanchelm, zoals die in de Utrechtse brief worden uiteengezet, duidelijk aanknopingspunten met Gregoriaanse principes⁵³⁾, doch anderzijds heeft men tot op heden uit het oog verloren dat diezelfde stellingen volledig overeenko-

126: "Sed nunc audi quis ille sit. Homo apostata est, qui relicto religionis habitu, - nam monachus exstitit -, ad spurcitas carnis et saeculi, tamquam canis ad suum vomitum, est reversus...factus gyrovagus et profugus super terram."

⁴⁷⁾ Zoals J.-M. DE SMET, *De monnik Tanchelm...*, blz. 232.

⁴⁸⁾ Zie R. ZERFASS, *Der Streit um die Laienpredigt*, Freiburg, Basel, Wenen, 1974. Over Tanchelm, blz. 146. Om het gevaar van een ongecontroleerde prediking te keren, ging men de klemtoon leggen op de zending die daartoe noodzakelijk was, zie R.B.C. HUYGENS, *Le moine Idung...*, in *Studi Medievali*, 1972, XIII, blz. 367-368, 428, 431. Ditzelfde thema ook in de brieven van Bernard, bijvoorbeeld aan de inwoners van Toulouse na zijn prediktocht tegen ketter Hendrik, waarschijnlijk in 1145, en in de *Sermones super Cantica*, sermo 64, uitg. J. LECLERCQ, C.H. TALBOT en H.M. ROCHAIS, *Opera*, dl. II, Rome, 1958, blz. 166-171.

⁴⁹⁾ Daarover o.m. E. WERNER, *Messianische Bewegungen im Mittelalter*, in *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, 1962, X, blz. 391. Evenzo *ibidem*, blz. 390, over de boer van Bourges, die in leer en leven eveneens veel gelijkenis met Tanchelm vertoont.

⁵⁰⁾ Aldus N. COHN, *The Pursuit of the Millenium*, Londen, 1957, blz. 38.

⁵¹⁾ Zie A.H. BREDERO, *Henri de Lausanne: un réformateur devenu hérétique*, in *Pascua Mediaevalia. Studies voor Prof. Dr. J.-M. De Smet*, Leuven, 1983, blz. 118.

⁵²⁾ Brief 365 aan de aartsbisshoop van Mainz. Daarover A. LINSENMAYER, *Geschichte der Predigt in Deutschland...*, München, 1886, blz. 114-115.

⁵³⁾ Daarop werd vooral de klemtoon gelegd door H. PIRENNE, *Tanchelin et le projet de démembrement du diocèse d'Utrecht vers 1100*, in *Bulletin de l'Académie royale de Belgique, Classe des lettres*, 1927, XIII, blz. 117-118; L.J.M. PHILIPPEN, *De heilige Norbertus en de strijd tegen het Tanchelmisme te Antwerpen*, in *Bijdragen tot de geschiedenis*, 1934, XXV, blz. 272-273; W. MOHR, *Tanchelm von Antwerpen. Eine nochmalige Ueberprüfung der Quellenlage*, in *Annales Universitatis Saraviensis*, 1954, III, blz. 235, en J.-M. DE SMET, *De monnik Tanchelm...*, blz. 216. E. WERNER, *Messianische Bewegungen im Mittelalter*, in *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, 1962, X, blz. 391, noemt Tanchelm integendeel geen Gregoriaan, maar één van de vele middeleeuwse messiasen.

men met o. m. de ketterse leer die op 8 juli 1119 te Toulouse door Calixt II werd veroordeeld⁵⁴) en eveneens met de ketterij die volgens de Luikse brief van 1135 aan Innocentius II vanuit Mont-Aimé in alle steden van de christenheid was georganiseerd⁵⁵). De leer van Tanchelm, zoals die wordt uiteengezet in de Utrechtse brief, kadert volledig, niet alleen in de geschiedenis van de Gregoriaanse hervormingsbeweging, maar ook in de geschiedenis van de vele kleine ketterijen die uit de 11de en het begin van de 12de eeuw bekend bleven⁵⁶).

Uit een verhalende bron weet men bovendien dat aartsbisschop Frederik I van Keulen in 1113 een synode heeft gehouden in zijn Sint-Pietersdom, waar een aantal ketteren werden aangeklaagd. Enkel ondergingen de waterproef en werden vrijgelaten, de anderen bekenden schuld en gingen op de vlucht. Te Bonn werden, onder voorzitterschap van de graaf, drie ketteren verbrand die liever wilden sterven dan wijken voor het katholiek geloof⁵⁷).

Of Tanchelm en zijn beide gezellen kunnen gelijkgesteld worden met één van deze groepen Keulse ketteren, moet hypothese blijven, maar het chronologisch verband blijft toch opvallend.

Wat er ook van zij, deze tekst dient in ieder geval in verband gebracht te worden met Norberts levensgeschiedenis. In 1113 was Norbert immers kapelaan van Frederik I en dus zeker op de hoogte van de

⁵⁴) Uitg. P. FRÉDÉRICQ, *Corpus documentorum inquisitionis haereticae pravitatis Neerlandicae*, dl. I, Gent, 's-Gravenhage, 1889, blz. 29, nr. 23.

⁵⁵) Zie G. DESPY, *Les cathares dans le diocèse de Liège au XIIe siècle. A propos de l'Epistola Leodiensis au pape L (?)*, in *Christianisme d'hier et d'aujourd'hui. Hommages à Jean Préaux*, Brussel, 1979, blz. 65-75, zie blz. 75. Bespreking daarvan in W.M. GRAUWEN, *Enkele notities betreffende Tanchelm en de ketterijen in het begin van de 12de eeuw*, in *Anal. Praem.*, 1980, LVI, nr. 1-2, blz. 86-92.

⁵⁶) Daarover o.m. J. FEARNs, *Peter von Bruys und die religiöse Bewegung des 12. Jahrhunderts*, in *Archiv für Kulturgeschichte*, 1966, XLVIII, nr. 1, blz. 322. Zie ook de treffende vergelijking van Tanchelm met Jakob, de meester van Hongarije, in E. WERNER, *Messianische Bewegungen im Mittelalter*, in *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, 1962, X, blz. 388.

⁵⁷) Aangehaald in P. FRÉDÉRICQ, *Corpus documentorum inquisitionis...*, dl. I, Gent, 's-Gravenhage, 1889, blz. 18, noot 1, uit J. HARTZHEIM, *Concilia Germaniae...*, dl. III, Keulen, 1760, blz. 766: "Hartzheim (Concilia Germaniae, deel III, blz. 766), die het stuk ook geeft, brengt den brief der Utrechtsche geestelijkheid in verband met de synode in 1113 te Keulen gehouden en waarover hij in een handschrift te Rome de volgende aantekening gevonden had: "Accusatio fit Coloniae in ecclesia s. Petri, praesente Friderico archiepiscopo, contra haereticos. Plures capti et vinculati, iudicio aquae se expurgaverunt: caeteri autem reatu suo confisi fugam verterunt. Apud Veronam (Bonn), praesidente comite, igne consumpti sunt tres malentes mori quam cedere catholicae fidei." De tekst is belangrijk genoeg om hier geciteerd te worden, ook al is de herkomst en de betrouwbaarheid niet te achterhalen.

synode die in de domkerk werd gehouden. Ofwel heeft hij daar, elf jaar vóór zijn prediking te Antwerpen, met Tanchelms leer kennis gemaakt, ofwel, indien Tanchelm niet tot de aangeklaagden behoorde, moet Norbert ten minste op dat ogenblik met het bestaan van dwaalleren zijn geconfronteerd, wat op zijn latere houding, eventueel tegenover Rupert van Deutz, een grote invloed kan hebben gehad.

Dat Burchard negen jaar na Tanchelms dood (†1115) nog maatregelen moest nemen om de ketterij te bestrijden, mag niemand verwonderen. Zelden is een ketterij uitgestorven met de dood van haar leider en de meeste dwaalleren kenden zelfs een merkwaardig taai voortbestaan. Voor de middeleeuwen kan men o.m. als voorbeeld Ramihrdus (†1077) aanhalen, wiens ketterij ten minste tot 1133 voortleefde⁵⁸). Ook tegen Arnold van Brescia (†1155) werden tussen 1176 en 1190 nog weerleggingen geschreven⁵⁹).

Hoe dan ook, Burchard noemt in een onverdachte oorkonde van 1124 Tanchelm zelf een ketter en niet enkel diens volgelingen. Hij geeft als enige reden van Norberts uitnodiging naar Antwerpen door de geestelijkheid van Sint-Michiels de bestrijding van die ketterij⁶⁰). Deze oorkonde werd niet in de Kamerijkse kanselarij opgesteld, maar waarschijnlijk in het scriptorium van het Onze-Lieve-Vrouwkapittel⁶¹). Men kan dus wel veronderstellen dat de kanunniken eventueel een meningsverschil binnen hun gemeenschap over het al dan niet regulariseren van Sint-Michiels hebben willen verdoezelen, doch men ziet niet goed in hoe ze een ketter Tanchelm konden uitvinden als aanleiding voor Norberts komst en nog minder hoe ze een dergelijke leugen ter validering aan bisschop Burchard konden voorleggen. Bisschop Burchard van Kamerijk was immers in functie sedert eind 1114⁶²) en had dus ten minste nog het laatste levensjaar van Tanchelm als bisschop van Kamerijk mee beleefd. Als kanunnik van Aken kan hij ook tevoren reeds over Tanchelms activiteit en gevangenschap te Keulen op de hoogte zijn geweest. Men zal

⁵⁸) Zie E. VAN MINGROOT, *Ramihrdus de Schere, alias Ramihrd d'Esquerchin* (†1077), in *Pascua Mediaevalia. Studies voor Prof. Dr. J.M. De Smet*, Leuven, 1983, blz. 77: "En 1133 il y avait toujours des Ramihrdiens dans la région." Zie ook W.M. GRAUWEN, *Enkele notities betreffende Tanchelm en de ketterijen in het begin van de 12de eeuw*, in *Anal.Praem.*, 1980, LVI, nr. 1-2, blz. 90-91.

⁵⁹) Zie K. BOSL, *Regularkanoniker (Augustinerchorherren) und Seelsorge in Kirche und Gesellschaft des europäischen 12. Jahrhunderts*, München, 1979, blz. 94.

⁶⁰) Uitg. P.J. GOETSCHALCKX, blz. 7.

⁶¹) E. VAN MINGROOT, *a.c.*, blz. 49-51.

⁶²) E.I. STRUBBE en L. VOET, *De chronologie van de middeleeuwen en de moderne tijden in de Nederlanden*, Antwerpen, Amsterdam, 1960, blz. 264.

dus moeilijk kunnen betwijfelen dat het bestrijden van de gevolgen van de ketterij van Tanchelm werkelijk één van de doelstellingen voor de stichting van Sint-Michiels is geweest.

Wanneer men nu de beide later herschreven oorkonden, die van proost Hildolf en die van Burchard voor Sint-Michiels, met de onverdachte oorkonde van het Onze-Lieve-Vrouwkapittel vergelijkt, dan moet men vaststellen dat de passage over Tanchelm weliswaar iets langer uitvalt, doch niet essentieel van de echte oorkonde afwijkt. In alledrie de oorkonden wordt Tanchelm een ketter genoemd⁶³⁾ en wordt de komst van Norbert naar Antwerpen uitsluitend aan de bestrijding der ketterij toegeschreven. Alleen wordt in de beide oorkonden gepreciseerd dat de uitnodiging van Norbert gebeurde op raad van Burchard⁶⁴⁾, wat zonder meer aanvaardbaar en waarschijnlijk is. De oorkonde voor Sint-Michiels voegt daar nog aan toe dat dit ook met instemming van de hele bevolking gebeurde⁶⁵⁾, wat eventueel een polemische betekenis kan hebben tegenover het Onze-Lieve-Vrouwkapittel. Tussen 1135 en 1148, toen de beide Antwerpse instellingen concurrenten waren geworden inzake de parochierechten, kan de herschrijver van deze oorkonde in de verleiding zijn gekomen om het bestaansrecht van de Norbertijnen te Antwerpen veilig te stellen door toe te voegen dat zij door de hele bevolking waren ontboden. Dit detail wijzigt echter nauwelijks het totaalbeeld van het verhaal dat in de drie oorkonden over de gebeurtenissen van 1124 wordt geboden. Het blijft dan nog mogelijk dat Tanchelms invloed en aanhang achteraf werden overdreven, doch essentiële veranderingen werden bij de beschrijving van zijn figuur tussen 1124 en 1148 niet aangebracht.

In de oorkonde van bisschop Lietard van 1135 wordt wel gezegd dat Norbert, "een man van de hoogste godsdienstigheid en van dezelfde professie"⁶⁶⁾ met zijn volgelingen werd ontboden om samen met de kanuniken de last van de zielzorg te dragen⁶⁷⁾. Tanchelm wordt hier niet meer

⁶³⁾ Uitg. P.J. GOETSCHALCKX, blz. 1: "...quidam hereticus Tanchelmus nomine, in partibus nostris advenisset et venenoso sermone a fide et a sacramentis ecclesie plurimos avertisset..."; blz. 3: "...heresiarche Tanchelmi venenosus sermo infecerat et a fide plurimos averterat..."

⁶⁴⁾ Uitg. P.J. GOETSCHALCKX, blz. 1: "...consilio domni Burchardi..."; blz. 3: "...nostro consilio..."

⁶⁵⁾ *Ibidem*, blz. 3: "...et totius populi assensu..."

⁶⁶⁾ Uitg. P.J. GOETSCHALCKX, blz. 10: "...per dominum Nortbertum, summe religionis et eiusdem vite professionis virum, ad se vocaverunt..."

⁶⁷⁾ *Ibidem*, blz. 10: "...ut commissum sibi onus humero mutue fraternitatis secum portarent... Ut autem eos, pondus diei et estus secum portantes..."

genoemd, maar het vermelden van de nood aan een degelijke zielzorg te Antwerpen ligt in dezelfde lijn. Ook bisschop Nicolaas vermeldt in 1148 Tanchelm niet meer maar zegt wel dat “heer Norbert, een zeer achtenswaardig man en de vrome stichter van de premonstratenzerorde, door de Geest des Heren geleid naar Antwerpen kwam en velen die in de kolk van het ongeloof waren weggezonken, tot de kust van het ware geloof terugvoerde met het sleepnet van het woord Gods⁶⁸⁾”. Deze poëtische omschrijving stamt vanzelfsprekend niet meer uit een eersterangsbron⁶⁹⁾, maar nog steeds blijven de gegevens uit de echte oorkonde van 1124 onveranderd weergegeven. Voor het eerst wordt hier, in 1148, duidelijk gezegd dat Norbert enkele volgelingen in de Sint-Michielskerk plaatste⁷⁰⁾, wellicht ter aanvulling van de vier kanunniken die niet mee naar de Onze-Lieve-Vrouwekerk waren gegaan.

Ten slotte blijft een laatste oorkonde te vermelden, die tot op heden in de discussie omtrent Tanchelm nog steeds niet aan bod is gekomen, namelijk de oorkonde van de elect van Utrecht voor de abdij van Middelburg van juni 1271⁷¹⁾. Weliswaar gaat het hier om een dertiende-eeuwse tekst over Tanchelm, waarvan bovendien de betrouwbaarheid niet verzekerd is, maar in het beste geval kan hij aantonen dat de ketterij ook in de streek van Middelburg een tijdlang heeft voortgeleefd.

Wanneer de activiteit van Norbert te Antwerpen en de omstandigheden van de stichting van Sint-Michiels, ondanks de beschikbare oorkonden, zozeer in het vage blijven, dan is dat te wijten aan het vrijwel volledig ontbreken van verhalende bronnen daarover.

Natuurlijk bezit men de *Vitae Norberti*, waar, zoals gezegd, de passage over Antwerpen op een chronologisch onjuiste plaats werd ingeschoven, nl. na de Romereis van 1125-1126. Toch moet deze interpolatie reeds zeer vroeg zijn gebeurd, vermits alle bekende handschriften

⁶⁸⁾ *Ibidem*, blz. 15: “...domnus Norbertus, bone estimationis vir, Premonstratensis ordinis, secundum beati Augustini regulam pius institutor, dominico actus Spiritu in Antwerpensem burgum devenit ac plures, infidelitatis gurgite mersos, sagena verbi Dei ad litora sane fidei perduxit...”.

⁶⁹⁾ Zij werd opgesteld op grond van de twee door de premonstratenzers herschreven oorkonden van 1124, aldus E. VAN MINGROOT, *a.c.*, blz. 62-63.

⁷⁰⁾ Uitg. P.J. GOETSCHALCKX, blz. 15: “...quosdam vero religionis ab eo ordinate exequutores sub optione canonicorum et totius populi assensu, ordinante prefato episcopo, in ecclesia sancti Michaelis collocavit.”

⁷¹⁾ Daarover reeds W.M. GRAUWEN, *Enkele notities betreffende Tanchelm en de ketterijen in het begin van de 12de eeuw*, in *Anal. Praem.*, 1980, LVI, nr. 1-2, blz. 90.

haar op dezelfde plaats vertonen. Het is dus best mogelijk dat de eerste auteur zelf zich in de chronologie vergiste en ten onrechte meende dat Norbert pas na zijn Romereis van 1125-1126 te Antwerpen had gewerkt. Misschien ook heeft hij te laat gemerkt dat hij deze episode vergeten had en opgezien tegen de moeite een groot gedeelte van zijn tekst weg te schrappen.

De *Vita A* geeft, zoals steeds, een vrij bondige tekst, die in grote lijnen overeenkomt met het verhaal van de oorkonden⁷²). Enkel wordt Tanchelm in de zwartste kleuren afgeschilderd en in tegenstelling geplaatst tot de vrome predikant Norbert⁷³). Vanzelfsprekend gaat het hier niet om een ooggetuigeverslag, maar om de weergave van datgene wat ongeveer veertig jaar na de feiten over Tanchelm werd verteld. Vandaar dat ook Norberts rol even vaag blijft als in de oorkonden. Er wordt enkel meegedeeld dat de twaalf Antwerpse geestelijken hun kerk, met enkele inkomsten, door bemiddeling van hun bisschop, aan Norbert aanboden en dat deze laatste het aanbod aanvaardde. Over Norbert treedt hier geen enkel nieuw feit aan het licht.

De *Vita B* voegt aan de *Vita A* drie passages toe, die blijkbaar tot doel hebben de toestand nog wat zwarter af te schilderen⁷⁴). In de eerste toevoeging wordt meegedeeld dat er te Antwerpen slechts één priester was; een gegeven dat rechtstreeks of onrechtstreeks uit de oorkonde van Burchard van 1114-1119 kan stammen. Van deze priester wordt gezegd dat hij zijn werk niet aankon vanwege de overbevolking en de eigen zorgeloosheid. Hij had het vertrouwen van zijn volk verloren omdat hij openlijk in concubinaat leefde met een nicht of een verwante in de derde graad⁷⁵). Deze beschuldiging aan het adres van de Antwerpse pastoor komt enkel in de *Vita B* voor en kan dan ook best bedoeld zijn om de toestand te Antwerpen nog wat dramatischer voor te stellen. Dezelfde bedoeling gaf wellicht aanleiding tot de tweede toevoeging waarin gesteld wordt dat de Antwerpse bevolking sedert lange tijd de waarheid niet meer had horen verkondigen⁷⁶). De derde tenslotte biedt een duidelijke uitbreiding van wat de *Vita A* over de volgelingen van Tanchelm

⁷²) *Vita A*, blz. 690-691.

⁷³) *Vita A*, blz. 691: "Sicque factum est, ut gentem illam, quam seductor ille pessimus fraudulentè seduxerat, pius praedicator Norbertus per se et per suos ad viam veritatis et iustitiae reduceret."

⁷⁴) *Vita B*, blz. 831A-D, nr. 79-80.

⁷⁵) *Vita B*, blz. 831A, nr. 79.

⁷⁶) *Vita B*, blz. 831B, nr. 79.

weet te melden. Alle verwijten van de *Vita A* worden overgenomen, maar wanneer deze laatste tekst meldt dat Tanchelms volgelingen "zich nog aan allerhande andere schandelijke en afschuwelijke heiligschennissen vrijwillig schuldig maakten⁷⁷⁾", dan weet de auteur van *Vita B* die vage beschuldiging in te vullen door mee te delen dat Tanchelm de dochters verleidde in het bijzijn van hun moeders; de echtgenoten onder het oog van hun mannen. Dit noemde hij een geestelijk werk en het ging zover dat de vrouwen die voor deze onnoemelijke promiscuïteit niet werden uitgekozen, zich ongelukkig achtten⁷⁸⁾.

Hier wordt Tanchelm voor het eerst voluit tot een libertijn gemaakt. De Utrechtse brief wees reeds enigszins in die richting, hoewel daar Tanchelms omgang met vrouwen toch wordt beschreven als een middel om haar mannen voor zijn leer te winnen⁷⁹⁾.

Aangezien de vermelding in de brief van Utrecht en in de beide *Vitae Norberti* dat de aanhangers van Tanchelm zijn badwater dronken en het als relik bewaarden⁸⁰⁾, nog steeds tot de verbeelding blijft spreken⁸¹⁾, moge hier een interpretatie worden toegevoegd, die o. i. het meest kans maakt de juiste te zijn. In de middeleeuwen bestond een zeer verspreide gewoonte om relieken af te wassen en dat water te drinken als heilmiddel⁸²⁾. Evenzo werd het water van de tweede of derde ablutie na de nut-

⁷⁷⁾ *Vita A*, blz. 691.

⁷⁸⁾ *Vita B*, blz. 831B, nr. 79.

⁷⁹⁾ Uitg. P. FRÉDÉRICQ, *Corpus documentorum inquisitionis haereticæ pravitatis Neerlandicae*, Gent, 's-Gravenhage, 1889, blz. 16; uitg. S. MULLER en A.C. BOUMAN, *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1301*, Utrecht, 1920, blz. 261: "...quarum familiaritatibus et secreta colloquutione et privato accubitu libentissime utebatur..."

⁸⁰⁾ Brief Utrecht, uitg. P. FRÉDÉRICQ, dl. I, blz. 16; uitg. S. MULLER en A.C. BOUMAN, dl. I, blz. 296: "In qua praesumptione adeo illusit, ut quidam in eo divinitatem venerantur, in tantum ut balnei sui aquam potandam stultissimo populo pro benedictione dividerent velut sacratius et efficacius sacramentum profuturum saluti corporis et animae."; *Vita A*, blz. 691: "Res mira et stupenda! balneum eius bibebant et reliquiarum loco asportantes, recondebant,..."; *Vita B*, blz. 831B, nr. 79: "Balneum suum bibebant et reliquiarum loco asportantes, recondebant." Het "suum" in plaats van "eius" is een normaal idioom van het middeleeuws Latijn, waarin de regels van het reflexivum uit het klassiek Latijn worden verwaarloosd.

⁸¹⁾ Zie L. MILIS, in *Trajecta*, 1992, I, nr. 1, blz. 96, die in zijn bespreking van de vertaling van *Vita B* blijkbaar van mening is dat deze zin had moeten vertaald worden als: "Zij brachten een heildronk uit". Uiteraard was deze interpretatie ons niet onbekend, maar we volgen ze niet, en een dergelijke vertaling als zekerheid voorstellen, lijkt ons ontoelaatbaar.

⁸²⁾ Zie o. m. S. Dominici Sorani abbatis *vita et miracula*, in *Anal. Boll.*, 1882, I, blz. 287 en 300; *Vita Frederici episcopi Leodiensis*, MGH., SS., 12, blz. 507/508; H. PLATTELL in L. TRENARD, *Histoire de Lille*, dl. 1: *Des origines à l'avènement de Charles Quint*, Rijsel, 1970, blz. 410 (zonder verwijzingen).

tiging als geneesmiddel aangewend, alsook het water waarin de priester de handen had gewassen na de H. Mis⁸³). De middeleeuwers waren daarbij niet vies gevallen. Zij vermengden het stof of het zand van de graf-tomben der heiligen met water en dronken dat mengsel⁸⁴). In dit perspectief gezien wordt het dan minder ongehoord dat men de aanhangers van Tanchelm zulke bestaande praktijken verweet en dat men daarbij aan een echt drinken van badwater dacht. De bedoeling van deze polemische teksten is juist in het licht te stellen dat de opgezweepte aanhangers van Tanchelm hem gedurende zijn leven als een heilige beschouwden en daarom reeds de bestaande bijgelovige praktijken op hem toepasten. De oudste bron daarover, nl. de brief van de Utrechtse kanunniken geeft trouwens uitdrukkelijk deze verklaring⁸⁵) en er is geen reden om een andere te zoeken. Deze interpretatie lijkt ons trouwens beter te passen in de middeleeuwse mentaliteit dan te denken aan een heildronk die Tanchelms aanhangers op hem zouden hebben uitgebracht en waarvan diens vijanden daarna een drinken van zijn badwater zouden hebben gemaakt.

Behalve het gegeven dat er oorspronkelijk te Antwerpen slechts één priester was voor de zielzorg, dat betreffende de periode vóór 1114-1119 juist schijnt te zijn, weet de auteur van *Vita B* dus blijkbaar niets waardevols aan de *Vita A* toe te voegen. Hij meent integendeel nog een grote stap verder te moeten gaan in de wit-zwart-techniek, wat typisch is voor de amplificatiemethode die hij voortdurend toepast.

Voor het overige wordt Norbert in de *Vitae* nooit uitdrukkelijk als bestrijder van ketterijen getekend. Wel worden enkele vage uitdrukkingen op hem toegepast, nl. dat hij streng was voor de vijanden van de Kerk⁸⁶), en dat hij velen van hun dwaling terugriep⁸⁷), doch dat alles in

⁸³) Daarover o.m. de aangehaalde teksten uit de *S. Dominici Sorani abbatis vita et miracula*, en A. FRANZ, *Die Messe im deutschen Mittelalter*, Freiburg i.B., 1902, blz. 108-113, alsook P. BROWE, *Die eucharistischen Wunder des Mittelalters*, Breslau, 1938, blz. 61-63. Hiermee enigszins vergelijkbaar is het wonderverhaal uit de *Vitae Norberti*, waarin Norbert te Würzburg op Pasen, 11 april 1126, een blinde vrouw genas door na de nutting van het H. Bloed over haar ogen te blazen, zie *Vita A*, blz. 690; *Vita B*, blz. 830C, nr. 76.

⁸⁴) Dit wordt zeer typisch uitgedrukt in de *Vita Frederici episcopi Leodiensis*, MGH., SS., 12, blz. 507/508: "Vas ibi positum stabat, in quo de terra sepulchri eius aqua permixta erat; ad quod illa, plus sanitatem sitiens quam aquam, accessit et bibit. Mira velocitas! Mox ut bibit, sanata convaluit, gratias egit."

⁸⁵) Zie noot 80.

⁸⁶) *Vita A*, blz. 676; *Vita B*, blz. 817B, nr. 29: "...severus contra ecclesiae hostes...".

⁸⁷) *Vita B*, blz. 817B, nr. 29: "...multos ab errore revocabat...". Evenzo in de *Continuatio Praemonstratensis*, MGH., SS., 6, blz. 448: "...multos ab errore convertit."

het kader van een deugdencataloog en dus vrijwel onbruikbaar. Eveneens vindt men in de *Vita A* dat Norbert de eenheid van de H. Kerk bewaarde en alle rustverstoorders en schismatieken vervolgde en verachtte⁸⁸), doch ook hier gaat het om een deugdencataloog van Norbert als aartsbisschop en de uitdrukkingen verwijzen dus niet naar ketterijen uit zijn predikantentijd, maar wel naar zijn strijd tegen Petrus Leonis in het schisma van 1130.

Enkel Anselm van Havelberg beweerde dat Norbert van paus Gelasius II (1118-1119) de toelating kreeg tot prediken omwille van de vele dwaalleren en schisma's die toentertijd in de Kerk bestonden⁸⁹). Hier wordt uiteraard de toelating bedoeld die Norbert te Saint-Gilles-du-Gard kreeg in november 1118. Anselm van Havelberg, die zeker geen pessimistische geschiedenisvisie voorstond, schijnt hier toch, zoals zovele van zijn tijdgenoten, van mening te zijn dat het begin van de 12de eeuw gekenmerkt werd door leerstellige verwarring. Nu behoort het aanklagen van de eigen tijd tot de meest voorkomende gemeenplaatsen in de middeleeuwse en latere moraliserende literatuur⁹⁰). Toch mag men aannemen dat er, volgens hedendaagse normen gemeten, toen een groot gebrek aan prediking en onderricht bestond, niet alleen te Antwerpen, maar in de hele toenmalige christenheid. Vandaar dan ook een uitzonderlijke belangstelling voor de predikanten bij de bevolking die nauwelijks in staat was het onderscheid te maken tussen rechtgelovige en afwijkende verkondiging. Vandaar ook het gemakkelijk succes van dwaalleren hoewel hun numerieke aanhang in het begin van de twaalfde eeuw beperkt bleef. Vandaar ten slotte bij de geestelijken een gevaar voor ketterjacht, waarvan men sporen terugvindt in de lotgevallen van Norbert, Rupert van Deutz, Anselm van Laon en Abaelard.

Deze omstandigheden kunnen een verklaring bieden voor het relatieve succes van Tanchelm en voor de paniecreactie bij de hiërarchie die

⁸⁸) *Vita A*, blz. 700.

⁸⁹) *Dialogi*, P.L., 188, kol. 1155: "Surrexit in eadem (canonica) professione, et in apostolicae vitae imitatione quidam presbyter religiosus, nomine Norbertus, tempore papae Gelasii, qui propter suam religionem et multas enormitates et schismata quae tunc fiebant in Occidentali Ecclesia, a Romano pontifice Gelasio litteras et auctoritatem praedicandi accepit." Zie over deze tekst, geschreven in 1149-1150, W.M. GRAUWEN, *Norbertus, aartsbisschop van Maagdenburg, 1126-1134*, Brussel, 1978, blz. 7-10.

⁹⁰) Daarover W.M. GRAUWEN, *Enkele notities betreffende Tanchelm en de ketterijen in het begin van de 12de eeuw*, in *Anal. Praem.*, 1980, LVI, nr. 1-2, blz. 89 en noot 13.

leidde tot een extreme, bijna potsierlijke lastercampagne⁹¹). De stelling dat Tanchelm alleen maar Gregoriaan was en nooit ketter zou zijn geworden lijkt hyperkritisch en gaat in tegen alle bronnen. Wel kan men, zonder alle bronnen globaal uit te schakelen, aannemen dat het Tanchelmisme één van de vele kleine ketterijen uit die tijd is geweest en dat zowel Burchard en Norbert alsook de enkele hervormingsgezinde kanunniken van Sint-Michiels daarin een gedroomde aanleiding hebben gezien voor de reorganisatie van het kerkelijk leven te Antwerpen en meer speciaal voor de regularisering van het Sint-Michielskapittel.

Zoals vaak voor een regularisering de slechte materiële of geestelijke toestand van een instelling als argument wordt ingeroepen, — denken we maar aan het Onze-Lieve-Vrouwkapittel te Maagdenburg in 1129⁹²) —, zo wordt hier het Tanchelmisme aangewezen als oorzaak van het verval dat een ingrijpende hervorming noodzakelijk maakte. Hieruit mag men wellicht niet besluiten dat het Tanchelmisme enkel maar een voorwendsel of een drogreden bood, maar wel dat het gevaar van deze ketterij in 1124 waarschijnlijk werd overdreven om des te gemakkelijker de gewenste hervorming te kunnen doorvoeren.

Besluit:

Een kritische lezing van de bronnen, zowel archivalische als verhalende, laat niet toe Norberts komst naar Antwerpen te beschrijven als een glorierijke prediktocht tegen het Tanchelmisme. De eigenlijke bedoeling, van Norbert zowel als van de kanunniken die hem naar Antwerpen uitnodigden en wellicht ook van Burchard van Kamerijk, was de regularisering van het Sint-Michielskapittel door de premonstratenzers. Daartegen bestond blijkbaar heel wat weerstand binnen de gemeenschap zodat slechts één derde van de kanunniken met de hervorming akkoord ging, terwijl tweederde zich bij de Onze-Lieve-Vrouwekerk ging vestigen. Bijkomende redenen voor deze reorganisatie waren de gevolgen van de ketterij van Tanchelm, die in de bronnen wellicht worden overdreven, en anderzijds de gunstiger ligging van de Onze-Lieve-Vrouwekerk in het nieuwe stadscentrum.

⁹¹) Het meest ongeloofwaardige verwijt is zeker dat uit de *Vita B*, blz. 831B, nr. 79, omtrent de publieke verleiding van vrouwen, aangezien zulke houding van Tanchelm door het gewone volk zeker niet als “opus spirituale” zou worden aanvaard. Het oorspronkelijk verwijt was ongetwijfeld een verleiden tot de dwaalleer. De auteur van *Vita B* kon daaraan een meer bezwarende betekenis geven aangezien ook het Latijnse woord “seducere” in beide betekenissen wordt gebruikt.

⁹²) Daarover W.M. GRAUWEN, *Norbertus...*, blz. 263-292.

Norberts rol bij dit alles was die van een voorvechter van de regularisering, geruggesteund door zijn jeugdvriend Burchard, en gevolgd door vier van de twaalf seculiere kanunniken. Hoogstwaarschijnlijk heeft hij te Antwerpen gepredikt, zoals op vele plaatsen, maar men zal dienen op te merken dat zijn rol als predikant tegen het Tanchelmisme in de oorkonden totaal wordt verzwegen en ook in de *Vitae Norberti* amper aan bod komt. Pas in de latere literatuur heeft men ten onrechte die functie op het voorplan gehaald om Norbert het imago te geven van een bestrijder van de ketterij en een verdediger van de eucharistie.

Mankevosstraat 71
B-1860 Meise

W.M. GRAUWEN, O. Praem.

Superior Backx van Tongerlo en het norbertijnse parochiepastoraat (1839-1868)

Résumé

Alors que les abbayes brabançonnaises supprimées sous le régime français reprenaient la vie claustrale dans le cadre de la Belgique indépendante, leur service paroissial traditionnel se heurta aux clauses du concordat de 1801/1802 conclu entre le pape Pie IX et Napoléon. Pendant l'Ancien Régime, en effet, la collation des cures découlait du droit de patronage détenu par les abbés, d'après le droit concordataire par contre la nomination des curés était désormais du ressort exclusif de l'évêque diocésain. En territoire belge, depuis le 1 octobre 1795 annexé par la France, la validité des articles concordataires ne fut en général contestée que par les patrons dupés. Les évêques confièrent toutefois aux desservants de jadis quelques-unes de leurs anciennes paroisses moyennant la participation des candidats religieux au concours diocésain. Ce ne fut pas le cas pour les Pays-Bas. Ce qui incita Evermode Backx, le supérieur de l'abbaye de Tongerlo renaissante, à revendiquer, par tous les moyens, la restitution de toutes les paroisses qui, pendant le long exil de sa communauté de 1796 jusqu'en 1838, y avaient été reprises par le clergé séculier au fur et à mesure du décès des curés prémontrés. Nonobstant ses insistances incessantes tant à Rome qu'auprès des évêques, il n'obtint gain de cause que pour la paroisse de Saint-Jean de Roosendaal, desservie en 1853/54 par un prémontré de Tongerlo au moment de la réorganisation paroissiale entamée par les évêques après la restauration de la hiérarchie catholique néerlandaise.

L'étude qui suit décrit en détail les démarches entreprises par le supérieur Backx et ses collègues brabançons en vue de la restitution de leurs droits perimés en matière d'apostolat paroissial. Conscients de leurs responsabilités vis-à-vis du patrimoine spirituel prémontré, ils en appelèrent sans hésitation à la thèse traditionnelle affirmant que l'apostolat paroissial était le but principal de l'ordre de Prémontré. Cette orientation traditionaliste ne fut toutefois pas partagée par des groupes de jeunes qui, à contre-courant de la politique des supérieurs belges, faisaient valoir que la pastorale isolée du curé de campagne s'avérait incompatible avec les exigences de la vie communautaire, élément essentiel de la vie canoniale prémontrée.

1. Het norbertijnse parochiepastoraat na de Franse revolutie

Bij hun wederopstanding in het onafhankelijke België konden de norbertijnenabdijen maar moeilijk hun oude plaats weervinden in het nieuwe maatschappijbeeld, dat uit de Verlichting, de Franse revolutie, het Napoleontische bewind en de vereniging met de noordelijke Nederlanden was gegroeid.

Als gevolg van het nieuwe politieke klimaat hadden de oude abdijen, reeds vanaf het midden van de achttiende eeuw, zich verplicht gevoeld hun bestaan te rechtvaardigen op grond van hun openbaar nut. Ze werden daartoe uitgedaagd door het gedachtengoed van de Verlichting dat de Habsburgse kloosterpolitiek sterk had beïnvloed en dat ook in Frankrijk was doorgedrongen¹). De opruiming van het nutteloos geachte monnikendom verliep bijgevolg volgens een patroon dat in beide gebieden werd toegepast. Kloosters die geen sociale functie bleken te hebben of die niet meer levensvatbaar waren, moesten verdwijnen en over het voortbestaan van de resterende instellingen werd op nuttigheidsgronden beslist. In een ultieme poging om alsnog aan de afschaffing te ontsnappen gingen deze laatsten zich dan ook nadrukkelijk een aureool van "nuttigheid" aanmeten.

In de Oostenrijkse Nederlanden moesten een aantal vrouwenkloosters en enkele abdijen van de orde van Prémontré op last van de regering ter wille van hun nuttelosheid hun deuren sluiten.

De abdij van Tongerlo werd gespaard ter wille van haar investering in nieuwe landbouwexploitaties, maar ook hier kreeg, onder impuls van Adriaan Heylen²), wetenschappelijk onderzoek op hoog niveau bijzondere aandacht. Heylen zelf vond het nodig een uitgebreide studie te laten verschijnen om aan te tonen hoe "nuttig" de abdijen voor de Kempen in de loop der eeuwen wel waren geweest en dat niet alleen op godsdienstig, maar ook op cultureel gebied³).

Op het nationaal kapittel van de Franse norbertijnen in 1770 hield de erudiet en bibliofoon Jean Baptiste de l'Ecuy, de latere abt-generaal, een gloedvolle openingsrede waarin het "nut" van het reguliere leven dik in de verf werd gezet⁴). Voor Bohemen en Tirol heeft onderzoek naar de kloostermentaliteit aan het licht gebracht dat ook in deze streken de barokobservantie erg was aangetast door de geest van de Verlichting.

¹) Zie het uitstekende artikel van X. LAVAGNE D'ORTIGUE, *Les prémontrés de France et la suppression des ordres monastiques 1766-1792*, in *Analecta Praemonstratensia*, LXVII, 1991, 233-261.

²) L.C. VAN DYCK, art. *Heylen, Adrien (1745-1802)*, in *Dictionnaire d'Histoire et de Géographie ecclésiastiques*, t. XXIV, col. 351-353. — Die wetenschappelijke koers zou later resulteren in de overname van het werk van de afgeschafte Bollandisten, de uitgave van de *Acta Sanctorum*.

³) A. HEYLEN, *Historische Verhandeling over de Kempen, deszelfs gesteltenis in vroegere eeuwen en ten tyde haerer kloosters, het voordeel door deze gestichten aen den staat toegebracht*, enz., Turnhout, 1837 (herdruk), 235 p.

⁴) X. LAVAGNE D'ORTIGUE, *Les prémontrés de France et la suppression des ordres monastiques*, in *An. Praem.*, LXVII, 1991, p. 239 zegt inderdaad van deze toespraak "un véritable discours programme, centré avec une insistance presque morbide sur 'l'utilité'"

Het religieuze leven had van binnen uit een nieuwe duiding moeten krijgen, indien keizer Jozef II die niet van buitenaf had opgelegd⁵).

De bekommernis om de nuttigheidsfactor te beklemtonen was blijkbaar ook in de restauratieperiode, die ons hier bezighoudt, nadrukkelijk aanwezig. De oversten van de herboren gemeenschappen, — die, in afwachting van het herstel van het abbatiaat, genoeg moesten nemen met de titel van superiores — droomden er ongetwijfeld van hun abdij weer te laten fungeren zoals vóór de revolutionaire jaren. Daarbij doken echter een aantal problemen op. Allereerst vroegen de priesters-kloosterlingen, die met de jaren talrijker werden, zinvolle priesterarbeid naast de liturgische taken van iedere dag. Daar kwam nog bij dat de stijgende onderhoudskosten van de “binnenheren” niet meer zoals voorheen door de opbrengsten van landbouwexploitatie of van parochiale tienden konden worden gedekt. Daarom stopten de superiores veel energie in het hernemen van het parochiepastoraat.

De reguliere parochies, het traditionele apostolaatsveld van de norbertijnen, waren immers tijdens de veertigjarige diaspora bijna geheel in de handen van de seculiere clerus overgegaan. Bovendien werd het hervatten van die apostolaatsvorm ingrijpend bemoeilijkt door de nieuwe concordataire kerkorde, die sedert 6 juni 1803 deze voormalige afhankelijkheden van de abdijen het statuut van seculiere parochies had gegeven⁶).

Tijdens het Ancien Régime was het norbertijnse parochiepastoraat inderdaad een integrerend bestanddeel van het abdijsleven geweest. Tongerlo

des corps monastiques”. Zie ook F. PETIT, *L'attente de la Révolution, le discours du P.L'Écuy au chapitre de 1779*, in *Actes du 15e colloque du C.E.R.P.* (Amiens), 1990, pp. 6-9; X. LAVAGNE D'ORTIGUE, *La Vocation prémontrée à l'époque des Lumières in La Vocation religieuse et sacerdotale en France...*, Angers, 1978, pp. 59-61.

⁵) Voir H. LENTZE, *Die Österreichische Observanz im Prämonstratenserorden*, in *Speculum iuris et ecclesiarum. Festschrift für Willibald M.Plöchl zum 60. Geburtstag*, Wenen, z.j., p. 224; A.K. HUBER, *Das Stift Tepl im Aufklärungszeitalter in An. Praem.*, XXVI, 1950, 41-66; H. LENTZE, *Die Verfassung des Prämonstratenserordens und die Wandlungen im weltlichem Bereich*, in *Studia Wiltinensia* (Forschungen zur Rechts- und Kulturgeschichte, I), Innsbruck, 1964, pp. 20-29; J.H. PRÜGL, *Schlägl im Josephinismus 1763-1816. Ein Beitrag zur Geschichte des Josephinismus im Lande ob der Enns*, (Schlägler Schriften, 5), Linz, 1978, pp. 57-121; Franz TUSCHER, *Das Reichsstift Roggenburg im 18. Jahrhundert*, Weißenhorn, 1975, pp. 41-49, 69 vv.

⁶) De bepalingen van het concordaat van 15 juli 1801 en van de *Organieke Wetten* van 8 april 1802 werden door een koninklijk besluit van Willem I vanaf 10 mei 1816 bindend verklaard voor het gedeelte van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden dat voorheen bij Frankrijk was ingelijfd. Deze verklaring werd bekrachtigd door een bevestigend antwoord van de Congregatie voor Buitengewone Kerkelijke Aangelegenheden van 17 augustus 1817. Zie H. WAGNON, *La reconduction du concordat de 1801 dans les provinces belges du Royaume Uni des Pays-bas (1814-1817)*, in *Scrinium Lovaniense, Historische Opstellen Etienne Van Cauwenbergh*, Leuven, 1961, p. 540.

bediende sinds de middeleeuwen een veertigtal parochiekerken zowel ten noorden als ten zuiden van de huidige Nederlands-Belgische staatsgrens^{6bis}.

In het Concordaat van 1801-1802 had het Vaticaan echter de Napoleontische kerkorde goedgekeurd en het vrije en uitsluitende benoemingsrecht van de plaatselijke bisschop ten nadele van de bezitters van patronaatsrechten geratificeerd. Daardoor was de aanstelling van parochiepriesters een stuk doorzichtiger geworden en waren de aanstootgevende uitwassen van het kerkelijke beneficiëwezen weggesnoeid. De kerkelijke patroons voelden zich echter door deze nieuwe ordening zwaar benadeeld. Ook de norbertijnenabdijen legden zich niet zonder meer bij de nieuwe toestand neer en leverden achterhoedegevechten tegen de bisschoppen. Steun kwam daarbij van diverse zijden maar vooral van diegenen die de bisschoppen om de ene of de andere reden de teugel kort wilden houden: de Romeinse curie, de pauselijke nuntiatuur en de ultramontaanse anti-liberale lobby. Het episcopaat van zijn kant had geen moeite met de afschaffing van het patronaatsrecht van abdijen, kapittels en andere voormalige patronen. In hun ogen ging het hier om een gerechtvaardigde nieuwigheid die de doelmatigheid van het apostolaat bevorderde en meer waarborgen bood voor de bekwaamheid van de pastores.

Bij zijn benoemingsbeleid liet aartsbisschop Sterckx van Mechelen zich dan ook zonder scrupules leiden door de artikelen 9 en 10 van genoemd Concordaat. Hij wilde echter wel begrip opbrengen voor de abdijen met

^{6bis}) Het aandeel van de abdij van Tongerlo in de zielzorg op de parochies in Noord-Brabant tijdens de vijftiende en de zestiende eeuw werd onlangs uitvoerig onderzocht in A.J.A. BIJSTERVELD, *Laverend tussen Kerk en wereld. De pastoors in Noord-Brabant 1400-1570*, Amsterdam, 1993. Uit Tabel 3.9, p. 70 blijkt dat Tongerlo 32,6 % van de pastoors leverde. In A. WICHMANS, *Brabantia Mariana Tripartita*, Antwerpen 1632, p. 687-690, somt de schrijver voor dat jaar 1632, de volgende drieëndertig door Tongerlo bediende parochiekerken op. In het bisdom 's-Hertogenbosch: Diessen, Tilburg, Enschoot, Moergestel, Haaren, Waalwijk, Drunen, Loon-op-Zand, Poppel, Hapert en Hoogeloon, Beerse, Retie, Mierlo, Tongerlo, Westerlo, Oevel. In het bisdom Antwerpen: Klein-Zundert, Alphen, Chaem, Nispen/Roosendaal, Kalmthout, Ravels, Olen, Herentals, Duffel, Broechem, Oelegem, Herselt. In het bisdom Mechelen: Diest Sint-Sulpitius, Diest O.L.Vrouw, Vissenaken Sint-Pieter en Vissenaken Sint-Martinus. In het bisdom Namen: Orp-le-Grand. Het *Memoriale Tongerloense* (AAT, II, nr. 100) registreert een eeuw later, in 1740, veertig parochies (drieëntwintig op Oostenrijks gebied en zeventien op het grondgebied van de Republiek der Verenigde Provinciën) bediend door negenenzestig norbertijnen van Tongerlo, drieënveertig op Oostenrijks gebied en zesentwintig in de Republiek. De hiervoor genoemde reeks van drieëndertig kerken was vermeerderd met Duizel, Onsenoort, Oosterwijk (Houtvenne), Ramsel, Riel, Schaffen en Zoerle. Het aantal communicanten, dit zijn gelovigen die hun Paasplicht in genoemde parochies dienden te vervullen, bedroeg 36.867 personen.

parochiezielzorg, die hierdoor in de problemen kwamen. Hij was daarom bereid norbertijnen op hun vroegere parochies te benoemen op voorwaarde dat ze met succes het pastoorsexamen doorstonden, net zoals de secularen.

In Nederland beschouwden de vroegere rechthebbenden de opschorting van de patronaats- en collatierechten als een voorbijgaand verschijnsel. De uitstervingsmaatregelen die door de burgerlijke overheid ten aanzien van de contemplatieve orden waren getroffen, werden hier van kerkelijke zijde als onwettig aangezien. Bij hun herstel hoopten de abdijen derhalve al hun rechten te zien herleven. De Nederlandse bisschoppen waren echter, in tegenstelling tot hun Belgische ambtgenoten, niet geneigd de regulieren opnieuw in het parochiepastoraat te betrekken. In Nederland stond immers een jonge en vitale seculiere clerus afwijzend tegenover de traditionele overmacht van de ordesgeestelijken, die, met enige argwaan tegenover de rechtgelovigheid van de seculiere geestelijkheid, al te lang de "missiestaties" van de Hollandse Zending hadden bemand⁷⁾.

2. De afgeschafte abdij van Tongerlo en haar parochies in Nederland

Evermodus Du Champs was van 1807 tot 1832 pastoor te Tilburg en gelijktijdig prior en voorzitter van het regentencollege dat, tijdens de vacature van het abbatiaat, leiding moest geven aan de uitgedreven abdijs-gemeenschap van Tongerlo⁸⁾. Zijn goede verstandhouding met de apostolische vicarissen van Breda en Den Bosch liet de bezetting van Tongerloze parochies door norbertijnen vlot verlopen. Zo lang er nog kandidaten beschikbaar waren, werden bona fide afspraken gemaakt over hun benoeming. Du Champs hoefde daarbij geen beroep te doen op het presentatierecht van de abdij.

De hoogbejaarde prior was er echter de man niet naar om voor zijn rechten op de bres te springen. Hij koesterde geen toekomstdromen meer, want zijn abdijsgemeenschap leek toch ten dode gedoemd. Met weemoed

⁷⁾ Aldus de situatieschets die Mattheus Eustachius Gonella, nuntius te Brussel en apostolisch visitator van de regulieren in België, in 1851 aan het Staatssecretariaat zond in: ARCHIVIO SEGRETO VATICANO, *Segreteria di Stato*, prot. nr. 36349. Nuntius Gonella was, na het ontslag van Th.F. Corselis, bij pauselijke breve van 20 december 1850, als visitator van de regulieren in België aangesteld. ARCHIVIO SEGRETO VATICANO, *Nunziatura di Bruxelles*, IX, 2.

⁸⁾ L.C. VAN DYCK, *Evermodus Du Champs, pastoor van Tilburg (1807-1832) en prior van de verdreven abdijsgemeenschap van Tongerlo*, in *De Lindeboom (Uitgave gemeentearchief Tilburg)*, Jaarboek IX-X, 1985-1986, pp. 167-202.

maar met gelatenheid had hij zich bij deze situatie neergelegd. Daarom onderging hij ook gedwee de kerkpolitiek van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden, een politiek die de Napoleontische uitstervingsmaatregelen ten opzichte van de oude kloosterorden bestendigde. Ook daarom kon hij er niet toe besluiten nieuwe kandidaten in de “corporatio Tongerloensis” op te nemen, al was dit van kerkelijke zijde geoorloofd door een pauselijk indult dat reeds in 1802 aan Tongerlo was verleend⁹). Pastoor Du Champs wist maar al te goed dat hij de vicarissen bij de regering in verlegenheid zou brengen als hij hen verplichtte de rechten van zijn afgeschafte religieuze corporatie openlijk te erkennen¹⁰).

Naarmate de abdijgemeenschap de opvolging niet meer kon verzekeren, gingen de Tongerlose parochies geruisloos over in de handen van de seculiere geestelijkheid. Dat lot was ook de parochie van het Heiken te Tilburg beschoren. Na het overlijden van Du Champs moest de eerste Tongerlose superior Arnold Van Puttegem al vlug aan de apostolisch vicaris van Den Bosch schrijven dat er geen norbertijn meer beschikbaar was voor het pastoraat op de parochie van het Heiken¹¹).

In de euforie van de Belgische onafhankelijkheid en van het herwonen bestaansrecht van zijn abdij, was superior Arnold Van Puttegem, wat al te overmoedig op zijn vermeende aloude rechten gaan staan. Deze pastoor van Essen had zich geroepen gevoeld om een einde te maken aan het tussentijdse regentenbewind van de vacante abdij. Hij wilde een nieuw tijdvak inluiden. Met instemming van aartsbisschop Sterckx van

⁹) Uitgevaardigd op 12 april 1802 voor een periode van zeven jaar op aanvraag van A. Heylen die in Rome als balling leefde (TONGERLO, Abdijarchief te citeren als AAT; AAT, IV, bundel 49, n. 113, origineel), werd het rescript telkens voor zeven jaar vernieuwd op 7 augustus 1807 en op 31 januari 1814 (AAT, IV, bundel 364/1, XVIII). De tekst werd gepubliceerd: J.B. VALVEKENS, *Rescriptum pontificium anni 1802*, in *An. Praem.*, LVII, 1981, 242-246. — De bevoegdheden van het regentencollege werden bevestigd en de toelating verleend novicen op te nemen die in een van de norbertijnse parochies één jaar novicaat konden volbrengen waarna ze tot de plechtige professie konden worden toegelaten. Ze zouden geen uitwendig teken van hun religieuze staat moeten dragen. Van deze mogelijkheid tot recruterig werd echter nooit gebruik gemaakt.

¹⁰) H. Den Dubbelden, apostolisch vicaris van 's-Hertogenbosch, aan A. Antonucci, zaakgelastigde van de H. Stoel in Den Haag, 1838, 26 december, kopie ROME, Archief van de Congregatie De Propaganda Fide, *Scritture riferite nei congressi, Belgio-Olanda*, — hierna te citeren als APF, SCBO — vol. 21 (1834-1938), fol. 689. — Zie ook L.C. VAN DYCK, *Evermodus Du Champs, pastoor te Tilburg (1807-1832) en prior van de verdreven abdijgemeenschap van Tongerlo*, in *De Lindeboom, Jaarboek van de gemeentelijke archiefdienst van Tilburg*, IX-X, 1985-1986, pp. 167-201.

¹¹) H. den Dubbelden aan Van Puttegem, d.d. 7 november 1838, kopie APF, SCBO, vol. 21, fol. 666.

Mechelen was hij op 20 juni 1832 door het handjevol overlevende Tongerloënsers tot *superior* gekozen en reeds op 1 december 1833, twee dagen na het overlijden van de norbertijn Mattheus Henricus Van Looy, pastoor van Alphen (Noord-Brabant)¹²⁾, had de gloednieuwe overste de seculiere kapelaan van deze parochie voor benoeming tot pastoor van die plaats bij de apostolisch vicaris van Breda¹³⁾ voorgedragen¹⁴⁾.

De superior miste blijkbaar de rustige tact waarmee Du Champs met de kerkelijke overheid was omgegaan: zijn eerste optreden als gezagdrager liep dan ook met een vreselijke sisser af en dat griefde hem diep. Erger nog, superior Van Puttegem voelde zich gebelgd toen de apostolisch vicaris Hendrik Den Dubbelden van Den Bosch, zonder enig overleg, een seculier tot opvolger van de overleden norbertijn Jeroen Pessers, pastoor van Moergestel¹⁵⁾, benoemde. Hij klom onverwijld in de pen en op 29 oktober 1838 zond hij een bezwaarschrift tegen het benoemingsbeleid van de Bossche vicaris naar kardinaal Frasoni, prefect van de Congregatie de Propaganda Fide, te Rome. De kardinaal gewaardigde zich gehoor te geven aan Van Puttegems protest en suste de klager in een brief van 1 december 1838: er moest blijkbaar een vergissing zijn begaan, meende Frasoni. Den Dubbelden had in geen geval de rechten van Tongerlo willen negeren, maar vermoedelijk werd hier uit pure noodzaak gehandeld. Daarom kon de benoeming van de nieuwe pastoor van Moergestel niet ongedaan gemaakt worden. Frasoni beloofde echter vicaris Den Dubbelden te verzoeken in de toekomst met de rechten van Tongerlo rekening te houden¹⁶⁾.

En inderdaad, de pauselijke zaakgelastigde in den Haag maakte aan de vicaris van Den Bosch de waarschuwing van Frasoni over. Ontstemd over dit optreden, hekelde Den Dubbelden, in zijn schrijven van 7 november 1838, het bravourestukje van de Tongerloze gezagdrager. De vicaris verbaast er zich over dat een voor hem onbekende overste onaangemeld uit het niet komt opdagen en zonder meer achter zijn rug om klacht neerlegt bij de hoogste kerkelijke instantie. Hij wijst

¹²⁾ Hij was pastoor in Alphen (Noord-Brabant) van 1812 tot 1833. Zie *Necrologium Ecclesiae B.M.V. de Tongerlo* editt W. VAN SPILBEECK, Tongerlo, 1902, p. 245 (te citeren als *Necrologium*).

¹³⁾ P.B.A. MELIEF, *Joannes van Hooydonk, apostolisch administrator en vicaris van het vicariaat Breda, eerste bisschop van Breda, 1827-1853-1867* (Bijdragen tot de Geschiedenis van het Zuiden van Nederland, 71), Tilburg, 1987, XXXII+410 blz.

¹⁴⁾ AAT, *Minuutboek Van Puttegem*, p. 5.

¹⁵⁾ Jeroen Pessers was pastoor van 1810 tot 1838. Zie *Necrologium*, p. 104

¹⁶⁾ Frasoni aan Van Puttegem, origineel in AAT, bundel Backx, 1838, 1 december.

de aanklacht dan ook resoluut van de hand en rechtvaardigt zijn eigen handelwijze met een verwijzing naar de kerkpolitiek van de Nederlandse regering. In de nadagen van de Brusselse opstand van 1830, zo beweert hij, werd de uitoefening van de zielzorg op Nederlands grondgebied ontzegd aan regulieren of seculieren die in België verbleven¹⁷).

Tot zijn verdediging kon de Tongerlose superior alleen aanvoeren dat hij verantwoordelijk was voor het behoud van de aloude rechten en voorrechten van zijn abdij¹⁸). Dit was een argument dat Van Puttegems raadgever, de superior van de cisterciënzers van Bornem, Robert van Ommeren¹⁹), met succes had gehanteerd om de pauselijke bevestiging van het presentatierecht van zijn voormalige abdij van Sint-Bernards aan de Schelde te verkrijgen²⁰).

3. Het omstreden benoemingsrecht van de abten.

De botsing van het 'nieuwe' Tongerlo met de Nederlandse apostolische vicarissen was geen alleenstaand geval: vijftig jaar lang weergalmde immers de correspondentie met Rome van het wapengekletter tussen het plaatselijke episcopaat en de ordesgeestelijken²¹).

¹⁷) Den Dubbelden aan Van Puttegem, 1838, 7 november, kopie, APF, SCBO, vol. 32, fol. 666.

¹⁸) APF, SCBO, vol. 21 (1834-1838), fol. 664-665.

¹⁹) Geboren te Roosendaal 20 januari 1806, als cisterciënzer ingekleed op 2 februari 1831 werd Robert (Jacobus) van Ommeren naar Rome gezonden waar hij met twee andere Nederlanders zijn noviciaat voltooide en op 12 februari 1832 geprofest werd in de cisterciënzerabdij van Santa Croce in Gerusalemme, gehoorzaamheid belovend aan de supprior van de verstrooide gemeenschap van Sint-Bernards-aan-de-Schelde (Hemiksem). Op 9 september 1835, bij de heropricting van deze abdij te Bornem, fungeerde superior Arnold van Puttegem van Tongerlo als secretaris van visitator Corselis. Op 9 september 1835 werd Robert van Ommeren te Bornem tot superior gekozen. Hij ontving de abtelijke waardigheid tijdens het generaal kapittel te Rome waarna de abtszegening hem op 8 juni 1865 werd toegediend. Hij voerde zestig jaar lang het bewind over de abdij te Bornem (1835-1895). Zie B. VAN DONINCK, *Obituarium monasterii loci sancti Bernardi*, Lérins, 1901, pp. XIII, XIV en 10. Een portret van Robert van Ommeren is afgedrukt in *Gastel, land van abten en markiezen*. Gedenkboek bij gelegenheid van het 700-jarig bestaan van de gemeente uitgegeven door het gemeentebestuur van Oud en Nieuw Gastel (Archivariaat Nassau-Brabant), 1975, p. 128.

²⁰) Zie de gedrukte copie van de brief van de Propaganda Fide aan Joannes van Hooydonck, administrator van het apostolisch vicariaat van Breda, d.d. 19 december 1833, in AAT, IV, bundel 291a.- Over de strijd van de cisterciënzers van Bornem voor het behoud van het presentatierecht over de parochies in het bisdom Breda zie Andreas F. MARCUS, *Gastel en de cisterciënzers in Gastel, land van abten en markiezen*, s.l., 1975, pp. 87-146.

²¹) Zie J.P. DE VALK, *Meer Hollands dan paaps? De Nederlandse kerkprovincie en 'Rome' in de tweede helft van de negentiende eeuw*, in *Archief voor de Geschiedenis van de katholieke Kerk in Nederland*, 27, 1985, p. 152.

Maar ook in België was het voortbestaan van het benoemingsrecht van de abten een omstreden probleem geweest. Reeds op 5 augustus 1832 had de abdij van Averbode een proefballonnetje opgelaten. Bij de Congregatie voor de bisschoppen en de regulieren te Rome werd toen opheldering gevraagd omdat de bisschop van Luik de abt van Averbode gewaarschuwd had, dat diens collatierecht vervallen was. Door een uitspraak van Rome hoopte men alsnog een gezagvolle interpretatie over de uitvoering van de Concordaatsartikelen in de hand te krijgen²²). Maar de Romeinse Curie hield zich op de vlakte. Eerst twee jaar later werd aan Fr.Th. Corselis, sedert 1834 apostolisch visitator van de regulieren in België, vanuit Rome de vraag van de abdij van Averbode doorgespeeld: *“Is de bevoegdheid om pastoorsplaatsen te bekleden, zoals gevraagd door de kanunniken van Prémontré, op dit ogenblik verenigbaar met de jurisdictie van de bisschoppen?”* Corselis antwoordde toen dat, naar zijn mening, de bisschoppen van België aan hun benoemingsrecht moesten vasthouden, omdat de eenheid en de doeltreffendheid van het pastoraat er door gediend werden. Hij oordeelt dat de norbertijnen beter van hun vroegere rechten kunnen afzien, want opdringerig gezeur, zo meent de wijze man, zou de goede verstandhouding tussen bisschoppen en regulieren kunnen verstoren²³).

4. Het tegenoffensief van superior Backx

De Belgische bisschoppen hadden inderdaad hun welwillendheid getoond, maar zij hadden niets van hun benoemingsrecht prijsgegeven. Meer nog, de Mechelse aartsbisschop beschouwde de norbertijnen slechts als hulptroepen van de seculiere zielzorgers. Dat schrijft Sterckx met evenveel woorden aan zijn Romeinse agent Mgr. P.J.Aerts in een brief van 20 januari 1845: *“Kunnen zij [de norbertijnen] niet in hun kloosters blijven en vandaar de pastoors gaan helpen zoals de andere kloosterlingen doen?”* Hij vraagt zich zelfs af of zijn beleid wel rechtvaardig is. Benadeelt hij zijn eigen clerus niet als hij norbertijnen op hun vroegere parochies benoemt? Seculiere priesters met een betere vorming

²²) AVERBODE, Archief Abdij (= AAA), sectie I, Bundel 29-30, H, 1, 1. De vraag stond ook op de agenda van de eerste samenkomst van de superioren der vroegere abdijen op 26 augustus 1834 met Visitator F.Th. Corselis te Mechelen. AAA, sectie III, bundel 28, B 1. Zie A. MAES, *Het herstel van Averbode*, in *An. Praem.*, X, 1934, 256-257.

²³) BRUGGE, *Bisschoppelijk archief, Corselis*, 562, repertorium p. 3.

en met meer ervaring dreigen achtergesteld te worden bij jongere kloosterlingen die niet zoveel in hun mars hebben²⁴). Deze opvattingen werden kerkrechtelijk gestaafd en onderbouwd door de Leuvense hoogleraar canoniek recht, Marianus Verhoeven, in een publicatie die heel wat weerstand opriep bij de regulieren²⁵).

Het elegante compromis van het bekwaamheidsexamen waar kardinaal Sterckx zo trots op was²⁶), zinde superior Backx helemaal niet. Vooral zijn opvattingen over de kloosterlingen als hulptroepen van de seculiere pastores waren hem blijkbaar een doorn in het vlees. Men bedenke dat de Tilburger Peter Huibrecht Backx seculiere priester van

²⁴) Sterckx aan Aerts, d.d. 20 januari 1845, MECHELEN, *Archief aartsbisdom, Collegium Romanum*. — Deze theorie was niet door Sterckx uitgedacht. In Mechelen bestond hierover blijkbaar een traditie. In zijn *Diurnale* noteerde H.J.Crils, abt van Tongerlo, reeds op 15 december 1675, dat aartsbisschop Alfons de Bergues (1671-1689) had geëist volgende restrictieve clausule in te lassen in de dimissoriaalbrieven van de norbertijnen, die in Mechelen examen gingen afleggen voor het verkrijgen van biechtjurisdictie: "*Cum necessitate urgente parati videantur esse aliqui nostrae Ecclesiae religiosi, qui subsidiariam operam in pastoralibus muniis, ubi a Pastoribus vestrae dioecesis requiruntur et committentur, praestent.*" (= Omdat in geval van nood een aantal kloosterlingen van onze kerk als reserve klaar zouden staan voor de pastorale diensten wanneer ze op vraag van de pastoors van uw bisdom daartoe opdracht zullen krijgen). AAT, *Diurnale Crils*, p. 17.

²⁵) Marianus Verhoeven, geboren in 1809 te Uden (N.Br.), behaalde zijn doctoraat in de beide rechten aan de Sapienza-universiteit te Rome. In 1835 werd hij professor aan de Leuvense universiteit. Hij wekte nogal wat beroering bij de regulieren door de publicatie van zijn werk over de rechten en plichten van de reguliere en seculiere geestelijkheid: *De regularium et saecularium clericorum iuribus et officiis liber singularis*, Leuven, 1846. Zie A. VAN HOVE, *L'enseignement de la théologie à l'université de Louvain depuis sa restauration en 1834*, in *Ephemerides theologiae Lovanienses*, 9, 1932, 666-668; Art. Verhoeven, Marien, in *Biographie nationale*, XXVI, 653. Tegen de stellingen van Verhoeven publiceerde V. De Buck, bollandist, s.j., anoniem: *Examen historicum et canonicum libri R.D. Mariani Verhoeven de regularium et saecularium clericorum iuribus et officiis*, 1ste deel, 1847 (Het tweede deel werd niet gedrukt maar berust in het handschrift van De Buck in AAT, V, nr. 135. Daarom mag verondersteld worden dat dit verweerschrift op verzoek van superior Backx werd samengesteld. Zie Jan CORTHOUTS, *Inventaris van de handschriften in het abdijarchief te Tongerlo*, Tongerlo, 1987, nr. 351, p. 214). Een weerlegging werd ook nog geschreven door de jezûiet J. Van Hecke, een raadgever van superior Backx, onder de titel *Gravamina institutis regularibus illata per librum R.D. Verhoeven de regularium et saecularium clericorum iuribus et officiis*, in 4°, 22 p. Dit kleine werkje werd in een beperkte oplage gedrukt zonder opgave van plaats of jaar.

²⁶) Sterckx aan Cappacini, 1841, 6 april, MECHELEN, *Archief Aartsbisdom, Fonds Sterckx*, Correspondentie met Rome. Sterckx drukt hier zijn mening uit dat in Nederland het patronaatsrecht moeilijk zal kunnen gehandhaafd worden omdat de meeste rechthebbers in België verblijven en de regering de uitoefening van dit recht zal dwarsbomen. Op zich is dat geen ramp, oordeelt Sterckx, op voorwaarde dat de Nederlandse bisschoppen hetzelfde begrip opbrengen voor de problemen van de regulieren als hun Belgische collega's.

het vicariaat 's-Hertogenbosch was toen hij in 1835 als eerste nieuweling het nog verspreid levende *corpus Tongerloense* ging vervoegen.

Hij had zijn opleiding gekregen in de katholieke Generaliteitslanden waar een klimaat van stevig ultramontanisme heerste, waar echte vroomheid gelijke tred hield met scrupuleuze aanhankelijkheid aan Rome en werd gewaarborgd door een fikse afkeer van alles wat naar Verlichting zweemde. Verfoeid werd hier het "liberalisme" dat de Belgische bisschoppen en vooral aartsbisschop Sterckx in de schoenen werd geschoven ter wille van hun positieve houding tegenover de Grondwet van het nieuwe België, die vrijheid van godsdienst waarborgde²⁷). Na zijn korte proeftijd in de norbertijnenabdij van Averbode werd priester Backx onmiddellijk ingezet bij twee bejaarde norbertijner pastoors om de norbertijnse opvolging veilig te stellen: hij werd achtereenvolgens assistent bij de pastoor van Broechem en coadjutor van die van Essen. Eenmaal superior werd Backx nog scherper geconfronteerd met het probleem van de parochiedienst, die wegens personeelsgebrek aan de Tongerloënsers dreigde te ontsnappen. De eerste priesters van de nieuwe oogst zouden om die reden nooit gemeenschapsleven kennen en hun hele kloosterleven als pastoor op een Tongerlose parochie doorbrengen²⁸). Niet te verwonderen dus dat het probleem van het behoud van de parochiezielzorg Backx nauw aan het hart lag.

In het voetspoor van de cisterciënzer Robert van Ommeren zal superior Backx gaan ijveren om weer voet aan de grond te krijgen in de vroegere parochies van Tongerlo in Nederland. Om dat doel in de gegeven omstandigheden te kunnen bereiken zocht hij ruggesteun bij Rome. Op 11 maart 1841 zendt hij een brief aan kardinaal Frasoni, prefect van de Propaganda Fide, en zonder verdere bewijsvoering of specificatie van zijn verlangens vraagt hij onbevangen of de abdij van Tongerlo het presentatierecht over een aantal parochies zou mogen behouden²⁹). Frasoni belooft hoffelijk dat hij dit probleem wil laten onderzoeken en dat hij de internuntius te Den Haag opdracht zal geven de rechtmatige wensen van de regulieren in Nederland ter harte te nemen.

²⁷) E.R.M. HOFFMAN, *Noord-Brabant en de opstand van 1830*. (Bijdragen tot de geschiedenis van het Zuiden van Nederland, XXXI), Tilburg, 1974, p. 217. De familiebanden, de vooropleiding en de eerste norbertijner jaren van Evermodus Backx werden onderzocht in L.C. VAN DYCK, *Evermodus P.H. Backx, de "tweede stichter van de abdij van Tongerlo"*. *Bijdrage tot een levensschets (1835-1845)*, in *De Lindeboom (Uitgave Gemeentearchief Tiburg)*, Jaarboek V, 1981, pp. 159-207

²⁸) Jan Reykers in Vissenaken, Ludolf Loonen in Nieuwmoer, Isfried Kuylen en Norbert Bastiaansen in Roosendaal.

²⁹) Zie AAT, IV, nr 291a, 6.

De aanpak van de "restaurator" bestond er in steeds méér te vragen dan er te halen viel. Hij leek zelfs het patronaatsrecht over de voormalige Belgische parochies van Tongerlo op te eisen. In feite echter ging het alleen om de belangrijke Sint-Jansparochie te Roosendaal (N.Br), de enige parochie waar nog tot 21 februari 1844 de Tongerlose norbertijn Ivo Lebon pastoor was. Met het verdwijnen van Lebon zou immers de vraag naar het patronaatsrecht volop aan de orde komen.

Inderdaad, na Lebons overlijden stond vicaris Van Hooydonk voor een moeilijke opgave. Hij maakte in beginsel geen bezwaar tegen de presentatie van een kandidaat door Tongerlo, maar hij vroeg zich wel af of hij de voorgedragen kandidaat inderdaad mocht benoemen. Vicaris Van Hooydonk, oud-president van de priesteropleiding in Breda, kende kwaliteiten en gebreken van deze kandidaat. Hij vreesde bovendien dat hij bij benoeming van de norbertijn Kuylen tegenwind zou krijgen uit de rangen van de seculiere clerus. Daarom vroeg hij op 27 februari 1844 schriftelijk advies bij Innocenzo Ferrieri, de zaakgelastigde van de H. Stoel in Den Haag. In dit schrijven wordt Kuylen afgeschilderd als een deugdzaam priester, die, helaas, niet erg verstandig en niet goed gezond is. Zijn stem is zo zwak, weet de vicaris te vertellen, dat de gelovigen zijn kanselpreken nauwelijks kunnen horen. Van Hooydonk is dan ook niet zeker van de geschiktheid van Kuylen voor de belangrijke parochie van Roosendaal. Als het hem te doen stond zou hij liever naar een betere kandidaat uitkijken. Daarom de vraag: *"Mag ik in de gegeven omstandigheden een seculiere priester benoemen die beter op zijn taak is voorbereid of moet ik toch de minder geschikte kandidaat van Tongerlo aanstellen?"*.

Reeds op 2 maart geeft internuntius Ferrieri antwoord. De oplossing die hij voorstelt is een staaltje van juridische subtiliteit in dienst van diplomatieke handigheid waarin de welwillendheid van kardinaal Franson tegenover de regulieren doorstraalt. Wie minder geschikt is, is niet ongeschikt, redeneert de Romeinse prelaat. Hij kan dus niet op grond van ongeschiktheid worden uitgesloten. Moesten meerdere gegadigden in Tongerlo klaar staan om de pastoorsplaats van Roosendaal over te nemen, dan zou de vicaris in geweten de minder geschikten mogen afwijzen. Maar nu Tongerlo maar één kandidaat heeft voorgedragen, een kandidaat die niet ongeschikt is, moet hij deze benoemen. Tegen zijn zwakke gezondheid zal trouwens wel een kruid gewassen zijn, oordeelt Ferrieri³⁰). Kuylen werd daarop pastoor van de Sint-Jan te Roosendaal.

³⁰) BREDA, Bisschoppelijk archief, Roosendaal, nr. 38B.

Moelijkheden met Joannes Zwijsen, de apostolische vicaris van Den Bosch deden zich voor bij het overlijden, op 5 mei 1849, van de pastoor van Oostelbeers (N.Br.), de norbertijn Adalbert Heylen³¹). Anders dan zijn Bredase collega wijst de koele pragmaticus Zwijsen het presentatierecht van de hand onder verwijzing naar de Nederlandse wet, die leden van een buitenlandse corporatie, in casu de abdij van Tongerlo, uitsluit van pastoorsplaatsen in Nederland. Om deze belemmering te ontwijken zou, volgens de vicaris, de Propaganda Fide aangeraden hebben in Nederland een norbertijns noviciaat te openen. In een schrijven van 3 juni 1849 beklaagt Backx zich over deze afwijzing bij Carlo Belgrado, de apostolische internuntius in Den Haag en vice-superior van de Hollandse Zending. Hij weerlegt daarin Zwijsens argumenten: de burgerlijke wetten betreffende de uitsluiting van vreemdelingen hadden slechts rechtskracht tijdens het korte bestaan (1815-1830) van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden en het voorstel van de Propaganda Fide over de oprichting van een Nederlands noviciaat kan alleen zin gehad hebben in diezelfde periode³²).

In 1851 gaan de poppen weer aan het dansen. Superior Backx neemt het niet dat, zonder voorafgaandelijk overleg, de seculier Joannes Baertmans als tweede kapelaan bij de "witte" pastoor van de Sint-Jan te Roosendaal werd benoemd. Op 14 december 1851 protesteert hij bij nuntius Gonella te Brussel omdat hij slechts op 12 december weet kreeg van deze benoeming³³).

De netelige vraag of Nederlanders hun staatsburgerschap verliezen als ze in de abdij van Tongerlo intreden en daar langer dan vijf jaar verblijven, krijgt tot Backx' geruststelling een gunstig antwoord. Het verlies van het Nederlanderschap zou immers het aantal potentiële pastoors voor Nederlandse parochies aanzienlijk hebben verminderd. Via Isfried Kuylen, de pastoor van Roosendaal, krijgt hij op 26 maart 1852 van advocaat Mr. F.J. van Reijnsingen uitsluitsel over dit probleem. Onder verwijzing naar een recent Arrest van de Hoge Raad bevestigt de jurist dat Tongerloze norbertijnen met Nederlands paspoort hun nationaliteit niet verliezen, zelfs na een verblijf van meer dan tien of twintig jaar, als twee voorwaarden werden vervuld. Ten eerste, mogen ze geen functie van pastoor of onderpastoor in België hebben uitgeoefend. Ten tweede,

³¹) Adalbertus (Joannes Franciscus) Heylen van Olen, geboren op 13 maart 1766, was pastoor van Oostelbeers sedert 1810. Zie *Necrologium*, pp. 88-89.

³²) Zie AAT, IV, Bundel 291a, 1849, 3 juni.

³³) Backx aan nuntius Gonella, kopie AAT, IV, bundel 291a, 1851, 14 december.

mogen zij bij hun vertrek uit Nederland geen verklaring, bedoeld bij art. 76 van het Burgerlijk Wetboek, ondertekenen waaruit blijkt dat zij definitief in den vreemde willen blijven. Krachtens artikel 10 van de wet van 20 juli 1850 raakte iemand zijn Nederlandschap kwijt als hij vijf jaar in het buitenland verbleef 'met het kennelijk oogmerk om niet terug te keren'³⁴⁾.

Ook in Rome wordt verder geageerd. De voormalige Brusselse nuntius Rafaël Fornari³⁵⁾ was inmiddels curie-kardinaal geworden en Backx hoopte uit deze promotie munt te slaan in de zaak van het patronaatsrecht. In een brief van 12 november 1852 probeert hij Fornari ertoe te bewegen het protectoraat van de norbertijnen in België te aanvaarden³⁶⁾. In een schrijven van 23 december 1851³⁷⁾ zocht hij hiervoor steun bij de generaal van de jezuïeten, de Nederlander Jan Roothaan, met wie hij tijdens zijn eerste verblijf in Rome in 1845 kennis had gemaakt. Backx meende dat zijn eerste suppliek aan Pius IX onbeantwoord was gebleven. Daarom wilde hij Fornari's hulp inroepen. Hij wilde sterk staan tegen de opvattingen van de Nederlandse vicarissen, die zich weinig gelegen lieten aan het presentatierecht van de regulieren. Bovendien vreesde hij dat het herstel van de hiërarchie in Nederland dit recht helemaal zou doen verdwijnen. En omdat er in Rome geen vertegenwoordiging van de orde van Prémontré aanwezig was, moest Fornari bij de curie als machtige beschermer gaan opereren. Roothaan reageert op 10 maart 1852. Onmiddellijk daarna stelt de superior van Tongerlo

³⁴⁾ AAT, Bundel Backx, *Ius patronatus*, 1852, 26 maart.

³⁵⁾ Raffaello Fornari was 'romano di Roma' waar hij werd geboren op 23 januari 1788. Gedurende meer dan 25 jaar doceerde hij theologie aan het Collegio Romano en aan de Academia ecclesiastica (de vormingsschool voor pauselijke diplomaten). In 1838 werd hij te Brussel zaakgelastigde van de H. Stoel bij koning Leopold I, daarna, op 12 december 1839, buitengewoon gezant met de titel van apostolisch internuntius. Titulair aartsbisschop van Nicea benoemd, ontving hij de bisschopswijding te Mechelen op 3 april 1842. Op 10 december 1842 werd hij bevorderd naar Parijs en verliet Brussel op 15 april 1843. Op 21 december 1846 werd hij in petto kardinaal gecreëerd, maar slechts op 30 september 1850 geproclameerd met de titel van Santa Maria sopra Minerva. Hij verbleef in Rome vanaf 1850 tot aan zijn dood op 15 juni 1854. — A. SIMON, *La nonciature Fornari à Bruxelles*, in *Revue d'histoire ecclésiastique*, XLIX, 1954, 462-516, 807-834.

³⁶⁾ Backx aan Fornari, kopie AAT, IV, bundel 291a, 1851, 23 december. Backx deelt mee dat hij aan Roothaan heeft geschreven om diens goede diensten te vragen ten gunste van de aanstelling van Fornari, wiens hulp nodig is omdat de Nederlandse bisschoppen het patronaatsrecht willen laten supprimeren dat enkele norbertijnen hebben op een aantal parochies.

³⁷⁾ Zie AAT, IV, bundel 291a, 1851, 23 december.

een tweede suppliek op, die ook door zijn collega's werd ondertekend. Dit nieuwe verzoekschrift werd aan Roothaan bezorgd met de vraag de suppliek bij de bevoegde instanties voor behandeling te willen indienen³⁸).

De jezuieten-generaal liet zijn opdrachtgevers weten dat de aanvraag over het Staatssecretariaat moest lopen en daaruit besloten de superiores van de Belgische abdijen dat ze opnieuw aan het werk moesten gaan. Op 13 november 1852, staken ze andermaal de hoofden bijeen en haalden er de superior van Bornem, Robert van Ommeren, bij, die hen met zijn Romeinse ervaring moest terzijde staan. Voor de derde keer redigeert Backx dan een suppliek en laat ze weer door de superiores van Averbode, Grimbergen, Park en Postel mee ondertekenen³⁹). Ze hoopten hun aanvraag vlug op haar bestemming te krijgen door bemiddeling van Amandus Helsen, die op het punt stond naar Rome te vertrekken. Maar Helsen vertrok zonder Backx' brieven en bij zijn aankomst aldaar had het Staatssecretariaat reeds op de vorige verzoeken gereageerd: Fornari was inmiddels met een "biglietto" van het Staatssecretariaat, gedateerd op 14 juni 1852, tot kardinaal-protector van de norbertijnen in België benoemd⁴⁰).

De contacten van superior Backx met Amandus Helsen vragen even onze aandacht want ze situeren de Tongerloze superior in de religieus-politieke context van zijn tijd. Amandus Helsen was even behoudsgezind als zijn beruchte broer Karel-Hendrik liberaal was. Als "missionaris" had hij zich rechtstreeks in dienst gesteld van de Romeinse Congregatie de Propaganda Fide, zodat hij als wereldgeestelijke onafhankelijk was van de Mechelse aartsbisschop. Hij zag het als zijn roeping het "liberalisme" van kardinaal Sterckx en de "vrijzinnigheid" van de Leuvense universiteit aan zijn Romeinse opdrachtgevers te rapporteren en in naam van de rechtgelovigheid te bestrijden. Vanaf 1832 had hij gepoogd te Leuven, onder de vleugels van de Propaganda Fide, een eigen seminarie op te richten waar toekomstige priesters in de ware

³⁸) Backx aan Roothaan, minuut [1852], AAT, *Ius patronatus*, 291a.

³⁹) Het verzoekschrift geschreven door Evermodus Backx op 13 november 1852 wordt bewaard in APF, SCBO, vol. 26, 1848-1852.

⁴⁰) ARCHIVIO SEGRETO VATICANO, *Segreteria di Stato*, Prot. n. 36924 — Amandus Helsen deelde de benoeming van Fornari mee in een schrijven van 3 januari 1853 en voegde bij zijn schrijven een Franse vertaling van het Italiaanse benoemings-biglietto. Zie AAT, IV, Bundel Backx, map *Ius patronatus*, nr. 16a.

Romeinse geest zouden worden opgeleid. Maar dit initiatief was met een sisser afgelopen⁴¹).

Op 13 november 1852 schrijven de superiores nog een tweede Latijnse brief. Deze was bestemd voor de prefect van de Propaganda Fide, kardinaal Frasoni, om lucht te geven aan hun angstige bezorgdheid voor de komende gebeurtenissen. Het gerucht wordt verspreid, zo schrijven ze, dat met het herstel van de katholieke hiërarchie in Nederland het patronaatsrecht van de abdijen definitief zal verdwijnen. Daarom hadden zij zonder dralen contact opgenomen met Carlo Belgrado, de internuntius in Den Haag, maar die had de verontruste superiores voorlopig gerust gesteld. Nu vernemen zij echter dat de bisschoppen Zwijsen, administrator van Den Bosch, en Van Genk, coadjutor van de apostolisch vicaris te Breda, binnenkort naar Rome reizen om de kwestie van het patronaatsrecht definitief te regelen. Dit nieuws werd door nuntius Gonella te Brussel bevestigd.

Om zich tegen deze aanrollende vloedgolf in te dekken bouwen de supplianten een reeks afweerargumenten op, die wel even het bekijken waard zijn. Zij stellen vast dat: 1° het patronaatsrecht van de abdijen historisch en juridisch gefundeerd is op authentieke akten; 2° de meeste door hen bediende parochiekerken op kosten van de abdijen werden gebouwd en 3° de reguliere pastoors er eeuwenlang stand hebben gehouden zelfs toen het calvinisme het land overspoelde en vele seculiere priesters naar het protestantse kamp overliepen; 4° de norbertijnen gesticht zijn met het oog op het parochiepastoraat, en dat de orde een van de voornaamste middelen om haar doel te bereiken zou verliezen

⁴¹) Amandus Helsen geboortig uit Meerhout in de Kempen was een broer van de beruchte Charles-Henri Helsen (1791-1842) priester en stichter van de "Communion apostolique catholique" (Zie Jacques WILLEQUET, *La vie tumultueuse de l'Abbé Helsen (1791-1842). Un schisme libéral et prolétarien à Bruxelles*, Brussel, 1956). Francesco Capaccini, pauselijk diplomatiek agent in het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden, typeerde Amandus Helsen in 1830 als een zeer heilig man, die nochtans zo naïef was dat hij scheen te leven in de tijd toen de dieren nog konden praten: ("Il sacerdote D.Amando Helsen è un santissimo uomo, ma di una semplicità degno del tempo antico quando i buoi parlavano"). Daarom, zo schreef Capaccini aan Mauro Cappellari, de prefect van de Propaganda, moeten zijn geschriften met de nodige omzichtigheid behandeld worden. Geloofwaardig is alleen het "historisch" gedeelte van zijn correspondentie, met name de beschrijving van gebeurtenissen die hij zelf gezien heeft, want hij kan niet liegen. Zijn beoordeling van de feiten is echter meestal waardeloos. Zie Capaccini aan Cappellari, brief van 24 mei 1830, APF, SCBO, vol. 20, fol. 221-222. — Zie ook A. SIMON, *Le cardinal Sterckx et son temps*, Wetteren, 1950, t. I, pp. 193, 196, 276, 315-316, t. II, p. 419 en A. SIMON, *L'Eglise catholique et les débuts de la Belgique indépendante*, Wetteren, 1949, p. 49.

als hun het patronaatsrecht wordt ontnomen. Dit is voor de briefschrijvers onaanvaardbaar. De ervaring heeft bovendien geleerd, zeggen ze, dat de norbertijnen zich pas echt voor theologische studies gaan warm maken als ze weten dat die theoretische kennis ooit in pastorale praktijk kan worden omgezet. Waar priesters hun pastorale ijver niet kwijt kunnen, gaat de studiejver vlug verflauwen en wordt het nietsdoen een bron van veel ellende.

Tenslotte werd een derde schrijven opgesteld en eveneens gedateerd op 13 november 1852. Backx schrijft in zijn persoonlijke naam aan kardinaal Fornari⁴²). Bij deze brief voegde hij een lijst van de parochies waarover Tongerlo het patronaatsrecht opeiste. Uit de bewaarde minuut blijkt dat de superior niet minder dan 29 parochies, zowel in het aartsbisdom Mechelen als in de vicariaten Breda en Den Bosch, op het oog had. Hij vermeldt er het jaar bij waarin dit patronaatsrecht aan Tongerlo werd toevertrouwd en door wie dat recht werd verleend. Kardinaal Fornari was verrukt over de nauwkeurige informatie en vond dat deze lijst als bewijsstuk moest worden afgedrukt bij de 'positio' (het dossier) over de kwestie van de reguliere parochies⁴³).

Backx had het volgende bewijsmateriaal bij zijn schrijven ingesloten:

1. een afschrift van de bul *Quia vos religiose vivere*, waarin de Avignonese paus Clemens V op 8 oktober 1310 aan de premonstratenzers verlof gaf hun parochies door eigen reguliere priesters te laten bedienen, op voorwaarde dat ze hun jurisdictie ontvingen van de diocesane bisschop⁴⁴);
2. een afschrift van de bul *Piis et honestis* uitgevaardigd te Rome door Bonifatius IX op 8 februari 1396 op verzoek van de abt en de gemeenschap van Tongerlo. Hierin wordt het presentatierecht van de abt bekrachtigd over de volgende parochies: Diest met de kapel van O.L.Vrouw, Broechem met Oelegem, Nispen met Roosendaal en Kalmthout, Poppel met Ravels, Tilburg met Enschoot, Hapert met Hoogeloon, Herselt, Westerlo, Tongerlo, Olen, Oevel, Klein-Zundert, Alphen, Waalwijk, Drunen, Diessen, Oostelbeers, Mierlo, Retie, Visse-naken- Sint-Pieter en Sint-Maarten, Orp-le-Grand⁴⁵).

⁴²) Kopie zonder datum, in AAT, IV, bundel 291a, nr. 14.

⁴³) Kopie APF, SCBO, vol. 26, 1848-1852, 14 december 1852; AAT, IV, 291a, nr. 16.

⁴⁴) Kopie: AAT, IV, 49, nr. 35; AAT, *Fonds Sint-Michielsabdij*, reg.11, fol. 258v^o-259v^o; ed. L. DE PAPE, *Summaria Chronologia insignis Ecclesiae Parchensis Ordinis Praemonstratensis*, Leuven, 1662, 131-135..

⁴⁵) Origineel: AAT, I, nr 1001/a, met loden bul.

3. een afschrift van de brief van kardinaal Frasoni aan superior Van Puttegem d.d.1 december 1838⁴⁶⁾ en van dezelfde kardinaal aan Backx, d.d.8 april 1841⁴⁷⁾.

Als antwoord op Backx' schrijven van 16 december 1852 laat Amandus Helsen weten, in een brief die op 3 januari 1853 aankomt, dat Rafaël Fornari reeds op 14 juni 1852 kardinaal-protector van de Belgische norbertijnen was benoemd. Hij deelt bovendien mee dat de kwestie van het presentatierecht niet langer door de Propaganda Fide maar voortaan door de Congregatie voor de bisschoppen en regulieren zal worden behandeld. Bemiddeling van kardinaal Fornari blijft meer dan ooit nodig, beweert Helsen, omdat de bisschoppen in deze aangelegenheid niet te vertrouwen zijn. Tenslotte deelt hij mee dat de Propaganda Fide, tijdens de aan gang zijnde besprekingen over de reorganisatie van het parochiewezen in Nederland, gunstig advies heeft uitgebracht over de handhaving van het presentatierecht van de norbertijnen. Deze uitspraak zou nog slechts wachten op de bekrachtiging door de paus. Als het zover is zal Helsen een afschrift van dit pauselijk decreet opsturen⁴⁸⁾.

5. Nieuwe argumenten voor het behoud van het patronaatsrecht

De superioren van Averbode, Grimbergen, Park, Postel en Tongerlo gingen op 4 januari 1853, na het ontvangen van deze richtlijnen, opnieuw aan tafel zitten om nogmaals een Latijnse brief op te stellen die ze, volgens de richtlijnen van Helsen, ditmaal aan kardinaal Antonelli, prefect van de Congregatie voor bisschoppen en regulieren te Rome, adresseerden⁴⁹⁾.

Door kerkelijke gezagsinstanties wordt beweerd, zo schrijven ze, dat alle parochiekerken binnen de nieuwe concordataire bisdomsgrenzen op gezag van de H.Stoel werden afgeschaft met hun eigendomstitels, hun

⁴⁶⁾ AAT, Bundel Backx, 1838, 1 december.

⁴⁷⁾ AAT, IV, bundel 291a,6. De inhoud van deze zending is gekend omdat Backx in een schrijven van 18 november 1852 aan Amandus Helsen betreurt dat deze 'apostolische zendeling' voortijdig naar Rome vertrokken was. Voortgaande op ingewonnen inlichtingen meende Backx dat Helsen op 17 november naar Rome zou afreizen, maar toen de Tongerloze superior op 16 november 1852 naar Tienen ging om daar de brieven te overhandigen was Helsen al weg. Kopie Backx aan Helsen, 1852, 18 november, AAT, IV, bundel 291a.

⁴⁸⁾ Origineel: AAT, IV, bundel Backx, map *Ius patronatus*, 3 januari 1853.

⁴⁹⁾ Kopie: AAT, IV, bundel 291a, nr. 17.

zielzorg en hun jurisdictie⁵⁰). Als gevolg van nieuw onderzoek echter moet deze bewering worden aangevochten. In een recente studie⁵¹) wordt immers bewezen dat de Franse regering niet bevoegd was om op grond van artikel XI van 'les articles organiques de Messidor, 18 germinal an X, 8 april 1802' de reguliere instituten af te schaffen. Kardinaal Caprara zou destijds de Franse bewindslieden in opdracht van paus Pius VII op dit ontbreken van bevoegdheid hebben gewezen. Dit uitvoeringsartikel maakte immers geen deel uit van het eigenlijke concordaat tussen de paus en Napoleon: het was een burgerlijk decreet uitgevaardigd door de Franse Consul alléén, een instantie die op dit terrein niet bevoegd is. Ze formuleren daarom de volgende vraag: "*Heeft de orde van Prémontré en hebben de bovengenoemde abdijen, als gevolg van genoemd artikel [van de Organieke Wetten] al hun patronaatsrechten verloren en met name het recht hun eigen priesters voor te dragen voor de taken van pastoor of kapelaan in een aantal parochies?*"

Stel dat de bevindingen van de hogergenoemde historicus juist worden bevonden, zeggen ze in hun schrijven, dan zijn de reguliere instituten met hun rechten en voorrechten gewoon blijven voortbestaan. Daar komt nog bij dat de opheffing van de kloosters werd beslist zonder dat de reguleren tegen de krenking van hun rechten in beroep konden gaan, omdat zowel het Franse als het Hollandse bewind de Organieke Wetten hebben in stand gehouden met het oog op de likwidatie van de kapittels en andere kerkelijke corporaties. Moesten echter, op dit ogenblik, nu de abdijen en de kapittels tot nieuw leven komen, de oversten van de norbertijnenorde nalaten hun rechten op te eisen, dan zouden ze ongetwijfeld aan hun plicht tekort schieten.

Problemen die meekruipen met onafwendbare maatschappelijke veranderingen kunnen zelden glasheldere antwoorden verdragen. Het mag dan ook niet verwonderen dat we in de archivalia die ons ter beschikking stonden geen spoor van een antwoord op deze vraag van de norbertijnen teruggevonden hebben.

⁵⁰) Het pastoraat werd inderdaad gegroepeerd rond enkele centrale parochiekerken (*des cures*) bediend door pastoors van hogere rang. De andere kleine kerkgemeenschappen werden bediend door priesters van lagere rang onder toezicht van de 'curé' en werden daarom 'succursales' genoemd.

⁵¹) Hierbij wordt verwezen naar het werk van S.P. ARTAUD, *Vie de Léon XII*, art. II, cap. XI, p. 129, Brussel, 1843. D. BOUÏX, *Tractatus de iure Regularium*, I, Parijs, 1857, pp. 377-381, verdedigt de stelling dat het Concordaat van 1801 geen kloostergemeenschappen kon opheffen, noch hun rechten en voorrechten afnemen.

6. De tweede Romereis van superior Backx.

Intussen was de kerkelijke hiërarchie in Nederland bij breve van Pius IX op 4 maart 1853 hersteld. Gelijktijdig zou het algemeen kerkelijk recht van kracht worden en zouden goed afgelijnde parochies de plaats moeten innemen van de gebieden bediend vanuit de staties der Hollandse zending. Maar het zou nog wel tot 1862 duren vooraleer de normalisering van het parochiewezen rond was⁵²).

Van deze inloopmarge heeft Backx vermoedelijk gebruik willen maken om zelf naar Rome te gaan en daar ter elfder ure te redden wat nog te redden viel. Er hangt echter een waas van geheimzinnigheid over deze tweede Romeinse expeditie, die niet minder dan één jaar en vier maanden duurde⁵³). Superior Backx had Tongerlo verlaten op 19 november 1853 samen met een medebroeder, de jonge priester Anselmus (Carolus, Laurentius) Van Rooy uit Dessel⁵⁴). Op 20 november kreeg Backx in Brussel van nuntius Gonella, pauselijk visitator van de norbertijnen in België, een attest waaruit blijkt dat de superior van Tongerlo ditmaal met de zegen van de nuntiatuur vertrok en de nodige legitimaties bij zich droeg om in de Eeuwige Stad besprekingen te voeren⁵⁵). In Rome heeft Backx zijn intrek genomen in het klooster van San Bernardo alle Terme, de residentie van abt Cesari, procurator generaal van de cisterciënzers (bernardijnen). Dit verblijf had hij tijdens zijn

⁵²) J.A. DE KOK, *Kerken en godsdienst*, in *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, deel 12, Haarlem, 1977, 247-249.

⁵³) Superior Backx was in januari 1845 in een onstuimige bui en tegen de zin van de apostolisch visitator Corselis een eerste maal naar Rome afgereisd via Parijs waar hij instructies ging halen bij de voormalige Brusselse internuntius Fornari. Het grootste deel van zijn Romeins verblijf gebruikte hij om tegen visitator Corselis te ageren. Zijn demarches hebben echter weinig zoden aan de dijk gezet. — Tijdens deze tweede Romereis onderhield de superior blijkbaar weinig contact met zijn abdij. Niet alleen ontbreekt alle correspondentie, maar de plaatsvervangende overste, prior Gerlacus Van den Broeck, blijkt slechts door derden, met wie Backx wel correspondeerde, op de hoogte te zijn gebracht van het reilen en zeilen van de Romereizigers. Merkwaardig genoeg heb ik de enige vermelding van deze Romereis aangetroffen in de rekeningboeken van provisor Aloysius Franck die de afwezige Backx geld nastuurt via de nuntiatuur, via Robert van Ommeren (AAT, A VIII 42, pp. 183, 171, 179) of via Backx' raadgever pater Van Hecke. Deze Jozef Van Hecke, jezuïet, was geboren te Brugge in 1795 en overleed in de oude abdij van Drongen op 27 juli 1874. Zie *Biographie nationale*, VIII, Bruxelles, 1884-1885, col.821-824; P. DE BACKER, *Écrivains de la Compagnie de Jésus*, t. III, col.2444.

⁵⁴) Zie AAT, II, nr. 110, p. 182. De aanwezigheid van deze reisgezel (*Necrologium*, p. 90) blijkt uit een schrijven van Van Ommeren aan prior Gerlacus Van den Broeck van Tongerlo gedateerd op 3 januari 1855. Kopie AAT, IV, bundel 291a, nr. 24.

⁵⁵) AAT, Fonds Backx, map 1852-1857.

eerste reis leren kennen via superior van Ommeren voor wie hij nu de kwestie van het patronaatsrecht van Bornem over de parochies Kapellen en Loenhout (aartsbisdom Mechelen) behartigt⁵⁶).

De reizigers waren terug in Tongerlo op 21 maart 1855. Hun reisroute valt moeilijk na te trekken, al beschikken we over enkele aanduidingen die laten vermoeden dat de heenreis over Frankrijk liep en de terugreis over Midden-Europa en Duitsland⁵⁷).

Tijdens Backx' verblijf in Rome, was de seculiere pastoor van de vroegere Tongerloze parochie Klein-Zundert gestorven en werd een der eerstelingen van het nieuwe Tongerlo, Norbert Bastiaansen⁵⁸), sinds 29 oktober 1848 kapelaan in Roosendaal, ter benoeming voorgedragen. Zonder zich om deze kandidatuur te bekommeren benoemde vicaris Van Hooydonk van Breda een seculiere pastoor. Daarop werd het conventskapittel van Tongerlo samengeroepen om tegen deze handelwijze protest aan te tekenen⁵⁹). Ter wille van dit protest kwam de pastoorsbenoeming

⁵⁶) Dat blijkt uit een votum van procurator-generaal Cesari van 10 december 1855. AAT, Bundel Backx, map *Jus patronatus*, nr. 31.

⁵⁷) Betreffende de reis naar Midden-Europa beschikken we enkel over een vermelding in AAT, Cat. 23A, p. 1. In Bornem is blijkbaar geen materiaal in verband met deze tocht voorhanden. Ook de historicus Waltman Van Spilbeeck, een tijdgenoot van de superior, rept met geen woord over deze niet onbelangrijke reis. Werd Backx in Rome geattendeerd op de restauratiebeweging die ook in de Donaulanden op gang gekomen was en heeft hij een aantal abdijen bezocht? Van de superior van Tongerlo is namelijk geweten dat hij zich geroepen voelde om een leidende rol in de nieuwe hiërarchie van de herrijzende orde te gaan vervullen. In de maand juli 1852 kwamen de norbertijnenabten uit de landen der Donaumonarchie in Marienbad (Bohemen) samen om het herstel van de vroegere ordestructuren te bespreken. Nu het hoofdklooster Prémontré niet meer bestond, wilde men een nieuwe procedure vinden om een abt-generaal aan te stellen. In afwachting daarvan wilden zij hun abdijen onder het toezicht van een abt-praeses plaatsen en werk maken van het herschrijven van de ordesstatuten. Deze plannen vonden echter geen doorgang omdat Rome oordeelde dat genoemde abdijen beter onder het gezag van een apostolisch visitator konden worden geplaatst. Deze taak werd aan kardinaal Schwarzenberg, aartsbisschop van Praag, toevertrouwd. Wilde Rome de weg open houden voor een toenadering tussen de andere overgebleven circarieën van de orde? Zie Eleonore UHL, *Dominik Anton Lebschy, Abt von Schlägl und Landeshauptmann von Oberösterreich* (Schlägler Schriften, 1), Linz, 1971, p. 36.

⁵⁸) Norbert (Petrus) Bastiaansen, geboren te Beek bij Breda in 1817 was in 1837 als vijfde in de reeks nieuwelingen ingekleed, in 1839 geprofest en in 1840 was hij reeds priester. Gedurende meer dan 25 jaar assisteerde hij zijn confrater Isfridus Kuylen op de pastorie van Roosendaal (1848-1873) tot hij in 1873 het pastoraat overnam en het voor de volgende 28 jaar in handen hield. Hij overleed op 8 februari 1901. Zie AAT, Cat. 23A.

⁵⁹) Minuut in AAT, IV, bundel 291a, 23. Dit protest werd bij schrijven van 12 augustus 1854 aan Van Hooydonk overgemaakt (AAT, IV, bundel 294a, 18) en afschriften werden voor informatie op 11 augustus 1854 naar nuntius Gonella in Brussel (AAT, 191a, 20) en internuntius Belgrado in Den Haag (AAT, IV, 291a, 19) gezonden. Belgrado had in een schrijven van 7 november 1853 dit protest aangeraden. Uit een schrijven van

in Klein-Zundert ook in Rome ter sprake waar zowel Backx als bisschop Zwijsen van 's-Hertogenbosch, en Van Genk, coadjutor van Breda, vertoefden. Volgens de berichtgeving van Van Ommeren zou deze laatste daar aan Backx hebben verklaard dat de benoeming van de pastoor van Klein-Zundert niet ongedaan kon worden gemaakt omdat hij reeds geïnstalleerd was, maar dat hij het begane verzuim op een andere manier zou proberen goed te maken. Uit dezelfde bron komt nog het nieuws dat Mgr. Barnabo, van de Propaganda Fide, aan Zwijsen zou hebben verzekerd dat de paus cisterciënzers en premonstratensers in het bezit van hun presentatierecht wilde bevestigen⁶⁰). Genoemde Mgr. Barnabo verklaarde op 6 augustus 1855 aan abt Cesari dat coadjutor Van Genk in zijn rapport geschreven had dat hij de pastoorsplaats van de Sint-Jansparochie te Roosendaal aan de norbertijnen van Tongerlo toekent. Van Klein-Zundert is geen sprake. Ook niet van de andere parochies, die in de loop van de jaren in handen van de seculiere clerus waren overgegaan⁶¹).

Voor Backx is dit resultaat teleurstellend. Eenmaal terug in Tongerlo gaat hij opnieuw tot actie over. Hij redigeert een brief voor kardinaal Frasoni en laat die verbeteren door zijn raadgever de jezuïet Van Hecke, die nauwe contacten onderhoudt met de Brusselse nuntiatuur. Een verzoek, gedateerd op 12 juni 1855, uitgaande van kardinaal Frasoni om mogelijke bezwaren tegen de nieuwe parochiegrenzen in Nederland kenbaar te maken, was een welkome aanleiding om in extremis terug te komen op de erkenning van de rechten van Tongerlo. Backx schrijft dat de parochiegrenzen voor hem niet belangrijk zijn, maar wel de kern van het dispuut: het presentatierecht van Tongerlo over de vroegere parochies. Mocht dit recht in het gedrang komen door opheffing, herindeling of samenvoeging van parochies dan wenst Backx hierover met de bisschoppen in overleg te treden. Wat het presentatierecht zelf betreft, was het Nederlandse episcopaat bereid gevonden de aanspraken van de norbertijnen te honoreren, maar enkel voor die parochies waar op dat

14 augustus 1854 blijkt dat hij een exemplaar van het kapittelbesluit naar Rome heeft doorgestuurd. — In het ontwerp van het kapittelbesluit staat bij de zin: "*attento quod talis collatio laedat jus praesentandi nostrum certum et inconcussum*" (= dergelijke begeving treedt ons uitdrukkelijk en onbetwist presentatierecht met de voeten) in de rand de aantekening: "*attento quod recentissime ius nostrum praesentandi Romae confirmatum fuerit*" (= opgemerkt moet worden dat onlangs ons presentatierecht in Rome werd bevestigd).

⁶⁰) Van Ommeren aan Van den Broeck, orig. AAT, 1855, 3 jan., IV, 291a, 24.

⁶¹) Kopie met titel: *Copie d'une lettre que le procureur général Caesari a reçue de la Propagande*, AAT, Bundel Backx, map *Ius patronatus*, 25.

ogenblik leden van de orde werkzaam waren. Voor Tongerlo was dat alléén de Sint-Jan van Roosendaal. Backx had meer gewild en daarom houdt hij hardnekkig vast aan zijn eisen betreffende het patronaatsrecht.

Om zijn aanspraken ook ditmaal een juridische basis te geven grijpt Backx nogmaals naar een authentiek afschrift van de bul waarin Bonifatius IX op 8 februari 1396 het patronaatsrecht van de abt van Tongerlo over meerdere parochiekerken goedkeurde. Volledigheidshalve doet hij opmerken dat de kerken van Haaren, Moergestel en Duizel daaraan moeten worden toegevoegd en signaleert hij al de gevallen waarin, naar zijn aanvoelen, de bisschoppen deze verworven rechten met voeten hebben getreden. Naast de bewijsstukken worden de bekende argumenten nog eens te voorschijn gehaald: het eeuwenlange standhouden van de norbertijnen tegen het voortschrijdende calvinisme, en vooral wordt nogmaals dik in de verf gezet dat de orde van Prémontré werd gesticht met het oog op het parochiepastoraat. De orde, beweert de Tongerlose superior, kan niet of nauwelijks zonder parochiezielzorg bestaan, want de kloosterdiscipline en de studieijver hangen er in hoge mate van af⁶²).

Met argusogen wordt het doen en laten van de bisschoppen met betrekking tot pastoorsbenoemingen verder in de gaten gehouden. Als Backx er lucht van krijgt dat de Bredase bisschop van zins is na de eerste seculiere kapelaan Smets, ook nog een tweede (Ooms) aan de Sint-Jan in Roosendaal te benoemen, schuift hij uitdagend zijn eigen kandidaat naar voren: de norbertijn Gilbertus Koopmans, afkomstig uit Hoeven bij Breda. In een begeleidend schrijven verantwoordt hij deze zet door te wijzen op zijn plicht de rechten van zijn abdij ongeschonden te bewaren⁶³).

Ook te Rome houdt Backx ijzers in het vuur. Hij volgt van nabij de gang van zaken in verband met de Belgische parochies waarvoor de abdij van Bornem haar rechten blijft opeisen. Hij bewaart een afschrift van het "votum" van 10 december 1855 dat door abt Cesari aan de Congregatie voor de bisschoppen en de regulieren was voorgelegd. Hierin weerlegde de procurator van de cisterciënzers de stelling van kardinaal Sterckx, die het vrije bisschoppelijke benoemingsrecht in alle

⁶²) "*Vix aut ne vix quidem sine curis existere valet, quia rigor disciplinae ac studium plus quam credi possit inde pendeant.*" ([De orde] kan zonder parochies amper overeind blijven, omdat de gestrengheid van de kloosterdiscipline en de studieijver sterker dan men zou vermoeden daarvan afhankelijk zijn). AAT, Bundel Backx, *Ius patronatus*, 26, 27.

⁶³) Backx aan bisschop van Breda, 1855, 18 november. AAT, Bundel Backx, *Ius patronatus*, 30.

parochies van het bisdom, meent te mogen afleiden uit art.10 van het Concordaat van 1801⁶⁴).

Op maandag 28 juli 1856 bracht een 'congregatio generalis' alle leidende figuren van de Propaganda Fide samen voor de laatste bespreking over de reorganisatie van het parochiewezen in Nederland. Vanuit Rome rapporteerden twee Tongerlose studenten, Alfons Volkers en Celestinus Swinnen⁶⁵), aan Backx wat abt Cesari, bij wie ze inwoonden, hun hierover had verteld. Via Backx vliegen de nieuwtjes reeds op vrijdag 1 augustus in ijltempo naar de internuntius in Den Haag⁶⁶)! De studenten weten te melden dat de vier uur durende discussie erg geanimeerd was. Ze berichten dat kardinaal-protector Fornari, op wiens steun Backx heel zijn hoop had gevestigd, voor deze belangrijke bijeenkomst verstek had laten gaan 'wegens politieke omstandigheden'. Mgr.Barnabo van de Propaganda Fide had na afloop verklapt dat het resultaat voor beide partijen zeer bevredigend mocht heten en dat voor de praktische uitvoering van de Romeinse besluiten de internuntius in Den Haag uitgebreide bevoegdheden zou krijgen.

De omstreden kwestie zou tenslotte door een realistisch vergelijk opgelost worden. Rome liet wel wat ongenoegen blijken over de slagvaardigheid van de Nederlandse bisschoppen en gaf te verstaan dat de eeuwenlange pastorale dienstbaarheid van de regulieren met de lauwerkrans van erkentelijkheid diende te worden omhangen. Maar de bisschoppen wonnen tenslotte het pleit en om deze overwinnig te rechtvaardigen verduidelijkte de Propaganda Fide haar standpunt. Het zou onbegonnen werk geweest zijn, zo werd gezegd, langs juridische weg na te zoeken welke de huidige rechtskracht was van rechtstitels over vroeger door de regulieren verworven parochies. Eeuwen van diepgaande verandering hadden immers het land grondig omgewoeld en in het huidige politieke bestel moest bovendien zo behoedzaam gemanoeuvreed worden, dat Rome zich alleen maar een administratieve ingreep kon veroorloven. Voor de verdere verhoudingen tussen episcopaat en regulieren werden daarom geen nieuwe decreten uitgevaardigd, maar werd eenvoudig verwezen naar de pauselijke constitutie van Benedictus XIV *Apostolicum ministerium*⁶⁷) van

⁶⁴) AAT, IV, Map Backx, *Ius patronatus*, 30. In art. 10 wordt bepaald dat de bisschoppen de parochiepriesters zullen benoemen, maar alleen personen die door de regering aanvaard zijn.

⁶⁵) *Necrologium*, (Volkers) p. 228 en (Swinnen) p. 47.

⁶⁶) Backx aan Settimio Vecchiotti, 1 augustus 1856, AAT, Bundel Backx, *Ius patronatus*, 32.

⁶⁷) *Bullarium Benedicti XIV*, IV, Rome, 1758, p. 42.

30 mei 1753, die eertijds de verhouding bisschoppen-regulieren in Engeland had geregeld. Zonder een principiële uitspraak te doen, bezegelde en bezegende Rome een feitelijke toestand⁶⁸).

Dat *una misura economica provvisoria* de enige haalbare formule was, verduidelijkt kardinaal Barnabo nog in zijn instructies aan internuntius Settimio Vecchiotti. Een onderzoek ten gronde naar het voortbestaan van de rechten der regulieren, zo zegt hij, zou de spanning tussen bisschoppen en regulieren alleen maar hebben verscherpt. Als tegenwicht voor de vol-doening die aan het episcopaat werd geschonken, mag de internuntius nu zonder blozen openlijk voor de belangen van de regulieren opkomen⁶⁹).

7. Slotbeschouwing

Aan het eind van dit verhaal lijkt de vraag gerechtvaardigd of de verbeten strijd van superior Backx voor het behoud van het traditionele parochiepastoraat de juiste koers heeft uitgezet voor de tocht van zijn gemeenschap doorheen de nieuwe tijd.

Bij de wedergeboorte van de norbertijnenabdijen na 1830 stellen we het bekende verschijnsel vast dat leidinggevende figuren, die de schakel moesten vormen van oud naar nieuw, zich veiliger voelen op de vaste grond van de traditie dan op de losse grond van de nieuwe werkelijkheid. Al had de Tongerlose superior Backx het abdijsleven van het Ancien Régime niet zelf meegemaakt, de continuïteit van het norbertijnenleven werd hem tijdens zijn korte noviciaatsopleiding in Averbode ingehamerd. Hier had een edelmoedige en vurige superior Dierckx de novicen door zijn voorbeeld ingeprent dat de observantie van de norbertijnen traditiegetrouw moest herleven net zoals ze voor honderd jaar beleefd werd⁷⁰). In het leefkader van het Ancien Régime was parochiedienst ongetwijfeld de belangrijkste uiting van de pastorale zending van de abdij. Maar de uitschakeling van dit sociale systeem had de rol van de abdijen en hun pastoraat aangetast. Nu stonden superior Backx en zijn collega's voor de moeilijke opgave een eeuwenoude traditie te verzoenen met een nieuw maatschappijbeeld.

⁶⁸) Kopie van de omzendbrief van kardinaal A.C.Barnabo, prefekt van de Propaganda Fide, dd.1856, 29 aug. in AAT, Bundel Backx, *Ius patronatus*, 32, 33 (Nederlandse vertaling). Zie ook 's-HERTOGENBOSCH, *Bisschoppelijk Archief*, Witheren, map nr. 468.

⁶⁹) Barnabo aan Vecchiotti, 1856, 29 aug., kopie in AAT, Bundel Backx, *Ius patronatus*, 32, 12.

⁷⁰) Kopie brief van Dierckx aan Van Puttegem, 1836, 26 februari, AAT, *Minuutboek Van Puttegem*, p. 20.

De wijze visitator Corselis had, bij de wedergeboorte van de abdijen, aangeraden de gewijzigde situatie realistisch en positief onder ogen te zien: “*In deze tijd verdraagt onze samenleving niet meer dat chagrijnige priesters en monniken hun verstandigheid in de marge van de maatschappij blijven koesteren*”⁷¹). Hij had hen vermaand: “*Het onzalige hoofdstuk met als titel ‘Het is bij ons gewoonte’ werd door God de Heer in een veertig jaar durende ballingschap vernietigd en begraven. Kijk dus goed uit en laat datzelfde verderf, maar nu onder de gewijzigde titel ‘Bij ons is het altijd zo geweest’, niet uit het graf opstaan en de herboren kloostergemeenschap andermaal naar de ondergang voeren*”⁷²). Superior Backx heeft echter hemel en aarde bewogen om de invloed van Corselis uit te schakelen en de teugels van het bestuur zelf in handen te nemen⁷³).

De aanpassingsmaatregelen van Corselis waren nochtans, onbevooroordeeld gezien, doelgerichte pogingen tot sanering van een euvel dat de Brabantse norbertijnenabdijen reeds vóór de revolutie teisterde. De dagorde voor de “binnenheren” was zo gevuld met koorgebed en bijkomende diensten voor overledenen dat niet iedereen genoeg krachten en energie overhield om zinvol werk te verrichten⁷⁴). Wanneer in een poging om de vroegere parochies terug in handen te krijgen bij herhaling wordt beweerd dat belangstelling voor de studie enkel wordt geprikkeld door het vooruitzicht van latere parochiezielzorg, dan mag de vraag gesteld worden wat dan wel de diepere zin was van het leven in de abdij. Deze vraag wordt nog stringenter bij het lezen van de visitatieverslagen b.v. van Tongerlo, waarin apostolisch visitator Gonella bij de ‘binnenheren’ een gevoel van onvervuldheid vaststelt, misnoegdheid en kritiek, verveling en gekanker aanklaagt in zijn visitatieverslag van

⁷¹) De Latijnse tekst luidt “*hocce enim tempore lex saeculi obstat quominus sacerdotum et monachorum dyscolorum pervicacia reclusione cohibeatur*”. Superior Dierckx van Averbode heeft een afschrift van Corselis’ brief waarin deze passage voorkomt op 31 augustus 1835 aan zijn collega Van Puttegem gezonden. AAT, *Franse tijd en Dispersio*, XXI, 1835, 31 augustus.

⁷²) Brief van Corselis aan Dierckx, AAA, bundel 29.30.K 2.

⁷³) Een studie over de Romereis van superior Backx in 1845 is in voorbereiding.

⁷⁴) De Bretoense norbertijn Hervé Le Sage, die de eed van trouw aan de burgerlijke Constitutie van de clerus geweigerd had, doorkruiste half Europa op zijn vlucht voor de Franse revolutionaire legers en verbleef als balling langere tijd in de Belgische abdijen. Als geïnteresseerd buitenstaander werd hij door drie aspecten van het toenmalige conventsleven getroffen. Er werd erg veel tijd besteed aan het koorgebed, de theologiestudie was bijna uitsluitend op de praktijk in de biechtstoel afgestemd en veel tijd werd in recreatie of in ledigheid doorgebracht. Zie X.LAVAGNE D’ORTIGUE, *De la Bretagne à la Silésie. Mémoires d’exil de Hervé-Julien Le Sage (1791 à 1800)*, Paris, 1983, pp. 165-168.

1 november 1857. Als remedie hiertegen raadt hij aan docenten bij voorkeur aan de kerkelijke Romeinse universiteiten te laten vormen. Hij stimuleert de studie van orde- en abdijgeschiedenis, wetenschappelijk onderzoek (denkend aan de bollandisten) en publicatie van boeken “zoals hun voorvaderen deden”. De redenen die hij hiervoor aangeeft spreken een duidelijke taal: “om het nietsdoen en de vereenzaming tegen te gaan, vooral nu in de huidige omstandigheden, tegen ons verlangen en in strijd met de traditie van de orde, de religieuzen niet in het parochiepastoraat kunnen worden ingezet”⁷⁵).

Wat ligt aan deze malaise ten grondslag? Een gebrek aan visie op de “spiritualiteit” van de orde? Gebrek aan een doelgerichte leiding die niet kon terugvallen op beproefde richtlijnen voor een selectieve en goedgerichte recruteringspolitiek?

Feit is dat bij een aantal jongeren, zoals de latere abt De Swert en de historicus Ignatius van Spilbeeck, onbehagen gegroeid was tegen de campagne van Backx ten gunste van de parochiedienst. Die weerstand kwam voort uit de overtuiging dat éénmanspastoraat onverenigbaar was met de verplichtingen van het kanonikale kloosterleven waarin beschouwing en koorgebed een eerste plaats dienden in te nemen. Een inzicht dus dat op vele punten overeenstemde met de stellingen van de bisschoppen over de zielzorg van de regulieren. De wrevel tegen de parochiedienst werd nog in de hand gewerkt door de persoonlijke levenswandel van de superior, die zich al te gemakkelijk liet mennen door mensen die zijn grootheidsdromen wisten te bespelen. Zijn administratieve zorgen en misschien ook zijn zwakke gezondheid beletten hem gangmaker te zijn in de dagelijkse tredmolen van het conventsleven⁷⁶). In 1860 leidde de afkeer van Backx’ beleid zelfs tot regelrechte opstandigheid⁷⁷).

Door de vasthoudendheid van superior Backx heeft Tongerlo tot in het jongste verleden rechten op het pastoraat van de Sint-Jan in Roosendaal kunnen behouden. Maar daarnaast bleef Tongerlo voor het parochie-

⁷⁵) AAT,IV, Bundel 41, n. 1.

⁷⁶) Na zijn tweede Romereis bleek Backx danig verzwakt en ziek. Op 18 aug. 1855 moet provisor Frank in opdracht van Backx diens correspondentie afwerken. Op 30 augustus daaropvolgende geeft de nuntius, via zijn raadgever Van Hecke, toelating om op vasten- en onthoudingsdagen vlees te eten zolang hij dat nodig zal achten. Bovendien geeft de nuntius verlof om zeebaden te gaan nemen. AAT, Backx, map 1852-1857.

⁷⁷) Zie het gedrukte, ongedateerde en voor Rome bestemde bezwaarschrift van de conventualen van Tongerlo tegen de visitatie die afgevaardigd visitator Ignatius Scherpe-reel op 17,18 en 19 juli 1860 had gehouden en waarin de klachten van het convent tegen Backx door de visitator onder tafel waren geveegd. ARCHIVIO SEGRETO VATICANO, *Archivio della Nunziatura di Bruxelles*, Pos.18 Visita Apostolica, Sez. 2, Rapporto del Visitatore.

pastoraat volledig afhankelijk van welwillende bisschoppen. Dit resultaat was voor Backx zonder meer onbevredigend. Meer nog, het was een gevoelige nederlaag. Wordt daardoor misschien zijn verbetering aangescherpt? De vraag mag dan ook gesteld worden of de strijdbaarheid van de gebelgde superior wel het goede wapen was om in de toenmalige Nederlandse context rechten terug te vorderen, die niet meer pasten in het gewijzigde maatschappijbeeld, en om een toestand te bestendigen, die door de maatschappelijke ontwikkeling was achterhaald? Be-grijpelijk is anderzijds dat de overste een bezigheid zocht voor de priesters van zijn gemeenschap, maar betreurd kan worden dat het superioriaat van Backx sterker getekend werd door het herstel van het verleden, dan door ernstig onderzoek naar de beweringen over de doelstelling van de orde waarop de toekomst werd opgebouwd?

Het geeft bovendien te denken dat aartsbisschop Zwijsen in lengte van dagen zure oprispingen kreeg als Tongerlo in zijn vizier kwam. Toen abt Manni in 1857 op suggestie van nuntius Settimio Vecchiotti beroep wilde doen op Tongerlo bij het herstel van het conventsleven in Heeswijk, stond Zwijsen bijzonder argwanend tegenover dit voorstel. Hij vreesde dat het verblijf van de Tongerloze circator zou misbruikt worden om de oude kwestie van de Tongerloze parochies weer op te rakelen⁷⁸). Zelfs de demarches van Backx' opvolger, abt Chrysostomus de Swert, om Berne bij de Brabantse circarie te betrekken werden gedwarsboomd door het spookbeeld van de Tongerloze expansiepolitiek dat aan het ambitieuze optreden van Backx gekoppeld bleef. Tenslotte kreeg procurator-generaal Vitalis Van den Bruel nog in 1878 in een der kantoren van de Romeinse curie te horen dat de pogingen van abt De Swert om tot bundeling van de herrezen abdijen in België en Nederland te komen, geen ander doel konden hebben dan de parochies van Tongerlo in Noord-Brabant terug te winnen⁷⁹).

Werden de verdiensten van "de tweede stichter van Tongerlo" dan toch ontsierd door een vleugje "zeurderige opdringerigheid" waarvoor Corse-lis destijds had gewaarschuwd? Een vraag die zich uit de studie van de feiten opdringt, maar die slechts op verantwoorde wijze kan beantwoord worden na verder onderzoek.

Abdij van Tongerlo
B-2260 Tongerlo

L.C. VAN DYCK, O. Praem.

⁷⁸) W.J.C.C. VAN DEN HURK, *Het verborgen leven van de abdij Berne*, Tilburg, 1977, p. 197.

⁷⁹) AAT, Bundel De Swert, Van den Bruel aan De Swert 1878, 11 mei.

Documenta

Das Ordensrecht der Prämonstratenser vom späten 12. Jahrhundert bis zum Jahr 1227

Der Liber consuetudinum und die Dekrete des Generalkapitels

Einleitung

1. Die Entwicklung des Ordensrechtes der Prämonstratenser bis zum letzten Viertel des 12. Jahrhunderts¹⁾

Das Zusammenwachsen der einzelnen Stifte und Verbände von Regularkanonikern norbertinischer sowie verwandter Herkunft zum Prämonstratenserorden in der ersten Hälfte des 12. Jahrhunderts ist noch weithin ungeklärt. Im besonderen gilt dies für unsere Kenntnis von den Gewohnheiten, nach denen sich die Stifte richteten.

Dies mag wohl weniger an einer spärlichen Überlieferung der normativen Quellen liegen als daran, daß eine systematische Durchforschung der Handschriftenbestände nach solchen noch aussteht, so daß Fortschritte in der Forschung bisher stets dem mehr oder minder zufälligen Auffinden einer Handschrift zu verdanken waren.

Aus der ersten Hälfte des 12. Jahrhunderts ist bisher nur eine Rechtsordnung bekannt, die Raphael Van Waefelghem in einem Münchener

¹⁾ Genannt seien nur die jüngeren Beiträge zum Ordensrecht, denen sich die gesamte ältere Literatur unschwer entnehmen läßt: Placide F. Lefèvre: Les statuts de Prémontré réformés sur les ordres de Grégoire IX et d'Innocent IV au XIIIe siècle (Bibliothèque de la Revue d'Histoire Ecclésiastique 23), Löwen 1946, S. VII-XXXII. Ders.: A propos des codes législatifs de Prémontré durant le XIIe siècle, in: *Analecta Praemonstratensia* 48, 1972, S. 232-242. Placide F. Lefèvre - Wilfried M. Grauven: Les statuts de Prémontré au milieu du XIIe siècle. Introduction, texte et tables (Bibliotheca Analectorum Praemonstratensium 12), Averbode 1978, S. V-XXX. Antonin H. Thomas: Une version des statuts de Prémontré au début du XIIIe siècle, in: *Analecta Praemonstratensia* 55, 1979, S. 153-170. Ders.: Un exemplaire glosé des statuts de Prémontré dans le manuscrit Laon 530, in: *Analecta Praemonstratensia* 60, 1984, S. 49-74.

Codex aus dem bayerischen Stift Schäftlarn entdeckte²). Es handelt sich um eine Zusammenstellung von 82 Statuten, die den Titel trägt: *Statuta ordinis Praemonstratensis*. Wahrscheinlich wurde sie von den Äbten, die sich seit etwa 1128 auf Betreiben Abt Hugos von Prémontré wie andere Regularkanonikerverbände zu einem Generalkapitel zusammenfanden, in den darauf folgenden Jahren nach den Gebräuchen Prémontrés und in Anlehnung an andere Reformgemeinschaften erarbeitet. Diese Gewohnheiten haben auch die Stifte angenommen, deren Äbte und Propste sich in der Folgezeit aus eigenem Entschluß oder auf Drängen der Päpste zum Generalkapitel einfanden und sich ihm unterstellten³).

²) Clm 17174, fol. 11-39^v. Vgl. Raphael Van Waefelghem: Les premiers statuts de l'ordre de Prémontré. Le clm 17174 (XIIe siècle), in: *Analectes de l'ordre de Prémontré* 9, 1913, S. 1-74.

³) Ein anschauliches Beispiel hierfür bietet ein Brief des Propstes Ulrich von Steinfeld. Er hatte sich zu Beginn der fünfziger Jahre des 12. Jahrhunderts, jedenfalls vor 1155, mit seinem Stift und dessen Verband, der bis dahin ein eigenes Generalkapitel besaß, dem Prämonstratenserorden angeschlossen. Als er und sein Prior eines Jahres wegen Krankheit das Generalkapitel in Prémontré nicht besuchen konnten, entschuldigt er sich bei Abt Hugo und betont: *Volo autem vos scire, quod domus nostra, ex quo Ordinem (Praemonstratensem) suscepi, semper institutiones vestras venerata est*. Vgl. Ingrid Joester: Urkundenbuch der Abtei Steinfeld (Publikationen der Gesellschaft für Rheinische Geschichtskunde 60), Köln-Bonn 1976, S. 634, Nr. 61. Daß Steinfeld vor 1155 zum Prämonstratenserorden übergetreten ist, ergibt sich aus einem weiteren Brief, den Propst Ulrich 1155 nach dem 13. Juli und vor Anfang Oktober an den Bischof Wigger von Brandenburg geschrieben hat. Vgl. ebf. Joester, S. 625, Nr. 42. — Eine Möglichkeit, die Zeit der Annahme des *Ordo Praemonstratensis* durch ein Regularkanonikerstift wenigstens annähernd zu bestimmen, scheinen die Privilegien der Päpste für dieselben zu bieten. Enthalten sie nur die Formel *statuentes, ut ordo canonicus secundum beati Augustini regulam perpetuis ibi temporibus inviolabiliter conservetur*, dürfte die betreffende Kanone zu dieser Zeit noch nicht dem Verband von Prémontré angehört haben. Wird die Formel jedoch ergänzt durch den Passus *et institutionem fratrum Praemonstratensium*, hat dieses Stift sich dem Generalkapitel von Prémontré angeschlossen und dessen Gewohnheiten übernommen. So ist z.B. das saarländische Stift Wadgassen, das wie Steinfeld zum Kreis der den Prämonstratensern nahestehenden Springiersbacher Regularkanoniker zählte, mit seinem Tochterkloster Rothenkirchen in der Pfalz erst nach 1152 dem Prämonstratenserorden beigetreten, denn im Privileg Papst Eugens III. vom 27. Mai 1152 (JL 9585) fehlt noch die genannte Bestimmung. Vgl. Charles L. Hugo: *Sacri et canonici ordinis Praemonstratensis Annales* II, Nancy 1736, Sp. DCXX-DCXXII. Wadgassen dürfte, wenn nicht schon vor 1155 wie Steinfeld, dann aber vor 1159, als das Schisma Kaiser Friedrichs I. die Stifte im Reich bis 1177 von Prémontré trennte, zu den Prämonstratensern übergetreten sein. Eine Verpflichtung auf die *institutiones fratrum Praemonstratensium* fehlt auch im Privileg Papst Innozenz' II. vom 27. Oktober 1142 (JL 8241) für das zum Verband von Cappenberg gehörende westfälische Stift Varlar. Da Papst Eugen III. in einem Privileg vom 25. Mai 1146 (JL 8926) für das Stift ausdrücklich betont, daß es durch Brüder aus Prémontré gegründet worden sei, von Anfang an zum *Ordo Praemonstratensis* gehört habe und Prémontré daher wie einer Mutter in allem, was die Ordnung verlange, Gehorsam schulde, scheint Varlar, wohl auf Veranlassung des Papstes, sich

Eine grundlegende Überarbeitung und Neugestaltung des Ordensrechtes bezeugt eine Münchener Handschrift des 15. Jahrhunderts, die wahrscheinlich auf eine Quelle des 12. Jahrhunderts aus dem Prämonstratenserstift Neustift bei Freising zurückgeht. Auf sie hat Trudo J. Gerits zuerst aufmerksam gemacht⁴⁾. Während die älteste bisher bekannte Rechtsordnung außer Statuten, welche neben der Leitung der Stifte und dem Strafrecht im wesentlichen nur die Kanoniker betreffen, auch solche umfaßt, die das Leben der Konversen und der Schwestern regeln⁵⁾, werden nun für die drei unterschiedlichen Gemeinschaften im Orden je eigene Gewohnheiten geschaffen. Der erwähnte Codex enthält den *Liber consuetudinum*, d.h. die allgemeinen Gewohnheiten, auch *Consuetudines de ordine clericorum* genannt, sowie die Gewohnheiten der Konversen, die *Consuetudines de ordine laicorum*⁶⁾. Der *Liber consuetudinum* wurde von Wilfried M. Grauwen nach Vorarbeiten von Placide F. Lefèvre herausgegeben⁷⁾, die *Consuetudines de ordine laicorum*

kurz vorher Prémontré unterstellt zu haben. Vgl. Hugo, wie oben, Sp. DCLI-DCLIII. Auch die rheinische Kanonie Hamborn dürfte 1139 noch nicht prämonstratensisch gewesen sein, wenn der Kölner Erzbischof Arnold I. in seiner Bestätigungsurkunde für dieses Stift nach dessen Festlegung auf die Augustinusregel bestimmt: *Ipsos etiam canonicos inibi deo servientes sic liberos esse volumus, ut nihil cuiquam obedientiae debeant nisi mihi et successoribus meis*. Vgl. Ludger Horstkötter: Die Anfänge des Prämonstratenserstiftes Hamborn und seine Entwicklung im ersten Jahrhundert seines Bestehens. Ein Beitrag zur Geschichte des Prämonstratenserordens im 12. und 13. Jahrhundert (Duisburger Forschungen, Beiheft 9), Duisburg 1967, S. 186.

⁴⁾ Clm 7702. Vgl. Trudo J. Gerits: Betekenis en spiritualiteit van de lekebroeders in de middeleeuwse observantie van Prémontré, in: Gedenkboek Orde van Prémontré 1121-1971, Averbode 1971, S. 194, Anm. 34. — Die Handschrift kam aus dem Augustiner-Chorherrenstift Indersdorf in die Bayerische Staatsbibliothek. Da Indersdorf im 15. Jh. ein bedeutendes Reformzentrum war, dürfte es weniger historischem Interesse als dem Wunsch nach einer Orientierung an den Idealen und der Lebensgestaltung der frühen Reformkanoniker zu verdanken sein, daß hier zu dieser Zeit eine prämonstratensische Rechtsquelle des 12. Jh. abgeschrieben wurde, die schon lange ihre Gültigkeit verloren hatte. Ein kurzer Bericht über die Gründung des nahegelegenen Prämonstratenserstifts Neustift bei Freising (fol. 49) zeigt an, woher man sich in Indersdorf die Vorlage auslieh. Auf Neustift weist auch die Profeßformel im Ritus der Profeß hin, nach der sich der Novize einer Kirche der Gottesmutter Maria und des hl. Petrus übergibt (fol. 96^v). Die Namen dieser Heiligen setzen voraus, daß Neustift, für welches später ein Peter und Pauls-Patrozinium bezeugt ist, ursprünglich Maria und dem hl. Petrus allein geweiht war.

⁵⁾ Die Statuten 34, 48, 49 und 64-72 beziehen sich auf die Konversen, die Statuten 74-81 auf die Schwestern.

⁶⁾ Der *Liber consuetudinum*: fol. 59^v-92^v, die *Consuetudines laicorum*: fol. 92^v-95. Sie regeln in 18 Kapiteln die Lebensform der Konversen. Auf den Folien 95-96^v folgt der Ritus der Profeß. Die Bezeichnung (*Consuetudines de*) *ordine clericorum* für den *Liber consuetudinum* wird im 15. Statut der *Consuetudines laicorum* gebraucht (fol. 94^v).

⁷⁾ Vgl. Lefèvre - Grauwen, wie Anm. 1, S. 1-52.

hat Trudo J. Gerits abgedruckt⁸⁾. Die *Consuetudines* für die Schwestern sind bisher noch nicht aufgefunden worden, doch läßt sich an ihrer Existenz, allein schon wegen der Parallelität zu den Konversen, nicht zweifeln. Überdies besteht seit etwa 1140 eine sich verstärkende Tendenz, die Doppelklöster aufzulösen und die Schwestern in eigene Klöster zu überführen. Für diese erwies sich eine spezielle Rechts- und Lebensordnung als unbedingt erforderlich. Die Trennung der Konvente dürfte überhaupt mit ein Anlaß für die Reform des Ordensrechtes gewesen sein.

Der *Liber consuetudinum* teilt die Statuten bzw. Kapitel nach dem Vorbild des *Decretum Gratiani* in vier Distinktionen ein. Die erste regelt die Lebensweise der Kanoniker, die zweite die Rechte und Funktionen der verschiedenen Ämter des Stiftes, die dritte das Strafrecht und die vierte das allgemeine Ordensrecht. Ein Prolog führt in die Rechtskodifikation ein und erinnert an die geistigen Grundlagen der Ordensgemeinschaft. Er bestimmt darüberhinaus, daß zukünftige Entscheidungen des Generalkapitels, die den gesamten Orden betreffen, der vierten Distinktion hinzugefügt werden können. Alle späteren, mehr oder minder umfangreichen Überarbeitungen des *Liber consuetudinum* behalten diese Form bei, abgesehen davon, daß von 1320 - 1505 die bis dahin erlassenen Dekrete der Generalkapitel unter einer fünften Distinktion eingeordnet werden.

Grauwen nimmt an, daß der *Liber consuetudinum* auf die Mitte des 12. Jahrhunderts zu datieren sei⁹⁾. Jedenfalls wurde er vor 1159 von einem Generalkapitel in Kraft gesetzt, da während des damals entstandenen Schismas eine Übernahme seitens der Stifte im Reich kaum möglich gewesen wäre¹⁰⁾. Die Vorlage aber für die Münchener Handschrift, in der die *Consuetudines* überliefert sind, stammte aus einem deutschen Stift¹¹⁾. Bedenkt man, daß das *Decretum Gratiani*, dessen Einteilung dem *Liber consuetudinum* zugrunde liegt, erst um 1142 im großen und ganzen fertig war¹²⁾ und gewiß einige Jahre vergingen, bis es durch Abschriften bekannt

⁸⁾ Vgl. Gerits, wie Anm. 4, S. 190-192. Leider enthält dieser Druck zahlreiche Lesefehler. Es ist daher bedauerlich, daß Grauwen auf eine Herausgabe auch der *Consuetudines laicorum* verzichtet hat. Auf eine weitere Edition der *Consuetudines laicorum*, die Ludo Milis besorgte, soll im folgenden noch eingegangen werden.

⁹⁾ Vgl. Lefèvre - Grauwen, wie Anm. 1, S. XXIII-XXVII.

¹⁰⁾ S. Anm. 3.

¹¹⁾ Vgl. die Ausführungen in Anm. 4.

¹²⁾ Vgl. *Lexikon für Theologie und Kirche*, 2. Aufl. 1960, IV, Sp.1168.

und rezipiert wurde, dürfte die Verabschiedung der neuen Rechtsordnung erst in den fünfziger Jahren erfolgt sein. Aus einem Brief des Propstes Ulrich von Steinfeld an den Prämonstratenserbischof Wigger von Brandenburg aus dem Jahr 1155 erfahren wir, daß Abt Hugo von Prémontré um die Jahreswende 1154/55 bei Papst Hadrian IV. in Rom war, von diesem freundlich empfangen wurde und ein Privileg *ad firmamentum ordinis nostri* erhielt¹³). In diesem Privileg vom 3. Januar 1155 bestimmt der Papst: *Was von euch durch gemeinsamen Beschluß bezüglich der Satzungen eures Ordens beziehungsweise deren Strenge vernünftigerweise festgelegt wurde, soll unangefochten bleiben und ganz und gar von niemand angetastet werden*¹⁴). Der Abt von Prémontré hatte sich demgemäß nach dem Generalkapitel des Jahres 1154 im Winter auf die Reise nach Rom begeben, was gewiß selten geschah, und den Papst um Bestätigung der Entscheidungen des Generalkapitels gebeten. Bei ihnen dürfte es daher um außergewöhnliche Angelegenheiten gegangen sein. Als solche kann man die Entscheidung über ein neues Rechtsbuch des Ordens ohne Zweifel ansehen.

Eine spätere Überarbeitung des Liber consuetudinum hat Edmond Martène 1737 nach einer Handschrift des 12. Jahrhunderts aus Saint-Victor in Paris¹⁵) veröffentlicht¹⁶). Lefèvre nimmt an, daß sie um 1174,

¹³) Vgl. Joester, wie Anm. 3, S. 625, Nr. 42.

¹⁴) JL 9970; Jean Le Paige: *Bibliotheca Praemonstratensis ordinis*, Paris 1633, S. 627 f. *Sed et hoc adiacientes apostolica auctoritate sancimus, ut, quod a vobis communi consilio de observatione ordinis vestri seu rigore rationabiliter fuerit ordinatum, inconcussum permaneat et a nullo penitus infringatur.*

¹⁵) Paris, Bibliothèque Nationale, Fonds latin 14762, fol. 223-240. — Die Handschrift stammt ihrem Schriftcharakter nach aus dem 12. Jh. und nicht, wie Grauwen angibt, aus dem frühen 13. Jh.. Auch folgende Bemerkung Grauwens entspricht nicht dem Befund: *Il apparut que cette copie, transcrite plusieurs années après la rédaction originale, ne reproduisait plus le texte primitif. Elle avait subi des retouches lorsqu'on l'exécuta.* Vgl. Lefèvre - Grauwen, wie Anm. 1, S. VIII. Die Ergänzungen bzw. Verbesserungen zwischen den Zeilen und auf den Rändern der Handschrift sind bis auf eine alle von derselben Hand, dem Korrektor des Schreibers. Sie finden sich ebenfalls alle bis auf eine schon in der von Grauwen besorgten Edition des Liber consuetudinum aus der Mitte des 12. Jh.. Allein die Ergänzung zu Dist. III 9, *De his, qui apostataverint* (fol. 236): *ita ut tempus transgressionis subtrahatur de tempore conversionis*, zählt zu den Neuerungen der Martèneschen Redaktion. Da sie aber von der Hand des Korrektors ist, kann es sich auch bei ihr nicht um eine spätere Zufügung handeln. Eine andere, zweite Hand hat lediglich zu Dist. II 16, *De mense lectore*, am Rand nachgetragen (fol. 233) *inclinans, donec finita fuerit*. Auch diese wenigen Worte dürften zum originären Bestand der von Martène edierten Überarbeitung der Consuetudines gehören. Später hat eine dritte Hand in Dist. II 8, *De sacrista et solatio eius* (fol. 230^v), den unsinnigen Abschreibebefehl *sicuis* durchgestrichen und darüber *si citius* geschrieben.

¹⁶) Edmond Martène: *Primaria instituta canonicorum Praemonstratensium*, in: *De antiquis ecclesiae ritibus* III, 2. erweiterte Auflage, Antwerpen 1737 (Neudruck Hildesheim 1967), Sp. 891-926.

jedenfalls vor 1177 entstanden sei¹⁷⁾. Er begründet das vor allem damit, daß sie die ausführlichen Vorschriften über die Abtswahl und die Visitation des Mutterklosters Prémontré aus dem Privileg Papst Alexanders III. vom 27. April 1177¹⁸⁾ noch nicht übernommen habe. In der Tat enthalten die hier anschließend edierten, auf die Martènesche Redaktion folgenden Konstitutionen fast wortwörtlich diese Bestimmungen zur Wahl des Abtes, was für die Begründung Lefèvres spricht¹⁹⁾. Die Vorschriften über die Abtswahl finden sich auch in keinem der 14 Dekrete des Generalkapitels im Anhang der *Consuetudines*, von denen sogleich die Rede sein wird. In der genannten Urkunde erklärt Papst Alexander III. aber zu Beginn der *Dispositio* ausdrücklich, auf Bitten des Abtes von Prémontré und des Generalkapitels wolle er alle im folgenden aufgeführten Einrichtungen und Bestimmungen, die mit Zustimmung des Generalkapitels oder seines größeren und vernünftigeren Teils beschlossen worden seien, kraft päpstlicher Autorität bestätigen²⁰⁾. Zu diesen Einrichtungen zählen aber ohne Zweifel die neuen Vorschriften über die Abtswahl. Da diese spätestens durch das Generalkapitel des Jahres 1176 erlassen wurden, aber weder in den *Consuetudines* noch in den Dekreten des Generalkapitels vorkommen, welche die Handschrift aus Saint-Victor beziehungsweise die Edition Martènes enthält, muß diese Fassung des *Liber consuetudinum* vor 1176 schon in Geltung gewesen sein.

Die Pariser Handschrift aus Saint-Victor enthält anschließend an Kapitel 16 der vierten Distinktion, wie im Prolog des *Liber consuetudinum* vorgesehen, 14 Dekrete des Generalkapitels²¹⁾. Für das erste war

¹⁷⁾ Vgl. seine Argumente: Lefèvre: *Les statuts*, wie Anm. 1, S. X-XIV.

¹⁸⁾ JL 12813; Le Paige, wie Anm. 14, S. 631-634.

¹⁹⁾ Die Vorschriften über die Visitation Prémontrés wurden dagegen erst in die *Consuetudines* von 1236/38 eingefügt. Vgl. Lefèvre: *Les statuts*, wie Anm. 1, S. 105. Da sie nur das Zentralkloster, nicht aber den Orden als solchen betrafen, wurden sie wohl auch nicht unter die Dekrete des Generalkapitels aufgenommen.

²⁰⁾ Der Passus lautet: *Ea propter, dilecti in Domino filii, vestris iustis postulationibus benignius annuentes, universas institutiones et dispositiones, quas de communi consensu vel maioris et sanioris partis rationabiliter fecistis, sicuti inferius denotantur, auctoritate apostolica roboramus et presentis scripti patrocinio communimus*. Nach Anführung dieser Bestimmungen heißt es in der Urkunde weiterhin: *Nos cum his, quae praescripta sunt, consuetudines vestras, quas inter vos religionis intuitu regulariter statuistis, ac deinceps auctore Domino statuetis, auctoritate apostolica roboramus*. Fast gleich lautende Passus enthält auch das Privileg Lucius III. von 1184. JL 15000. Bei beiden Privilegien handelt es sich also, zumindest was den besagten Teil betrifft, um Empfängeräufertigungen. Der Text über die Abtswahl im achten Kapitel der vierten Distinktion steht dem Diktat des Privilegs Lucius III. geringfügig näher als dem Alexanders III..

²¹⁾ Fol. 239-240; vgl. Martène, wie Anm. 16, Sp. 625 f..

eine Überschrift und eine Kapitelsnummer geplant²²⁾; deren Platz ist aber leer geblieben. Das zweite trägt den Titel *Terminus rasure*. Die folgenden sind von 1-12 durchnummeriert. Der Umstand, daß die Dekrete 9-11 schon in den Text der von Martène herausgegebenen *Consuetudines* aufgenommen sind, bedeutet, daß sie und dann wohl auch die vorausgehenden Dekrete 1-8 — was wahrscheinlicher ist — älter sind als diese Redaktion, oder daß sie später, aber bevor der Codex aus Saint-Victor geschrieben wurde, durch das Generalkapitel in die *Consuetudines* eingefügt wurden, ohne daß man sie im Anhang zur vierten Distinktion getilgt hat²³⁾.

Dafür, daß sämtliche 14 Dekrete schon erlassen waren, bevor das Generalkapitel die von Martène edierte Revision des *Liber consuetudinum* verabschiedet hat, könnte ein weiterer Textzeuge der Martèneschen Redaktion sprechen, den Antonin H. Thomas in einer Handschrift des 17. Jahrhunderts aus dem Stift Saint-Martin in Laon entdeckt hat²⁴⁾. Er enthält im Anhang dieselben 14 Dekrete wie die Handschrift aus Saint-Victor²⁵⁾. Dies setzt allerdings voraus, daß Thomas' Behauptung zutrifft, der Abschrift aus Laon liege ein anderer Prototyp des 12. Jahrhunderts zugrunde als die Handschrift aus Saint-Victor²⁶⁾. Da das Generalkapitel

²²⁾ Über dem Dekret steht nur: De.... caput....

²³⁾ Das 9. Dekret steht bei Martène zu Anfang von Dist. I 20, das 10. wurde geringfügig erweitert und stilistisch verbessert am Ende von Dist. II 1 übernommen, das 11. bildet, leicht verändert, den Schluß von Dist. II 10. — In die hier anschließend veröffentlichten *Consuetudines* bzw. das *Corpus* der Beschlüsse des Generalkapitels wurden von den übrigen Dekreten folgende übernommen: In die *Consuetudines*: 2, erheblich erweitert und verändert, in Dist. IV 15; 7 in Dist. I 18. In die Beschlüsse des Generalkapitels: 1 ersetzt durch Dekret 9; 3 wörtlich übernommen als Dekret 1; 4 erheblich erweitert als Dekret 2; 5 wörtlich, doch ohne den Abschreibebefehl in der Handschrift aus Saint-Victor bzw. bei Martène, übernommen als Dekret 3; 6 leicht abgeschwächt ersetzt durch Dekret 4; 13 bis auf die ersten vier Worte übernommen als Dekret 6.

²⁴⁾ Laon, Bibliothèque municipale, Ms. 530, S. 869-922. Es handelt sich um eine mit zahlreichen Glossen versehene Abschrift, die vielleicht eine Vorarbeit zur Erstellung eines kritischen Textes des prämonstratensischen Ordensrechtes der zweiten Hälfte des 12. Jh. sein sollte. Vgl. Thomas: *Un exemplaire glosé*, wie Anm. 1.

²⁵⁾ S. 920-922.

²⁶⁾ Zweifel an dieser Überzeugung Thomas' sollen nicht verhehlt werden. Seine Behauptung (S. 51), die Kapitelangabe *De minutione* fehle im Index Martènes, trifft für die Ausgabe von 1737 nicht zu. Unzutreffend sind auch seine Ausführungen über die Dekrete des Generalkapitels in beiden Handschriften (S. 51 f.). Es sind nicht 12, sondern 14, von denen auch nicht nur die letzten 10 numeriert sind, sondern die letzten 12. Weiter stellt er fest, daß das erste Dekret *Statutum est, ut abbates...* bei Martène sich unmittelbar ohne eine Überschrift an das letzte Kapitel der *Consuetudines* anschließe, in der Handschrift aus Laon aber die Aufschrift *De cap.* trage. Genau diese Überschrift findet sich auch in Martènes Vorlage aus Saint-Victor, die dieser, da so allein ohne Sinn, im

fast jährlich neue Dekrete herausgegeben hat, wie die hier folgende Edition zeigt, müßte der Codex aus Saint-Victor mit der verlorenen Vorlage der Handschrift aus Laon etwa gleichzeitig entstanden sein. Dergleichen ist nur unmittelbar nach einer Neuauflage der *Consuetudines* zu erwarten, wenn sich sämtliche Stifte des Ordens mit einer Abschrift versehen.

2. Die Statuten aus Saint Mary's Overy

H.E. Salter veröffentlichte 1937 Satzungen von Regularkanonikern, die er in einer Oxforder Handschrift aus dem Augustinerstift Saint Mary's Overy in Southwork/London gefunden hatte²⁷). Er schrieb diese den Regularkanonikern von Arrouaise zu. Ludo Milis, der im Verlauf seiner Studien über die Konstitutionen der Kongregation von Arrouaise auf diese Publikation stieß²⁸), gelangte zu der Überzeugung, bei den Satzungen handle es sich in Wirklichkeit um einen weiteren Zeugen für das Ordensrecht der Prämonstratenser aus dem Anfang des 13. Jahrhunderts und besorgte eine neue Edition²⁹). Der Text besteht aus 59 Kapiteln,

Druck weggelassen hat. Vgl. Anm. 22. Bei dem sogenannten Kreuz über dem *p* von *cap.* handelt es sich um ein Abkürzungszeichen, das sich auch über dem *cap.* in der Handschrift aus Saint-Victor befindet, so daß *caput* zu lesen ist. Auf diese angeblichen Differenzen zwischen beiden Texten stützt er dann seine Aussage von ihren unterschiedlichen Prototypen. Für eine Klärung des Verhältnisses zwischen beiden Handschriften ist das 5. Dekret von Bedeutung. Hierbei geht es um die häufig zitierte Bestimmung, in Zukunft keine Schwestern mehr in die Männerklöster aufzunehmen. Dieses Statutes wegen ist die Frage nach einer Datierung der Dekrete im Anhang von Martène von Bedeutung. Sowohl die Handschrift aus Saint-Victor wie die aus Saint-Martin in Laon enthalten den selben doppelten Abschreibebefehl, der in der Forschung zu Fehldeutungen führte. Beide schreiben: *Quoniam instant tempora periculosa et ecclesia supra modum gravatur...* Mit *ecclesia* kann so nur die allgemeine Kirche gemeint sein. Richtig lautet der Satz *et ecclesie supra modum gravantur*. Es sind die Stifte der Prämonstratenser, welche die Schwestern als Belastung empfinden. Vgl. Milis II, wie Anm. 29, S. 20, Nr. 34 sowie Dekret 3 der anschließenden Edition. Wenn eine Handschrift des 17. Jh. genau denselben Text mit denselben Fehlern enthält wie eine Handschrift des 12. Jh., die dem Autor der Handschrift des 17. Jh. zudem nachweislich bekannt war, wird man kaum auf verschiedene Prototypen derselben schließen können, sondern auf eine direkte Abschrift der jüngeren von der älteren Handschrift. Ähnliche Einwände ließen sich gegenüber anderen Beobachtungen Thomas' machen, doch würde dies den Rahmen dieser Einleitung sprengen.

²⁷) Oxford, Bodleian Library, Ashmole Ms. 1285, fol. 185-195. — H.E. Salter: An Arrouasian general chapter, in: *English historical Review* 52, 1937, S. 267-279.

²⁸) Ludovicus Milis (Hg.): *Constitutiones canonicorum regularium ordinis Arroasien-sis* (Corpus christianorum, Continuatio mediaevalis 20), Turnhout 1970.

²⁹) Ludo Milis: De Premonstratenzer-Wetgeving in de XIIe eeuw. Een nieuwe getuige, in: *Analecta Praemonstratensia* 44 (1968), S. 181-214 u. 45 (1969), S. 5-23 (fort-

sämtliche ohne Überschrift, abgesehen davon, daß den Gewohnheiten der Konversen ein Index mit Kapitelsüberschriften vorausgeht.

Die Kapitel 1-10 enthalten das prämonstratensische Strafrecht der zweiten Hälfte des 12. Jahrhunderts, d.h. die dritte Distinktion des Liber consuetudinum nach der Ausgabe Martènes. Die meisten Varianten beruhen, wie gewöhnlich, auf Abschreibefehlern, während andere durchaus aufschlußreich sind³⁰). Gleiches gilt für die Auslassungen³¹). Kapitel 11 ist identisch mit dem 3. Kapitel der vierten Distinktion, doch fehlt der größte Teil des letzten Drittels. Am Schluß steht ein Zusatz³²). Die Kapitel 12 und 13 entsprechen den Kapiteln 4 und 13 der vierten Distinktion bis auf den Schluß des 13. Kapitels³³). Als Kapitel 14-31 folgen die 18 Kapitel der Consuetudines de ordine fratrum laicorum. Sie sind, abgesehen von einigen Abweichungen, identisch mit denen in der Münchener Handschrift aus Indersdorf, die Gerits veröffentlicht hat³⁴). Kapitel 32 über den Aderlaß entspricht zum größten Teil Kapitel 20 der ersten

an zitiert als Milis I u. II). Die Edition befindet sich in Milis II, S. 10-23, und trägt die Überschrift: *Collectio consuetudinum Praemonstratensium* (PMi), quae asservantur in codice manuscripto Oxoniensi Ashmoleano 1285.

³⁰) Im 1. Kapitel (Dist. III 1) heißt es *infra septa atrii* statt *monasterii*, im 2. (Dist. III 2) *plus una die* statt *nocte*. Am Schluß des 2. Kapitels ist folgender Satz hinzugefügt: *Nulla alicui indulgeatur reficiendi licentia pro fracto silentio, etsi abbas refectiōni interfuerit*.

³¹) Im 6. Kapitel (Dist. III 6) fehlt nach *inobediens abbati suo fuerit* folgender Passus *vel si cum abbate vel priore intus vel foris proterve contendere ausus fuerit*. Mitten in Kapitel 9 (Dist. III 9) sind nach *numquam priorem locum obtinebit, sed inferiorem* die Worte ausgelassen *secundum quod abbati visum fuerit* und anschließend nach *ita ut tempus transgressionis subtrahatur* die Worte *de tempore conversionis*.

³²) Übernommen wird der Text bis *nulla penitus occasione reddantur*. Darauf werden die nächsten Sätze von *Abbas filius non faciat* bis *duas, si voluerit, excipiet personas* weggelassen. Der folgende Passus von *nec licebit* bis *quindecim annorum fuerint* wird wieder übernommen. Es folgt die dem Liber consuetudinum fremde Bestimmung: *Sed si utilitas et necessitas rei poposcerit, poterunt absque habitu teneri ad curias*.

³³) Am Ende von Kapitel 13 wird die Einschränkung *nisi dies natalis Domini ea die evenerit vel festa patronorum nostrorum* ersetzt durch *nisi duplex festum ea die evenerit*.

³⁴) Vgl. die Anm. 6 u. 8. — Die Varianten zu dem von Gerits publizierten Text: In den Kapitelsangaben (Kapitel 14) sind bei der Überschrift des Statuts 14 *Ne frater sine licentia de curia vadat ad abbatiam* die Worte *ad abbatiam* weggelassen. Die Überschrift zu Statut 17 lautet: *Ne mulieres molendinam vel curias nostras ingrediantur*. Im von Gerits publizierten Text steht *molendinas*. In Kapitel 15 (Statut 1) ist das Wort *abbatum* durch *prelatorum* ersetzt. In Kapitel 16 (Statuten 2 u. 3) heißt es *benedictionem cibi et potus*, statt lediglich *benedictionem cibi*. Nach *post completorium dicent semel Credo in deum et Pater noster* fehlt der Satz: *Singulis septimanis pro fratribus nostri ordinis, qui in diversis locis, nobis ignorantibus, moriuntur, centies Pater noster*. Daß er bewußt ausgelassen wurde, ergibt sich aus den folgenden Worten *In loco ubi frater*. Hier wurde das den Bezug zum vorhergehenden Satz herstellende Wort *autem* nach *In loco* weggelassen.

Distinktion³⁵). Bei den folgenden Kapiteln 33-59 handelt es sich um Statuten gleichen Charakters wie bei den Dekreten des Generalkapitels. Die Kapitel 34-37 sind, abgesehen von zwei Varianten, identisch mit den Dekreten 5, 6, 8 und 13 im Anhang von Martène³⁶). Kapitel 38 entspricht weithin Dekret 14 bei Martène. Es könnte sich hierbei um eine spätere Fassung desselben handeln. Kapitel 40 dürfte eine ältere, viel kürzere Fassung von Dekret 7 der folgenden Edition darstellen³⁷). Kapitel 42 ist identisch mit Dekret 8 der folgenden Edition³⁸).

Bei den Statuten aus Saint Mary's Overy handelt es sich nicht um prämonstratensisches Ordensrecht, sondern um Konstitutionen von Regularkanonikern einer einstweilen noch nicht identifizierten Kongregation. Da die Mehrzahl von ihnen eindeutig prämonstratensischer Herkunft ist, ließ sich Milis dazu verleiten, die Konstitutionen den Prämonstratensern zuzuschreiben. Dabei ist ihm freilich zugute zu halten, daß zur Zeit seiner Veröffentlichung weder der *Liber consuetudinum* noch die Satzungen der Konversen aus der Mitte des 12. Jahrhunderts publiziert waren. Die unbekannte Kongregation entlehnt das gesamte Strafrecht, die Gewohnheiten der Laienbrüder sowie verschiedene Dekrete der Generalkapitel von den Prämonstratensern, dem größten und bekanntesten Orden unter den Reformkanonikern. Sie formt sie aber, soweit es nötig erschien, ihren Verhältnissen entsprechend um.

Den Gedanken, daß es sich um Statuten handeln könne, die, aufbauend auf dem Ordensrecht der Prämonstratenser, den Kanonikern von Saint Mary's Overy als Norm dienten, verwirft Milis mit der Begründung, in ihnen sei stets von Abteien und Äbten die Rede, wo doch Saint Mary's Overy ein Priorat gewesen sei³⁹). Tatsächlich hat sich der Abschreiber in den prämonstratensischen Texten meist nicht die Mühe gemacht, statt des Abtstitels und des Begriffs Abtei die seiner Kongregationen eigenen Termini zu gebrauchen. Einmal läßt er aber auch hier das Wort *abbatia* weg⁴⁰), und fünfmal ersetzt er den Titel *abbas* durch

³⁵) Der Text ist bis *in tertia (eant) ad capitulum* derselbe wie der des 20. Kapitels der ersten Distinktion. Es folgen Bestimmungen, die teilweise auch der veränderten Fassung dieses Kapitels in den hier anschließend publizierten *Consuetudines* entsprechen; sodann der Rest des 20. Kapitels der ersten Distinktion von *Qui vero de ventosis* an in der Fassung der folgenden Distinktion. Eine Kapitel 20 fremde Bestimmung bildet den Abschluß.

³⁶) In den Kapiteln 35 und 37 wurde der Titel *abbas* jeweils durch *praelatus* ersetzt.

³⁷) Außer dem einleitenden Satz ist derselbe Text auch in Dekret 7 zu finden.

³⁸) Auch hier steht an Stelle von *abbas* jeweils *praelatus*.

³⁹) Vgl. Milis I, S. 187 f..

⁴⁰) Vgl. Anm. 34.

*praelatus*⁴¹⁾. In den Kapitel 39 und 41 sowie 43-59, von denen wahrscheinlich keines prämonstratensisch ist, wird aber ohne Ausnahme nur der Titel *praelatus* verwandt. Auch kommt hier nie die Bezeichnung *abbatia* vor, sondern statt ihrer das Wort *domus*⁴²⁾. Wenn Milis erklärt, die Verwendung des Titels *praelatus* an Stelle von *abbas* sei eine Eigenart dieser Konstitutionen⁴³⁾, macht er es sich zu leicht. Der ausschließliche Gebrauch der Begriffe *praelatus* und *domus* im letzten Teil der Statuten, für den er keine prämonstratensischen Belegtexte heranziehen konnte, weicht so sehr von der durchgängigen prämonstratensischen Terminologie ab, daß er hieraus auf Konstitutionen einer anderen Gemeinschaft von Regularkanonikern hätte schließen müssen.

Vergleicht man schließlich die Kapitel 33, 38, 39, 41 sowie 43 bis 59 mit den im folgenden veröffentlichten Dekreten des Generalkapitels von Prémontré, die sich an die Dekrete im Anhang von Martène anschließen, wird offenkundig, daß wir es bei den Statuten aus Saint Mary's Overy mit Satzungen einer anderen Kongregation von Reformkanonikern zu tun haben⁴⁴⁾.

Diesem Orden gehören neben Kanonikern auch Konversen und Schwestern an. Die Schwestern leben in eigenen Klöstern⁴⁵⁾. Die Häuser der Kongregation unterstehen einem gemeinsamen Generalkapitel⁴⁶⁾. Ihre Vorsteher werden als Prälaten und nicht als Äbte bezeichnet. Ihnen unterstehen Prioren und Subprioren⁴⁷⁾. Es kann sich also bei dieser Gemeinschaft nicht um die englische Kongregation der Gilbertiner handeln, deren Klöster von Prioren geleitet werden. Zur Lösung der Frage, welchem Orden die Konstitutionen zuzuschreiben sind, wird man beson-

41) Vgl. die Anm. 34, 36 u. 38. — Sollte es sich bei Kapitel 33, in dem zweimal der Begriff *abbatia* gebraucht wird, um ein sonst nicht bekanntes, später kassiertes Dekret des Generalkapitels von Prémontré handeln, dürfte auch hier ehemals an Stelle von *praelati* der Titel *abbates* gestanden haben.

42) Gelegentlich wird auch in prämonstratensischen Quellen das Wort *domus* verwandt, doch kann man dies gegenüber dem ständigen Gebrauch von *abbatia* nur als Ausnahme bezeichnen.

43) Vgl. Milis I, S. 197.

44) Die Statuten sind nicht nur formal völlig unterschiedlich, sondern widersprechen auch inhaltlich in den meisten Fällen prämonstratensischem Recht. Man denke nur an die im Kapitel 46 den *fratres*, also wohl den Kanonikern und Konversen zugebilligte Freiheit, von Ostern an bis Ende November ihre Verwandten besuchen zu dürfen. Den Schwestern wird diese Möglichkeit übrigens nicht eigens gewährt; sie scheinen aber dennoch von ihr Gebrauch gemacht zu haben. Vgl. Kapitel 50.

45) Vgl. die Kapitel 34 u. 50.

46) Vgl. die Kapitel 38, 41, 55 u. 56.

47) Vgl. die Kapitel 42 u. 44.

ders die Auslassungen berücksichtigen müssen, die in den prämonstratensischen Texten vorgenommen wurden⁴⁸⁾.

Auch an der Spitze von Saint Mary's Overy stand ein Prior. Die Satzungen stehen allerdings in einer Handschrift aus diesem Haus, das ein unabhängiges Stift war. Es ist daher nicht auszuschließen, daß man sich in Saint Mary's Overy wenigstens zeitweilig nach diesen Statuten richtete, es sei denn, sie wurden nur abgeschrieben, um ein Modell für die Ausgestaltung des eigenen Rechtes zu besitzen.

Auch wenn es sich bei den Konstitutionen insgesamt nicht um eine prämonstratensische Quelle handelt, erlauben sie uns doch wegen der weitgehenden Anleihen beim prämonstratensischen Ordensrecht neue Erkenntnisse über dessen Entwicklung. Die Kapitel aus dem Liber consuetudinum stimmen, wie schon erwähnt, mit dessen von Martène edierter Redaktion überein. Sie enthalten aber verschiedene Varianten, die wir in der hier anschließend veröffentlichten Fassung wiederfinden⁴⁹⁾. Das bedeutet, daß das Generalkapitel nicht nur in gewissen Abständen eine Generalrevision des Liber consuetudinum vornahm und sich in der Zwischenzeit mit dem Erlaß von Dekreten begnügte, sondern daß es aus gegebenem Anlaß mit mehr oder weniger kleinen Korrekturen immer wieder in dessen Text eingriff⁵⁰⁾. Dabei mußte man sich offensichtlich mit mäßigen Änderungen bescheiden, die auf den Rändern der Codices Platz fanden, weil sonst für alle Stifte des Ordens eine neue kostspielige Abschrift des Liber consuetudinum erforderlich gewesen wäre⁵¹⁾. Auch die Dekrete des Generalkapitels im Anhang des Liber consuetudinum wurden gelegentlich überarbeitet⁵²⁾.

⁴⁸⁾ So vor allem in den Kapiteln 11, 13 u. 16.

⁴⁹⁾ Zu den Kapiteln 1 u. 2 vgl. Anm. 30, zu Kapitel 13 Anm. 33, zu Kapitel 32 Anm. 35. — Der in den *Consuetudines fratrum laicorum* in Kapitel 16 ausgelassene Satz (vgl. Anm. 34) stand von Anfang an in den prämonstratensischen Satzungen der Konversen. So entgegen der Ansicht von Grauwen in Lefèvre-Grauwen, wie Anm. 1, S. XII, und der von Gerits, wie Anm. 4, S. 183. Denn die von Gerits veröffentlichten Statuten der Konversen stammen wie der von Lefèvre-Grauwen publizierte Liber consuetudinum und der noch unveröffentlichte Profebritus in der Münchener Handschrift aus Indersdorf (vgl. Anm. 4), die zusammen in dieser Handschrift ein Ganzes bilden, aus der Mitte des 12. Jahrhunderts. Vgl. hierzu auch Lefèvre: *Les Statuts*, wie Anm. 1, S. 110.

⁵⁰⁾ Vgl. Dekret 21 der folgenden Edition. Mit den dort genannten *institutiones generalis capituli* dürften nicht nur die neu erlassenen Dekrete gemeint sein, sondern ebenfalls die im Liber consuetudinum angebrachten Änderungen.

⁵¹⁾ Vgl. in der folgenden Edition die im Liber consuetudinum zwischen 1222/23 und 1228 vorgenommenen Veränderungen.

⁵²⁾ Vgl. Kapitel 40 der Statuten aus Saint Mary's Overy mit Dekret 7 der folgenden Edition. Bei letzterem handelt es sich vermutlich um eine weit ausführlichere Fassung des ersten.

3. Der *Liber consuetudinum* nach den Handschriften von Glasgow und aus Arnstein

Während seiner Untersuchungen über die Quellen der ältesten Konstitutionen der Dominikaner von 1216/1220⁵³⁾ erkannte Antonin H. Thomas, daß Teile von ihnen den Gewohnheiten der Prämonstratenser entnommen waren. Bei deren Vergleich mit den beiden Editionen des *Liber consuetudinum* von Martène aus der zweiten Hälfte des 12. Jahrhunderts und Lefèvre von 1236/38⁵⁴⁾ stellte er fest, daß einige Stellen der von Lefèvre herausgegebenen Version näherstanden als der Martènes, beziehungsweise in der Lefèvres vorhanden waren, nicht aber in der Martènes. Andere Worte und Passagen wiederum entsprachen der Edition Martènes, fehlten aber in der Lefèvres oder waren dort umgestaltet⁵⁵⁾. Thomas schloß daraus auf eine zwischenzeitliche Entwicklung des prämonstratensischen Ordensrechtes, für die allerdings noch kein Textzeugnis bekannt war⁵⁶⁾.

Wenige Jahre später fand Neil R. Ker die gesuchte Quelle. Bei seiner planmäßigen Durchforschung der Handschriftenbestände englischer Bibliotheken entdeckte er in Glasgow einen Codex französischer Herkunft, dessen erster Teil aus der ersten Hälfte des 13. Jahrhunderts stammte und Konstitutionen der Prämonstratenser enthielt. Durch Vergleich mit den Editionen von Martène und Lefèvre erkannte er, daß es sich um eine bisher unpublizierte Fassung derselben handelte, die zwischen beiden Editionen anzusetzen war⁵⁷⁾. Eine Einführung in diese Redaktion des *Liber consuetudinum* veröffentlichte Antonin H. Thomas⁵⁸⁾.

⁵³⁾ Antonin H. Thomas: De oudste constituties van de Dominicanen. Voorgeschiedenis, tekst, bronnen, ontstaan en ontwikkeling (1215-1237), (Bibliothèque de la Revue d'Histoire Ecclésiastique 42), Löwen 1965.

⁵⁴⁾ Martène, wie Anm. 16, u. Lefèvre: Les statuts, wie Anm. 1.

⁵⁵⁾ Antonin H. Thomas: Les constitutions dominicaines témoins des <Instituta> de Prémontré au début du XIIIe siècle (1216-1220), in: *Analecta Praemonstratensia* 42, 1966, S. 28-47.

⁵⁶⁾ Thomas: Une version, wie Anm. 1, S. 155 f.

⁵⁷⁾ Glasgow, Mitchell Library 308892, fol. 1-47. Vgl. Neil R. Ker: *Medieval Manuscripts in British Libraries II*, Abbotsford -Keele, Oxford 1977, S. 863 f. — Der 2. Teil der Handschrift stammt aus der 2. Hälfte des 14. Jh. und enthält fol. 52-89 die 1320 eingeführte 5. Distinktion des *Liber Consuetudinum* mit einigen neueren Ergänzungen. Eine annähernde Datierung ermöglicht ein Brief des Abtes Petrus de Froidsaints von Prémontré vom 10. Okt. 1374 am Ende der Handschrift.

Einen zweiten Codex aus dem 13. Jahrhundert mit derselben Redaktion des Liber consuetudinum fand der Verfasser unter den erhaltenen Handschriften des Prämonstratenserstiftes Arnstein⁵⁹⁾.

a) Die Handschrift von Glasgow

Der Codex stammt offensichtlich aus einem französischen Prämonstratenserstift⁶⁰⁾. Die Folien 1-32 enthalten den Prolog und die vier Distinktionen der Consuetudines. Jeder Distinktion geht ein Index der einzelnen Kapitel voraus. Auf den Folien 32-47 folgen unmittelbar anschließend 101 Dekrete des Generalkapitels⁶¹⁾. Zu Beginn der einzelnen Kapitel und Dekrete befindet sich eine über zwei Zeilen reichende rote Initiale. Alle Kapitel und Dekrete tragen eine Überschrift in Rot mit Ausnahme der Dekrete 47, 92-95 und 99-101⁶²⁾. Die Kapitel besitzen außerdem eine durchlaufende Numerierung, ebenfalls in Rot. Diese wird nach dem 16., dem letzten Kapitel der vierten Distinktion bei den ersten sechs Dekreten fortgeführt. Dann bricht sie ab.

Bei mehreren Blättern erschwert die von der Gegenseite durchscheinende Tinte das Lesen. Da die Schrift die einer geübten Hand ist, verwundern die vielen, sogleich verbesserten Fehler und eine häufig falsche Interpunktion⁶³⁾. Dies dürfte kaum an schlechten Lateinkenntnissen des

⁵⁸⁾ Thomas: Une version, wie Anm. 1.

⁵⁹⁾ Wiesbaden, Hessisches Hauptstaatsarchiv Wiesbaden 3004, C 17. — Vgl. Bruno Krings: Das Prämonstratenserstift Arnstein an der Lahn im Mittelalter (1139-1527), (Veröffentlichungen der Historischen Kommission für Nassau 48), Wiesbaden 1990, S. 260 f., Nr. 36.

⁶⁰⁾ Auf dem äußeren Rand von fol. 1 steht von einer Hand des 16. Jh. in großen Buchstaben *francoys*. Auf französische Herkunft deuten auch gewisse Umformungen des Lateinischen hin, wie z.B. *benedicio*, *cutellum*, *ascondere*, *com cunventu*. Die Handschrift enthält keinen Hinweis auf ihre Provenienz, es sei denn unter den in den Codex auf Papierblätter geklebten Initialen aus einem spätmittelalterlichen Stundenbuch mit Darstellungen der hl. Dreifaltigkeit, des hl. Andreas, der hl. Petrus und Paulus, Davids und Mariens mit dem Jesuskind befände sich der Patron des Stiftes. Ob man aus dem Umstand, daß auf der dem Anfang des Prologs gegenüberliegenden Seite der hl. Andreas abgebildet ist, auf Saint-André-au-Bois schließen kann?

⁶¹⁾ Merkwürdigerweise geht Thomas in seinem Beitrag zu den neuen Konstitutionen mit keinem Wort auf die Dekrete ein, obgleich gerade sie für die Entwicklung des Ordensrechtes und die Frage nach der Disziplin des Ordens von besonderer Bedeutung sind.

⁶²⁾ Ker, wie Anm. 57, vermerkt irrtümlich, nur die letzten drei Dekrete seien ohne Überschrift.

⁶³⁾ So z.B. in Dist. II 1: *Ad processionem in Purificatione s. Marie responsum* <Accipit> et in Palmis. <Ingrediente Domino> incipere in vigilia Natalis Domini. In Capite iei-

Schreibers liegen, sondern deutet auf eine eilige Abschrift hin. Eine zweite, wenig spätere Hand brachte auf den Folien 2^v und 7 am Rand Korrekturen an und trug auf dem unteren Rand der Folie 11 einen Zusatz nach, der in der Arnsteiner Handschrift im Text steht. Eine Ergänzung zu Dekret 43 hat der Schreiber selbst auf den Rand von Folium 37^v geschrieben.

Obschon die Handschrift nicht datiert ist, läßt sich die Zeit ihrer Abschrift ziemlich sicher bestimmen. Wie anschließend nachgewiesen wird, ist der Codex aus Arnstein vor dem Generalkapitel des Jahres 1228 geschrieben worden. Er enthält, wie eben bemerkt, in den Text integriert einen Zusatz zu Kapitel 16 der ersten Distinktion, der in der Glasgower Handschrift nachgetragen wurde. Außerdem finden sich in ihm in mehreren Kapiteln Einschübe, welche die Glasgower Handschrift noch nicht kennt, die aber in den *Consuetudines* von 1236/38 stehen. Die Glasgower Handschrift muß demnach älter sein als die Arnsteiner.

Näheres läßt sich mit Hilfe der Dekrete des Generalkapitels ermitteln. Die 101 Dekrete folgen unverkennbar chronologisch aufeinander⁶⁴). Nun bezieht sich das Dekret 81 ausdrücklich auf das vierte Laterankonzil, dessen 21. Kapitel es für den Prämonstratenserorden übernimmt. Auf Einladung Papst Innozenz' III. hatte Abt Gervasius von Prémontré am Konzil teilgenommen, das vom 11.-30. November 1215 stattfand⁶⁵). Das Dekret ist daher auf dem nächstfolgenden Generalkapitel, also dem des Jahres 1216, erlassen worden.

Die Dekrete 92-95 sowie 99-101 besitzen, wie schon erwähnt, keine Überschrift. Es dürfte sich also um Bestimmungen handeln, die jeweils zusammen auf einem Generalkapitel getroffen wurden. Dasselbe gilt dann auch für die zwischen beiden Gruppen stehenden Dekrete 96-98. Die Dekrete 89-91 haben alle die gleiche formelhafte Einleitung⁶⁶). Auch diese Gruppe bildet also eine Einheit. Dekret 81 wird die erste Entscheidung des Kapitels von 1216 gewesen sein, weil sie einer Anord-

nii in Palmis tribus diebus ante Pascha. In vigilia... oder in II 2: qui si defuerit alicui alii. Quam circatori....

⁶⁴) Andernfalls ließe sich nicht erklären, warum Dekrete mit derselben Thematik, z.B. über die Äbte, die Konversen, die Schwestern, die wegen Vergehen in andere Stifte Entsandten, Fasten, Visitationen usw., nicht nach Sachfragen geordnet sind, sondern sich über die ganze Serie der Dekrete hin verstreut wiederfinden.

⁶⁵) Vgl. Charles L. Hugo: *Sacrae Antiquitatis Monumenta historica, dogmatica, diplomatica* I, Etival 1725, S. 96 f., Nr. 108 u. S. 104, Nr. 116.

⁶⁶) Dekret 89: *Quoniam quidam abbates nimis proni sunt...*; Dekret 90: *Quia quidam abbates nimis solent esse proni...*; Dekret 91: *Quia quidam nostri ordinis professores nimis proni sunt....*

nung eines allgemeinen Konzils entsprach. Daher dürften auch die nächsten Dekrete 82 und 83, die beide die Schwestern betreffen, im selben Jahr verfaßt worden sein. Dann werden die Dekrete 84-86 aus dem nächsten Jahr stammen, zumal Dekret 86 wieder die Schwestern angeht. Gehörte es nämlich dem Jahr 1216 an, wäre es gewiß nach Dekret 83 eingereiht worden. Es bleiben nur noch als weitere Gruppe die Dekrete 87 und 88, von denen das wichtige Dekret 87 ohne Zweifel als erstes vom Kapitel in dem betreffenden Jahr erlassen sein dürfte. Nach dieser Argumentation stammen also aus dem Jahr 1216 die Dekrete 81-83, von 1217 die Dekrete 84-86, von 1218 die Dekrete 87-88, von 1219 die Dekrete 89-91, von 1220 die Dekrete 92-95, von 1221 die Dekrete 96-98 und von 1222 schließlich die letzten Dekrete 99-101. Da wie bemerkt die Handschrift sehr hastig geschrieben wurde, könnte die Abschrift schon während des Generalkapitels des Jahres 1222 geschehen sein, jedenfalls bald danach. Demnach ist die Glasgower Handschrift auf 1222-1223 zu datieren und gibt den Entwicklungsstand der Konstitutionen aus dem Jahr 1222 wieder.

b) Die Handschrift aus Arnstein

Das rheinische Prämonstratenserstift Arnstein gehörte wegen seiner Gründung durch Konventualen aus Gottesgnaden dem sächsischen Zweig der Norbertiner an⁶⁷⁾. Nach anfänglichem Zögern besuchte sein Abt, abgesehen von der Zeit des Schismas in den Jahren 1159-1177, das Generalkapitel in Prémontré. Vor dem Schisma nahmen auch die sächsischen Prälaten nach Überwindung einiger Widerstände am Generalkapitel teil⁶⁸⁾. Nachher allerdings dauerte die inzwischen eingetretene Entfremdung fort. Trotz Eingreifen des Papstes und verschiedener Vermittlungsbemühungen — so reiste Abt Gervasius von Prémontré 1216 nach Koblenz, wo am 8. Juli eine Besprechung *circa Saxones* stattfand⁶⁹⁾ — kam es erst 1224 zu einem Kompromiß, der allerdings auf Dauer die Eigenständigkeit des Ordo Magdeburgensis, die bis zur zweiten Hälfte des 15. Jahrhunderts gewahrt blieb, nicht zu ändern vermochte. Nachdem sich schon 1217 das Stift Vessra von den Sachsen

⁶⁷⁾ Vgl. Krings, wie Anm. 59, S. 54-56.

⁶⁸⁾ Vgl. Bruno Krings: Ein Brief Papst Innozenz' II. vom Jahre 1140 zugunsten des Generalkapitels der Prämonstratenser, in: *Analecta Praemonstratensia* 64, 1988, S. 342-348.

⁶⁹⁾ Hugo, wie Anm. 65, S. 104, Nr. 116.

getrennt und Prémontré unterstellt hatte, sah der Kompromiß unter anderem vor, daß außer Vessra auch Arnstein fortan zum Verband von Prémontré gehören solle. Das Stift war seitdem eine *filia specialis* von Prémontré. Die Abkehr von dem sächsischen Zweig der Norbertiner bedingte, daß Arnstein nun auch die Liturgie und das Ordensrecht der Prämonstratenser übernahm. Arnsteiner Kanoniker schrieben in den folgenden Jahren in Prémontré die liturgischen Bücher und die *Consuetudines* ab⁷⁰⁾. Der Arnsteiner Codex gehört daher zu den Handschriften, die in den Jahren 1225-1228 in Prémontré abgeschrieben wurden und von denen sechs Codices und Fragmente von drei weiteren Handschriften erhalten sind⁷¹⁾.

Im Gegensatz zum Glasgower Codex, einer einfachen Gebrauchshandschrift, stellt der Arnsteiner Codex ein kostbar gestaltetes und ausgeschmücktes Buch dar. Die Schrift ist klar und fehlerlos. Die einzelnen Zeilen sind deutlich voneinander abgesetzt, der Schriftspiegel von breiten Rändern umrahmt. Den Anfang jedes Kapitels zieren über zwei bis sechs Zeilen reichende Initialen in Rot oder Rot-Grün mit rotem und grünem Fleuronée und weit auslaufendem Rankenwerk. Die Überschriften und Kapitelnummern sind von roter Farbe, die Schrift ist mit roten Zierstrichen versehen. Die Handschrift befindet sich allerdings, bedingt durch die turbulenten Verhältnisse, die in dem Stift in den Jahren vor seiner Säkularisation herrschten, in einem beklagenswerten Zustand⁷²⁾. Sie besitzt heute noch 32 Blätter. Der Einband ist verloren, die erste und letzte Seite verschmutzt, durchlöchert und eingerissen. Das ehemals zweite Blatt mit dem Schluß des Prologs und einem Teil des Index der ersten Distinktion wurde herausgeschnitten. Nach Folium 17 sind vier Blätter entfernt. Dadurch fehlt von der zweiten Distinktion der größte Teil des vierten bis zur ersten Hälfte des zehnten Kapitels. Nach Folium 32 ist alles weitere verloren. Dort bricht der Text vor dem Schluß des 12. Kapitels der vierten Distinktion ab. Außer den restlichen vier Kapiteln fehlen daher auch die Dekrete des Generalkapitels.

⁷⁰⁾ Vgl. zu dieser gesamten Entwicklung Krings, wie Anm. 59, S. 120-127.

⁷¹⁾ Vgl. die Beschreibung der Handschriften und Fragmente in Krings, wie Anm. 59, S. 254-261.

⁷²⁾ Während der Koalitionskriege war der Arnsteiner Konvent vom Herbst 1795 bis zum Frühjahr 1802 aus dem Kloster geflüchtet, das während dieser Zeit wechselweise von den Soldaten der feindlichen Armeen besetzt war, als Lazarett diente und von den Soldaten und Einwohnern der umliegenden Dörfer ausgeplündert wurde. Der wie die gesamte Bibliothek in Arnstein verbliebene Codex wurde damals beschädigt und verstümmelt.

Der auf der Vorderseite des ersten Blattes beginnende Prolog wird auf dessen Rückseite unterbrochen durch einen Brief des Abtes Konrad von Prémontré und des Generalkapitels vom 11. Oktober 1228 an den Arnsteiner Konvent. Der Brief ist dort von anderer Hand eingetragen worden. Abt und Generalkapitel verbieten dem Arnsteiner Konvent, vielleicht wegen Widerstands einzelner gegen die prämonstratensische Liturgie, in den neu eingeführten liturgischen Büchern irgendetwas zu radieren oder zu verändern⁷³). Da zwischen dem ersten Teil des Prologs und seinem Schluß für den Brief des Abtes von Prémontré und des Generalkapitels eine Seite frei gelassen wurde und dessen Abschrift nicht vom Schreiber des Buches, sondern von einer anderen Hand stammt, dürfte der Codex vor dem Generalkapitel des Jahres 1228 geschrieben worden sein. Während des Generalkapitels von 1228 erbat der Arnsteiner Abt den Brief für sein Stift und ließ ihn anschließend, da es sich um einen Rechtsakt mit Strafandrohung handelte, in das Buch der Konstitutionen eintragen. Wäre der Codex erst nach dem Generalkapitel von 1228 angefertigt worden, hätte dessen Schreiber auch gleich den Brief mit abgeschrieben. Aus dem Brief selbst geht auch hervor, daß die Abschrift der liturgischen Bücher und daher wohl auch der *Consuetudines* vor Ausstellung des Briefes beendet war. Demnach gibt die Arnsteiner Handschrift den Entwicklungsstand des *Liber consuetudinum* vom Jahr 1227 wieder.

Auf dem oberen Rand von Folium 17 befindet sich, von wieder einer anderen Hand nachgetragen, eine Ergänzung zum zweiten Kapitel der zweiten Distinktion über die Freistellung der Prioren und Subprioren

⁷³) *Conradus, dei patientia Premonstratensis dictus abbas, et abbatum eiusdem ordinis capitulum generale dilectis filiis de Arenstein, omnibus tam presentibus quam futuris, salutem in Domino. Quoniam nobis intimatum est, quod venerabilis frater noster Theodericus, abbas vester, libros ad divinum officium pertinentes iuxta preceptum ordinis in ecclesiam suam introduxerit non sine laboribus plurimis et expensis, dignum est atque iustum, matrem, in obedientiam filiorum letantem, ipsorum labores debita devotione tueri pariter ac fovere. Hinc est, quod auctoritate ordinis sub pena excommunicationis inhibemus firmiter et districte, ne aliquis omnino cuiuscumque officii in libris illis, quos dictus abbas in ecclesiam introduxit ad decorem domus Domini, qui in divini officii uniformitate consistit, aliquid radere vel mutare cantando vel legendo presumat, quam in eisdem libris legitur emendatum. Quicumque autem huius institutionis contemptor inventus fuerit aut transgressor, sciat, se excommunicationis sententie, donec competenter satisfecerit, subiaceret. Datum anno gratie millesimo ducesimo vigesimo octavo, quinto idus octobris.* Hessisches Hauptstaatsarchiv Wiesbaden 3004, C 17, fol. 1^v. Druck in: Hugo, wie Anm. 65, II, Saint-Dié 1731, S. 52-53. — Vgl. hierzu den Brief des Abtes Gervasius von Prémontré an den Propst Emo von Wittewierum vom 8. Juni 1214, in: Hugo, wie Anm. 65, I, S. 120-121.

vom Ernteeinsatz. Dieselbe Bestimmung enthält auch das Kapitel *De priore* der *Consuetudines* von 1236/38⁷⁴⁾. Sie ist daher zwischen 1227 und 1236/38 vom Generalkapitel in die Konstitutionen eingefügt worden.

Auch wenn der *Liber consuetudinum* streng genommen außer den vier Distinktionen ebenso die Dekrete des Generalkapitels umfaßt, die nach dem Prolog als Fortsetzung der vierten Distinktion gelten, stellen die Dekrete doch formal eine selbständige, wenn auch nicht geringerwertige Einheit als jener dar⁷⁵⁾. Daher empfiehlt es sich, zuerst auf den eigentlichen *Liber consuetudinum* und dann auf die Dekrete des Generalkapitels einzugehen und diese Unterscheidung auch in der folgenden Edition zu wahren.

c) Die neue Fassung des *Liber consuetudinum*

Vor weiteren Überlegungen gilt es noch einmal festzuhalten: Die Handschrift von Glasgow gibt den Entwicklungsstand des *Liber consuetudinum* von 1222, die aus Arnstein den von 1227 wieder.

Die Eingriffe, die das Generalkapitel zwischen 1222 und 1227 in den Text vornahm, sind geringfügig, abgesehen von Kapitel 16 der ersten Distinktion, auf das noch zurückzukommen sein wird, und von Kapitel 6 der ersten Distinktion. Hier fehlt in der Arnsteiner Handschrift ein die Konversen betreffender Passus, den der Glasgower Codex aus Dekret 17 übernommen hatte⁷⁶⁾. Eine Ergänzung des zweiten Kapitels der zweiten Distinktion, die nach 1227 und vor der großen Erneuerung der *Consuetudines* von 1236/38 erfolgte, wurde schon erwähnt.

Den gesamten übrigen Text haben beide Handschriften gemeinsam. Vergleicht man ihn mit der Fassung des *Liber consuetudinum*, die Martène ediert hat, zeigt sich, daß die Unterschiede weit größer sind als zwischen jener und der vorhergehenden Redaktion. Bis auf 17 Kapitel, die nur vereinzelte stilistische Verbesserungen erfuhren⁷⁷⁾, sind alle anderen mehr oder weniger verändert und ergänzt worden. 14 Kapitel wurden weitgehend überarbeitet⁷⁸⁾, sechs fast ganz erneuert⁷⁹⁾. Neu hin-

⁷⁴⁾ Vgl. Lefèvre: *Les statuts*, wie Anm. 1, S. 45.

⁷⁵⁾ In den Dekreten des Generalkapitels werden sowohl die Kapitel der vier Distinktionen wie auch die Dekrete selbst als *institutiones*, *instituta*, *statuta*, *constitutiones* und *consuetudines* bezeichnet. Vgl. die Dekrete 21, 28, 30, 41, 43, 48, 59, 72, 75, 82, 91, 95 u. 100.

⁷⁶⁾ Die Veränderungen betreffen die Kapitel: I 1, 2, 4, 6, 10, 13 u. 16; II 10.

⁷⁷⁾ Es handelt sich um folgende Kapitel: I 7, 9, 11 u. 12; II 3, 6, 14, 16 u. 17; III 4, 5 u. 9; IV 1, 4, 5, 9 u. 10.

⁷⁸⁾ Es sind die Kapitel: I 1, 2, 3, 19 u. 20; II 1, 2 u. 10; III 2 u. 8; IV 3, 13, 14 u. 16.

⁷⁹⁾ Es sind die Kapitel: I 16 u. 21; III 7; IV 2, 8 u. 15.

zugekommen ist das 17. Kapitel der ersten Distinktion *Qui et quando debeant ordinari*. Dadurch umfaßt die erste Distinktion nun 21 Kapitel. In der dritten Distinktion bilden das siebte und achte Kapitel der Martèneschen Redaktion — im Text fast völlig verändert — zusammen das siebte Kapitel, so daß diese Distinktion jetzt aus neun Kapiteln besteht. Während im Kapitelverzeichnis beider Handschriften dessen Überschrift, dem Inhalt entsprechend, *De conspiratoribus et infamatoribus* lautet, trägt das Kapitel selbst den Titel *De conspiratoribus et coniuratoribus*⁸⁰). Das ebenfalls fast gänzlich neu formulierte Kapitel 16 der ersten Distinktion *De noviciis recipiendis* ist nach 1222 wieder umgestaltet worden. Bald nach diesem Jahr wurde vor dem letzten Satz die Bestimmung *Ille vero ... usque ad nonum decimum annum etatis sue* hinzugefügt⁸¹). Dann hat das Generalkapitel in einem späteren Jahr zuerst den langen Passus *Sciendum tamen ... facient professionem* durch den weit kürzeren *Postea abrenuntient ... faciant professionem* ersetzt und schließlich den letzten Satz *Sed quia ... superius est expressum* getilgt⁸²).

Diese Fassung des Liber consuetudinum enthält sämtliche Veränderungen, die vom Generalkapitel seit der von Martène herausgegebenen Redaktion bis zum Jahr 1222 beschlossen wurden. Erst wenn neue Handschriften gefunden werden, die in der Zwischenzeit entstanden sind, läßt sich eine differenziertere Übersicht über die Entwicklung der Consuetudines gewinnen.

Eine wichtige Aussage ist aber jetzt schon möglich. Wie erwähnt, konnte Antonin H. Thomas aufgrund seiner Studien über die ältesten Konstitutionen der Dominikaner aus den Jahren 1216-1220 aufzeigen, daß Teile von ihnen, wörtlich oder leicht abgewandelt, den Gebräuchen der Prämonstratenser entlehnt sind⁸³). Vergleicht man diese Abschnitte, Passagen, Satzteile und Wörter mit den entsprechenden Texten der

⁸⁰) Vgl. Kapitelverzeichnis der 3. Distinktion, Anm. b.

⁸¹) Diese in der Arnsteiner Handschrift den Abschluß bildende Bestimmung findet sich in der Glasgower Handschrift auf dem unteren Rand nachgetragen.

⁸²) Der Passus *Postea abrenuntient ... faciant professionem* lehnt sich zum Teil wieder an die Martènesche Fassung an. Die Consuetudines von 1236/38 haben übrigens diese neuere Bestimmung nicht übernommen, dafür aber wieder den größten Teil aus der älteren *Sciendum tamen ... facient professionem*. — Daß das Generalkapitel nicht nur hier auf eine frühere Redaktion des Liber consuetudinum zurückgriff, belegt auch das 6. Kapitel der 3. Distinktion der Consuetudines von 1236/38. Hier kehren bezüglich der *infamatores* zwei Ausdrücke wieder, die bei Martène, nicht aber in der folgenden Edition zu finden sind. Bei Martène heißt es: *postquam infamator ille convictus vel publice confessus fuerit* (Sp. 919), bei Lefèvre: *si super aliquo de premissis confessi fuerint vel convicti* (S. 73).

⁸³) Vgl. die in den Anm. 53 und 55 genannten Publikationen.

Martèneschen und der im folgenden edierten Version des Liber consuetudinum, so stellt man fest, daß sie alle der ersteren folgen. Lediglich das Kapitel über die Rasur sowie drei kurze Bestimmungen in anderen Kapiteln entsprechen verbal oder mehr inhaltlich dem revidierten Text der hier publizierten Fassung⁸⁴).

⁸⁴) Als Beleg seien hier zu den entsprechenden Passagen aus den Dominikanerstatuten nur die Parallelstellen aus den Consuetudines der Prämonstratenser angeführt, bei denen die Arnstein-Glasgower von der Martèneschen Fassung abweicht. Die erwähnten drei kurzen Ergänzungen zu Martène, die sich sowohl in den Konstitutionen der Dominikaner wie in der Arnstein-Glasgower Version finden, werden fett gedruckt. Vgl. die Texte aus den Distinktionen I 1, III 9 (8) und IV 14. Die Zitate aus den Konstitutionen der Dominikaner (vgl. Thomas, wie Anm. 53, S. 312-339) sind mit D, die aus der Redaktion Martènes mit M und die aus der anschließend edierten Fassung mit AG bezeichnet.

1. ...ad <Gloria patri> inclinet chorus contra chorum profunde... usque ad <Sicut erat>. Et hoc faciendum est, quotiens <Pater noster> et <Credo in deum> dicuntur, nisi in missa... ad primam collectam in missa et ad collectam post communionem. D I 1.

...ad <Gloria patri> inclinet chorus contra chorum profunde usque ad <Sicut erat>. Quod faciendum est, quotiens <Gloria patri> dicitur vel <Pater noster>, nisi in missa... et prima collecta ad missam. M I 1.

...inclinet chorus contra chorum predicto modo iuxta quod tempus exegerit usque ad <Sicut erat>. Quod faciendum est ad omnes horas diei et noctis, excepto, quod inter duo signa... et ad primam collectam misse et ad primam collectam post communionem. AG I 1.

2. Recipiendi ad nos venientes, secundum tempus, quod discretio prelati vel quorundam seniorum providerit, ducantur in capitulum. Qui cum adducti fuerint, prosternant se in medio capituli. Et interrogati a prelato, quid querant, respondeant: <Misericordiam dei et vestram>. Quibus ad iussum prelati erectis, exponat asperitatem ordinis, voluntatem eorum requirens. Qui si respondeant, se velle cuncta servare et seculo abrenuntiare, dicat post cetera: <Dominus, qui cepit, ipse perficiat>. Et conventus respondeat: <Amen>. D I 14.

Novicii ad nos venientes, secundum tempus, quod discretio abbatis vel quorundam seniorum providerit, ducantur in capitulum. Qui dum adducti fuerint, prosternant se in medio capituli. Interrogati ab abbate, quid querant, respondeant: <Misericordiam dei et vestram>. Quibus ad iussum abbatis erectis, exponat asperitatem ordinis, voluntatem eorum requirens. Quod si responderint, se velle cuncta servare, dicat post cetera: <Deus, qui cepit in vobis, ipse perficiat>. Et respondeat conventus: <Amen>. M I 16.

Der Text wurde in AG völlig verändert. Vgl. I 16.

3. Super culcitra non dormiant fratres nostri, nisi forte stramen vel aliquid tale, super quod dormiant, habere non possint. D I 10.

Super culcitra non iaceant, sed super wambitis, nisi forte stramen vel aliud aliquid tale, super quod iaceant, sine magno labore aut sumptu habere non possint. M I 17.

In AG wurde der Passus weggelassen und ersetzt durch: Extra vero linteamina nisi lanea non portabunt. AG I 18.

4. Si quis autem talem infirmitatem habeat... nec cibos refectorii mutet. D I 11.

Si quis talem habet infirmitatem... nec cibos refectorii mutet. M I 19.

Si quis talem habet infirmitatem... nec cibos refectorii mutet, nisi quodcumque fiat ex caritativa dispensatione abbatis. AG I 20.

5. Si quis... non relictis omnibus, cum matura festinatione differat se preparare... intra septa monasterii... Pro singulis harum culparum iniungatur pro pena petenti veniam unus psalmus. D I 21.

Si quis... non relictis omnibus... cum matura tamen festinatione differat se preparare... infra septa monasterii... De his omnibus veniam petentibus, iniungatur psalmus unus. M III 1.

Si quis... non relictis omnibus... cum matura tamen festinatione se preparaverit... infra septa atrii... De his omnibus veniam petentibus, iniungatur psalmus unus et unius correctionis fiat eis disciplina. AG III 1.

6. *Si quis mala de patribus vel fratribus vel domibus suis malitiose evomuerit, que testimonio fratrum suorum probare nequiverit.... D I 22.*

Si quis mala de patribus vel fratribus vel domibus suis malitiose evomuerit, que testimonio fratrum suorum comprobare nequiverit.... M III 3.

In AG fehlt diese Bestimmung. Vgl. III 3.

7. *Si quis percussor fuerit; si quis crimen capitale commiserit, ut furtum, sacrilegium vel aliud huiusmodi... in medio refectorii super nudam mensam comedat.... D I 23.*

Si quis percussor fuerit; si quis crimen capitale commiserit, ut est furtum, sacrilegium vel aliud huiusmodi... in medio refectorio super nudam mensam comedet.... M III 6.

Si quis leve furtum aut sacrilegium commiserit, utpote de re parva, vel aliud huiusmodi... in medio refectorio, sedens ad terram, super nudam mensam comedet... AG III 6.

8. *...adiuvent per suam intercessionem, si viderint in eo humilitatem cordis. Quibus suffragetur totus conventus. Nec renuat prelatus (abbas) cum illo facere misericordiam. Et si videtur ei, denuo vapulet, provolutus omnium pedibus, primo prelati (abbatis), deinde utriusque lateris sessorum. D I 23 und M III 6. Statt abbas hat D prelatus.*

...adiuvent apud dominum per suam intercessionem. Alles übrige ausgelassen. AG III 6.

9. *Si qui per conspiracyonem vel coniurationem vel per malitiosam concordiam adversus priorem vel prelatos suos manifeste se erexerint, supradicto modo peniteant et de cetero in omni vita sua extremum locum sui ordinis obtineant et vocem in capitulo, nisi in sui proclamatione et accusatione, non habeant, nec eis aliqua obedientia iniungatur. D I 23.*

Quicumque per conspiracyonem vel coniurationem vel per malitiosam concordiam adversus abbatem vel prelatos suos manifeste se erexerint, supradicto modo peniteant et de cetero in omni vita sua extremum locum sui ordinis obtineant et vocem in capitulo, nisi in sui accusatione, non habeant, neque eis deinceps aliqua obedientia nominata iniungatur. M III 7.

Der Text wurde in AG fast völlig verändert. Vgl. III 7.

10. *Quicumque apostaverit, si infra quadraginta dies non redierit, excommunicabitur. Si vero misertus sui redierit, depositis vestibus in clauastro, nudus cum virgis in capitulum veniet, et prostratus culpam suam dicet, et humiliatus veniam petet, et, quamdiu prelato placuerit, penis gravioris culpe subiacebit. D I 24.*

Quicumque apostaverit, si infra quadraginta dies non redierit, excommunicabitur. Si vero misertus sui redierit, depositis vestibus in clauastro, nudus cum virgis in capitulum veniet, et prostratus culpam suam dicet, et humiliter veniam petet, et, quamdiu abbati placuerit, pene gravioribus culpis debite subiacebit. M III 9.

Quicumque apostaverit, statim vitandus est ab aliis, ac si esset excommunicatus. Si vero misertus sui redierit, depositis vestibus in clauastro, nudus cum virgis in capitulum veniet, et prostratus culpam suam dicet, et humiliter veniam petet, pene gravioribus culpis debite subiacebit. AG III 8.

11. *Si quis in apostasia ordinatus fuerit vel post excommunicationem in ea divina celebrare presumpserit, executione officii perpetuo carebit, nisi forte postea ita religiose fuerit conversatus, ut cum eo auctoritate Sedis apostolice dispensetur. D I 24.*

Si quis in apostasia ordinatus fuerit, ordinibus male susceptis, perpetuo carebit, nisi forte postmodum ita religiose conversatus fuerit, ut patres in generali capitulo iudicent, aliquam circa eum posse fieri dispensationem. Si quis autem, prius ordinatus, in apostasia et excommunicatione divina celebrare presumpserit, non nisi post diuturnam penitentiam et laudabilem conversationem officio suo fungatur. M III 9.

Obwohl die Dominikaner nur Auszüge aus verschiedenen Kapiteln des prämonstratensischen Ordensrechtes übernahmen⁸⁵⁾ und lediglich von diesen ausgegangen werden kann, ergibt sich aus dem Vergleich, daß wesentliche Änderungen oder Ergänzungen der von Martène edierten *Consuetudines* erst nach 1216/1220 vorgenommen wurden. Da der Glasgower Codex während oder unmittelbar nach dem Generalkapitel

Ordinati in apostasia, nullam, nisi per summum pontificem, recipient dispensationem, sive per eum, cui a summo pontifice fuerit indultum. Si quis autem, prius ordinatus, in apostasia divina celebraverit, postquam ad ordinem redierit, a divinis per annum abstinebit, nec, nisi ex generalis capituli licentia, divina celebrabit. AG III 8.

12. *In toto autem Adventu... Andree apostoli et omnibus sextis feriis, nisi dies Natalis Domini ea die venerit, quadragesimali utimur cibo. D I 6.*

In toto Adventu... Andree apostoli et in omnibus sextis feriis, nisi dies Natalis Domini ea die evenerit vel festa patronorum nostrorum, quadragesimali utimur cibo. M IV 13.

In toto Adventu... Andree apostoli et in omnibus sextis feriis, exceptis illis, que sunt infra octavas Nativitatis Domini et Pasche et Pentecostes, vel nisi duplex festum eadem die evenerit, cibus quadragesimalibus uti debemus. AG IV 13.

13. *Pellicium numquam portetur, nisi opertum tunica, nisi frater superpellicio et alba induitur... Scapularia nostra circa cooperturam genuum sufficit, ut descendant. Caligas et soccos habeant.... D I 19.*

Pellicium numquam portetur, nisi opertum tunica, nisi cum frater superpellicio et alba induitur... Scapulare eius longitudinis sit, ut accingi possit, quod numquam disinctum portetur. Caligas et soccos habeant. M IV 14.

Pellicium numquam portetur, nisi opertum tunica, nisi in matutinis et cum frater superpellicio et alba induitur... Scapulare eius longitudinis sit, ut cooperiat genua. Ultra medium tibiam non descendat, quod numquam disinctum portetur, nisi in matutinis, quando quis fuerit in via vel in infirmitorio. Caligas et soccos et femoralia habeant.... AG IV 14.

14. *Rasura sit superius non modica, ut religiosos decet, sic, ut inter ipsam et aures non sint plus quam tres digiti. Tonsura fiat desuper aures. Que rasura et tonsura fiant his terminis: prima in Nativitate, secunda inter Nativitatem et Purificationem partito tempore, tertia in Purificatione, quarta inter Purificationem et Pascha, quinta in Cena Domini, sexta inter Pascha et Pentecosten, septima in Pentecoste, octava inter Pentecosten et festum Petri et Pauli, nona in festivitate eorundem, decima in festivitate sancte Marie Magdalene, undecima in Assumptione sancte Marie, duodecima in Nativitate eiusdem, tertiadecima in festo sancti Dionysii, quartadecima in festo Omnium Sanctorum, quintadecima in festo beati Andree. D I 20.*

Rasura superius sit non modica, ut religiosos decet, sic, ut inter ipsam et aures non sint plus quam tres digiti. Tonsura fiat desuper aures. M IV 15.

Zum Vergleich sei auch das 2. Dekret im Anhang von Martène (Sp. 925) angeführt: *Rasura fiat his terminis: prima in Nativitate Domini, secunda in Purificatione, tertia partito tempore inter Purificationem et Pascha, quarta in Pascha, quinta partito tempore inter Pascha et Pentecosten, sexta in Pentecoste, septima in festo apostolorum Petri et Pauli, octava ad festum sancti Petri ad Vincula, nona in Nativitate beatae Mariae, decima ante festum sancti Dionysii, undecima ad festum sancti Martini.*

Der erste Teil des Kapitels in AG ist mit dem von D I 20 weithin identisch. Vgl. IV 15.

⁸⁵⁾ Es handelt sich um die Kapitel I 1, 4-6, 9-10, 12, 16-17, 19; II 9; III 1-3, 6, 9-10; IV 7, 12-14 nach der Kapiteleinteilung der Martèneschen Fassung.

des Jahres 1222 geschrieben wurde, dürfen wir annehmen, daß auf jenem Generalkapitel eine allgemeine Revision des Liber consuetudinum publiziert wurde. Sie war dann auch der Anlaß, weswegen sich ein französisches Stift mit diesem Codex eine neue Abschrift der Consuetudines anfertigen ließ. Als Ergebnis dieser Überlegungen können wir also die hier anschließend veröffentlichte Fassung des Liber consuetudinum als die des Jahres 1222 bezeichnen.

Die Frage, ob etwa darüberhinaus zwischen den siebziger Jahren des 12. Jahrhunderts und 1222, abgesehen von den üblichen kleineren Eingriffen in den Text, eine weitere generelle Überarbeitung der Ordensgewohnheiten durchgeführt wurde, muß einstweilen unbeantwortet bleiben. Auf eine solche hindeuten könnte die gegenüber der Martèneschen Version völlige Neufassung des Kapitels über die Rasur, die schon vor 1216/1220 erfolgt ist.

Weitere Erkenntnisse lassen sich nur noch bezüglich einzelner Vorschriften der Consuetudines gewinnen. Bei ihnen ist aber derzeit nicht bekannt, ob sie während einer allgemeinen Revision oder zu anderer, früherer oder späterer Zeit in den Liber consuetudinum eingefügt wurden.

So kann die Bestimmung zu Ende von Kapitel 8 der dritten Distinktion, wonach Kanoniker, die als Apostaten ihr Weiheamt ausgeübt haben, nach ihrer Rückkehr in den Orden für ein Jahr suspendiert sind und nur mit Erlaubnis des Generalkapitels ihre Funktionen wieder ausüben dürfen, erst nach 1198 erlassen worden sein. Denn in einem undatierten Brief an den Abt von Prémontré antwortet Papst Innozenz III. auf die Frage, wie mit solchen zu verfahren sei, die in der Apostasie Weißen empfangen oder ausgeübt hätten, diese seien zu suspendieren und sollten solange suspendiert bleiben, bis der Abt eine diesbezügliche Anordnung des Papstes empfangen habe⁸⁶). Eine dem Abt von Prémontré erteilte spezielle Vollmacht des Papstes, von Irregularität zu dispensieren, wird in Dekret 50 erwähnt, das möglicherweise um 1204/06 erlassen wurde.

⁸⁶) Die Antwort des Papstes lautet: *A nobis per vestros nuncios requisistis, quid de iis statuere debeatis, qui in apostasia sacros ordines receperunt vel, susceptis prius ordinibus, tunc sunt usi. Nos igitur inquisitioni vestre ita duximus respondendum, ut eos ab ordinibus sic susceptis et eis, in quibus in apostasia ausi sunt ministrare, appellatione postposita, suspendatis et faciatis, donec super hoc nostrum susceperitis mandatum, manere suspensos.* Vgl. Gregor M. van der Velden: Documenten betreffende de Orde van Prémontré, verzameld door Merselius van Macharen in 1445, in: *Analecta Praemonstratensis* 58, 1982, S. 85.

Die Martènesche Fassung der *Consuetudines* gestattet den einzelnen Stiften, Knaben nach vollendetem 15. Lebensjahr ins Noviziat aufzunehmen⁸⁷⁾. Die Konstitutionen von 1222 sehen dagegen ein Mindestalter von 18 Jahren vor⁸⁸⁾. Da das Dekret 59 diese Änderung schon voraussetzt⁸⁹⁾, kann sie nicht erst 1222, sondern spätestens zu Anfang des 13. Jahrhunderts in die Gewohnheiten eingefügt worden sein.

Andererseits dürfte die Formel für die Absolution der Verstorbenen in den *Consuetudines* von 1222 jünger sein als die, welche das Dekret 47 vorschreibt⁹⁰⁾.

Wie erwähnt, ist das Kapitel über die Rasur (IV 15) schon vor 1216/1220 neu formuliert worden. 1222 dürfte es wiederum überarbeitet worden sein. Während nach dem 2. Dekret im Anhang Martènes wie nach den Konstitutionen der Dominikaner eine Rasur am Fest Peter und Paul stattfand, ist diese in den *Consuetudines* von 1222 auf das Fest Johannes des Täufers, des Patrons von Prémontré, verlegt worden⁹¹⁾. Wahrscheinlich wurde auch der Schluß des Kapitels von *Notandum* an damals hinzugefügt⁹²⁾.

d) Die Dekrete des Generalkapitels

Die Dekrete behandeln durchweg spezielle Aspekte des Ordensrechtes, die den Gesamtorden, nicht aber einzelne Klöster betreffen. Manche dienen der Klärung von Rechtsfragen, andere enthalten Vorschriften disziplinarischer, rein praktischer, wirtschaftlicher und auch liturgischer Art. Verschiedene Angelegenheiten und Probleme werden mehrfach aufgegriffen⁹³⁾.

⁸⁷⁾ Vgl. Martène, wie Anm. 16, Sp. 921, Caput III: *Pueri non recipiantur nisi quindecim annorum fuerint*.

⁸⁸⁾ Vgl. I 16.

⁸⁹⁾ Geht man davon aus, daß das Dekret 81 aus dem Jahr 1216 stammt, und nimmt man an, daß das Generalkapitel, wie zwischen 1216 und 1222, pro Jahr durchschnittlich drei Dekrete erlassen hat, würde Dekret 59 auf die Zeit um 1208 zu datieren sein.

⁹⁰⁾ Von den siebziger Jahren des 12. Jhs. an wurde die Absolutionsformel in zwei Schritten weiterentwickelt. Zuerst lautet sie: *Requiescant in pace. Amen.* (vgl. Martène, wie Anm. 16, Sp. 897), dann zu Anfang des 13. Jhs.: *Anime eorum per misericordiam dei requiescant in pace. Amen.* (vgl. Dekret 47) und schließlich 1222: *Anime eorum et omnium fidelium defunctorum per misericordiam dei requiescant in pace. Amen.* (vgl. I 4).

⁹¹⁾ Vgl. Anm. 84, Nr. 14.

⁹²⁾ Nicht nur der Umstand, daß dieser Teil in den Konstitutionen der Dominikaner fehlt, sondern vor allem die Termini *Notandum tamen* und *Hoc quoque adiectum est* deuten darauf hin, daß es sich um einen späteren Zusatz handelt.

⁹³⁾ Folgende Dekrete befassen sich mit dem Generalkapitel: 9, 21, 22, 30, 51, 71, 72, 96; den Visitationen: 31, 49, 77, 87; den Äbten: 1, 18, 20, 23, 30, 34, 37, 45, 64, 69, 76, 100; den Vateräbten: 11, 42, 90; den Vergehen von Konventualen: 6, 13, 14, 33, 41, 43, 44, 48, 50, 67, 68, 78, 93; luxuriösen Praktiken: 24, 66, 85; Konventualen, die aus

Aktuelle Anlässe, die auf dem jeweiligen Generalkapitel zur Sprache kamen, dürften gewöhnlich der Grund für die Herausgabe eines Dekretes gewesen sein. Von einem solchen, dem skandalösen Verhalten einer Schwester, erfahren wir aus einem Brief des Abtes Gervasius von Prémontré⁹⁴). Wie der Abt berichtet, erließ das Generalkapitel aufgrund dieses Falles ein Dekret, daß bei wiederholtem Vergehen eine Schwester sogleich aus dem Kloster zu entlassen sei ohne die Möglichkeit einer Rückkehr in den Orden. Es handelt sich offensichtlich um das Dekret 29. Die Entstehungsgeschichte desselben ermöglicht uns, was die historisch-kritische Bewertung auch anderer Dekrete angeht, zwei wichtige Erkenntnisse:

1. Der Brief des Generalabtes bezeugt, daß wegen eines einzelnen Falles ein Dekret des Generalkapitels für den gesamten Orden erlassen wurde. Beschlüsse des Generalkapitels, wie das Dekret 29, erlauben daher nicht, auf einen allgemeinen Verfall der Disziplin zu schließen, also anzunehmen, daß derartige Vorkommnisse sich gehäuft und deswegen zu einer solchen Anordnung geführt hätten.

2. Das Dekret ist nicht zuletzt beschlossen worden, um einzelnen Klöstern eine unanfechtbare Handhabe zu bieten, sich gegen Pressionen Außenstehender wehren zu können. Der Druck, der infolge eines solchen Falles, wie der Brief beweist, von Verwandten und Freunden auf den Orden ausgeübt wurde, war so stark und so gefährlich, daß der Orden dagegen nur mit Hilfe von Anordnungen des Generalkapitels angehen, der bedrängte Prälat sich also gegenüber Familienangehörigen auf diese berufen konnte. Eine Dispens vermochte nur das Generalkapitel zu gewähren. Wir dürfen annehmen, daß weitere Dekrete, etwa

disziplinarischen Gründen in andere Klöster verwiesen werden: 48, 55, 56, 58, 70, 90, 95; Fleischgenuß: 12, 18, 61, 75, 91, 99; den Beziehungen von Konventualen zu ihren Verwandten: 6, 25; den Konversen: 10, 17, 38, 55, 56, 59, 64, 88, 92, 94, 101; den Schwestern: 2, 3, 5, 16, 19, 27, 28, 29, 35, 57, 62, 82, 83, 86; den weltlichen Bediensteten: 25, 46, 64, 71; durchreisenden Ordensangehörigen: 39, 73; der Wirtschaft der Klöster: 15, 36, 40, 74, 79; liturgischen Vorschriften: 26, 32, 47, 54, 65, 97, 98.

⁹⁴) Vgl. Charles Louis Hugo: *Sacrae antiquitatis monumenta historica, dogmatica, diplomatica I*, Etival 1725, S. 98, Nr. 109. Eine Schwester, vermutlich aus einem im Bistum Cambrai gelegenen Kloster, war wegen einer sexuellen Verfehlung in ein anderes Haus versetzt worden. Dort provozierte sie einen Skandal, der den guten Ruf des Klosters bedrohte. Darauf wurde sie entlassen. Auf Bitten mehrerer Adliger — es werden Familienangehörige und deren Freunde gewesen sein — gestattete man ihr schließlich, dorthin zurückzukehren, jedoch nur im Rang einer Konverse. Erneut beging sie dasselbe Vergehen und wurde nun zum zweitenmal entlassen. Weil wiederum viele Adlige nicht davon abließen, für sie zu intervenieren, nahm man sie nochmals auf und erlaubte ihr den Aufenthalt im Kloster Harchies.

solche, welche die Schwestern betreffen, unter anderem als Rechtshilfe zur Absicherung der Stifte gegen Ansprüche, Zumutungen und Einmischungen von außen beschlossen wurden⁹⁵⁾.

Das Dekret 88, das, wie vorher begründet, aus dem Jahr 1218 stammen dürfte, enthält die Kapitel 2, 4 und 13 des *Ordo conversorum*⁹⁶⁾. Könnte dies bedeuten, daß mit der Herausgabe dieses Dekretes der *Ordo conversorum* als eigenständige Lebensordnung für die Laienbrüder aufgegeben wurde?

Eine sichere Datierung der Dekrete ist, abgesehen von den letzten ab Dekret 81, vorerst nicht möglich. Das Dekret 37 beruft sich auf eine Bestätigung des Papstes für das den Äbten auferlegte Verbot, die Pontifikalien zu gebrauchen. Diese auf Ersuchen des Generalkapitels erfolgte Anordnung befindet sich in dem Privileg Innozenz' III. vom 12. Mai 1198⁹⁷⁾. Das Dekret dürfte demnach vermutlich noch im selben Jahr oder kurz darauf erlassen worden sein. Geht man von 1198 aus, sind in den 18 Jahren bis 1216, aus welchem Jahr das Dekret 81 stammt, 45 Dekrete beschlossen worden, das heißt pro Jahr zwei bis drei Dekrete. Damit wäre eine annähernde Datierung der Dekrete 37 bis 80 möglich.

Wie wir vorher feststellten, sind die Dekrete 9 bis 11 im Anhang der Martèneschen *Consuetudines* schon in den Text derselben übernommen worden. Daraus schlossen wir, daß die Dekrete 1 bis 8 sehr wahrscheinlich älter sind als die Martènesche Fassung des *Liber consuetudinum*, also vor ca. 1175 zu datieren sind. Zu diesen gehören die Dekrete 1 bis 4 unserer Edition.

Die meisten Dekrete fanden, teils vollständig, teils in Auszügen, Eingang in die Konstitutionen von 1236/38. Zusammen mit den hier veröffentlichten *Consuetudines* vermögen sie nicht nur die Entwicklung des prämonstratensischen Ordensrechtes zu erhellen, sondern machen uns auch mit den Problemen bekannt, die den Orden vom späten 12. Jahrhundert an bis zum Jahr 1222 beziehungsweise 1227 bewegten.

Kehlbachstraße 28
D-56567 Neuwied

Bruno KRINGS

⁹⁵⁾ Zu denken wäre an folgende Dekrete: 3, 12, 15, 16, 19, 25, 28, 29, 40, 80.

⁹⁶⁾ Vgl. Anm. 8. — Zusammen mit dem Kapitel 3 des *Ordo conversorum*, einem Auszug aus Dekret 94 und verschiedenen neuen Bestimmungen bildet es in den Konstitutionen von 1236/38 das die Konversen betreffende Kapitel 10 der 4. Distinktion. Vgl. Lefèvre: *Les statuts* S. 110 f..

⁹⁷⁾ P 162; Migne PL 214, S. 173, Nr. 197.

Zur Edition:

A: Handschrift aus Arnstein

G: Handschrift von Glasgow

+: Folienwechsel in A

*: Folienwechsel in G

Martène: wie Anm. 16

Milis: wie Anm. 29

Lefèvre: s. Lefèvre: Les statuts, wie Anm. 1

Gerits: wie Anm. 8

Krings: wie Anm. 59

Im Liber consuetudinum sind alle gegenüber der Martèneschen Fassung neuen Teile kursiv gesetzt. Text, den nur A enthält, wurde kursiv und fett gesetzt; Text, den nur G bietet, wurde kursiv und fein gesetzt.

In den Dekreten des Generalkapitels sind alle Stellen kursiv gesetzt, die wörtlich in die Redaktion des Liber consuetudinum von 1236/38 übernommen wurden.

1. Der Liber consuetudinum

Incipiunt institutiones patrum Premonstratensis Ordinis

Quoniam ex precepto^{a)} regule iubemur habere cor unum et animam unam in domino, iustum est, ut, qui sub una regula et unius professionis voto vivimus, uniformes in observantiis canonice religionis inveniamur, quatinus unitatem, que interius servanda est, in cordibus foveat et representet uniformitas exterius servata in moribus. Quod profecto tunc competentius et plenius observari poterit^{b)} et memoriter retineri, si ea, que agenda sunt, scripto fuerint commendata, si omnibus, qualiter sibi sit vivendum, scriptura teste innotescat, si mutare vel addere vel minuere nulli quicquam propria voluntate liceat, si minima non negligimus, ne paulatim defluamus. Ea propter, ut et paci^{c)} et unitati totius Ordinis provideremus, librum istum, quem librum consuetudinum vocamus, diligenter conscripsimus, in quo quatuor distinctiones tam pro rerum varietate quam pro^{d)} legentium utilitate locis suis annotavimus.

Prima distinctio continet, qualiter se habeat conventus in die^{e)}, qualiter in nocte, qualiter^{f)} in estate, qualiter in hieme^{f)}, qualiter se habeant novicii et directi in via, infirmi et minuti. Secunda continet de officiis, tertia de culpis, quarta de annuo capitulo, de construendis abbatibus et de unitate abbatiarum. In hac quarta distinctione quedam, que in generali capitulo communi consilio pro conservatione Ordinis sunt posita, possunt reperiri^{g)}. Et si qua pro diversitate emergentium actionum postmodum fuerint ordinata, hic competenter poterunt inseri. Unicuique autem harum quatuor distinctionum propria capitula assignavimus et assignata subscripsimus, ut, cum aliquid a lectore queritur, sine difficultate reperiat^{h)}.

^{a)} G: *precepto*.

^{b)} G: *poterit observari*.

^{c)} G: *pauci*.

^{d)} A: *pro* ausgelassen.

^{e)} A: *qualiter se habeat in die conventus*; B: *qualiter conventus se habeat in die*.

^{f)} G: *hyeme*.

^{g)} G: *repperiri*.

^{h)} G: *repperiatur*.

¹⁾ A: Hiernach fehlt ein Blatt mit dem Schluß des Prologs und dem Anfang des Kapitelverzeichnisses der 1. Distinktion.

* fol. 1^v.

Incipiunt capitula prime distinctionis

1. De matutinis
2. De prima et missis post primam
3. De privatis confessionibus
4. De capitulo
5. Qualiter se habeant fratres in estate
6. Qualiter^{a)} se habeant fratres^{b)} in hieme^{c)}
7. Quando ministri maioris misse indui debeant
8. De labore
9. Quomodo se habeant fratres^{b)} tempore lectionis
10. De refectione
11. Quomodo se habeant fratres post vespas
12. De his^{d)}, qui volunt bibere extra horam¹⁾ +
13. De collatione
14. Quomodo se habeant fratres post completorium
15. Quas officinas ingredi liceat
16. De noviciis *recipiendis*
17. *Qui et quando debeant ordinari*
18. De dirigendis in via
19. De infirmis, qui non sunt in infirmitorio
20. De infirmis, qui sunt in infirmitorio²⁾
21. De minutione

a) A: *quomodo* nach der Überschrift des 6. Kapitels.

b) G: *fratres* ausgelassen.

c) A u. G: *hyeme*.

d) G: *illis*; in der Überschrift des Kapitels hat G: *his* und A: *hiis*.

1) Von hier ab ist A wieder erhalten.

2) A vertauscht nur im Inhaltsverzeichnis die Überschriften der Kapitel 19 und 20.
+ fol. 2.

1. De matutinis^{a)}

Audito primo signo ad matutinas, festinent surgere fratres, priore *vel sacrista* interim nolam dormitorii pulsante, et expleta necessitate corporum, sedeant ad lectos suos invicem exspectantes^{b)}, et facto signo a priore, exeant ordinatim unus post alium intrantes ecclesiam. * Et cum in chorum venerint, inclinent tantum versus altare profunde super genua,

collecta cappa utraque manu; quod faciendum est, ubicumque inclinaverint. Et cum ad sedes suas venerint, stent versis vultibus ad altare. Et facto signo a priore **vel ab eo, qui preest conventui, conversi chorus contra chorum**, dicant <Pater noster> et <Credo in deum>^{c)} semel, reclinando super *genua, si de aliquo festo*^{d)} *agatur*, vel iacendo super formas, *si fuerit tempus afflictionis*^{e)}. Et ad signum prio + ris surgant, et versi ad altare muniant se signo crucis. Hora itaque devote incepta, ad <Gloria patri> inclinet^{f)} chorus contra chorum *predicto modo iuxta quod tempus exegerit* usque ad <Sicut erat>. Quod faciendum est *ad omnes horas diei et noctis, excepto, quod inter duo signa inclinandi et surgendi, a priore vel ab eo, qui preest conventui, danda antequam hora incipiatur, non dicitur nisi <Pater noster> tantum. Sed et quotiens dicitur <Gloria patri> post psalmos et post versiculum introitus misse et post <Venite> et ad primam collectam misse et ad primam collectam post communionem, semper super genua inclinatur et numquam super formas*. Deinde stent versis vultibus ad altare usque ad <Gloria patri> post <Venite>. Et postquam solito more inclinaverint, stet chorus versus contra chorum usque ad <Gloria>^{g)} post hymnum, et tunc vertant se ad altare, quod ad omnes hymnos faciendum est. Deinde ad primum psalmum simul sedant et ad secundum simul stent, etiam si sub uno <Gloria> dicantur, et ita alternent usque ad finem. Similiter fiat ad omnes horas, *excepto quod, quando psalmus <Confitemini> secundus est ad primam, * tunc statur ad primum psalmum, ut alternatio habeat cursum suum*. Hoc tamen observandum est, ut in choro, ubi psalmus incipitur, nullus sedeat, donec primus versus finiatur. Nullum psalmum dividimus preter <Attendite> in eo^{h)} loco <Quotiens exacerbaverunt>. *Fratres, qui de matutinis exeunt pro necessitate, lumen secum + deferant, ubi necesse fuerit*. Iuniores autem, qui ad formam stant et, *si qui fuerint*, de quibus abbas iusserit, certa hora simul exeant *de matutinis* et simul redeant cum lumine et deputata custodia. Qui, *presente conventu, chorum*ⁱ⁾ intrant vel exeunt, in medio choro prius inclinent ad altare, deinde versus chorum profunde, *capitiis depositis*. Et notandum, quod nec de choro nec de conventu, ubicumque sit, alicui exire licet sine licentia. Quando abbas per chorum transit, inclinent ei omnes, ante quos transit. Cum vero chorum intrat per ostium^{k)}, quod est inter sedem suam et sedem prioris, fratres, qui viciniore sunt in utroque choro, inclinent ei; et quotiens aliquis ante eum transierit, inclinet ei. Qui legunt ad matutinas, dicto <Iube domne>, humiliant se ad benedictionem^{l)}, et postquam legerint, petant veniam pro tempore in medio choro. Similiter qui cantaverint, in ipso loco, quo can-

taverint. Cui antiphona imponitur, inclinet imponenti, et post primum versum psalmi inclinet^{f)} versus^{m)} altare. Finitis matutinis, eo ordine, quo venerunt, redeant ad lectosⁿ⁾ et pausent usque ad signum prime.

a) A: *capitulum primum*.

b) G: *expectantes*.

c) A: <*Credo in deum*> et <*Pater noster*>.

d) G: *facto*.

e) A: *si tempus afflictionis fuerit*.

f) A: *inclinent*.

g) A: *gloriam*.

h) A: *eo* ausgelassen.

i) G: *chorum* ausgelassen.

k) A u. G: *hostium*.

l) G: *benedictionem*.

m) G: *versum*.

n) G: *lectos suos*.

+ fol. 2^v u. 3; * fol. 2 u. 2^v.

2. De prima et missis post primam^{a)}

Providendum est, ut, pro varietate temporum, prima sic pulse * tur, ne fratres tardius, quam debent, surgant ad orationes, que prima diei hora deo persolvende sunt. Dato + itaque signo ad primam, surgant fratres, et intrent ecclesiam eo ordine, quo ad matutinas dictum est. Et antequam hora incipiatur, *signo a priore dato*, dicant <*Pater noster*>, inclini vel prostrati pro tempore, et ad signum prioris erecti, signent se; quod ad omnes horas diei fieri debet. Qui ad primum psalmum non occurrerit, satisficiat, stans ad gradum presbyterii, donec signum fiat a priore **vel ab eo, qui preest conventui**, ut ad locum suum redeat. Idem observandum est in omnibus horis diei. Ad psalmum <*Quicumque vult*> sacerdos, qui missam cantaturus est, cum^{b)} ministris suis exeat. Et qui privatas missas volunt^{c)} cantare, cum^{b)} ministris suis exeant *post offertorium minoris misse vel etiam infra primam secundum dispositionem abbatis, ubi pauca sunt altaria et sacerdotes plures*. Si simul omnes cantare non potuerint, contentent post alios sine intervallo. Si autem aliquis pre multitudine sacerdotum cantare non potuerit, poterit post evangelium maioris misse, quod aliter cavendum est. Post *primam diei dicatur prima*^{d)} de sancta Maria, *nisi quando commendatio fieri debet in conventu, que inter duas primas dicatur. Que commendatio fiet a sacerdote, qui missam cantaturus est, prius dato signo, ut omnes convenient*. His^{e)} exple-

tis, conventus remaneat in ecclesia, vacans orationi, donec pulsetur ad capitulum, et tunc omnes intrent claustrum. +

a) A: II.; G: cap. II..

b) G: com.

c) G: voluerit.

d) A: wiederholt prima.

e) A u. G: hiis.

+ fol. 3^v; * fol. 3.

3. De privatis confessionibus^{a)}

Hac hora, qui privatas confessiones facere voluerint^{b)}, faciant^{c)} eas in capitulo, vel ubi abbati vi * sum fuerit. Qui confitetur, prius veniam petat ante sacerdotem, et ad nutum eius erectus, super genua dicat <Benedicite>, et responso <Dominus>, confiteatur breviter culpas suas, pro quibus veniam petiit. Quibus dictis, subiungat: <De his^{d)} atque aliis meis peccatis me reum confiteor et veniam deprecor>. Tunc sacerdos, facta super eum absolutione, iniungat ei penitentiam. Deinde, si voluerit, potest eum confortare vel monere, prout viderit expedire. Et sciendum, quod omni tempore, quo fratres sedent ad lectionem *ante prandium*, possunt recipi confessiones. Si quis eorum, qui mane cantaturi sunt, confiteri voluerit, faciat signum *alicui de confessoribus*, et breviter confiteatur, ubi visum fuerit *confessori*; quod et^{e)} stando fieri potest. *Nec etiam sub silentio pretereundum est, quod unusquisque fratrum, tam laicus quam canonicus, semel ad minus in septimana pro peccatis^{f)} tenetur correptionem suscipere corporalem.*

a) A: III.; G: cap. III..

b) G: noluerunt.

c) G: facient.

d) A u. G: hiis.

e) G: etiam.

f) A: pro peccatis ausgelassen.

+ fol. 4; * fol. 3^v.

4. De capitulo^{a)}

Post confessiones et missas sacrista signum pulset ad capitulum. Quo audito, omnes, qui defuerint, in claustrum convenient et, finito signo,

ordinate intrent capitulum. Scriptores autem et, si^{b)} qui extra occupati sunt, festinent, + ut cum^{c)} conventu capitulum ingrediantur^{d)}. Cum conventus capitulum ingreditur, singuli suo ordine^{e)} versus maiestatem inclinent, et cum omnes ad sedes suas pervenerint, omnibus stantibus, dicat lector <Iube domne>, et hebdomadarius^{f)} vel abbas, si du * plex festum fuerit, dicat hanc benedictionem^{g)} <Divinum auxilium^{h)}>. Deinde lector pronunciet lunam et que de kalendario pronuncianda sunt, et sacerdos prosequatur <Pretiosa> etc.ⁱ⁾. Et residentibus fratribus, lector subiungat lectionem de regula. Postea pronunciet in tabula fratres, qui notati sunt ad aliquid legendum vel^{j)} cantandum, et qui nomen suum audierit, inclinet reverenter ante se. Deinde pronunciet obitus, qui in kalendario notati sunt. Eos vero, qui aliunde allati fuerint^{k)}, pronunciet cantor, stans in sede sua. Et sacerdote dicente: <*Anime eorum et omnium fidelium defunctorum per misericordiam dei requiescant in pace*>^{l)}, conventus respondeat: <Amen>. Si quis, postquam fratres resederint^{m)}, capitulum ingressus fuerit, prius inclinet versus maiestatem et, antequam resideat, inclinet versus sedem suam fratribus, inter quos sessurus est. Si vero postea abbasⁿ⁾ supervenerit^{o)}, omnes assurgant, inclinantes ei, cum ante eos transierit, et eo residente, resideant. Cum ille, qui capitulum tenet, <Benedicite> dixerit, humilient se omnes, respondentes <Dominus>. Continuo, qui se reos intellexerint, prostrati veniam petant, et quarum culpa talis est, que digna est correptione, preparent se ad correptionem, et sic humiliter confiteantur culpam suam. Quam correpti + onem prior vel subprior^{p)} vel alius, cui iniunctum fuerit, faciat. Induti autem iterum, prosternant se, donec iniungatur eis penitentia. Tunc surgentes humilient se versus abbatem et, cum ad sedes suas venerint, iterum humilient se, sicut^{q)} supra dictum est. Qui aliquem clamaverit, non querat circuitiones in clamazione * sua, sed aperte dicat: <Ille fecit hoc>. Sed et qui clamatus fuerit, mox ut audierit nomen suum, non respondens, in sede sua petat veniam. In capitulo nunquam, nisi duabus ex causis^{r)}, fratres loquantur, videlicet culpas suas vel aliorum simpliciter dicendo, vel prelatis suis ad interrogata tantum respondendo. Nullus faciat clamationem super aliquem ex sola suspicionem. Quando abbas **vel, qui preest conventui**, iniunxerit^{s)} fratribus aliquam communem orationem, inclinent omnes; similiter omnes, quibus aliquid iusserit facere. Si vero aliquam^{t)} obedientiam cuivis iniunxerit^{u)}, prosternat se humiliter, suscipiens, quod ei iniunctum fuerit. Quod si episcopus vel abbas vel archidiaconus vel etiam rex aliquando capitulum intraverit, assurgentes, ei omnes^{v)} inclinent, cum ante eos transierit. Quod

si^{b)} fraternitatem quesierit, assurgentibus omnibus, concedatur ei per librum. Similiter abbas *vel, qui preest conventui*, querat ab eo^{w)} partem beneficii sui. Quod si monachus vel clericus vel etiam laicus fuerit, sedendo concedatur ei. Tractatis igitur iis^{x)}, que tractanda sunt, surgentibus omnibus, dicatur psalmus <De profundis> pro + episcopis, patribus, fratribus et^{y)} sororibus nostri Ordinis, nisi duplex festum fuerit. Deinde qui tenet capitulum, dicat: <Adiutorium nostrum in nomine domini>, et responso ab omnibus: <Qui fecit celum et terram>, ordine^{z)} suo exeant bini et bini, in medio inclinantes.

a) A u. G: *III.*.

b) A: *si* ausgelassen.

c) G: *com.*

d) A: *intrent.*

e) A: *ordine suo.*

f) A: *ebdomadarius*; G: *epdomadarius*.

g) G: *benedicionem.*

h) A: *etc.*.

i) G: <*pretiosa est*> *et cetera.*

j) G: *et.*

k) G: *sunt.*

l) A: <*anime eorum*> *etc.*.

m) G: *residerint.*

n) G: *abbas postea.*

o) A: *venerit.*

p) A u. G: *supprior.*

q) G: *ut.*

r) A: *ex duabus causis.*

s) G: *iniunserit.*

t) G: *aliquem.*

u) G: *iniunsserit.*

v) G: *omnes* ausgelassen.

w) G: *ab eo* ausgelassen.

x) A u. G: *hiis.*

y) G: *et* ausgelassen.

z) G: *et ordine.*

+ fol. 4^v, 5 u. 5^v; * fol. 4 u. 4^v.

5. Qualiter se habeant fratres in estate^{a)}

A Pascha^{b)} usque ad festum sancte Crucis reficiantur bis fratres, excepta Letania maiore et diebus Rogationum et vigilia Pentecostes^{c)} et ieiuniis Quatuor temporum, vigilia Johannis Baptiste, Petri et Pauli, Jacobi, Laurentii, Assumptionis^{d)} sancte Marie, Bartholomei^{e)}. * Hoc itaque tempore, privatis diebus, laborabunt fratres a capitulo usque ad

tertiam, quam sequetur maior missa et missam sine intervallo sexta. Qua dicta, vacabunt lectioni, ministris interim et lectore comedentibus. Postea reficietur conventus. Cui refectioni omnes, qui in domo sunt, intersint. Et si quis pro evidenti necessitate interesse non potest, cum ministris comedat. Ubi vero ministri refectorii non sufficiunt ad serviendum conventui, ministri minoris misse iuvare possunt. Singuli autem, *qui extra conventum comederint*, in eisdem locis sedeant, in quibus sederent reficientes cum conventu^{f)}, *nec* alter alterius locum occupet. Post refectionem et gratias, ascendentes omnes^{g)} dormitorium, dormiant usque ad nonam. Ad signum none intrent ecclesiam eo *ordine*, quo ad primam. Post + nonam, lotis manibus, *sedeant simul ante refectarium, donec prior dederit signum intrandi. Eodem autem priore procedente et pulsante nolam refectorii uno ictu, dicatur <Benedicite>. Et postquam sedentes biberint, surgant eo ordine, quo ad collationem. Postmodum vero, tabula a priore tribus ictibus per intervalla pulsata, preparent se, et eant ad laborem usque ad vespas.* Post vespas cenabit conventus, postea ministri. Interim legant fratres in conventu, singuli in singulis libris, usque ad signum collationis. Dominicis autem diebus et festis, quibus non laboramus, nihil mutatur de supradicto ordine, nisi quod horis, que labori deputate sunt, legunt fratres, et ministri post evangelium maioris misse exeunt * ad reficiendum. In ieiuniis autem, que hoc tempore occurrunt, dicitur missa post sextam, postea legunt fratres usque ad nonam. Nonam sequitur refectio. Post refectionem licebit dormire, donec prior det signum in dormitorio ad surgendum. In tempore vero secationis et messis cantetur missa primo mane, si necessitas operis exegerit, ut exeant ad laborem quicumque potuerint, etiam in festis novem lectionum, que in episcopatu non celebrantur. Iisdem^{h)} temporibus solet conventus laborare a prima usque ad sextam et extra monasterium prandere et dormire, si necesse fuerit. Si longe fuerint ab oratorio, possunt post signum ad vespas pulsatum + laborare, quod raro alio tempore fieri debet. Vesperis ibi cantatis, eant ad monasterium. Quod si necesse fuerit, poterit prior ibi relinquere quosdam. Hec et cetera, huic tempori congrua, quia ubique equaliter observari non possunt, unaqueque ecclesia faciat secundum positionemⁱ⁾ locorum et dispositionem abbatis vel prioris sui, *servata tamen per omnia Ordinis honestate*^{k)}).

^{a)} A: *capitulum quintum*.; G: V..

^{b)} G: *Pasca*.

^{c)} A: *Penthecostes*.

^{d)} A u. G: *Assumptione*.

^{e)} G: *Bartolomei*.

^{f)} G: *com cunventu*.

^{g)} G: *omnes ascendentes*.

^{h)} A: *hisdem*; G: *hiisdem*.

ⁱ⁾ G: *compositionem*.

^{k)} A: *secundum positionem locorum servata tamen per omnia ordinis honestate et secundum dispositionem abbatis vel prioris sui*.

6. Qualiter^{a)} se habeant fratres in hieme^{b)}

A festo sancte Crucis usque ad Pascha^{c)} continuum tenebimus ieiunium, et post nonam comedemus, exceptis dominicis diebus et die Nativitatis Domini. Hoc ergo tempore tertia sine intervallo sequitur capitulum. Post tertiam pueri et, quibus pro infirmitate concessum fuerit, sument mixtum, et, dato signo, fratres operentur^{d)} usque ad sextam. Post sextam, dicta missa, vacent lectioni usque ad nonam. Post nonam prius reficitur conventus, deinde ministri. Post commu * nem refectionem legant fratres vel laborent, *si necessitas aliqua exegerit*, usque ad vespervas. Post vespervas sint in lectione usque ad signum collationis. Hoc tempore festis novem lectionum et sabbato, quando cantatur missa de sancta Maria, differtur tertia, et dicitur^{e)} missa post tertiam, quam sequetur^{f)} sine intervallo sexta; cetera non mutantur. Dominicis vero diebus fiet per omnia sicut in estate, excepto quod nona statim dicitur post refectionem *et post gratias*, quia ante nonam non dormimus. Omnibus festis, quibus non laboramus, + legunt fratres horis, quibus privatis diebus solent laborare. In Quadragesima hoc tantum de supradicto ordine mutatur, quod post capitulum dicuntur septem psalmi *cum letania a conventu, prostrato super formas*, et tertia sine intervallo, et post nonam missa cantatur, et post vespervas reficimur, et postea non laboramus, sed legimus. *Laici conversi, qui infra abbatiam morantur, si cum conventu ieiunare nequiverint, scilicet clericorum, sumant mane mixtum, ut ordo exigit. Et reficiantur hora conventus vel ministrorum.*¹⁾

^{a)} A: *quomodo*.

^{b)} A u. G: *hyeme. VI.*

^{c)} G: *Pasca*.

^{d)} G: *operentur fratres*.

^{e)} A: *cantatur*.

^{f)} G: *sequetur* ausgelassen.

¹⁾ Dieser Passus wurde von G, nicht aber von A, aus dem Dekret 17 des Generalkapitels übernommen.

+ fol. 7; * fol. 6.

7. Quando ministri maioris misse indui debeant^{a)}

Omni tempore, qui ad maiorem missam ministraturi sunt, ad tertium psalmum exire poterunt ad se preparandum^{b)}.

^{a)} A u. G: VII..

^{b)} G: *preparandum*.

8. De labore^{a)}

Hora laboris pulsetur tabula a priore vel subpriore^{b)}, si prior iusserit. Ad cuius sonitum convenient omnes fratres et preparent se ad laborem, exceptis infirmis et variis officiis deputatis. Servitor etiam infirmorum, nisi apparatu eorum detentus fuerit, et cantor et sacrista et magister noviciorum et hospitalis sicut et alii convenient, nisi aliquos *eorum* abbas pro maiori occupatione in capitulo inde^{c)} * absolverit. Si quis pro qualibet necessitate remanere voluerit, ostendat causam priori et, quod iusserit, faciat. Quod si iusserit remanere, provideat prior illo fratre, commonente^{d)}, quid^{e)} facere debeat, postquam illud compleverit, pro quo remanet^{f)}. Si vero abbas vel prior aliquem retinuerit, qui retinetur, signum ei faciat, qui fratres ad laborem ducit. Si ante laborem non poterit, post laborem insinuet. Ferramenta et alia instrumenta, ad laborem necessaria, prior provideat, prout viderit expedire. Exeuntes autem et redeuntes unus post unum sequantur priorem vel, quem ipse iusserit. Subsequatur autem conventum subprior^{g)} vel, cui iussum fuerit. Pervenientes^{h)} autem ad laborem, non multiplicent inter se signa nec presumant loqui, nisi forte de ipso labore, breviter et necessario et silenter cum priore, seorsum a fratribus. Sed prior raro loquatur, absente abbate, presente vero, ob reverentiam ipsius, rarissime. Non repaudent nec digrediantur alicubi quacumque necessitate sine licentia. Sed si contigerit digredi, expleta necessitate, citius *et in silentio* revertantur. Cum repauserint, secundum quod qualitas aeris et situs loci permiserit, circa priorem repaudent. Quamdiu repauserint, inter se *parum* significant. Sciendum, quod *in labore* nec legere nec etiam ad laborem librum deferre cuiquam licebit. Audito signo ad horam, opus intermittatur, etiam si ibi cantaturi sunt. Quod fieri non debet, nisi cum extra *terminos* monasterii, *ab abbate statuendos et a visitoribus, si opus fuerit, corrigendos*, laborant. Cum enim intra *terminos* laborant, nullatenus extra * chorum

cantare debent. Tamen pro necessitate operis instantis chorum intrare *cum scapularibus* et cursim cantare poterunt. Si extra cantaverint, scriptores et, qui intus remanent, *cursim in scapu + laribus* horam cantent. Scriptoribus et aliis canonicis, intra septa monasterii consistentibus, non licebit abesse horis regularibus, nisi iussu abbatis vel prioris. Revertentes *autem* de ipso labore, ponant instrumenta, que detulerant, ubi ad laborem preparari solent, et eant ad orationem.

^{a)} A: *capitulum VIII.*; G: Die Überschrift fehlt. Sie wurde von anderer Hand am Rand nachgetragen.

^{b)} A: *supprior.*

^{c)} A: *inde in capitulo.*

^{d)} A: *monente.*

^{e)} G: *quod.*

^{f)} A: *remansit.*

^{g)} A u. G: *supprior.*

^{h)} G: *prevenientes.*

+ fol. 7^v u. 8; * fol. 6^v u. 7.

9. Quomodo se habeant fratres^{a)} tempore lectionis^{b)}

Fratres sedeant ad lectionem, exceptis illis, quibus, varia procurantibus officia, legere non vacat. Qui tamen, postquam expleverint, redeant ad lectionem. Dum opus dei in ecclesia celebratur, non legant preter illos, qui psalteria nesciunt, et qui ad presens opus providere, legere aut cantare aliquid necesse habuerint. Qui vero in claustro sederint, religiose se habeant, singuli in singulis libris legentes, exceptis illis, qui in antiphonariis, gradualibus, hymnariis^{c)} cantaverint, et illis, qui lectiones previderint, quas terminet et ausculet^{d)}, cui iniunctum fuerit; neque inquietent se invicem in questionibus faciendis. Si quis habuerit capitulum in capite, cum in claustro vel in choro fuerit, taliter se habeat, ut possit perpendi, si dormiat. Si aliquis necesse habuerit divertere, librum suum in armario reponat, aut, si in sede sua eum dimittere voluerit, faciat signum fratri iuxta se^{e)} sedenti, + ut illum custodiat. Porro, si quis ab aliquo librum, in quo legit vel cantat, accipere voluerit, necesse habens, aliquid in eo^{f)} * videre, tradat ei alium, et ille, cui tradiderit, in pace ei dimittat. Quod si ei accommodare^{g)} noluerit, ille, qui petit, in pace ferat, donec super eo in capitulo proclamationem inde faciat. Ita se habeant, dum sedent, dum vero ambulant, humiliter se habeant, supplicantes invicem obviando. Quod si abbati obviaverint, divertant se in partem, supplican-

tes ei; que supplicatio ubique fiat extra dormitorium. Et notandum, quod omni tempore lectionis possunt esse fratres in nocturnalibus. Si quis aliquo modo fratrem suum scandalizaverit, cum quo loqui non solet, dicat priori, et tunc, si ipse iusserit, vocato illo, tamdiu ante pedes eius prostratus iaceat, quousque placatus erigat eum.

a) G: *fratres* von anderer Hand am Rand nachgetragen.

b) A: *capitulum IX.*; G: *IX.*.

c) A: *ymnariis*.

d) G: *ascultet*.

e) A: *se* ausgelassen.

f) A: *in eo aliquid*.

g) A u. G: *accomodare*.

+ fol. 8^v; * fol 7^v.

10. De refectione^{a)}

Hora competenti, ante prandium vel cenam, a sacrista paucis ictibus campana pulsetur, ut, si qui foris sunt, ad refectionem sine mora festinent. Tunc prior pulset cymbalum^{b)} *tribus ictibus per modica intervalla*. Quod si forte per negligentiam cibus nondum paratus fuerit, non pulset, donec paratus sit, nec fratres abluant manus, sed interim legant, donec cymbalum^{b)} percutiatur. Ablutis vero manibus et deterisis, sedeant extra refectorium, donec prior *vel, qui preest conventui*, nolum refectorii uno ictu percu + tiat, et tunc suo ordine ingrediantur, et stent ante mensas, versi chorus contra chorum, priore, *ipsis ingredientibus*, nolum pulsante. Qua sufficienter pulsata, cantore incipiente, dicat conventus <Benedicite> et cetera, que dicenda sunt. Cum autem sacerdos <Et ne nos> dixerit, erigat * se, et stans versus principalem mensam det benedictionem^{c)}, unam crucem faciens tantum. Abbas, si affuerit, det lectori benedictionem^{c)}, et responso ab omnibus <Amen>, mensas ingrediantur. Porro cellerarius et servitores provideant, ut, quot scutellas potuerint, ante benedictionem^{c)} per mensas disponant, nec pertranseant ante mensas vel retro, dum fratres incurvati fuerint; *quod tenendum est, ubicumque conventus incurvatus fuerit aut prostratus*. At ubi mensas intraverint, possunt perficere, quod ceperant. Secundum vero pulmentum, postquam lector inceperit legere, non differant ferre. Apposito itaque communi cibo, si cellerarius voluerit aliquid superaddere, per misericordiam illis, de quibus indictum est ab abbate vel priore, ipsemet deferat eis et, sicut

voluerit, distribuat. Incepta lectione *et non ante*, fratres discooperiant panes. Exhinc nullus exeat de refectorio, nisi corporis cogente necessitate, nec ingrediatur sine licentia preter abbatem et, qui cum eo fuerint, et nullus incedat comedendo. Qui voluerit sal, cum cultello^{d)} accipiat. Qui bibit, duabus manibus scyphum^{e)} teneat. Si quis iuxta se + sedenti viderit aliquid deesse de communi, requirat a cellerario vel ministro. Qui aliquid apponit vel cui apponitur, invicem sibi inclinent. Cui autem abbas vel prior aliquid miserit, prius inclinet deferenti, deinde assurgens, humiliet se versus mittentem. De cibo communi nemo dividat alicui. Quod si cui aliquid superadditum fuerit pro minutione vel^{f)} infirmitate **vel misericordia vel gratia**, poterit dare iuxta se sedenti ad dexteram vel ad sinistram; illi vero ultra nulli dare * debent. Si quis vero de comedentibus vel servitoribus aliquid offenderit aliquo modo, veniam petat, et facto sonitu ab abbate vel priore, surgat et redeat ad locum suum. Remotis scutellis, colligat servitor cochlearia^{g)}, prius a dextera parte incipiens, dehinc a sinistra. Facto vero sonitu ab abbate vel priore, dicat lector <Tu autem>, et responso <Deo gratias>, cooperiant, quod superest de pane. *In cena vero, dato signo ab illo^{h)}, qui preest conventui, a ministris reliquie colligantur. Et singuli fratres inclinent ministro, ante se reliquias colligenti.* Inclinato lectore, pulset prior nolam, et mox surgentes, stent ante mensas, dicentes versum, quem cantor incipiat, nola dimissa. Quo dicto, inclinent, et exeant cantantes psalmum <Miserere mei deus>ⁱ⁾, quem cantor incipiat, illis cum eo cantantibus, qui stant in dextro choro in ecclesia. Ingredientes vero chorum, stent, versis vultibus ad + altare, usque ad^{k)} <Gloria patri>, et tunc super formas se prosternant vel inclinent, si tale tempus fuerit, *sacrista vero^{l)} vel eius solatio interim nolam^{m)} pulsante, usque ad finem gratiarum.*

a) A: *capitulum* X.; G: X..

b) A u. G: *cimbalum*.

c) G: *benedicionem*.

d) A u. G: *cutello*.

e) A u. G: *cifum*.

f) A: *vel pro*.

g) A: *coclearea*; G: *coclearia*.

h) A: *eo*.

i) A: *nur miserere*.

k) A: *ad* ausgelassen.

l) A: *vero* ausgelassen.

m) A: *campanam*.

11. Quomodo se habeant fratres post vesperas^{a)}

Post vesperas fratres, sedentes in claustro omni tempore, nisi in Quadragesima, non alte legant vel cantent, nec iungantur simul, nec vestimenta virga excutiant.

^{a)} A: *capitulum XI.*; G: *XI.*.

12. De his^{a)}, qui volunt bibere extra horam^{b)}

Quicumque bibere voluerit extra horam, licentiam querat ab illo, quem in claustro priorem invenerit. Qui cum eo fratrem mittat maturum. Quod si abbati vel priori postea obviaverit, iterum licentiam petat. Abbas non querat licentiam bibendi vel^{c)} minuendi, si voluerit, nec prior, nisi ab abbate, nec subprior^{d)}, * nisi ab abbate vel priore.

^{a)} A: *hiis.*

^{b)} A u. G: *XII.*.

^{c)} G: *nec.*

^{d)} A u. G: *suprior.*

* fol. 9.

13. De collatione^{a)}

Ad collationem sacrista pulset signum, et fratres, repositis libris, sedent in conventu, donec prior pulset cymbalum^{b)}. Quo^{c)} tribus vicibus *per intervalla* pulsato, intrent ordine suo refectorium, et stent ante mensas sicut ad refectionem, donec prior ingrediatur. Et *tacta nola paululum*^{d)} a priore, ac dicto <Benedicite>, det hebdomadarius^{e)} benedictionem, et residente priore vel abbate, si affuerit, fratres ingrediantur mensas et bibant. *Quod quidem fiet tantum diebus ieiuniorum*^{f)}. Cum priori visum^{g)} fuerit, *tacta nola* uno ictu, fratres surgant, + et stantibus omnibus ante mensas, versis vultibus ad alterutrum, dicat hebdomadarius^{e)}: <Sit nomen domini benedictum>, respondentibus cunctis: <Ex hoc nunc et usque in seculum>^{h)}. Idem ordo observandus est, cum fratres in estate post nonam biberint. Qui non affuerit vel tardius occurrerit, sequenti die in capitulo veniam petat. Post hec inclinantes et suo ordine egredientes, intrentⁱ⁾ capitulum, et *stent singuli* in locis suis. Tunc dicat lector <Iube

domne>, et data ab hebdomadario^{k)} hac benedictione^{l)} <Noctem quietam> et cetera, *sedeant omnes*. Finita lectione, ad nutum eius, qui collationem tenet, surgant omnes, et qui preest, dicat: <Adiutorium nostrum in nomine domini>^{m)}, respondentes: <Qui fecit celum et terram> et inclinantes, ingrediantur ecclesiam **ad completorium**.

a) A: XIII.; G: cap. XIII..

b) A u. G: *cimbalum*.

c) G: *qui*.

d) A: *paululum nola*.

e) A u. G: *epdomadarius*.

f) A: *quod fiet quidem diebus tantum ieiuniorum*.

g) G: *iussum*.

h) A: <ex hoc nunc> et cetera.

i) G: *intrent in*.

k) A u. G: *epdomadario*.

l) G: *benedicione hac*.

m) A: <adiutorium nostrum> et cetera.

+ fol. 10^v.

14. Quomodo se habeant fratres post completorium^{a)}

Dicto completorio, abbas, si affuerit, det benedictionem^{b)} istam: <Benedicat nos^{c)} divina maiestas>. Quod si defuerit, ille det, qui complevit horam. Prior terminet orationem vel subprior^{d)}, priore absente^{e)}, sicut ad matutinas. Quod si uterque defuerit, ille, cui conventus custodiendus commissus^{f)} fuerit. Post * hec preveniat, qui horam complevit, aspergens aqua benedicta post se ordinatim egredientes. Qui mox mittentes^{g)} caputia in capitibus, et nusquam^{h)} divertentes, preter sacristam omnes ingrediantur dormitorium. Unde nullus exeat, excepto sacrista, abbate, priore, provisoro exteriorum, cellerario, custode infirmorum, hospitali. Ab hinc nullus canonicorum loquatur infra septa monasterii, nisi pro *evidenti* necessitate vel hospite superveniente, si talis fuerit, + pro cuius servitio vel reverentia necesse *fuerit* aliquem loqui, quod pendeat ex arbitrio et iussu abbatis. Sine tunica vero et caligis et cingulo nullus iacere presumat, exceptis graviter infirmis, quibus per necessitatem linea camisia conceditur. Nullus in lectum ascendatⁱ⁾ rectus, sed *residens super spondam*, divertat pedes in lectum. Super stramina et laneos iacere licebit, et ad capita pulvinaria habere linteolo^{k)} cooperta.

a) A: *capitulum XIII.*; G: XIII..

b) G: *benedicione*.

c) A: *vos*.

^{d)} A u. G: *supprior*.

^{e)} A: *absente priore*.

^{f)} G: *commissus custodiendus*.

^{g)} G: *mitentes*.

^{h)} G: *numquam*.

ⁱ⁾ G: *accendat*.

^{k)} G: *lintheolo*.

+ fol. 11; * fol. 9^v.

15. Quas officinas ingredi liceat^{a)}

Nullus ingrediatur coquinam absque licentia, excepto cantore ad plandam tabulam, et scriptoribus ad faciendum incaustum vel^{b)} siccandum pergamenum^{c)}, et^{d)} sacristis vel quolibet alio pro accendendo lumine in ecclesia, vel prunis thuribulo^{e)} vel patella^{f)} imponendis, vel sale benedicendo, sed nec isti *nisi in silentio* intrare debent, et si in calefactorio ignem sufficientem non invenerint; infirmarius etiam^{g)} *cum lege sibi posita*, et cellerarius pro officio suo. In refectorium^{h)} etiam nullus ingrediatur, excepto infirmario, cellerario, servitoribus, cum ad adiuvandum se a refectorioⁱ⁾ vocati fuerint, et ceteris omnibus, * cum manducare vel bibere debuerint, et servitore ecclesie pro salino. Cellarium etiam nullus ingrediatur^{k)}, excepto infirmario, servitoribus, cellerario et coadiutoribus eius. Calefactorium possunt ingredi ad illa facienda, que superius^{l)} diximus, et ad se minuendum, et ad vestimenta excutienda, et ad calefaciendum, quod honeste et non nudis pedibus, presente aliquo, faciendum est. Audito + rium sine licentia nunquam ingrediantur^{m)}. Quod si aliquo opus habuerint, querant signo vel sonitu ad ostiumⁿ⁾ et tunc, si concessum fuerit^{o)}, ingrediantur. Ibi non loquantur plures quam duo simul, presente priore vel alio, quem ipse miserit^{p)}, et hoc stando, nisi forte prior pro aliqua necessitate plures sibi^{q)} convocandos iudicaverit. Completo vero, pro quo ingressi sunt, cito exeant, nisi detineantur. *Et sciendum, quod ab illa hora, qua pulsatum fuerit ad vespervas, usque post capitulum nulli licebit loqui in auditorio nec petere licentiam, ibi loquendi*. Dormitorium ingrediantur, quotiens opus habuerint, caputia habentes in capitibus suis. Intrantes domum necessariam, quantum possunt, abscondant^{r)} vultus in caputiis. In dormitorio non sedeant, absente conventu, nisi quando se calciant vel discalciant vel quando mutant tunicas suas, et tunc in lectis suis vel suppedaneis. Similiter induentes vel exeuntes se caute habeant, ne nudi appareant; quod ad lectum suum tan-

tum facere debent. Nullus ibi vestimenta excutiat vel signa faciat, nisi cum abbate vel priore seu, quibus abbas vel prior iusserit, pro aliqua necessitate. Infirmatorium * nullus ingrediatur, excepto priore ad consolandos vel communicandos infirmos, vel quibus ipse iusserit, et subprior^s), illo absente, et cellerario, et illis, quos infirmarius per licentiam ad adiuvandum se, si necessitas exegerit, secum duxerit.

a) A u. G: XV..

b) A: *et*.

c) G: *pargamenum*.

d) A: *etiam*.

e) G: *turibulo*.

f) G: *patello*.

g) G: *etiam* ausgelassen.

h) G: *refectorio*.

i) A u. G: *refectorio*; G hat *refectoraneo* durch Rasur zu *refectorio* verändert.

k) G: *intret*.

l) A: *supra*.

m) G: *intrent*.

n) A: *sonitu ad hostium vel signo*; G: *hostium*.

o) A: *est*.

p) A: *iusserit*.

q) G: *sibi* radiert.

r) G: *ascondant*.

s) A: *supprior*.

+ fol. 11^v; * fol. 10 u. 10^v.

16. De noviciis *recipiendis*^{a)} +

Novicii *cum suscipiendi fuerint, recipiantur decem et octo annorum ad minus, et in illa etate provideatur, ut sint capaces doli, et per se petant habitum religionis, non per interpositas^{b)} personas. Cum autem petierint recipi, primo probetur scientia eorum, et postmodum suspendatur eorum receptio^{c)} ad minus per triduum, ut interim ostendatur eis et regula et asperitas Ordinis, in victu maxime et vestitu, et assiduitate claustrum et laboris et super omnia obedientie ac discipline. Verum si, completo triduo, perseveraverint in proposito suo constantes, ad preceptum abbatis adducantur in capitulum. Cumque adducti fuerint, prosternant se *super genua* in medio capituli, et interrogati ab abbate, quid querant, respondeant: <Misericordiam dei et vestram et huius ecclesie societatem>. Quibus ad iussum abbatis erectis, exponat eis abbas breviter asperitatem Ordinis, voluntatem eorum requirens. Quod si responde-*

rint, se velle cuncta servare, *subiungat abbas*: <Deus, qui cepit in vobis, ipse perficiat>, et respondeat conventus: <Amen>.

Sciendum tamen, quod, nec in primo introitu suo neque quamdiu in probatione fuerint, tenentur renunciare seculo neque proprietati, neque promittere vitam communem, sed manebunt in probatione per annum. Quo completo, si remanere voluerint et retineri meruerint, ad nutum abbatis venientes in capitulum, renunciantur seculo et proprietati, et promittent vitam communem. Et tunc, si clerici fuerint, benedictis vestibus suis, induantur cum his verbis: <Exuat te deus veterem hominem cum actibus suis> et cetera. Et ad missam, quam cantabit abbas, facient professionem.

Postea **abrenuntient** seculo et **proprietati et** communem vitam promittant, et ab hinc incipiat tempus probationis, **quod duret per annum. Quo completo, statim faciant professionem.**

Hoc tamen retento, quod quilibet abbas, secundum quod ei visum fuerit, poterit prevenire vel differre diem faciende professionis per quadraginta dies et non amplius. Pendente vero tempore + probationis, ubique cum professis conventum teneant, hoc solo excepto, quod ad emendationem culparum in capitulo non remaneant cum professis. Completo autem termino, si remanere voluerint et retineri meruerint, ad professionem recipiantur modo predicto. Quod si aliquis remanere noluerit vel, requisitus, professionem facere recusaverit, in habitu, in quo venit, qui reservari debet, et cum omnibus, que secum attulit, liber, quantum ad nostrum Ordinem pertinet, emittatur, sciturus ex tunc, quod Ordo ei in nullo tenetur, ita ut, si postmodum redierit et de gratia retineri in illa^d) vel in alia domo nostri Ordinis obtinuerit, totum tempus probationis sue ex integro tenebitur innovare. Quicumque autem in probatione moriuntur, de ipsis sicut de professis fiat. Si quis vero prelatus aliquem contra hanc inhibitionem recipere presumpserit, nisi probaverit, se bona fide credidisse in receptione, quod legitime esset etatis, in generali capitulo proximo, quamdiu duraverit, sine remedio super nudam mensam comedet^e) in medio refectorio, et deinceps non habeat potestatem recipiendi aliquem usque ad tempus, quod ei a generali capitulo prefigetur.

Ille vero, qui receptus fuerit, tantum amittat de tempore conversionis sue in ordine suo post legitimam etatem, quanto tempore eam prevenit, nec recipiatur ad professionem usque ad nonum decimum annum etatis sue¹⁾.

*Sed quia huius constitutionis solent aliqui existere transgressores, additum est premissis, * quod, si qui de cetero presenti statuto inventi fuerint obviare, statim ipso facto sententiam suspensionis incurrant, nullatenus absolvendi, donec pro absolutione domino Premonstratensi personaliter se presentent et ab eodem proximo sequenti generali capitulo proclamantur ibidem satisfacturi, sicut superius est expressum.*

^{a)} A u. G: XVI.

^{b)} G: interponitas.

^{c)} A: susceptio.

^{d)} G: in illa retineri.

^{e)} A: comedat.

¹⁾ Der vorstehende Passus wurde in G von späterer Hand auf dem unteren Rand von fol. 11 nachgetragen und mittels Zeichen an die gleiche Stelle wie in A eingefügt.

+ fol. 12 u. 12^v; * fol. 11 u. 11^v.

17. Qui et quando debeant ordinari^{a)} +

Nullus^{b)}, donec fecerit professionem, subdiaconus, diaconus sive presbyter^{c)} ordinetur. In ordinandis autem considerari debet etas et scientia et morum honestas. Quantum autem ad etatem, decernimus^{d)} observandum, ut nullus ordinetur diaconus usque ad vigesimum quintum annum, nullus etiam presbyter usque ad annum trigesimum. Quantum vero ad scientiam, qui fuerit diaconus vel presbyter ordinandus, tam in refectorio quam in ecclesia ea, que ad ipsos ordines pertinent, sciat legere expedite, et residuum litterature^{e)}, si plus nescierit, vite redimat honestate. Censuram autem honestatis et morum relinquimus discretioni abbatis, ita ut non ad preces vel instantiam aliquorum, sed secundum quod conscientie^{f)} sue visum fuerit, aliquos faciant^{g)} ordinari, maxime, cum in huiusmodi non debeant sequi voluntatem hominum, sed ipsius desuper inspectoris, coram quo super hoc tenentur^{h)} reddere rationem. Hoc etiam attente providendum, ne homicide, idioteⁱ⁾ vel bigami vel viduarum mariti vel alii irregulares, circa quos nobis dispensare non licet, per nos aliquatenus ordinentur. Eorum, qui contra hanc institutionem fecerint aliquem ordinari, hec erit pena: Per annum stallo abbatis

*carebunt, * nec aliquem de suis de cetero^k) mittent ad sacros ordines suscipiendos, nisi de consilio et licentia eorum, qui eis a generali capitulo fuerint deputati. Ordinati autem susceptorum contra inhibitionem ordinum + executione carebunt, donec circa eos de consilio generalis capituli fuerit dispensatum.*

a) A: *capitulum XVII.*; G: *XVII.*

b) G: *nullus.*

c) A u. G: *stets presbiter*; G: *presbiter sive.*

d) G: *decernimus ad etatem.*

e) G: *literature.*

f) G: *scientie.*

g) G: *facient.*

h) A u. G: *tenetur.*

i) A u. G: *ydote.*

k) A: *de cetero* auslassen.

+ fol. 13 u. 13^v; * fol. 12.

18. De dirigendis in via^{a)}

Egredientes fratres, ad mensam silentium teneant, nisi necessitate cogente. Si plures fuerint, prior pro eis loquatur. Similiter abbates, si plures fuerint, unus loquatur, ceteri taceant. Ieiunia consuetudinaria tam estate quam hieme^{b)} teneant, nisi forte *laboriosum iter fecerint pedites, vel abbas quispiam eos secum prandere faciat vel episcopus vel ecclesie Romane legatus. Extra vero linteamina^{c)} nisi lanea non portabunt. Dirigendus autem^{d)} in via, antequam exeat^{e)}, ad gradus humiliatus vel prostratus secundum tempus, benedictionem^{f)} accipiat, sed non pro mora unius noctis. Reversus autem de itinere, mox ad orationem eat. Post orationem autem, quam citius potuerit^{g)}, benedictionem^{f)} accipiat. In refectorio comedat, in dormitorio dormiat, nisi forte pro nimio frigore vel pluvia vel nimia lassitudine ei iussum fuerit, ut ad primam refectionem extra refectorium comedat. De cetero nulli canonicorum vel conversorum liceat, infra abbatiam cibum vel potum sumere extra refectorium, nisi sit in infirmitorio, vel si forte abbas de domo, aliqua de causa extra comedens, aliquem de fratribus secum voluerit comedere. Sciendum tamen, quod nulli alii fratri licebit, extra re * fectorium bibere, nisi abbas de domo vel alius^{h)} abbas nostri Ordinis *vel etiam episcopus* fe + cerit eum bibere. *Comedere autem cum hospitibus secularibus vel etiam episcopo, nullus omnino presumat, nisi presente et precipiente vel abbate**

domus vel patre abbateⁱ⁾ vel abbate Premonstratense. Hospites vero nostri Ordinis, cum ad abbatiam^{k)} nostri Ordinis venerint, una nocte sicut hospites habeantur, seorsum tamen ab aliis hospitibus. Si plus una nocte remanere voluerint, sequenti die benedictionem^{f)} ante prandium accipiant, et deinceps sicut alii fratres conventum in ordine suo teneant. Si prior fuerit, post priorem loci illius locum tenebit.

^{a)} A u. G: XVIII..

^{b)} A: *hyeme*.

^{c)} A: *lintheamina*.

^{d)} A: *autem* ausgelassen.

^{e)} G: *antequam exeat in via*.

^{f)} G: *benedictionem*.

^{g)} G: *poterit*.

^{h)} G: *illius*.

ⁱ⁾ A: *abbate patre*.

^{k)} G: *habaciam*.

+ fol. 14; * fol. 12^v.

19. De infirmis, qui non sunt in infirmitorio^{a)}

Infirmi, qui non sunt in infirmitorio, in choro et in claustro ultimi sedeant, cum^{b)} ministris comedant et in refectioe conventus, sedentes in refectorio, lectionem audiant. Hora vero laboris iuxta alios sedeant vel in claustro sub custodia remaneant. *Qui, si matutinis conventualibus interesse^{c)} nequiverint, tam ipsi quam omnes alii, qui in dormitorio iacuerint, surgant cum conventu^{d)}, et in loco determinato cantent simul.*

^{a)} A u. G: XIX..

^{b)} G: *com*.

^{c)} G: *interesse* ausgelassen.

^{d)} G: *com cunventu*.

20. De infirmis, qui sunt in infirmitorio^{a)}

Infirmi, qui sunt in infirmitorio, possunt loqui cum infirmario, et hoc silenter et seorsum ab aliis et tantum de necessariis, et cum cellerario, qui servit de alimentis, in ipsa domo tantummodo, et hoc^{b)} ad iussum abbatis vel prioris. Ad mensam non loquantur, neque ex quo signum hore canonice dimissum fuerit, donec ipsa hora percan + tetur, preter eos, qui per se nequeunt de lecto sur * gere; quod ab omnibus obser-

vandum est infra septa monasterii, dum hora canonica celebratur. Infir-
mus cum^{c)} infirmo non loquatur sine licentia^{d)}. Cum laudes in ecclesia
incipiuntur, matutine in infirmitorio cantentur. Eadem *etiam* hora, qui
extra dormitorium vel in infirmitorio^{e)} iacuerint, surgant et matutinas
in^{f)} loco determinato cantent simul. Dehinc, qui voluerit et potuerit, eat
in^{g)} ecclesiam ad horas. Ad missam vero eant cottidie, nisi multum gra-
ventur, *infirmi.* Qui communicare voluerit, ad communionem, *si presby-*
ter^{h)} vel diaconus fuerit, cum^{c)} superpellicio et stola accedat, subdiaco-
nus cum manipuloⁱ⁾, alii in superpelliciis tantum, vel in matutinali missa
vel ubi eis deputatum fuerit^{k)}. Ad missam non serviant, nisi tempore
secationis et messis. Non licet eos ingredi in ecclesiam, nisi quando in ea
servitium dei celebratur, nec in claustro demorari, nec per curiam ince-
dere, nec cum aliquibus, qui conventum tenent, significare, sed quantum
possunt, ne ab ipsis vel ab aliis hominibus videantur, observent. Si quis
talem habet infirmitatem, que nec eum multum debilitet nec comedendi
turbet appetitum, utpote^{l)} inflatura vel incisio membrorum aut aliquid
huiusmodi, hic talis nec ieiunia consuetudinaria solvat nec cibos refecto-
rii mutet, *nisi quandocumque fiat ex caritativa dispensatione abbatis.*
Legat + et operetur non ad suum arbitrium^{m)}, sed horis, quibus eis con-
stituetur. Ceteri infirmi nec legant nec operentur. *Si quis autem de hac*
institutione murmurare presumpserit, primum secreto et postmodum, si
se non emendaverit, in capitulo coram omnibus arguatur et regulari mur-
*murato * rum subiaceat discipline. Sed et si quis post receptam conva-*
lescentiam voluerit in infirmitorio inverecondeⁿ⁾ morari, precipiatur ei
expresse^{o)}, ut redeat in conventum. Non redeant in conventum, nisi prius
indicaverint abbati vel priori, et ea hora redeant, qua et minuti.

a) A: XX.; G: am Rand nachgetragen XX..

b) A: hoc ausgelassen.

c) G: com.

d) G: sine licentia non loquatur.

e) A: infirmitorium; G: dormitorio.

f) A: in ausgelassen.

g) G: ad.

h) A u. G: presbiter.

i) G: manipulo.

k) G: fuerit eis deputatum.

l) A: ut puta.

m) G: arbitrium suum.

n) G: verecunde.

o) G: expresse ei.

21. De minutis^{a)}

Minutio in discretione abbatis vel prioris sit. Minuti igitur, prima die post recentem minutionem, in refectorio comedant. *Post refectionem vero hac die tantum, ubi priori visum fuerit, commune habebunt colloquium^{b)} usque ad vespas. Secunda die et tertia, postquam pransi fuerint, poterit eis dari licentia habendi colloquium de honestis. Audita tamen^{c)} prius modica lectione de aliqua scriptura, facili ad intelligendum, ut de ipsa Scriptura, ad vitanda murmura et detractiones, postmodum colloquantur usque ad vespas. Ea hora qua conventus surgentes, dicant matutinas et postea ceteras horas in capitulo vel in ecclesia, et ante completorium cenent, ut ante alios vel cum^{d)} aliis in dormitorium eant. In tertia die ad capitulum eant et culpam suam dicant^{e)}, cenati vero ad + completorium ibunt et sequenti nocte pausabunt. Tempore vero ieiunii post capitulum quarte diei, qui voluerint, mixtum accipiant et cum conventu^{f)} prandeant. Qui vero de ventosis vel garsis minui voluerint, ante cenam minuuntur. In vespis et matutinis pausabunt, de cetero conventum tenentes preterquam ad refectionem, in qua aliquid per misericordiam eis addi^{g)} debebit.*

^{a)} A: XXI.; G: XX. (!).

^{b)} G: colloquium habeant.

^{c)} G: tamen ausgelassen.

^{d)} G: com.

^{e)} G: eant et culpam suam dicant ausgelassen.

^{f)} G: com conventu.

^{g)} G: adici.

+ fol. 15^v.

Incipiunt capitula secunde distinctionis

1. De abbate
2. De priore
3. De subpriore^{a)}
4. De circatore
5. De cantore et succentore
6. De hebdomadario^{b)} * invitatorii
7. De armario et solatio eius
8. De sacrista et solatio eius

9. De magistro noviciorum
10. De provisorio exteriorum
11. De cellerario^{c)} et solatio eius
12. De vestiario et solatio eius
13. De servitore infirmorum
14. De hospitali fratre
15. De portario et solatio eius
16. De lectore mense
17. De communi mandato

a) A: *supprior*.

b) A: *epdomadario*; G: *ebdomadario*.

c) G: *cellerari*.

* fol. 14.

1. De abbate^{a)}

Abbas debet^{b)} primum et proprium locum in dextro choro habere; <Te deum laudamus> et antiphonam ad <Benedictus> et^{c)} <Magnificat> in festis duplicibus incipere; ad processionem in Purificatione sancte Marie responsum <Accepit> et in Palmis <Ingrediente domino> incipere; in vigilia Natalis Domini, + in Capite ieiunii, in Palmis, tribus diebus ante Pascha, in vigilia Pentecostes^{d)}, et in festis duplicibus, et in Commemoratione omnium fidelium defunctorum, et in prima die fratris presentis defuncti, etiamsi nocturno somno illusum fuerit, missas in conventu celebrare; in Purificatione sancte Marie candelas, in Capite ieiunii cineres, in Palmis ramos, in sabbato Pasche ignem, coronas noviciorum, *si ipse benedictus fuerit, benedicere, si hoc ei a domino papa^{e)} fuerit indultum*; capitulum et collationem tenere; ad primam et completorium et, ubicumque presens fuerit, fratribus confessionem incipere. Communia officia et obedientias et penitentias gravioris culpe debet in capitulo fratribus iniungere et ab eis absolvere. Cetera potest intus et foris iniungere et absolvere; confessiones recipere, in dormitorio iacere, in refectorio comedere^{f)}, etiam cum minutus fuerit, nisi ei a generali capitulo * abbatum indultum fuerit^{g)}. Si episcopus hospes vel abbas vel archidiaconus affuerit, tunc in hospitio comedat et, quantum rationabiliter potuerit, silentium teneat, vel quando de foris venerit, et hoc pro frigore vel pluvia vel aliquo hospite secum veniente. *In prandio et in cena, ubicumque et quandocumque in abbatia*

comederit^{b)}, lectionem audire, nisi comederit in infirmitorio vel post completorium vel in hora dormitionis. Quando egreditur, sociumⁱ⁾ + habere canonicum vel conversum vel utrumque. Intus et foris diligenter et sollicitè caveat, ne aliquis coram eo dissolute loquatur vel inhoneste, quocumque modo se habeat, dum ab ipso valeat prohiberi. Sed etsi alicubi exiturus est, priori vel alicui fratrum dicat. Quod si negligens inventus fuerit de imponenda penitentia his^{k)}, qui silentium fregerint, hanc penam tam ipse quam prior et subprior^{l)} sustinebunt, ut in toto anno in sextis feriis absque remissione, nisi duplex festum fuerit, in pane et aqua ieiunent.

a) A: *Incipit primum capitulum de abbate*; G: *De abbate primum capitulum*.

b) G: *debet* ausgelassen.

c) G: *et ad*.

d) G: *Penthecostes*.

e) A: *si hoc a domino papa sibi*.

f) A: *confessiones recipere, in dormitorio iacere / cetera potest intus et foris iniungere et absolvere / in refectorio comedere*.

g) G: *fuerit indultum*.

h) G: *comedet*.

i) G: *secum*.

k) A u. G: *hiis*.

l) A u. G: *supprior*.

+ fol. 16 u. 16^v; * fol. 14^v.

2. De priore^{a)}

Prior debet in ecclesia et in capitulo^{b)} et in refectorio et ubicumque processio conventus fuerit primum locum in sinistro choro tenere, hebdomadam^{c)} misse facere, tabulam ad laborem pulsare et fratres illuc ducere et, quando non ierit, subpriori^{d)} committere. Qui si defuerit, alicui *alii quam circatori*, quem ad hoc idoneum^{e)} perspexerit, committat, *ut duo semper sint^{f)} in conventu custodes*. Officia illorum, qui in via directi sunt vel in infirmitorio vel aliqua impediens^{g)} fragilitate implere nequiverint, ex toto * providere; ad convocandum in capitulum fratres, cum necessitas exegerit, tabulam et cymbalum^{h)} ad bibendum et ad lavandum percutere, nolam refectorii pulsare. Si vero contigerit, ut de foris veniens nolam pul + sari invenerit vel versum dici, ingrediatur, subprioriⁱ⁾, nola sufficienter pulsata, in loco suo revertente. Quod si subprior^{k)} iam^{l)} resederit, ingrediatur *et ad maiorem mensam in sua parte cum subprioriⁱ⁾ sedeat et officium suum deinceps exequatur*. Si in infirmitorio iacuerit, restricte se agat *nec presu-*

mat in aliquo plus aliis, nisi causa discretionis sue pro supplendo alieno defectu fuerit ei ab abbate iniunctum. Interim claustrum non ingrediatur nec confessiones recipiat, nisi iussu abbatis. De cetero, presente et absente abbate^m), intus et foris de omnibus et in omnibus secundum voluntatem abbatis se agat, locum eius nec in capitulo nec in ecclesiaⁿ) occupabit, nec aliquem ordinari faciet. Nullum in graviore culpa mittet aut inde absolvet, canonicum de monasterio non eiciet, novicium non recipiet, nisi iussu abbatis^o), nec confessiones de criminalibus, nisi in extremis positi, recipiet. Sine notitia non exeat subprioris^p) vel quorundam seniorum, si abbas in monasterio non fuerit. Cum hospitibus, absente abbate, si necesse fuerit, pro scandalo evitando^q) comedere, sumpto secum altero, poterit^r).

Priores et subpriores nullatenus ad metendum vel vindemian- dum mittantur, nec circa exteriora ullatenus occupentur, quominus valeant in interioribus suum officium exercere¹).

a) A: capitulum secundum; G: II..

b) G: in capitulo et in ecclesia.

c) A u. G: epdomadam.

d) A u. G: suppriori.

e) A u. G: ydoneum.

f) A: sint semper.

g) G: impediende.

h) A u. G: cimbalum.

i) A u. G: suppriori.

k) A u. G: supprior.

l) A: iam ausgelassen.

m) G: abbate absente.

n) G: nec in ecclesia nec in capitulo.

o) A: iusserit abbas.

p) A u. G: supprioris.

q) A: vitando.

r) A u. G: comedere secum alter poterit.

¹⁾ In A hat eine spätere Hand diesen Passus auf dem oberen Rand von fol. 17 nachgetragen. Da diese Bestimmung wortwörtlich auch im Kapitel *De priore* der Consuetudines von 1236/38 enthalten ist, dürfte es sich um einen Entscheid des Generalkapitels aus den Jahren 1228 - 1235 handeln.

+ fol. 17; * fol. 15.

3. De subpriori^a)

Subprior^b) debet primum locum post abbatem in dextro choro ubique tenere. Ad ipsum pertinet, fratres in choro excitare, presente etiam priore, et cetera, que ad cantorem * pertinent et sacristam, cum ne + cesse

fuerit, emendare; in claustro tempore lectionis et ubicumque fuerint fratres, ut ordinate se habeant, sollicitè procurare; confessiones, si ei iussum fuerit, clericorum et noviciorum et laicorum fratrum et infirmorum, ubi ei constitutum fuerit, recipere; quando prior defuerit, ad maiorem mensam in sua parte sedere et ad gratias solus posterior ire et, absente abbate vel priore, capitulum tenere. Quod si forte prior^{c)} in via directus vel in infirmitorio vel extra abbatiam fuerit, locum eius intus et foris per omnia tenebit, excepto, quod locum suum in ecclesia non mutabit et, cum reversus fuerit, quousque ad conventum redierit, intus et foris vicem eius supplebit^{d)}. Si autem priorem in conventu adesse noverit, claustrum non egrediatur nec licentiam loquendi det alicui, nisi ad mandatum ipsius, nec ipse loquatur, nisi breviter de instanti necessitate. Si in infirmitorio iacuerit vel minutus fuerit, nihil plus ceteris presumat, et si quid alicui fratri abbas vel prior prohibuerint, videlicet cuiquam loqui, dare, accipere, ire vel medicinas facere vel minui, ipse postea non nisi iussus, concedat. Per omnia ut alius frater hebdomadarius^{e)} ascribatur^{f)}.

^{a)} A u. G: *de supprior. III.*

^{b)} A u. G: *supprior.*

^{c)} A: *prior forte.*

^{d)} G: *susplebit.*

^{e)} A: *ebdomadarius*; G: *epdomadarius.*

^{f)} A: *asscribatur.*

+ fol. 17^v; * fol. 15^v.

4. De circatore^{a)}

Ad circatorem pertinet, officinas monasterii horis sibi constitutis circuire, negligentias fratrum et ordinis prevaricationes observare, pri + mas¹⁾ proclamationes in capitulo facere. Qui nec malitiose pro privato odio clamet * aliquem, nec pro privata amicitia aut cuiuslibet secularitatis causa taceat negligentias quorumcumque; absentes a conventu post orationem ad matutinas, in ceteris horis post primum psalmum, hora laboris et lectionis querere, et si non invenerit, priori, si affuerit, vel subpriori^{b)} indicare. Potest etiam post offertorium maioris misse et minoris exire et fratres, qui ad diversa officia remanent infra claustrum, si religiose se habeant, videre, adeo caute et severe, ut nulli umquam loquatur vel signum faciat, sed tantummodo debet studiosè^{c)} scrutari et inspicere offensiones atque negligentias singulorum. Cum autem invenerit aliquos

loquentes simul^{d)}, quantum potest in transeundo audire, audiat, si forte quivis de obedientiariis, quibus licet simul loqui, otiosa^{e)} loquantur. Numquam claustrum exire debet, nisi cum licentia. Potest tamen aliquando infra officinas, que claustro iunguntur, *ad quas ire potest sub tecto*, per ostium^{f)} aspicere, ut videat, si quid ibi inordinate^{g)} agatur. Et cum aliquem in capitulo clamaverit, attentissime audiatur. Claves etiam claustrum custodiat, et ostia^{h)}, tempore sibi statuto, claudat et aperiat. Et cum nocturno tempore circuierit, lucernam secum deferat et ante conventum, intrando monasterium et exeundo. Quotienscunque ecclesiastico officio, lectioni ad mensam ascriptus vel minutus vel infirmus vel in via directus fuerit, subpriorⁱ⁾ officium eius, si affuerit, compleat.

^{a)} A: *capitulum quartum*; G: *III*..

^{b)} G: *suppriori*.

^{c)} G: *studiosse*.

^{d)} G: *simul loquentes*.

^{e)} G: *occiosa*.

^{f)} G: *hostium*.

^{g)} G: *inordinarie*.

^{h)} G: *hostia*.

ⁱ⁾ G: *supprior*.

^{l)} A: Von hier ab fehlen zwei Doppelblätter. Der Text ist wieder erhalten vom Schluß des Kapitels 10 an.

* fol. 16.

5. De cantore et succentore^{a)} *

Cantor debet stare in dextro choro et succentor in sinistro; unusquisque in suo choro fratres ad vigilandum et cantandum excitare; negligentias de antiphonis, psalmis, responsoriis, hymnis^{b)} atque versiculis unusquisque in suo et in altero, si alter non emendaverit, corrigere; ut fratres ordinate stent vel sedeant, providere; in festis duplicibus chororum custodire, ad omnes horas hymnos incipere et antiphonas imponere. Porro cantor pro qualibet negligentia, succentor pro intolerabili, in altero choro possunt transire et etiam de suo in altero negligentias, si necesse fuerit, emendare. Cetera vero ad cantorem pertinentia, presente cantore et exoccupato, succentor facere non presumat. Quod si defuerit vel occupatus fuerit, cuncta^{c)} pro eo compleat. Cantoris est enim^{d)}, libros officii sui in ecclesia, prout potuerit, distribuere, ad nutum sacriste citius cantare, lectiones abbreviare^{e)}, <Alleluia> et

antiphonas post psalmos et repetitiones post versum responsorii incipere, antiphonas ad^f) <Benedictus> et <Magnificat> *in duplicibus festis abbati vel ei, qui fuerit loco eius, cantando pronuntiare et <Te deum laudamus> cum versiculo sequenti.* Omnes, qui in ecclesia falluntur in cantu vel psalmodia, per omnia emendare. Extra vero nusquam presumat, nisi in capitulo lunam et breve pronuntiantes. Debet etiam breve facere, tribus diebus ante Pascha, in Rogationibus, in vigilia Pentecostes^g) et Natalis Domini et ieiuniis servitium, et processiones in festis ordinare et singula officia in tabula scribere. Quod si quid horum, postquam in capitulo recitatum breve fuerit, mutare voluerit, illi, quem delet, et illi, quem scribit, indicare^h) * debet. Horum negligentias vel per se vel per alium debet supplere. Ad aquam benedictam, ad mandatum, in Capite ieiunii et ad omnes processiones versus et antiphonas incipere, excepto, quod, si abbas affuerit, antiphonamⁱ) <Responsum accepit> et <Ingrediente domino> ipse incipiat, que cantor ei pronuntiet. In vigilia Pasche annos domini, epactas, concurrentes, indictiones in cartula scribere et quinque grana incensi cereo debet affigere. Ad communicandum infirmum vel unguendum, quis aquam, quis ignem, quis crucem ferre debeat, et que facienda sunt et cantanda, providere, ad officium defunctorum <Kyrie eleison>^k) et antiphonas incipere, ad benedictionem^l), ad unctionem, ad sepulturam librum abbati preparare et ante eum apertum tenere, septimum et tricesimum diem defunctorum computare et in capitulo dicere, brevia pro ipsis mittenda et in kalendario anniversaria scribere et in capitulo allata legere. Si quando abbas, clerico vel converso moriente^m), defuerit, in primo capitulo, quo affuerit, eum commonere faciat, ut eum absolvat. Cantor cum succentore non loquatur sine licentia.

a) G: V..

b) G: *himnis.*

c) G: *omnia.*

d) G: *enim est.*

e) G: *abreviare.*

f) G: *a.*

g) G: *Pentecostes.*

h) G: *indicare.*

i) G: Die Abkürzung *am* von anderer Hand durchgestrichen und am Rand ersetzt durch *antipho.*

k) G: *Kirieleyson.*

l) G: *benedictionem et.*

m) G: *clerico moriente vel converso.*

* fol. 16^v u. 17.

6. De hebdomadario invitatorii^{a)}

Privatis diebus debet hebdomadarius^{b)} <Venite> cantare solus et in festis novem lectionum cum hebdomadario preterite hebdomade^{c)}. Ad vespervas responsorium, si canitur, privatis diebus cantet solus; in festis novem lectionum prenotentur in tabula, qui cantaturi sunt. Psalmos intonet ad omnes horas, hymnos incipiat, antiphonas ad omnes psalmos, antiphonas ad <Benedictus> et <Magnificat> imponat. Ipse vero hebdomadarius^{b)} ascribatur alternatim modo in dextro, modo in sinistro choro. Et ex illa parte hymni^{d)}, primi psalmi^{e)}, <Magnificat>^{f)}, <Benedictus> et <Kyrie eleison>^{g)} ad missam, nisi in festis duplicibus, incipiantur. Qui si * defuerit, qui iuxta eum inferius steterit, hec omnia pro ipso compleat, nisi in via directus vel in infirmitorio fuerit.

^{a)} G: VI..

^{b)} G: *epdomadarius*.

^{c)} G: *cum epdomadario presente epdomade*.

^{d)} G: *ymni*.

^{e)} G: *psalmi primi*.

^{f)} G: <Magnificat> et.

^{g)} G: *Kirieleyson*.

* fol. 17^v.

7. De armario et solatio eius^{a)}

Ad armarium pertinet, libros custodire et emendare et singulos singulis fratribus, prout oportuerit, distribuere et cuique suum, quando perlegerit, mutare; lectiones, si ad hoc idoneus^{b)} fuerit, terminare; hora lectionis in conventu afferre et referre; quid in ecclesia legendum sit et quando incipiente sunt historie, cum cantore concordare, et quod ibi minus legitur, legentibus in refectorio ostendere; libros mutuo accipere, cum necesse fuerit, et nostros querentibus accommodare, sed non *sine licentia abbatis et sine memoriali competenti*. Debent etiam illi noti esse omnes libri, ministerio ecclesie necessarii, collectanei videlicet, textus, epistolarii, quatinus, si quisquam eorum, quibus ipsi sunt necessarii, deviatu perdidit signum aut non potuerit reperire locum, ipse sine mora inveniat ei.

^{a)} G: VII..

^{b)} G: *ydoneus*.

8. De sacrista et solatio eius^{a)}

Sacrista debet temperare horologium et ipsum facere sonare ante matutinas ad se excitandum cotidie. Qui postquam surrexerit^{b)}, lumen dormitorii et ecclesie clarescere faciat et in claustro, si necesse fuerit, ponat. Ad ipsum pertinet, omnia ostia^{c)} ecclesie, quotiens necesse fuerit, firmare, claudere, aperire; collationem et capitulum et laudes et omnes horas sonare. Collationem vero et capitulum tamdiu pulset, donec de *remotioribus* officinis *ecclesie* possint^{d)} *fratres* convenire. Que si citius vel tardius, quam debent, sonuerint, vel ad matutinas, ad^{e)} mensam, * ad collationem lumen defuerit, in sequenti capitulo satisfaciat. Candelas cereas facere et in diversis locis ecclesie sufficienter ponere, ad mensam, ad collationem, cum necesse fuerit, portare, cellerario et infirmario^{f)} et, quibus opus fuerit, distribuere, necnon et candelas de sebo^{g)} habere et distribuere; stolam et baculum abbati, quotiens necesse fuerit, preparare; candelas, cineres, ramos^{h)}, sal, aquam et novos fructus ad benedicendum preparare; candelas, ramos post benedictionemⁱ⁾ cum suo suffraganeo omnibus distribuere; ramos post processionem tollere et ex ipsis in Capite ieiunii cineres preparare; candelas post processionem de manibus fratrum suscipere; ad unguendum infirmum oleum sacrum et ad tergendum^{k)} stupas vel pannum lineum preparare^{l)} et post tersionem in piscinam ad hoc deputatam^{m)} comburere; ad benedictionemⁱ⁾ corone forcipesⁿ⁾, manutergium, aquam benedictam preparare, et capillos in aliquo sacro loco ecclesie comburere; textum, missale, lectionarium, vasa, vestimenta, linteamina et cetera utensilia in ecclesia et altaris necessaria servare, preparare et, quotiens expedit, mutare. Corporalia, offertoria, tersoria^{o)}, quibus digiti sacerdotis post communionem exterguntur, et pallam altaris, supra quam extenditur corporale, in vase^{p)} ad hoc deputato separatim lavans et singulas lavaturas in piscinam fundens, pallam quidem *non benedictam* cum ceteris linteis^{q)}, cui constitutum est lavandum, reddat. Cetera vero in olla ad hoc deputata, aqua cinericia^{r)} calefacta, ipsemet^{s)} abluit. * Quibus lotis et diligenter exsiccatis, indutus alba *vel superpellicio*, cum sica^{t)} corporalia poliat, cetera vero plicata recondat. Similiter hostias faciat, alba indutus, in loco mundis linteis^{q)} cooperto, cui duo fratres, similiter induti albis vel superpelliceis^{u)}, subministrent; quod cum reverentia et *sine fabulis et verbis inhonestis fiat*; que cum peracte fuerint, sacrista convenientes ab inconvenientibus studiose secernens, in reposito^{v)} mundissimo conservet; que si forte

humectate fuerint, in claustro convenienter exsiccentur. Pavimentum presbyterii^{w)}, quotiens expedit, scopare, et totam ecclesiam, etiam parietes, ad minus semel in anno. Debet etiam oblationes suscipere et de ipsis, quod abbas iusserit, facere.

- a) G: VIII..
- b) G: *surreserit*.
- c) G: *hostia*.
- d) G: *possunt*.
- e) G: *vel ad*.
- f) G: *infirmario*.
- g) G: *sepo*.
- h) G: *ramas*.
- i) G: *benedicionem*.
- k) G: *stergendum*.
- l) G: *linneum parare*.
- m) G: *deputatem*.
- n) G: *forpices*.
- o) G: *tertoria*.
- p) G: *vasa*.
- q) G: *lintheis*.
- r) G: *cinerecia*.
- s) G: *ipse me*.
- t) G: *lica*.
- u) G: *superpelpelliciis*.
- v) G: *repositorio*.
- w) G: *presbiterii*.

* fol. 18 u. 18^v.

9. De magistro noviciorum^{a)})

Magister noviciorum debet novicios instruere et ordinem suum docere, in ecclesia excitare et, ubicumque se negligenter habuerint, verbo vel signo, quantum poterit, emendare. In labore tamen, nisi prior conventus fuerit, non loquatur cum eis. Necessaria, quantum potuerit, debet eis procurare; in capitulum ad audiendum sermonem adducere^{b)}); de apertis negligentis, cum ante eum veniam petierint, penitentiam dare; diem primum ingressionis scriptum habere. Hora lectionis in die laboris et, quando non itur ad laborem, ante tertiam et post nonam poterit eos instruere in loco determinato, numquam vero post vesperas, excepto in Quadragesima. Et audito signo, quando ad conventum adesse debet, occasione eorum ire non differat, nec eos horas, quibus interesse debu- erint, negligere faciat. Debet etiam ad iussum abbatis eos * *in die pro-*

fessionis in capitulum adducere, aquam benedictam et vestes^{c)} preparare, et eos ibi exuendos et induendos adiuuare, et pro ipsis, qui legere nesciunt, in ecclesia professiones legere, et cum eis <Suscipe me domine>, illum versum ante gradus presbyterii^{d)} dicere.

a) G: IX..

b) G: *inducere*.

c) G: *veste*.

d) G: *presbyterii*.

* fol. 19.

10. De provisorio exteriorum^{a)}

Ad provisorum pertinet^{b)}, exteriora providere, circuire curias et carrucas et domos in eis construere, numerum animalium scire, aliquotiens ea renumerare, singulis temporibus retinenda vel expendenda vel transmutanda^{c)} providere, et hoc consilio fratrum, qui in curia habitant, prudenter ordinare, et post collectas messes per experimentum sagaciter perquirere, utrum^{d)} ad totius anni sumptus annona sufficiat, et ad abbatem referre; fructus terre et animalium, quibus curias viderit posse carere, *secundum ordinationem abbatis in usum vel utilitatem ecclesie transferre*; lanam, linum, pelles animalium vestiario presentare. Quicumque etiam circa monasteria agenda sunt, consilio abbatis vel eorum, quos sibi^{e)} providerit abbas, nil de se aut per se presumens, faciat. Ideoque propter multiplices eius occupationes, si litteratus fuerit, nulli^{f)} officio per hebdomadam^{g)} in monasterio ascribatur. Per noctem vero aut amplius moratu + rus¹⁾, sine licentia non exeat *de monasterio*. Et ***tam ipse quam*** omnes alii, qui bona ecclesie recipiunt et expendunt, coram abbate et duobus vel tribus de maturioribus ecclesie, quos abbas vocaverit, ad minus quater in anno compotum reddant. Et coram^{h)} eisdem personis ac patre abbate et circatoribus, cum venerint, summa debiti exprimatur.

a) G: X..

b) G: *pertine*.

c) G: *transmutanda*.

d) G: *et utrum*.

e) G: *ibi*.

f) G: *ulli*.

g) G: *ebdomadam*.

h) A: *quoram*.

1) Von hier an ist A wieder erhalten.

+ fol. 18.

11. De cellerario et solatio eius^{a)}

Ad cellerarium pertinet, ea, que generalibus pulmen * tis necessaria sunt tam clericorum quam laicorum, providere, et ea ipsemet vel alius, prout dictaverit, debet distribuere; nulli, nisi minutis, communem cibum vel potum mutare vel ei aliquid addere sine iussu abbatis vel prioris. Qui tamen prior in hoc ipso, sicut in omnibus, pro voluntate abbatis, ut supra dictum est, agat. Venientibus autem de via in prima refectione aliquid superaddere poterit, *etiam in conventu*. Panem, vinum, siceram^{b)} hora competenti in refectorio ad distribuendum preparare; comedentes ad utramque refectionem ad minus semel invisere et, si cui panis deerit, superaddere^{c)}. De dormitorio, quotiens necesse fuerit, et cum servitoribus comedens de refectorio poterit exire. De reliquiis ciborum, si quid^{d)} necesse habuerit, accipere potest, cetera vero portario relinquat. Debet etiam in estate^{e)}, quando fratres dormi + unt, illis, qui deforis veniunt inpransi, assistere^{f)} et ea, que in refectorio recipienda^{g)} vel recondenda fuerint, reponere. Quod si cellerarius defuerit, subcellerarius officium illius^{h)} per omnia peragat. Caveat autem omnino, ne quicquam contra voluntatem cellerarii faciat, sed ad consilium eius omnia distribuat. Ad ipsiusⁱ⁾ etiam cellerarii officium^{k)} pertinent pistor, cambarii, hortolani, coci. Isti de officiis suis ad nutum eius omnia faciant, et his^{l)} officinis deputatos^{m)} nullus ad aliaⁿ⁾ absque licentia et voluntate eius transmittat^{o)}, nisi abbas vel prior *vel provisor* iusserit. Ad matutinalem missam, cum voluerit et potuerit, communicet. Quod si subdiaconus, diaconus aut sacerdos fuerit, utrum hebdomadarius^{p)} ascribi^{q)} debeat, in dispositione abbatis sit, secundum quod in diversis lo * cis plus aut minus habebit facere.

^{a)} A u. G: XI..

^{b)} G: *sinceram*.

^{c)} G: *superaddere*.

^{d)} G: *quis*.

^{e)} G: *monstrare statt in estate*.

^{f)} A u. G: *assistere*.

^{g)} G: *recipianda*.

^{h)} G: *eius*.

ⁱ⁾ G: *eius*.

^{k)} G: *officium* ausgelassen.

^{l)} A u. G: *hiis*.

^{m)} G: *deputatis*.

ⁿ⁾ G: *ad alia nullus*.

^{o)} G: *transmittat*.

^{p)} A u. G: *epdomadarius*.

^{q)} A: *asscribi*.

+ fol. 18^v; * fol. 19^v u. 20.

12. De vestiario et solatio eius^{a)}

Ad vestiarium pertinet, pellicifices, sutores^{b)}, tannatores^{c)}, textores, fulones sub se habere; pannos lineos vel laneos, pelles, pellicia^{d)}, subtulares^{e)}, unguenta^{f)}, cingulos, cultellos^{g)}, pectines, femoralia, cappas et omnia indumenta et calciamenta^{h)} omnibus fratribus in monasterio et extra, prout expedieritⁱ⁾ et facultas permiserit^{k)}, suo tempore etiam^{l)} rasoria, providere. Collectis etiam omnibus, que ad hec pertinent, scilicet^{m)} lana, lino, pellibusⁿ⁾, si quid defuerit, abbati tempestive + notum faciat et eius consilio omnia querat. In autumno^{o)} vestes singulorum inspiciat, ut vetera et discissa reparari faciat, nova, prout potuerit, indigentibus distribuat. Ad solatium autem vestiarii pertinet, clavem dormitorii custodire et ostium^{p)} post dormitionem aperire, omni tempore dormitionis firmare, in ipso, dum cantantur matutine, remanere, intrantes et exeuntes diligenter inspicere, si qui ibi forte^{q)} pro infirmitate aliqua vel lassitudine vel pueritia remanserint, custodire; ad purgatorium aquam deferre et, si que^{r)} sunt ibi abluenda pro diversis fratrum infirmitatibus, abluere; in lectis stramina et laneos et pulvinaria reparare; hospitibus etiam lectos^{s)} preparare; dormitorium, capitulum et claustrum, quando necesse fuerit, scopare; luminaria in dormitorio accendere; fenum ad necessaria portare et, si que^{r)} ibi mundanda sunt, mundare; cameram et loca, in quibus fratrum vestes reponuntur, custodire; vestes, ne tinea ledantur vel humectentur, providere; * ad preceptum vestiarii vestes distribuere^{t)}; femoralia et calceos, *ut abluantur et reficiantur, preparare*; subtulares unguendos^{u)} ferre et referre; tunicas ad abluendum deferre et ad abluenda capita lexivam facere; linea tersoria ad circumponendum humeris, rasoria, pectines, forcipes^{v)}, ad mandatum necessaria, custodire. + *Ad hec autem facienda^{w)}, si ita exegerit utilitas vel honestas, poterit ei dari adiutor.*

^{a)} A u. G: XII..

^{b)} G: *suptores*.

^{c)} G: *tennatores*.

^{d)} A u. G: *pellicias*.

^{e)} G: *suptulares*.

^{f)} A: *ungenta*.

^{g)} G: *cutellos*.

^{h)} G: *calcimenta*.

ⁱ⁾ A: *viderit expedire*.

^{k)} G: *promiserit*.

^{l)} G: *suo etiam tempore*.

^{m)} G: *scilis*.

ⁿ⁾ G: *pellicibus*.

^{o)} A: *autumpno*.

p) G: *hostium*.

q) G: *forte* ausgelassen.

r) A u. G: *qua*.

s) G: *lectos etiam*.

t) A: *ad preceptum vestiarii vestes distribuere et eas, ne tinea ledantur vel humectentur, providere*.

u) A u. G: *ungendos*.

v) A u. G: *forpices*.

w) A: *omnia facienda*.

+ fol. 19 u. 19^v; * fol. 20^v.

13. De servitore infirmorum^{a)}

Servitor infirmorum potest matutinalem missam audire et ad eam communicare. Quando infirmus vadit in^{b)} infirmitorium, debet ei necessaria afferre. Exinde potest^{c)} loqui cum eo *secundum quod institutum est de^{d)} infirmis*. Ad matutinas candelam accendere, libros afferre et in ecclesiam^{e)} debet referre; libros, qui in infirmitorio fuerint, ante completorium in armario referre; orationes, que in capitulo pro vivis vel mortuis fratribus iniuncte fuerint^{f)}, vel quod in ipsis clamaturn fuerit, hoc eis recitare; cetera vero, que ibi dicta vel facta^{g)} fuerint, omnino tacere^{h)}; et cum ipsi convaluerint et ad capitulum redierint, si quid in eis reprehensibile vel inordinatum, quod voluntarie sit actum, deprehenderit, clamare. Laborare ibi non debet velⁱ⁾ legere, nisi apparatus vel gravi eorum infirmitate detentus fuerit. Necessaria a cellerario requirat. Si plures fuerint comedentes et, omnia ante se parata^{k)} habentes, ministrare sibi invicem poterunt^{l)}, pergat ad horam vel refectionem vel lectionem, sin autem, remaneat. Quod si unus tantum fuerit^{m)}, si ipse infirmus voluerit, cum eo remaneat, non solum quando re * ficitur, sed etiam ad collationem et comple + torium, si prope noctem peracta fuerint, et ad matutinas, nisi prior, ipso annuente, alium miserit. Infra canonicas horas, nisi pro omnino infirmisⁿ⁾, silentium teneat. Coquinam et refectarium pro servitio eorum ingredi poterit. Sabbato pedes illorum, qui voluerint, lavet, et vestimenta, cum necesse fuerit, excutiat. Cum in conventum redierint, que detulerat^{o)}, referat^{p)}. Cum vero aliquis eorum morti appropinquaverit, ad terram super cilicium ponat, et mox tabulam crebris ictibus, ante ostium^{q)} infirmitorii stans, feriat: Aquam ad lavandum corpus, si necesse fuerit, calefaciat; feretrum et coopertoria eius preparet, de sepulcro reportet et custodiat. Ad ipsum etiam^{r)} pertinet, ea, que minutis

sunt necessaria, preparare et sanguinem recondere et vasa ab ipso sanguine mundare et servare.

a) A: XIII.; G wiederholt irrtümlich die Überschrift von Kapitel 12: *De vestiario et solatio eius.XIII..*

b) G: *ad.*

c) A u. G: *potest* ausgelassen.

d) A: *de* ausgelassen.

e) G: *ecclesia.*

f) A: *iniuncte fratribus fuerint*; G: *iniuncte fuerint fratribus.*

g) A: *vel facta* ausgelassen.

h) G: *cacere.*

i) G: *nec.*

k) A: *preparata.*

l) A u. G: *potuerint.*

m) A u. G: *fuerit* ausgelassen.

n) A: *omnino pro infirmis.*

o) A u. G: *detulerant.*

p) G fügt den Satz *Cum ... referat* fälschlich in den folgenden Passus zwischen *feriat* und *aquam* ein.

q) G: *hostium.*

r) G: *etiam* ausgelassen.

+ fol. 20; * fol. 21.

14. De hospitali fratre^{a)}

Frater hospitalis tot sub se habeat fratres, quot ad singula hospitia necessarii fuerint. Cum ipsis et cum omnibus hospitibus loqui poterit. Ad ipsum vero pertinet, hospites, postquam ei a portario presentati fuerint, in hospitium ducere, quid vel quando comedant, quomodo vel ubi iaceant, providere, ad refectionem servire. In Cena Domini, ut pauperes ad mandatum bene preparentur, provideat. Hospitii etiam infirmorum, tam pauperum quam infirmorum aliorum, sollicitudinem gerere debet. +

a) A: *capitulum XIII. (!)*; G: *XIII..*

15. De portario et solatio eius^{a)}

Portarius, cum hospes ianuam pulsaverit, aperiat, quis sit et quid velit, humiliter ab eo^{b)} requirat, et tunc, si recipiendum intellexerit, intra ianuam recipiat. Et si talis fuerit persona, ducat eum ad orationem, et

deinde fratri hospitali presentet. Et si opus esse intellexerit, adven * tum eius statim abbati vel priori nunciet. Cui ulterius non loquatur, nisi discedenti. Quod si de vicinis et notis aliquis venerit, portam illi aperiat, quid velit interroget, et si abbati vel alicui loqui voluerit, si iusta utilitas fuerit, nunciet; si autem talis fuerit, qui nec nunciari nec remanere debeat, quo voluerit, abire permittat. Similiter cum canonicis et conversis nostri Ordinis, postquam cognoverit, quid quesierint, non loquatur. Hospites possunt usque ad secundum signum *hore* nunciari. Debet etiam dormire *de die*, si fuerit *canonicus*, et *etiam de nocte*, si fuerit *conversus*, ad portam, sed non solus, et habere panem in cella sua ad distribuendum transeuntibus. Qui etiam operetur ad portam, et mox ut ad horam signum audierit, etiamsi canonicus fuerit, ibi maneat, dum hora celebratur, agens se, prout potuerit, sicut fratres in ecclesia. *Capitulo, misse, vesperis et matutinis intersit, maxime si habuerit solatium*. In festivis autem diebus^{c)} audiat primam missam et communicet, si voluerit et talis + dies fuerit. In Parasceve cum ceteris adoret^{d)} crucem in ecclesia. Cum servitoribus comedat. Solutium eius interim portam custodiat et eleemosynam^{e)} transeuntibus tribuat. Vasa ad colligendas ciborum reliquias in coquinam deferat, et pulmenta defunctorum et cetera, que cellerarius dederit, in ipsis recipiat. Que, postquam a refectioe surrexerit, debet ad portam pauperibus, si affuerint, dare, sin autem, que retinere noluerit, hospitali pauperum dare. Qui si quando * minutus vel infirmus vel in via directus sive in aliquo negotio detentus fuerit, solatium eius pro eo omnia compleat. Subportarius^{f)}, cum missam audierit vel comederit vel in aliquo detentus fuerit, absente portario, prior provideat, qui pro eo portam custodiat. Vestes etiam pauperum eo tempore, quo dande sunt, ad iussum abbatis vel prioris distribuere¹⁾.

^{a)} A u. G: XV..

^{b)} G: *illo*.

^{c)} A: *in festis autem diebus*; G: *in diebus autem festis*.

^{d)} G: *adoret cum ceteris*.

^{e)} A u. G: *elemosinam*.

^{f)} A: *supportarius*.

¹⁾ Diese Bestimmung stand in den vorhergehenden Redaktionen der Consuetudines zu Ende von Kapitel 14.

+ fol. 20^v u. 21; * fol. 21^v u. 22.

16. De mense lectore^{a)}

Mense lector dominica die post primam missam, ante gradus presbyterii^{b)} incipiens, dicat semel^{c)}: <Domine, labia mea aperies>, totum ver-

sum, choro idem respondente. Qui, accepta benedictione^{d)}, inclinet versus altare, deinde versus chorum. Quid vero per hebdomadam^{e)} debeat legere, ab armario requirat. Dum dicitur versus in refectorio, stet in suo ordine; finito versu, petat in medio benedictionem^{f)} suam, inclinans, donec fuerit finita. Qua accepta, si homiliam^{g)} lecturus est, incipiat^{h)} <In + illo tempore>, pretermisso <Et reliqua>; sequatur <Homiliaⁱ⁾ beati illius>. Cum legit, accomodet aurem abbati vel priori, si abbas non affuerit, ut, si quando ei emendaverit, intelligere possit. Si intelligit, quid emendet, humiliter dicat, si non intelligit, versum reincipiat; et totiens hoc faciat, quotiens se summoneri^{k)} perpenderit. Finita lectione, claudens librum, ad inclinandum sine mora descendat; et, si necesse habuerit, bibat, dum dicitur versus ante gratias, et cum processione ad gratias discedat, nisi cum servitoribus statim debeat comedere, ut^{l)} in diebus ieiunii, et post cenam, quando conventus bis reficitur. Armarius vero vel eius suffraganeus librum referat. In sequenti autem hebdomada^{m)} ad collationem legat.

a) A u. G: XVI..

b) A u. G: *presbiterii*.

c) A: *semel* ausgelassen.

d) G: *benedicione*.

e) A: *ebdomadam*; G: *epdomadam*.

f) G: *benedicionem*.

g) A u. G: *omeliam*.

h) G: *incipiat secundum illum*.

i) A u. G: *omelia*.

k) G: *summoveri*.

l) A u. G: *et*.

m) A: *epdomada*; G: *ebdomada*.

+ fol. 21.

17. De communi mandato^{a)}

Vestiarius vel eius suffraganeus preparent, que^{b)} ad man * datum necessaria sunt. Hebdomadarii^{c)} vero sacerdotes cum diaconibus et subdiaconibus suis mandatum faciant, ita ut, qui maiorem^{d)} missam celebraturus est, in dextro choro incipiat, alius in sinistro. Qui citius percurrerint, in aliam partem transeuntes, alios adiuvent. Quod si tantus fuerit numerus fratrum, ut illi ad abluendos pedes non sufficiant, pronuncientur^{e)} in capitulo, qui hoc complere sufficiant. Qui pedes lavat et cui

lavantur, post ablutionem sibi invicem inclinent, similiter, qui^{f)} tergit et cui terguntur. + Porro discalciati fratres observent, quantum possunt, ne pedes nudi appareant, sed sub vestibus recondantur, nec sedentibus vestimenta defluant, sed apte ante se componant. Ante lectionem omnes sint calciati. Expleto itaque mandato, et ablutis manibus et vasis, repont vasa et tersoria^{g)}, ubi reponi solent, et sic in capitulo in loca sua^{h)} revertantur, et sacerdos hebdomadariusⁱ⁾ preces et collectas mandati compleat. Hoc mandatum tantum in Quadragesima fiat.

a) A u. G: XVII..

b) G: *se*.

c) A: *ebdomadarii*; G: *epdomadarii*.

d) G: *minorem*.

e) A: *pronuntient*.

f) G: *cui*.

g) G: *tertoria*.

h) G: *in locis suis*.

i) A u. G: *epdomadarius*.

+ fol. 22; * fol. 22^v.

Incipiunt capitula tertie distinctionis

1. De levioribus culpis
2. De mediis culpis
3. De gravi culpa
4. De graviori culpa
5. Quid faciendum sit^{a)}, si quid de sacramento dominici corporis alicubi ceciderit
6. Item de graviori culpa
7. De conspiratoribus et coniuratoribus^{b)}
8. De his^{c)}, qui apostataverint^{d)}
9. De gravissima culpa

a) G: *est*.

b) A: Das Inhaltsverzeichnis nennt, wie die von Martène herausgegebene Redaktion der Konstitutionen, als 7. Kapitel *De conspiratoribus* und als 8. Kapitel *De infamatoribus*, so daß insgesamt zehn Kapitel angekündigt werden. Der Text selbst besteht nur aus neun Kapiteln. Das 7. und 8. Kapitel des Inhaltsverzeichnisses bilden hier zusammen das 7. Kapitel. Es trägt die Aufschrift *De conspiratoribus vel coniuratoribus*; G: Im Inhaltsverzeichnis wird als 7. Kapitel angekündigt *De conspiratoribus et de infamatoribus*. Im Text lautet die Überschrift des Kapitels *De conspiratoribus et coniuratoribus*. Bei Lefèvre ist das 6. Kapitel der 3. Distinktion betitelt *De conspiratoribus et infamatoribus*. Vgl. Lefèvre S. 73.

c) A u. G: *hiis*.

d) A: *apostataverint*.

1. De levioribus culpis^{a)}

He^{b)} sunt leviores culpe: Si quis, mox ut signum datum fuerit, non relictis omnibus, quecumque in manibus habuerit, cum matura tamen festinatione se preparaverit, ut secundum regulam ad ecclesiam ordinate cum^{c)} processione et composite et cum silentio veniat, infra septa atrii vel extra in vicino manens; si desig * natum sibi legendi vel cantandi officium non attentissime compleverit; si responsorium vel antiphonam incepturus, chorum + turbaverit; si chorum male legendo vel cantando offendens, non statim se coram omnibus humiliaverit; si in conventu aliquid tumultus vel inquietudinis^{d)} fecerit; si ad mensam cum ceteris non venerit; si ad communem rasuram presens non^{e)} fuerit; si presens in dormitorio aliquam inquietudinem^{f)} fecerit; si per licentiam de claustro egressus, moram fecerit; si corporale vel lintheos^{g)} ad portandos calices et ad patenam involvendam^{h)} aptatum, stolam vel fanonemⁱ⁾ negligenter ad terram deiecerit; si vestes suas, tempore et loco^{k)} statuto, honeste et ordinate non mutaverit; si cereum^{l)} maiorem fregerit; si^{m)} aliquid utensilium perdiderit; si corrigiam rasoriorum inciderit; si quid vestimenti sui peioraverit vel perdideritⁿ⁾ vel potus effuderit; si liber, in quo ad refectionem, ad capitulum, ad collationem legendum est, suo neglectu defuerit; si lector mense denotatus, benedictionem^{o)} neglexerit; si in conventu aliquid, unde alii scandalizentur, egerit; si in aliquo gestu reprehensibilis fuerit; si in aliquo notabilis apparuerit. De his^{p)} omnibus veniam petentibus, iniungatur psalmus unus et unius correctionis fiat eis disciplina.

^{a)} A: *capitulum primum*; G: am Rand nachgetragen I..

^{b)} A u. G: *hee*.

^{c)} G: *com*.

^{d)} G: *inquietitudinis*.

^{e)} G: *non presens*.

^{f)} G: *inquietitudinem*.

^{g)} A u. G: *lintheos*.

^{h)} G: *involvendam*.

ⁱ⁾ G: *fannonem*.

^{k)} G: *loco et tempore*.

^{l)} G: *coreum*.

^{m)} A: *si* ausgelassen.

ⁿ⁾ G: *perdiderit vel peioraverit*.

^{o)} G: *benedictionem*.

^{p)} A u. G: *hiis*.

2. De media culpa^{a)}

Media culpa est: Si quis in Annuntiatione Domini et Nativitate eius in principio capituli non affuerit per negligentiam, ut, pronuntiatis^{b)} redemp + tionis nostre^{c)} exordiis, corde et corpore humiliatus, gratias agat Redemptori; in choro positus, non divino officio intentus, vagis oculis et motu irreligioso minusque competenti, levitatem mentis ostenderit; lectionem constituto tempore non previderit; si quicquam cantare vel legere * presumpserit, quam quod communis consensus probat; si^{d)} in choro riserit vel alios ridere fecerit; si ad capitulum vel^{e)} collationem non venerit; si commune mandatum dimiserit; si ad opus manuum non occurrerit; si dormientibus fratribus per negligentiam defuerit; si quis hore canonice vel communi refectioni non interfuerit^{f)}; si quis absque benedictione^{g)} cibum vel potum sumpserit; si quis eum, a quo clamatus est, eadem die, quasi vindicando, clamare presumpserit; si quis clamans in clamatione sua iudicium fecerit; si quis de via veniens eadem die, si fieri potest, benedictionem^{h)} accipere neglexerit vel absque ea de monasterio, nisi ad possessiones vicinas vadensⁱ⁾, plus una *die* moraturus exierit; si quis cum iuramento, ut in loquendo fieri potest, aliquid negaverit vel affirmaverit; si quis turpem sermonem vel vaniloquium in usu habuerit; si quis eorum, qui officiis deputati sunt, in aliquo circa officium suum negligens repertus^{k)} fuerit, ut sunt priores in conventu custodiendo, cantores in officiis, quibus annotati sunt, exe + quendis, provisor exteriorum in rebus exterioribus custodiendis, celerarius in administrandis^{l)}, armarius in libris emendandis, custodiendis, certa hora exponendis, vestiarius in vestibus providendis, infirmorum custos in^{m)} infirmis serviendis, hospitalis in hospitibus suscipiendis et procurandis, ut in omnibus precepta patris nostriⁿ⁾ Augustini adimpleantur: <Ante omnia diligatur deus, deinde proximus>, et illud: <Sine murmure serviant fratribus suis>. Clamatis de supra dictis et veniam petentibus, fiat unius correptionis disciplina cum tot psalmis, quot placuerit illi, qui capitulum tenebit. Qui autem silentium fre * gerit, si clamatus inde fuerit, unam correptionem accipiet et unum diem in pane et aqua sine remissione ieiunabit. Qui autem non clamatus, veniam de hoc^{o)} sponte sua postulaverit, correptionem non accipiet, sed, sicut dictum est, sine misericordia ieiunabit. De huiusmodi autem penitentibus statutum est, quod tempore ieiunii semel, tempore vero gemine refectionis pane et aqua bis reficientur.

^{a)} A u. G: II..

^{b)} G: *pernunciatis*.

^{c)} A: *nostre redemptionis*.

d) A: *vel*.

e) G: *vel ad*.

f) A hat den Passus *si quis hore canonice...non interfuerit* an dieser Stelle versehentlich ausgelassen und ihn dann nach *clamare presumpserit* eingeschoben.

g) G: *benedicione*.

h) G: *benedicionem*.

i) G: *vadens vicinas*.

k) G: *reppertus*.

l) A u. G: *amministrandis*.

m) A u. G: *in* ausgelassen.

n) G: *nostri patris*.

o) G: *de hoc veniam*.

+ fol. 23 u. 23^v; * fol. 23^v u. 24.

3. De gravi culpa^{a)}

Gravis culpa est: Si quis in audientia secularium inhoneste contenderit; si frater cum fratre intus vel foris lites habuerit; vel si quis procedens, ubi femine sunt, oculum fixerit, si tamen^{b)} hoc in usu habuerit; si quis falsum testimonium *de aliquo, quod non sit criminale*, + adversus aliquem dixerit; si quis ex industria mendacium dixisse deprehensus fuerit; si quis silentium non tenere in consuetudinem duxerit; si quis iacens vel sedens culpam suam vel alterius defenderit; si quis inter fratres discordiam seminaverit; si in illum, a quo clamatus est, vel in quemlibet alium, minas vel maledicta seu verba inordinata et irreligiosa malitiose^{c)} invexisse, deprehensus fuerit; si quis alicui fratrum opprobrium^{d)} dixerit; si quis fratri preteritam culpam, pro qua satisfecit, impropertavit^{e)}; si quis susurro vel detractor inventus fuerit; si quis parentibus suis vel nunciis supervenientibus loqui vel ab eis rumores audire, absque testimonio et licentia abbatis vel prioris, presumpserit. Pro huiusmodi culpis et his^{f)} similibus veniam petentibus, et non clamatis, tres correptiones in capitulo dentur, et tres dies in pane et aqua ieiunent; clamatis vero, una dies et una correptio superaddatur. De cetero psalmi et venie, secundum quod discretioni rectoris visum fuerit, pro qualitate culparum * iniungantur. Si quis autem pro victu vel vestitu vel qualibet alia re murmuraverit, predictam penam sustineat, et quadraginta diebus ab illo genere cibi vel potus abstinebit, de quo et pro quo murmuraverit^{g)}.

a) A u. G: *III.*

b) A: *tantum*.

c) G: *irreligiosa maliciosse*.

d) A u. G: *obprobrium*.

e) G: *improperaverit*.

f) A u. G: *hiis*.

g) A: *murmuravit*.

+ fol. 24; * fol. 24^v.

4. De graviori culpa^{a)} +

Gravior culpa est: Si cuiquam aliqua negligentia contigerit in corpore et sanguine Domini, sive palam sive occulte. Hec, si domino abbati venerit, sedens cum omni humilitate seipsum accuset, et fraterna compassione et oratione hunc excessum deleri postulet. Deinde interni arbitri iram prevenire satagens, iudicans seipsum, ut non iudicetur, et transitorie dampnans^{b)}, ne in eternum damnetur^{c)}. Ministri quoque, qui huic negligentie interfuerunt^{d)}, verum etiam et omnes reliqui fratres, surgentes preparent se ad vapulandum, et voluntariam subeant vindictam^{e)}, ut, quia cor unum sunt et anima una, mutuo sua onera^{f)} portantes, adimpleant legem Christi, cantantes ibidem septem psalmos penitenciales, nisi duplex sollempnitas^{g)} fuerit, cum his^{h)} versiculis: <Post partum>, <Adiuva nosⁱ⁾>, et orationibus: <Famulorum>, <Ineffabilem>. Post hec surgentes resideant. Tunc iniungat rector unicuique in psalmis et missis pro peccatis, quod sue discretionis visum fuerit, et ille, cui^{k)} contigit negligentia, per aliquot dies a sacramento abstineat. Verum quia similis negligentia alii cuilibet evenire potest et nonnumquam evenit, eadem ratio reconciliationis non incongrua videtur.

a) A: *capitulum quartum*; G: *III.*.

b) A u. G: *dampnans*.

c) A u. G: *dampnetur*.

d) G: *interfuerint*.

e) G: *vincdictam*.

f) A: *honera*.

g) A: *sollempnitas*; G: *duplex festum*.

h) A u. G: *hiis*.

i) G: *adiuva nos deus*.

k) G: *cui ausgelassen*.

+ fol. 24^v.

5. Quid faciendum sit, si quid^{a)} de sacramento Dominici corporis alicubi ceciderit^{b)} +

Si quid de sacramento sanguinis Christi ceciderit super corporale, reponendum est ipsum corporale et^{c)} in loco reliquiarum servandum^{d)}. Si palla altaris inde intincta fuerit, recidenda est ipsa^{e)} particula, * que intincta est, et pro reliquiis servanda. Si super casulam vel super albam deguttat, similiter fiat; si super vestimentum quodcumque, comburenda

est pars illa^f), et cinis in sacrario reponendus; si vero in terram ceciderit, lingendus, extergendus, radendus^g) est locus ipse^h), sive lapis, sive lignum, sive terra, etⁱ) pulvis in sacro loco recondendus. Porro si in ipsum sanguinem musca vel aranea vel aliud tale quid ceciderit, quia vix sine vomitu, aliquando non sine periculo corporis, sumi potest, igne cremandum est, et sanguis sumatur. Quod si fides sua id ipsum, quod cecidit, quempiam sumere fecerit, deo gratias, sed paucorum est. Contingit^k) etiam, ut de simplici vino vel de^l) aqua sine vino vel de quolibet alio liquore fiat consecratio. Hi, quibus he^m) negligentie evenerint, supra dicto modo peniteant. Quod si de corpore Domini super pallam altaris aliquid ceciderit vel super aliquod aliud indumentumⁿ), non inciditur, sed^o) vino abluitur, et a ministro sumitur ipsum vinum. Quod si infirmo datum reicitur, prout diligentius poterit, suscipiatur, et contritum in calice cum vino ab aliquo sumatur, si integrum sumi non potest, + eo quod de ore alterius reiectum est. Reus autem huius negligentie et, qui cum eo particeps fuit^p) culpe, competenti subiacebit vindicte. Si autem in terram aut super lignum vel lapidem ceciderit, modus supra dictus de sanguine Domini tenendus erit.

a) G: *si* quid ausgelassen.

b) A u. G: V..

c) G: *et* ausgelassen.

d) G: *reservandum*.

e) A: *ipsa* ausgelassen.

f) G: *illa pars*.

g) G: *lingendus et extergendus et radendus*.

h) A: *ipse locus*.

i) A: *etiam*.

k) G: *contigit*.

l) G: *de* ausgelassen.

m) A u. G: *hii quibus hee*.

n) A: *vestimentum*.

o) A: *vel*.

p) G: *fuerit*.

+ fol. 25 u. 25^v; * fol. 25.

6. De graviori culpa^a)

Finito^b) de sacramentis, adhuc de gravioribus culpis dicendum est: Si quis frater per contumaciam et manifestam rebellionem inobediens abbati suo fuerit, vel si cum abbate vel priore intus vel foris proterve

contendere ausus * fuerit; si quis *leve furtum aut sacrilegium commiserit, utpote de re parva*^{c)}, vel aliud huiusmodi. Si publicatus devitare nequit^{d)} inclamationem, sponte surgat et veniam petens, sceleris sui immanitatem lamentabiliter proferat, et denudatus, ut dignam suis excipiat meritis sententiam, vapulet, quantum placuerit prelato, et ut permaneat in pena gravioribus culpis^{e)} debita, preceptum accipiat, videlicet ut sit omnium novissimus in omni conventu^{f)}, ubi fratres sunt, ut qui culpas perpetrando non erubuit membrum diaboli fieri, ad tempus, ut resipiscat^{g)}, sequestretur a consortio Christi. In refectorio quoque non ad communem mensam sedebit, sed in medio refectorio, *sedens ad terram*^{h)}, super nudam mensam comedetⁱ⁾, et providebitur ei seorsum panis grossior et potus aque, nisi dominus abbas aliquid + ei per misericordiam^{k)} impendat, nec reliquie prandii sui^{l)} cum aliis admisceantur, ut cognoscat ita sequestratus a consortio aliorum, quod privetur, nisi redeat per penitentiam, consortiis angelorum. Ad canonicas horas veniat, ante ostium^{m)} ecclesie et coram transeuntibus fratribus prostratus iaceat, quo usque intraverint et exierint. Nullus autem quoquo modo audeat, se ei coniungere vel aliquid mandare. Ipse tamen dominus abbas, ne in desperationem labi possit, aliquando mittat ad eum seniores, qui eum ammoneant ad penitentiam, provocent ad patientiam, foveant perⁿ⁾ compassionem, hortentur ad compunctionem, adiuvent *apud deum* per suam intercessionem. Ille talis, quamdiu erit in hac penitentia, non communicet, nec veniat ad osculum pacis, non osculetur textum evangelii, non notetur ad aliquod * officium in ecclesia, nec ulla ei ante plenariam absolutionem obedientia committatur; et si fuerit sacerdos vel diaconus, his^{o)} officiis non fungatur, nisi postmodum religiosius conversatus. Eodem modo penitere debet, qui rem sibi collatam^{p)} celaverit et non statim in rem communem redegerit, quod beatus Augustinus furti iudicio dicit esse condemnandum^{q)}. Si quis etiam in alio monasterio, *quam in suo*, tale quid commiserit, ulterius illuc non redeat, etiam si per omnia correctus^{r)} inventus fuerit. Quod si quis, domino abbate + absente, tale quid perpetraverit, prior suspendat eum^{s)} ab officio suo et ab obedientia sua^{t)}, si quam habet; cetera differat ad audientiam abbatis. Si in aliqua curia evenerit, custos, qui ibi est, nunciet hoc^{u)} ad monasterium. Adductus vero non veniat in presentiam abbatis, donec ipse capitulo presederit, et tunc agatur de eo sicut supra dictum est. Quod si defuerit, maneat seorsum, ubi prior iusserit, donec abbati et capitulo presentetur^{v)}, ut dictum est. Si autem abbati huiusmodi lapsus insinuatus fuerit, ut occulte tractare decernat, hoc in eius pendet arbitrio. Si quis autem pro huiusmodi

suspectus est, nec confessus nec convictus, re veniente in dubium, differatur interim, ut secundum consuetudinem dubiarum rerum iusto dei iudicio comprobetur, et denuo ad capitulum referatur, nisi sit res de lapsu corporali, que pro scandalo non est aperte^{w)} tractanda, sed prelato occulte intimanda, et si contigerit, ut ab aliquo minus discrete proferatur, si sine scandalo occultari poterit, sub occasione probationis est suspendenda, nec in publicum proferenda, etiam si abbati fuerit probata, distractione tamen secreta, secundum personam et tempus condignam^{x)} agat penitentiam, in qua non sibi, sed ceteris^{y)} parcitur. *

a) A: *capitulum sextum*; G: VI..

b) G: *Finito* erhielt versehentlich statt einer <F>- eine <O>-Initiale.

c) G: *ut de re pote parva*.

d) A: *nequid*.

e) A: *gravioris culpe*.

f) G: *in conventu omni*.

g) G: *resispiscat*.

h) A: *ad terram sedens*.

i) G: *super nudam mensam sedens ad terram comedit*.

k) A: *per misericordiam ei*.

l) G: *sui prandii*.

m) G: *hostium*.

n) A: *ad*.

o) A u. G: *hiis*.

p) G: *sibi collatam rem*.

q) A u. G: *condemphandum*.

r) G: *correptus*.

s) G: *eum* ausgelassen.

t) A: *sua* ausgelassen.

u) G: *hoc* ausgelassen.

v) A: *presente*.

w) G: *non aperte est*.

x) G: *condipnam*.

y) G: *aliiis*.

+ fol. 26 u. 26^v; * fol. 25^v, 26 u. 26^v.

7. De conspiratoribus et^{a)} coniuratoribus^{b)}

Quicumque per conspiracyonem vel coniurationem vel per ma + litiosam concordiam adversus prelatos suos manifeste se erexerint, *ut vel deiciant ipsos prelatos vel aliquos obedientiarior, quos constiterit esse utiles locis suis, quicumque etiam rhythmis^{c)} aut versibus aut libello famoso, proiecto per compita, aut quocumque alio modo infamaverint^{d)} patrem suum aut fratrem de aliquo crimine infra claustrum vel extra,*

domibus suis perpetuo careant, et sint ultimi omnium illorum, ad quos mittuntur^e), in ordine suo, nec umquam vocentur ad aliquam obedientiam toto tempore vite sue, cui innexa sit animarum cura. Circa illos vero, qui predictis modis leserint patres suos, nulla poterit fieri dispensatio. Circa alios vero poterit, sed non nisi a capitulo generali, et post completam penitentiam triennem, ex quo fuerint per sententiam condemnati^f). Contingit^g) namque in huiusmodi, quod erga fratres vel subito motu ire vel ex simplicitate peccatur, non ex malitia, que in omni casu est gravius punienda, cum quibus mitius est agendum.

a) A: *vel*.

b) A: *capitulum septimum*; G: VII..

c) A u. G: *rithmis*.

d) G: *infamaverit*.

e) G: *mitentur*.

f) A u. G: *condempnati*.

g) G: *contigit*.

+ fol. 27.

8. De his^a), qui apostataverint^b)

Quicumque apostataverit^c) *statim vitandus est ab aliis, ac si esset excommunicatus*. Si vero misertus sui redierit, depositis vestibibus in claustro, nudus cum virgis in capitulum veniet^d), et prostratus culpam suam dicet, et humiliter veniam petet, pene gra + vioribus culpis debite^e) subiacebit, et in capitulo nudum se representabit, et in omnibus dominicis diebus infra hoc tempus penitentiae ante ostium^f), ubi processio transitura est, prostratus iacebit, et ubique^g) in conventu novissimus erit, et, peracta penitentia, numquam priorem locum obtinebit^h), sed inferiorem, ita ut tempus transgressionisⁱ) subtrahatur de tempore conversionis. Quod si iterum, stimulante diabolo, ruptis caritatis * et obedientie vinculis, effugerit et iterum redierit, extra claustrum depositis vestibibus, nudus cum virgis in capitulo veniam postulabit et, sicut supra dictum est, postea penitebit. Si vero tertio, perurgente diabolo, fugitivus evaserit et postea^k), deo visitante, redierit, extra portam vestes deponet et nudus cum virgis in capitulo misericordiam querere veniet, et de cetero eodem modo, quo supra dictum est, penitentiam aget. Quod si quarto, furore diaboli arreptus, discesserit et postea redierit, si clericus fuerit, nequaquam ultra in officio clerici, sed inter

laicos erit, quamdiu abbati et capitulo visum fuerit. Si vero laicus fuerit, in officio vilissimo et omnium laicorum novissimus erit, et per annum integrum in pane et aqua et solo pulmento penitebit, nec abbas ei aliquam^{l)} misericordiam impendere poterit, nisi in dominicis diebus tantum et in sollemnibus^{m)} festis, et si contigerit, + eum graviter infirmari. Ordinati in apostasia, nullam, nisi per summum pontificem, recipient dispensationem, sive per eum, cui a summoⁿ⁾ pontifice fuerit indultum. Si quis autem, prius ordinatus, in apostasia divina celebraverit, postquam ad Ordinem redierit, a divinis per annum abstinebit, nec, nisi ex generalis capituli licentia, divina celebrabit.

a) A u. G: hiis.

b) A: capitulum VIII.; G: apostaverint.VIII..

c) G: apostaverit.

d) G: veniet ausgelassen.

e) A: debitis.

f) G: hostium.

g) G: ubicumque.

h) A u. G: optinebit.

i) G: transgressionis.

k) G: post eo.

l) A: aliquam ei.

m) A u. G: sollempnibus.

n) G: sommo.

+ fol. 27^v u. 28; * fol. 27.

9. De gravissima culpa^{a)}

Gravissima culpa est incorrigibilitas eius, qui nec culpas timet admittere et penam recusat ferre, de quo preceptum est^{b)} patris nostri^{c)} Augustini, ut, <etiam si ipse non abscesserit, de vestra societate proiciatur>, secundum apostolum, qui hereticum hominem post correptionem adhibitam et incorrigibilitatem patefactam devitari iubet tamquam peccantem peccatum ad mortem, quia subversus est, qui eiusmodi^{d)} est. * Hic quidem, vestibus monasterii exutus et habitu seculari indutus, exire compellendus est, si tamen usque ad eandem horam sani capitis et integri sensus extiterit. Non enim, quod quidam indigne expetunt, sub qualibet occasione cuiquam est danda recedendi licentia, ne Ordo et canonica disciplina in contemptum veniat, dum in indignis aspicitur habitus religionis canonice. Et ita, sicut a corde + professionem abiece-

runt, sic a corpore professionis insignia deponere cogantur. Nec ulli omnimodo^{e)} pro sua quantalibet importunitate indulgeatur egrediendi licentia.

^{a)} A: IX.; G: *capitulum IX.*

^{b)} A wiederholt *preceptum est*.

^{c)} G: *nostri patris*.

^{d)} A: *hiusmodi*.

^{e)} A: *omnimodo ulli*.

Incipiunt capitula quarte distinctionis

1. De annuo *capitulo*
2. De his^{a)}, qui non interfuerint annuo *capitulo*.
3. De construendis abbatiiis
4. Ut nemo recipiat ad aliam abbatiam ire volentem
5. De penuria abbatis
6. Que lex sit inter abbatias, que se genuerunt
7. De annuis circatoribus
8. De electione abbatum
9. Que lex sit inter abbatias, que se non genuerunt
10. De unitate abbatiarum
11. Quos libros non liceat habere diversos
12. De victu
13. Quibus diebus vescimur quadragesimali cibo
14. De vestitu
15. De rasura et tonsura
16. Que non *expediat nos* habere

^{a)} A u. G: *hiis*.

1. De annuo *capitulo*^{a)}

Sane, ut ea, que in hoc libello scripta sunt, firmitus teneantur, communi assensu patrum statutum est, ut semel in anno, gratia sese visitandi, Ordinis reparandi, confirmande pacis, conservande caritatis, omnes abbates nostri Ordinis pariter ad colloquium veniant in ecclesia Premonstratensi in sollemnitatem^{b)} * beati Dionysii^{c)}, + ubi^{d)}, in sinistris corrigendis, domino abbati Premonstrate ecclesie, que mater est aliarum,

sanctoque illi conventui reverenter singuli humiliterque obediant, et clamati veniam petant. Quam clamationem non nisi abbates faciant.

^{a)} A: *primum*; G: *capitulum primum*.

^{b)} A u. G: *sollemnitate*.

^{c)} A u. G: *Dionisii*.

^{d)} G: *et ubi*.

+ fol. 29; * fol. 28.

2. De his^{a)}, qui non interfuerint^{b)} annuo capitulo^{c)}

Nulla autem ratione annuo capitulo licebit deesse, nisi ob corporis infirmitatem vel cui ob remotionem locorum a generali capitulo fuerit indultum. Cui autem hoc contigerit, priorem suum pro se vel alium idoneum^{d)} mittat. *Quicumque autem alia quacumque occasione vel remanere presumpserit vel non miserit, careat stallo abbatis et non utatur baculo pastoralis nec missam celebret in conventu. Hec autem penitentia initium habebit ab ipso die beati Dionysii^{e)}, quo patres Premonstratense ingrediuntur capitulum, et durabit, donec per se vel per nuncium, litteris abbatis Premonstratensis vel generalis capituli communitum^{f)}, circa se obtinuerit^{g)} et noverit dispensari. Verum, si quis per annum in hoc contemptu perduraverit, ex tunc sciat, se esse depositum et ab officio sacerdotali suspensum, et fratres non dubitent, se esse ab eius obedientia absolutos et, salvo iure patris abbatis, habere liberam facultatem, pastorem alium eligendi. Abbates, qui ad capitulum generale suo tempore non venerint, vel per^{h)} priorem suum vel per aliam + idoneamⁱ⁾ personam de canonicis suis, pro se missam, litteratorie non excusaverint, ad penam supradictam addimus, ut, quousque domino Premonstratensi satisfacturi se presentaverint, sint suspensi. In litteris autem excusationis contineatur, ut nuncius in animam mittentis iurandi habeat potestatem, quod causa sit sufficiens excusandi. **

^{a)} A: *hiis*.

^{b)} A: *intersunt*; G: *inter*.

^{c)} A: *capitulum secundum*; G: *II.*

^{d)} A u. G: *ydoneum*.

^{e)} A u. G: *Dionisii*.

^{f)} A: *communiter*.

^{g)} A u. G: *optinuerit*.

^{h)} A: *per* ausgelassen.

ⁱ⁾ A u. G: *ydoneam*.

+ fol. 29^v; * fol. 28^v.

3. De construendis abbatiiis^{a)}

Hec itaque sunt, que, propter vigorem Ordinis conservandum, in construendis abbatiiis volumus observari, scilicet, non mittendum esse abbatem novum in locum novellum^{b)} sine clericis ad minus duodecim nec sine libris istis: psalterio, hymnario^{c)}, collectaneo, antiphonario, graduali, regula, missali, nec nisi^{d)} prius instructis his^{e)} officinis: oratorio, dormitorio, refectorio, cella hospitum, portarii, quatinus ibi statim deo servire et regulariter vivere possint. Nec ullum locum accipiemus, ad abbatiam faciendam, nisi habeamus quadraginta clericos, *vel nisi causa necessitatis aut utilitatis a Premonstratensi abbate vel a generali capitulo fuerit aliter dispensatum*. Et quotiens conventus mittitur, ad abbatiam faciendam, si quis eorum, qui emissi fuerint, sive clericus sive laicus, ad matricem ecclesiam, de qua exierat, sine abbatis, cum quo exivit, benevolentia^{f)} contumax et inobediens reverti + voluerit, abbas, ad quem confugerit, sub spe consolationis per quindecim dies ut inobedientem extra conventum, in quo voluerit loco, eum retineat. Si autem, in hoc perseverans, redire noluerit, excommunicatum eiciat^{g)}; in aliis autem abbatiiis, de quibus non exiit, comperta eius pervicacia, nisi sola nocte non retineatur. Fratres vero emissi emittenti abbati nulla penitus occasione reddantur. Abbas filius non faciat abbatiam, nisi assensu patris. Loca in villis, *ad construendas abbatias, non, nisi de assensu generalis capituli, recipiantur, vel saltem Premonstratensis abbatis, si generale capitulum sine periculo nequiverit expectari. Alia loca recipiantur sub testimonio duorum abbatum ad minus, si commode possint haberi*. Abbas, de cuius conventu abbas eligitur, duas, si voluerit, excipiet personas, *nisi domini Premonstratensis auctoritate fuerint evocate*. Non licebit, fratres nostros ecclesiis alterius Ordinis accommodare^{h)}, nisi nostrum Ordinem tenere velint. Ad conservandam vero pacem, etiam hoc statutum est, ut amodo abbatias non faciamus, nisi ad quatuor leucas ab invicem distantes, curias vero ad leucam unamⁱ⁾, molendina ad dimidiam leucam, nisi assensu abbatis, cuius prius edificata est domus. Vicinitas locorum ex consilio trium pendeat abbatum^{k)}.

^{a)} A: *capitulum tertium*; G: III..

^{b)} G: *novellum locum*.

^{c)} A u. G: *ymnario*.

^{d)} A: *sine*.

^{e)} A u. G: *hiis*.

^{f)} A u. G: *benivolentia*.

g) G: *eiciet*.

h) A: *commodare*.

i) G: *unam leucam*.

k) G: *pendeat ex consilio trium abbatum*.

+ fol. 30; * fol. 29.

4. Ut nemo recipiat ad aliam abbatiam ire volentem^{a)} +

Nemo nostrum quemcumque, ad conversionem ire volentem, ad aliquam^{b)} ecclesiarum nostrarum dehortetur aut sibi attrahat, sed nec, si, mutato proposito, sponte remanere voluerit, retineat, si prius abbati illius loci, se ad eum venturum, per se aut per nuncium promiserit. At ubi ad locum destinatum pervenerit, si prius, quam probandus suscipiatur, propositi penituerit, egressum recipiat, qui voluerit.

^{a)} A u. G: *IIII*..

^{b)} G: *aliquem*.

+ fol. 30^v.

5. De penuria abbatis^{a)}

Sed et hoc bonum de conventu illo^{b)} provisum est, ut, si cuius abbatum nimia forte paupertas in communi innotuerit, fratris penuriam, prout singulis caritas dictaverit, omnes relevare procurent.

^{a)} A: V.; G: *capitulum V*..

^{b)} G: *quolibet*.

6. Que lex sit inter abbatias, que se genuerunt^{a)}

Statutum est, inter abbatias nostri Ordinis matres filiabus nullam posse temporalis commodi^{b)} exactionem imponere, abbatem patrem, abbatis filii monasterium visitantem, non eius canonicum vel novicium ad obedientiam vel professionem recipere. *Abbate namque filio sive absente sive presente*, capitulum tenebit et culpas emendabit. Porro, ad minus semel in anno, quisquis abbas, quas sua genuit ecclesia, abbatias paterna sollicitudine visitabit *per se vel per nuncium competentem*. Abbas vero filius, * quotiens ad matricem ecclesiam venerit, congrua ei reverentia exhibebitur. + Si quidem abbatis locum,

quantum ad ordinem pertinet, eo absente, tenebit, nam presenti cedit ut patri.

^{a)} A: *capitulum VI.*; G: *VI.*

^{b)} A: *comodi.*

+ fol. 31; * fol. 29^v.

7. De annuis^{a)} circatoribus^{b)}

Quia vero pre multitudine abbatiarum et remotione locorum patres abbates filias abbatias quandoque, sicut statutum est, visitare non possunt, provisum est, ut per diversas provincias abbatie^{c)}, que sibi vicine sunt, de abbatibus earundem ecclesiarum singulis annis duos habeant circatores, qui singulas abbatias visitent^{d)}, et, si qua ibi corrigenda invenerint, aut per se corrigant, *si potuerint, aut, si nequiverint, ad patres in generali capitulo* diligenter inquisita referant. Unde Christi evangelium sequentes et auctoritatem sacrorum canonum, firmiter observari volumus, ut, si qui fratres adversus abbatem suum aliquid habuerint, quod tolerari non debeat nec deceat, prius eum inter se cum omni humilitate et caritate de sua correctione^{e)} ammonent. Quod, si frequenter ammonitus, se corrigere neglexerit aut contempserit^{f)}, abbatem matricis ecclesie ad eum ammonendum et corrigendum advocent. Qui, si eum corrigere non potuerit aut noluerit, tunc demum circatoribus, cum ad eandem ecclesiam visitandam venerint, causa manifeste indicetur; qui aut per se, si potuerint, omnia in pace componant, aut ad + generale capitulum patrum, veritate diligenter cognita, referant. Et quidquid patres inde^{g)} statuerint, tam de abbate quam de fratribus sine contradictione observetur. Qui autem, hoc ordine postposito, abbates suos infamare vel eicere presumpserint, sicut infames persone iudicentur. Eos enim sacri canones inter infames personas connumerant, qui, relicto iudiciario ordine, patres suos infamare conantur aut eis preiudicium facere. *Absit tamen, ut in hoc casu ita * puniamus simplices et ecclesiarum suarum statum zelantes sicut malitiose agentes.*

^{a)} G: *annis.*

^{b)} A u. G: *VII.*

^{c)} G: *abbacias provincie.*

^{d)} G: *visitent abbas.*

^{e)} A: *correptione.*

^{f)} G: *comptempserit.*

^{g)} A: *inde patres.*

+ fol. 31^v; * fol. 30.

8. De electione abbatum^{a)}

Sed et hoc de electione abbatum diligenti cautela statutum est, ut, *vacante ecclesia Premonstratensi^{b)}, septem abbates, Laudunensis, Floreffiensis^{c)}, Cuissiacensis^{d)} et quatuor alii advocandi erunt, ut per eorum consilium fratres communem electionem faciant. Sane cum aliqua aliarum ecclesiarum nostri Ordinis abbate proprio fuerit destituta, sub patris abbatis potestate ac dispositione consistat et cum eiusdem consilio, qui eligendus fuerit, a canonicis eligatur. Verum si inter fratres de eligendo abbate discordia fuerit vel scissura suborta, et ipsi facile ad concordiam et unitatem in persona idonea^{e)} eligenda nequiverint revocari, pater abbas consilio coabbatum suorum idoneam^{f)} provideat eis personam. + Quam si recipere contempserint, sententie subiaceant, quam pater abbas cum consilio coabbatum suorum in eos duxerit auctoritate Ordinis promulgandam. Diligenter tamen caveat pater abbas, ne ex aliqua familiaritate laboret ad personam minus idoneam^{f)} promovendam. Qui si inventus fuerit in hoc deliquisse, nisi docere potuerit, quod probabili fuerit errore deceptus, penam sustinebit arbitrio generalis capituli^{g)}, et institutus ab eo abbas deponetur, et ipse ea vice privabitur potestate regendi electionem, quam reget alius, a generali capitulo destinatus. Quicumque autem inter se condixerint, quod non debeant eligere, nisi de gremio ecclesie sue, pastorem, ea vice eligendi libertate priventur.*

^{a)} A u. G: VIII..

^{b)} G: *Premonstratense*.

^{c)} G: *Floreffiensis*.

^{d)} A u. G: *Cuissiacensis*.

^{e)} A u. G: *ydonea*.

^{f)} A u. G: *ydoneam*.

^{g)} A: *capituli generalis*.

+ fol. 32.

9. Que lex sit inter abbatias, que se non genuerunt^{a)}

Omnis abbas in omnibus locis^{b)} sui monasterii^{c)} coabbati suo cedat advenienti, ut adimpleatur^{d)}: <Honore invicem prevenientes>. Si duo aut plures convenerint, secundum tempus abbatiarum ordinem suum tenebunt ita, ut cuius ecclesia antiquior fuerit, ille sit prior, excepto, quod, si

aliquis^{e)} eorum alba indutus^{f)} fuerit, stans ante omnes, officium prioris per omnia tenebit, licet sit omnium iunior; ubi * cumque vero consederint, humilientur sibi mutuo.

a) A u. G: IX..

b) A: *loci*.

c) G: *monasterii sui*.

d) A: *impleatur*.

e) A: *quis*.

f) G: *indutus alba*.

* fol. 30^v.

10. De unitate abbatiarum^{a)}

Ut autem inter abbatias unitas indissolubilis perpe + tuo perseveret, stabilitum est primo quidem, ut ab omnibus regula uno modo intelligatur, uno modo teneatur. Deinde, ut iidem^{b)} libri, quantum duntaxat ad divinum officium pertinet, idem vestitus, idem victus, iidem^{b)} denique per omnia mores atque consuetudines inveniantur.

a) A u. G: X..

b) A u. G: *idem*.

+ fol. 32^v.

11. Quos libros non liceat habere diversos^{a)}

Missale, textus, epistolare, collectaneus, graduale, antiphonarius, hymnarius^{b)}, psalterium, lectionarius, regula, kalendarium uniformiter teneantur et^{c)} habeantur.

a) A u. G: XI..

b) A u. G: *ymnarius*.

c) G: *vel*.

12. De victu^{a)}

Attendentes illud, quod in regula scriptum est: <Carnem vestram domate ieiuniis et abstinencia esce et potus, quantum valetudo^{b)} permittit^{c)}>, statuimus, ut intra monasteria nostra pulmenta sint semper et ubi-

que sine carne et sine sagimine, nisi propter omnino infirmos, id est ita debilitatos, ut aliis cibis non possint^{d)} recreari, et propter *artifices pretiosorum operum conductos, qui aliter de facili^{e)} haberi non possunt^{f)}*. Habeantur autem, si fieri potest, singulis diebus ad minus duo cocta pulmenta, in diebus ieiunii ad unam refectionem, in diebus^{g)} vero gemine refectionis unum ad prandium, alterum ad cenam. Poterit tamen abbas aliquid superaddere, prout opus esse iudicaverit et facultas permiserit. Panis vero communis et cotidianus^{h)} secundum facultatem diversarum¹⁾ ecclesiarum poterit esse cum sagioⁱ⁾ vel cribro. Panis vero infirmorum et hospitum *poterit esse albius*. Qui etiam conventui superaddi poterit in maioribus sollempnitatibus^{k)} pro facultate cuiusque ecclesie.

a) A u. G: XII..

b) A u. G: *validudo*.

c) A: *permiserit*.

d) G: *possunt*.

e) G: *facile* statt *de facili*.

f) A: *possint*.

g) A: *in die*.

h) G: *cotidianus*.

i) G: *sacio*.

k) G: *solempnitatibus*.

1) Hier bricht A ab. Die restlichen Blätter sind verloren.

13. Quibus diebus vescimur quadragesimali cibo^{a)}

In toto Adventu, exceptis dominicis diebus et festis novem lectionum, et in secunda et tertia feria ante Caput^{b)} ieiunii et in ieiuniis Quatuor temporum septembri et decembri, in vigilia Ascensionis et Pentecostes et sanctorum Johannis Baptiste, Petri et Pauli, Jacobi, Laurentii, Assumptionis sancte Marie, Bartholomei, Matthei^{c)}, Simonis et Jude, Omnium * Sanctorum, Andree apostoli et in omnibus sextis feriis, *exceptis illis, que sunt infra octavas Nativitatis Domini et Pasche et Pentecostes, vel nisi duplex^{d)} festum eadem die evenerit, cibis quadragesimalibus uti debemus*.

a) G: XIII..

b) G: *capud*.

c) G: *Mathei*.

d) G: *duplex*.

* fol. 31.

14. De vestitu^{a)}

<Qui in domibus regum sunt, mollibus vestiuntur>. Clericos autem, qui seculo abrenuntiant, decet asper vestitus et humilis. Ea propter proposuimus, lineis non uti, nisi femoralibus. Lanee autem vestes, quibus utimur, non sint nimis subtiles nec nimis splendide nec de foris attonse, ut adimpleatur illud in regula: <Non sit notabilis habitus vester, nec affectetis vestibus placere sed moribus>. Sufficiat autem canonico habere duas tunicas cum pellicio. Potest tamen *abbas, ubi opus esse conspexerit, concedere plures, eo tamen adhibito moderamine, quod, sicut concedit necessaria, ita tollat superflua, et scapulare et cappam et pelles*. Pallium etiam licebit habere, cui abbas necesse esse^{b)} iudicaverit. Pellicium numquam portetur, nisi opertum tunica, nisi *in matutinis et cum frater superpellicio et alba induitur*; si vero superpellicio solo induitur, tunicam non exuat. Pellicium brevius sit tunica, ut non appareat. Tunica non descendat ultra cavillam pedis. Cappa sit aliquantulum brevior tunica. Scapulare eius longitudinis sit, ut *cooperiat genua. Ultra mediam tibiam non descendat; quod numquam discinctum portetur, nisi in matutinis, quando quis fuerit in via vel in infirmitorio*. Caligas et soccos et femoralia habeant, prout necesse fuerit et facultas permiserit. Subtulares^{c)} diurnales non sint^{d)} caprini nec de corduano. Ocreas^{e)} omnino non habebimus, sed subtulares^{c)} corrigiis ligatos, nec chirothecas^{f)} quinque digitorum, *nisi tempore messis et in sinistra tantum * manu*, nec cingulos contextos. Lineas cappas habere non licebit. Pileo^{g)} nullus utatur, nisi licentia abbatis sui, *qui non cuilibet nec de facili concedere debet pilei^{h)} usum, sed pro manifesta necessitate. Debent autem pilei^{h)} esse de panno albo vel de pelle alba, qui ita portari debent sub caputio, ut non multum appareant, maxime in conventu. Mufflasⁱ⁾ de panno, foratas^{k)} pelle, sustinemus haberi pro frigore repellendo et mufflasⁱ⁾ de corio spisso tantummodo in labore*.

^{a)} G: XIII..

^{b)} G: esse ausgelassen.

^{c)} G: *soptulares*.

^{d)} G: *sunt*.

^{e)} G: *oreas*.

^{f)} G: *cirotegas*.

^{g)} G: *pilleo*.

^{h)} G: *pillei*.

ⁱ⁾ G: *mufflas*.

^{k)} G: *forratas*.

* fol. 31^v.

15. De rasura et tonsura^{a)}

Rasura et tonsura superius sit non^{b)} modica, ut religiosos decet, sic, ut inter ipsam et aures non sint plus quam tres digiti. Tonsura fiat desuper aures. *Que rasura et tonsura fiant his^{c)} terminis: Prima in Nativitate Domini, secunda inter Nativitatem et Purificationem partito tempore, tertia in Purificatione, quarta^{d)} inter Purificationem et Pascha partito tempore, quinta in Pascha, sexta inter Pascha et Pentecosten partito tempore, septima in Pentecoste^{e)}, octava inter Pentecosten^{f)} et festum sancti Johannis Baptiste partito tempore, nona in festo sancti Johannis, decima in festo^{g)} sancte Marie Magdalene, undecima in Assumptione sancte Marie, duodecima in Nativitate eiusdem, tertia decima in festo sancti Dionysii^{h)}, quarta decima in festo Omnium Sanctorum, quinta decima in Adventu Domini. Notandum tamen, quod, si inter Purificationem et Pascha fuerint decem septimane vel amplius, due fiant rasure tempore intermedio, subtracta illa rasura, que est inter Pentecosten et festum beati Johannis. Hoc quoque adiectum est, quod, si illi, qui in frigidis regionibus sunt, voluerint abstinere ab illa rasura, que est inter Natale et Purificationem, liceat eis, hoc tamen proviso, quod in una provincia non sint diverse consuetudines. In Dedicatione quoque ecclesie et in precipuo festo patroni cuiuslibet ecclesie se * mel in anno [rasura fieri potest]ⁱ⁾, ita tamen, quod alia radendi tempora propter hoc non preveniantur nec differantur.*

^{a)} G: XV..

^{b)} G: non sit.

^{c)} G: fiat hiis.

^{d)} G: quarta et.

^{e)} G: Penthecoste.

^{f)} G: Pentechosten.

^{g)} G: feste.

^{h)} G: Dionisii.

ⁱ⁾ G: die eingeklammerten Worte fehlen im Text.

* fol. 32.

16. Que non expediat nos habere^{a)}

Hec sunt, que proposuimus non habere: Animalia et volucres, que magis solent provocare curiositatem et ostentare in se vanitatem, quam aliquam conferre utilitatem, sicut sunt cervi, ursi, capreoli^{b)}, lepores,

damule^{c)}, simie, grues, pavones, accipitres et cetera huiusmodi habere, omnino prohibita sunt. *Conductus in periculum nostrum non faciemus. Aliena animalia vel supellectilem^{d)}, annonam in curiis nostris ad custodiendum, pecuniam alienam in via ad portandum, in nostrum, si perdita fuerint, periculum, non recipiemus.* Albas ornatas de pallio vel serico non habebimus.

a) G: *Que non liceat habere. XVI.*

b) G: *caperoli.*

c) G: *dammule.*

d) G: *suppellectinem.*

2. Die Dekrete des Generalkapitels

1. Ne abbates abbatias propria voluntate dimittant^{a)}

Qui dimiserit abbatiam suam propria voluntate sine consilio generalis capituli vel Premonstratensis abbatis, ex tunc non fungatur^{b)} officio sacerdotali, nisi assensu communis capituli.

^{a)} XVII..

^{b)} *fongatur*.

Druck: Martène Sp. 925, I. — Vgl. Lefèvre S. 42.

2. De sororibus emittendis^{a)}

Sorores nostre non egrediantur, nisi forte mittantur de claustro ad claustrum, morature ad minus per annum. Verum, si evidens necessitas ingruerit, propter quam oporteat aliquam egredi, fiat de licentia Premonstratensis abbatis, dum tamen sine gravi periculo eius possit expectari assensus. Si quis abbas aliquam aliter emisit, puniatur secundum quantitatem excessus arbitrio generalis capituli, et maxime, si scandalum emerit de sorore emissa. Tempore vero guerrarum liceat cuilibet abbati sorores sibi subditas ad loca tuta transferre. Quod si aliter fuerit^{b)}, abbas, sub quo hoc contigerit, per annum continuum in feria sexta ieiunet in pane et aqua.

^{a)} XVIII..

^{b)} Lefèvre S. 113 liest *fecerit*.

Druck: Krings S. 334; ältere, wesentlich kürzere Fassung des Dekrets: Martène Sp. 925, II. — Vgl. Lefèvre S. 113.

3. De sororibus non recipiendis^{a)}

*Quoniam instant tempora periculosa et ecclesie supra modum gravantur, communi consilio capituli * statuimus, ut amodo nullam sororem*

recipiamus. Si quis autem huius statuti transgressor extiterit, abbatia sua sine misericordia privetur.

^{a)} XIX..

* fol. 32^v. — Druck: Milis II, S. 20, Kap. 34; Krings S. 335; fehlerhaft Martène Sp. 925 f., III.

4. De pueris in baptismo non levandis^{a)}

Nulli Ordinis nostri liceat infantem in baptismo levare, nisi de licentia abbatis sui. Qui tamen hoc facile non concedat, sed propter grave periculum vel scandalum evitandum.

^{a)} XX..

Druck einer älteren, kürzeren Fassung des Dekrets: Martène Sp. 926, IV; ebenfalls, *abbate* durch *prelato* ersetzt: Milis II, S. 20, Kap. 35. — Vgl. Lefèvre S. 122.

5. Item de sororibus non recipiendis^{a)}

Nulla soror de cetero recipiatur in Ordine, nisi in locis illis, que sunt ab antiquo recipiendis sororibus perpetuo deputata.

^{a)} XXI..

Druck: Krings S. 335. — Vgl. Lefèvre S. 114.

6. De scandalis generantibus^{a)}

Si quis fratrum nostrorum parentibus suis proclamationes et querimonias fecerit et per eum vel pro eo aut *damnum*^{b)} *abbatie* illatum fuerit aut aliquis fratrum percussus fuerit, ad aliam abbatiam cum penitentia, ei ab abbate suo iniuncta, mittatur, nec ultra redeat ad propriam abbatiam, nisi assensu generalis capituli.

^{a)} XXII..

^{b)} *dampnum*.

Druck: Martène Sp. 926, XI; in teilweise hiervon abweichender Fassung, in der auch *abbate* durch *prelato* ersetzt ist: Milis II, S. 20, Kap. 37. — Vgl. Lefèvre S. 117 f..

7. De generali excommunicatione

*Singulis annis singuli abbates in domibus suis et omnes sacerdotes excommunicent ter in anno omnes canonicos et conversos nostri Ordinis, proprietatem habentes, infamatores, conspiratores, incendiarios^{a)} et falsarios, quocumque modo falsaverint litteras nostri Ordinis, videlicet dominica ante Natale Domini^{b)}, dominica ante Pascha, dominica ante Pentecosten. Proprietatem autem dicimus, quod habetur contra vetitum vel absque debita licentia. Si quis autem post factam excommunicationem proprietatem habere convictus fuerit, si abbas eum retinere voluerit, Premonstratum veniens cum litteris abbatis sui, secundum dispositionem abbatis Premonstratensis satisfaciat, et cum litteris ipsius revertatur, penitentiam peracturus in domo sua. Si vero Premonstrati contigerit, dominus abbas reo debitam penitentiam iniungat, nec plenariam ei * remissionem faciat, donec reus in sequenti capitulo abbatum veniam petat. Quod si quis in proprietate mortuus inventus fuerit, extra atrium positus, et officio et sepultura careat christiana.*

^{a)} incendiarios.

^{b)} ante dominica Natale Domini.

* fol. 33. — Vgl. Milis II, S. 21, Kap. 40. Vielleicht handelt es sich hierbei um eine ältere, viel kürzere Fassung des Dekrets. — Vgl. Lefèvre S. 116 f..

8. De dissensione

Priores vel subpriores, quorum tempore dissensio contra abbatem in domo sua orta fuerit, si participes fuerint aut dissensioni non restiterint, neuter in domo sua remanebit, sed ibit, ubi abbas voluerit.

Druck einer geringfügig hiervon abweichenden Fassung, in der abbas durch prelatus ersetzt ist: Milis II, S. 21, Kap. 42. — Vgl. Lefèvre S. 45 u. 118.

9. Cum quot equitaturis liceat abbati venire ad generale capitulum

Abbas in tribus equis veniens ad capitulum generale, duas secum personas adducat, capellanum scilicet et conversum. Duos vero canonicos secum adducere non presumat. Laudunensi tamen et Floreffensi^{a)} et Cuissiacensi, ut in quatuor personis veniant, indulgemus, dum tamen

illorum unus notarius habeatur. Preterea si famulus cuiusquam abbatis commotionem fecerit alicubi, unde scandalum oriatur, abbas, ad quem pertinerit, ex decreto generalis capituli tenebitur, eum a se eicere et non amplius retinere.

^{a)} *Florefiensi.*

Vgl. Lefèvre S. 86.

10. De rasura laicorum

De laicorum fratrum rasura ita ordinatum est, ut novacula circa aurem non descendat, et non, nisi tempore rasure clericorum, radi vel tondi presumant. Tantum tamen habeant barbe, quantum, si raderentur, possent^{a)} recrescere infra mensem. Si qui autem huius precepti prevaricatores inventi fuerint, usque ad sequentem rasuram omni sexta feria in pane et aqua ieiunent. Quod si in hoc quoque aliqui rebelles fuerint, eucharistia nisi in extremis careant et sepultura christianorum.

^{a)} *posset.*

Vgl. Lefèvre S. 39.

11. De discordia filie abbatis

Si aliqua filia ecclesie per rebellionem se erexerit contra matrem, pro qua coercenda^{a)} patrem abbatem oporteat gravari in expensis, filie ecclesie patri subveniant, ne succumbat. Conpresso vero tumultu et pacificata^{b)} discordia, in illam ecclesiam, a qua lis mota fuerat, expense omnes redundabunt.

^{a)} *cohercenda.*

^{b)} *pacifica.*

Vgl. Lefèvre S. 94.

12. Ne secula * res in domibus nostris carnes comedant

Prohibitum est etiam, ne aliqua secularis persona in abbatiis, sive in mansionibus sororum sive etiam in qualibet curte nostri Ordinis carnes

comedere permittatur. Quod si aliquis secularis violenter comederit carnes in abbazia nostri Ordinis, cessetur in ea tribus diebus a celebratione divinorum; si vero in qualibet curte, cessetur in abbazia uno die. Qui cessare propter atrocitatem non ausi fuerint, petant veniam in proximo capitulo generali.

* fol. 33^v. — Vgl. Lefèvre S. 35.

13. De percussoribus

De percussoribus statutum est, quod, qui absente abbate aliquem percusserit fratrem, maneat in domo porte vel in hospitio pauperum usque ad adventum abbatis, et tunc ad aliam mittatur abbatiam, quadraginta diebus in graviore culpa permansurus, et peracta penitentia, quando suo placuerit abbati, revocetur. Qui autem armata manu percusserit, sive qui sanguinem turpiter effuderit, tali modo peniteat, et ad domum propriam sine licentia capituli generalis non redeat.

Vgl. Lefèvre S. 74 f.

14. De sicariis^{a)}

Si quis latebrosa, vel loca vel tempora, captaverit, ut in verberibus vel in aliquo turpi facto contumeliam inferat fratri suo, fiat super hoc inquisitio, multo magis, si prelato. Inquisitio fiat sub testimonio vel patris abbatis vel duorum vel unius ad minus vicinorum abbatum, et reducantur in scriptis depositiones testium, et interrogentur testes non solum de substantia veritatis, sed et de presumptionibus. Qui solus solum percusserit subito motu ire, si, a percusso accusatus, negaverit, purget se tertia, quinta vel septima manu secundum quantitatem delicti, et sint compurgatores bone fame.

^{a)} sicariis.

Vgl. Lefèvre S. 75 f.

15. De permutationibus et venditionibus

Preceptum est etiam, ne permutationes possessionum vel venditiones ad terminum, grani vel salis, velumi vel aliquarum specierum, fiant sine

conscientia patris abbatis. Venditio quoque, excedens viginti libras Priviniensium¹⁾, non fiat sine generali capitulo, nisi pretium in possessionem * ecclesie utiliore[m] convertatur, et hoc ipsum fiat de consilio maturiorum personarum domus, de quorum etiam consilio fieri poterunt minores venditiones et emptiones.

¹⁾ *Provins.*

* fol. 34. — Vgl. Lefèvre S. 96.

16. De mulieribus non permutandis

Mulieres, que ab antiquo loca habent in domibus nostris, ut recipiantur in sorores, nullis aliis loca sua conferant, nec fiat aliqua circa mulieres^{a)} mutatio personarum.

^{a)} *circa mutatio mulieres personarum.*

Druck: Krings S. 335.

17. De laicis ieiunantibus

Laici *conversi*, qui infra abbatiam morantur, si ieiunare cum conventu clericorum noluerint, *sumant mane mixtum*, ut ordo exigit, *et reficiantur hora conventus vel ministrorum*¹⁾, illis *exceptis, qui exeunt pro laboribus suis* et non revertuntur usque ad vesperam.

¹⁾ Vorstehenden Passus hat G geringfügig verändert in Dist. I 6 übernommen.

Vgl. Lefèvre S. 14.

18. De esu carniū

De esu carniū, quantum ad abbates pertinet, statutum est, ut, si quis abbas nostri Ordinis extra suam vel alias nostri Ordinis abbatias carnes comedisse convictus vel confessus fuerit, nisi tanta eius fuerit infirmitas, quod sine periculo ad abbatiam deferri non potuerit, in ipso proximo sequenti capitulo abbatum super nudam mensam comedet in refectorio ad terram. Id ipsum etiam de subditis statutum est, habita tamen peni-

tentie differentia, quod subditi, carnibus contra predictam formam vescentes, sint in gravi culpa, et, si aliquas nominatas obedientias habuerint, eas amittant.

Vgl. Lefèvre S. 33 f..

19. Ne puelle in claustris sororum de cetero nutriantur

Cum propriis fratribus et sororibus nostris etiam tenui victu sufficere vix possimus, absurdum videretur, si alienos in deliciis nutriremus, et tales maxime, de quorum fratres et sorores nostre possent conversatione corrumpi. Ea propter sub *districta* censuimus inhibitione cavendum, ut emissis omnino *puellis secularibus*, que ad nutriendum *in claustris sororum nostrarum* hactenus sunt recepte, nulla alia prorsus *ad nutriendum de cetero admittatur*. *Quod si aliqua alia exire noluerit* iam recepta, vel se, ut ad nutriendum recipiatur, per se vel per alios intruserit violenter, *cessetur in eodem loco, quousque exierit, penitus a divinis*.

Druck: Krings S. 335. — Vgl. Lefèvre S. 114.

20. De abbatibus non iterum promovendis *

Attendentes, quod Moysi, pro Maria sua sorore, que peccaverat, supplicanti, responsum sit a domino, quia, si expuisset pater eius in faciem illius, saltem septem dierum debuisset rubore confundi, decernimus, ut, *si quis abbas Ordinis nostri in generali capitulo depositus fuerit, licet expressa non fuerit eius culpa, vel propter infamiam vel propter aliquam turpem culpam, sine licentia ipsius capituli non promoveatur iterum in abbatem*.

* fol. 34^v. — Vgl. Lefèvre S. 85 f..

21. De recitatione institutionum generalis capituli

Quoniam audivimus, esse quosdam, qui ad servanda instituta Ordinis inveniuntur plurium negligentes, statuimus, *ut singuli abbates, de generali capitulo redeuntes, eo die, quo primum ingressi fuerint capitula sua,*

institutiones generalis capituli, eo anno conceptas, recitent et promulgent; alioquin ab eo die cessent a divinis, quousque fuerint recitate. Subditi vero, qui^{a)} easdem institutiones recipere contempserint et servare, excommunicationis sententia percellantur.

^{a)} *qui* ausgelassen.

Vgl. Lefèvre S. 90 f..

22. De privatis capitulis et inordinatis

Sunt quidem, ut didicimus, *patres abbates*, qui per diversas provincias quedam solent *conprovincialium suorum abbatum* quasi *generalia capitula convocare*, in quibus correptionem quarundam culparum, que non debent nec possunt corrigi sufficienter, nisi per generale capitulum Premonstratense, sibi usurpare presumant. *Ne igitur unitati Ordinis deformitatem pariat capitum multitudo*, inhibemus *districte*, ne huiusmodi capitula de cetero convocentur. *Salvo tamen in omnibus iure patrum abbatum, quibus non inhibemus, immo precipimus, ut debitam circa subditos habeant sollicitudinem secundum communia Ordinis instituta.*

Vgl. Lefèvre S. 94 f..

23. De abbatibus simoniace promotis

*Abbates, qui inventi fuerint, ad honores suos simoniacum habuisse ingressum, sine omni dispensationis remedio deponantur, nec ibi nec alibi iterum eligantur. **

* fol. 35. — Vgl. Lefèvre S. 101.

24. De ornamentis equorum

Cum non deceat, abiectioem nostram in pompis secularibus et maxime militaribus gloriari, precipimus, ut ornatus ille, qui in laminis ferriis vel stanneis solet haberi in capturis frenorum, amodo penitus deponatur. Selle etiam moderati ornatus et non notabiles habeantur.

25. De non habendis servientibus consanguineis fratrum nostrorum

Contingere solet alicubi, ut consanguinei fratrum nostrorum, sub obtentu servitii, in domibus quibusdam ad damnum^{a)} non modicum commorantur. Ea propter statuimus, ut, si aliquis obedientiarum in domo de cetero aliquem habere presumpserit servientem, qui quemquam fratrum nostrorum consanguinitate attingat, tamquam excommunicatus habeatur, nisi abbatis sui licentia fuerit communitus.

^{a)} *dampnum.*

Vgl. Lefèvre S. 109.

26. De sollemni^{a)} memoria patronorum

Quoniam dignum est, ut patronis ecclesiarum nostrarum, de quorum confidimus patrocinio, honorem debitum impendamus, de communi est deliberatione provisum, ut illorum memoria singulis diebus in canonicis vespers et matutinis devote et sollemniter^{b)} repetatur, sed tantum illo tempore, quo solita suffragia ad horas beate Virginis admittuntur.

^{a)} *sollempni.*

^{b)} *sollempniter.*

27. Quod sorores nostre non habeant nigras tunicas

Predictis quoque duximus adnectendum, statuentes, sub pena excommunicationis firmiter observari, ut sorores nostre non nisi tunicis albis et nigris superpelliciis induantur. In quibus videlicet superpelliciis nulla vel superfluitas vel curiositas videatur, ne sit notabilis habitus earundem, et ne vestes potius videantur quam morum delicias affectare.

Vgl. Lefèvre S. 113.

28. De testimonio sororum recipiendarum

Si mulieres aliquae ex antiqua concessione, facta eis ante institutionem editam de sororibus non recipiendis, recipi voluerint in sorores,

nullo modo recipiantur, * nisi probaverint, vel per litteras vel per sufficientem numerum fratrum, utpote per quatuor vel quinque, quod concessio fuerit facta eis ante inhibitionem Ordinis per abbatem et conventum.

* fol. 35^v. — Druck: Krings S. 335.

29. De lapsu sororum

Si aliqua soror *deprehensa fuerit in lapsu carnis*, statim emittatur a domo, et nullo modo, etiam si obtinuerit misericordiam, de cetero revertatur, nisi sub tali lege, *quod velo careat in perpetuum*, et sub vili veste et tenui victu, nullatenus egressura de claustro, serviens ut ancilla. Verum *si secundo commiserit*, eiciatur, et nullum de cetero receptionis sue debitum ab Ordine presteletur. *Sane si aliqua extra septa sororum exierit, omni sexta feria per annum in pane et aqua abstineat. Porro si extra exteriorem portam domus exierit, infra octo dies si reversa fuerit, poterit recipi ut fugitiva. Post octo dies revertenti adiciatur ad penam, ut usque ad sequens generale capitulum velo careat et serviat ut ancilla, non tamen hac occasione egressura de claustro.*

Druck: Krings S. 335. — Vgl. Lefèvre S. 113 f..

30. Ut nullus abbas ad secularem audientiam confugiat

Ad exacuendum rigorem iustitiae et Ordinis disciplinam, statuimus, ut, quicumque abbas in quocumque casu a *iurisdictione Ordinis ad extraordinariam audientiam fugerit, eo ipso sine omni spe restitutionis*, nisi infra triduum resipuerit, *se sciat esse depositum et omnes subditos suos ab eius esse obedientia absolutos*. Et notandum, *quod singuli abbates Ordinis domino Premonstratensi abbate et generali capitulo obedire tenentur. Ita et idem Premonstratensis ipsi generali capitulo obedientiam debet, ut iudicetur secundum Ordinis instituta, si aliquid propositum fuerit contra eum. Subditi autem, qui ad extraordinariam confugerint audientiam, quamdiu abbates eorum voluerint * Ordini obedire, eo ipso sciant, se, nisi resipuerint infra triduum, domibus suis perpetuo carituros. Hoc tamen retento, quod penitentia illa infra triduum non excuset eos nec absolvet a pena, si aliquid evomuerint in audientia secu-*

lari, unde vel prelatus eorum vel aliquis etiam de Ordine infamia respergatur.

* fol. 36. — Vgl. Lefèvre S. 41 f., 86, 73 f. u. 117.

31. De auctoritate circatorum in fratribus emittendis

Cum contigerit, quod visitatores emittant aliquos a domibus suis et abbates, ad quos mittentur, noluerint^{a)} eos recipere ad mandatum vel ad preces visitoris, saltem usque ad instans capitulum moraturos, pro inobedientibus habebuntur. Quia, cum tolerabiles sint expense, ut frater unus vel duo in qualibet ecclesia nostri Ordinis tamquam hospites usque ad instans generale capitulum commorantur, inobedientie potius quam iuste excusationi videbitur inputandum, si quis *abbas fratrem* sui Ordinis, *ad se missum, noluerit retinere usque ad instans generale capitulum*, in quo licebit ei excusare incommoditatem suam de hospitibus retinendis, omni feria sexta per totum annum abstineat in pane et aqua, nisi duplex festum occurrerit, vel ipse minutus fuerit vel infirmus.

^{a)} *voluerint.*

Vgl. Lefèvre S. 120.

32. De reverentia evangelii

Statutum est etiam, ut, quotienscumque in ecclesia evangelium legitur, omnes, qui assistunt, reverenter caputia de capitibus suis deponant; similiter, cum per chorum transierint, ob reverentiam conventus.

33. De his, qui rebelles sunt Ordini

Quia vero plerumque contingit, quod aliqui nostri Ordinis professores eo usque in sua *rebellione* perdurant, quod *oportet, eorum proterviam per secularem potentiam coerceri*, statuimus, ut, quicumque amodo ita proterve restiterint Ordinis discipline, quod *ad eos coercendos* evocetur ex necessitate *potentia secularis*, domibus suis in perpetuum sine dispensatione carebunt. *

* fol. 36^v. — Vgl. Lefèvre S. 118 u. 73.

34. De abbatibus differentibus benedictionem

Quidam abbates suam nimis differunt benedictionem^{a)}, ita ut eam negligere vel contemnere^{b)} videantur. Unde precipitur, quod omnes, *in abbatem assumpti, infra annum sue promotionis benedicantur*.

^{a)} *benedictionem*.

^{b)} *contemnere*.

Vgl. Lefèvre S. 101.

35. De egressione sororum

Quasdam ecclesias nostri Ordinis facili egressione sororum audivimus infamari. Sed quia inde multa pericula animarum possunt emergere et forsitan emergerunt, perhibemus, ne amodo ad aliquod negotium vel laborem, sive etiam in causis testimonium perhibendum, egrediantur de cetero.

Druck: Krings S. 335.

36. Ne fratres nostri accipiant domos sub annuo censu

Quidam *abbates domos* suas *fratribus suis* dicuntur *sub annuo censu* et *taxatis redditibus* mancipare. Sed quia *proprietas periculum* inde possunt contrahere, prohibitum est, ne fiat ulterius. Et quia per capituli generalis sententiam consuetudo huiusmodi irritatur, precipimus, ut ad loca sua revertentes statim revocent, quod fecerunt.

Vgl. Lefèvre S. 43.

37. Ne abbates utantur pontificalibus

Sicut iam pridem statutum est et auctoritate apostolica confirmatum, prohibemus distinctius, ne *abbas* aliquis mitra, anulo, chirothecis^{a)} sive aliis *pontificalibus utatur* insignibus, licet ecclesia sua, antequam veniret ad Ordinem, prius consueverit eis uti. Si quis vero abbas contra prohibitionem istam venerit, statuimus, ut a proprio stallo et baculo pastoralis

per annum abstineat et illis pontificalibus de cetero non utatur. Quod similiter de benedictionibus vestimentorum sacerdotalium et coronarum dicimus, solo Premonstratensi abbate excepto, si ei fuerit ab apostolica sede indultum.

^{a)} *cirothecis*.

Vgl. Lefèvre S. 41.

38. De canonicis et conversis curialibus *

Prohibitum est, ne fratres Ordinis nostri, sive clerici sive laici, ullo^{a)} modo, nisi ad hoc tantum, ut vel sint eleemosynarii^{b)} vel capellani, in ministerium archiepiscoporum vel episcoporum vel quorumlibet secularium principum concedantur, preter artifices, qui conceduntur ad tempus, celeriter reversuri; quibus cavendum est, ne in machinis mortiferis operentur.

^{a)} *nullo*.

^{b)} *elemosinarii*.

* fol. 37. — Vgl. Lefèvre S. 122.

39. De advenis et ignotis

Advene^{a)} et ignoti, habitum nostrum portantes, ad communicandum conventibus nostri Ordinis minime admittantur sine testimonialibus litteris. Sed et ipse habitus eis auferatur, si redderint se suspectos^{b)}, et vel in domo hospitali, quamdiu fiet eis hospitalitatis gratia, maneant vel ad portam.

^{a)} *adveni*.

^{b)} *susceptos*.

Vgl. Lefèvre S. 30.

40. De fideiussoribus

Nullus nostri Ordinis prelatus, nulla etiam ecclesia fideiubeat pro aliqua, qui non sit de Ordine nostro. Pro ecclesiis autem nostri Ordinis

licebit cuilibet prelato fideiubere usque ad decem marcas argenti ponderis Trecensis¹⁾, non requisito assensu conventus sui, amplius vero non.

¹⁾ Troyes.

Vgl. Lefèvre S. 43.

41. De infame revocando

Verum, si intellexerit pater abbas, aliquem fratrem filie abbacie esse vel in obedientia vel in loco, de quo exeat verbum, quod scandalum ibidem faciat aut damnum^{a)}, et filius abbas non amoverit eum ad ammirationem patris abbatis, ipse pater abbas sua auctoritate poterit eum amovere. Ad quod tamen faciendum, non aliqua facilitate, sed cum multa discretione debet, et aliquantula propter malitiam hominum expectatione, moveri, ita scilicet, ut merita suggerentium diligenter advertat. Ad eum etiam pertinet, universa, que invenerit in filia ecclesia manifeste fieri contra instituta Ordinis et consuetudines approbatas, in statutum debitum reformare.

^{a)} dampnum.

Vgl. Lefèvre S. 95.

42. In quibus requirendus sit assensus patris abbatis *

Sane, si sumptuosa edificia, utpote ecclesia, dormitorum, refectorium, claustrum vel etiam horreum, in filia ecclesia fuerint construenda, statuimus, ut incipiat edificare de licentia patris abbatis vel de consilio vicinorum abbatum, si pater abbas fuerit nimis remotus. Quod si opus apparuerit nimis sumptuosum, pater abbas vel circatores, si ipse non visitaverit ecclesiam eo anno, prohibeant, ne procedatur in opere usque ad consilium generalis capituli. Permutationes autem possessionum, aut venditiones ad terminum ultra obventiones unius anni, non fiant sine conscientia patris abbatis. Emptiones autem possessionum, nisi de proprio domus, possint fieri aut venditiones. Si vel he^{a)} vel ille excesserint viginti libras Priviniensium¹⁾, sine patre abbate non fiant. Venditiones vero possessionum, excedentes viginti libras Priviniensium, generali capitulo reserventur.

^{a)} hee.

¹⁾ Provins.

* fol. 37^v. — Vgl. Lefèvre S. 95-97.

43. De tempore et modo gravioris culpe

*De tempore vero et modo gravioris culpe statuimus, ut duret per quadraginta dies, cuius temporis medietatem, scilicet viginti dies, et non amplius abbas ad intercessionem conventus vel alicuius magnatis poterit relaxare, si tamen ei visum fuerit, quod hoc mereatur humilitas penitentis. Sed et infra tempus illud, quo ille, qui deliquit, erit in hac penitentia, omni sexta feria, tam in tempore ieiunii quam gemine refectionis, reficietur tantummodo in pane et aqua¹⁾. Feria secunda et quarta poterit ei abbas vel, qui preerit conventui, si abbas presens non fuerit, indulgere unum tantummodo pulmentum et potum. De aliis vero diebus licebit abbati vel ei, qui preerit conventui, secundum, quod ei visum fuerit, dispensare, excepto, quod semper subtrahatur aliquid penitenti, vel in cibo vel in potu, de his^{a)}, que administrabuntur^{b)} conventui. * In festis autem duplicibus poterit penitentia eius suspendi et similiter in tempore egritudinis manifeste et etiam minutionis, que non debet ei, nisi in magna necessitate, concedi. Si quis autem abbas vel prelatus de hac constitutione aliter, quam prelibatum est, presumpserit dispensare, pater abbas vel circatores, audiente conventu loci, in ipsum abbatem refundant, quidquid de predicta penitentia deprehensus fuerit illicite subtraxisse, et hoc ipsum faciat quilibet abbas priori vel subpriori vel circatori suo, si quempiam ipsorum in hoc casu cognoverit deliquisse.*

^{a)} hiis.

^{b)} amministrabuntur.

¹⁾ Hierzu findet sich am Rand eine Ergänzung. Da die Blätter später neu beschnitten wurden, gingen einige Buchstaben des Textes verloren: *In hieme ieu[na]bunt etiam ado[les]centes.*

* fol. 38. — Vgl. Lefèvre S. 72 f..

44. De falsariis

Si quis falsaverit litteras alicuius ecclesie nostri Ordinis vel abbatis, vel asportaverit litteras furtive, vero sigillo sigillatas, vel in ipsa domo, quam lesit, vel in alia nostri Ordinis, in carcere recludatur, ita tamen, ut ecclesia, cuius est^{a)} professus, ei provideat in expensis.

^{a)} esse.

Vgl. Lefèvre S. 121.

45. Ut abbates dicantur domni abbates

Ab antiquo didicimus, esse humilitatis causa ex consuetudine approbatum, ut abbates dicerentur domni abbates et alii quicumque dicerentur fratres. Cum igitur in pluribus locis ab illa consuetudine sit recessum, precipimus, ut antiqua consuetudo, quam reputamus honestam, observeatur de cetero ita, ut nullus pro eo, quod fuerit abbas, domnus appelletur, exceptis casibus, in quibus vulgaris loquendi usus enormiter videretur offendi, utpote cum dominus abbas vel prior vel subprior^{a)} vocat aliquem et vocatus respondet: <Domne>, et quando prior vel subprior^{a)} vocantur, vulgariter dicitur: <Domne prior> vel <Domne subprior^{a)}>, et si abbas a longe vocatur vel convenitur: <Domne, domne>, sed si addatur <abbas>, dicitur: <Domne abbas>.

^{a)} *supprior*.

46. Ne^{a)} seculares admittantur ad ministrandum

*In refectoriis nostri Ordinis seculares nullo modo ad ministrandum admittantur, nisi in presentia episcopi vel alicuius excellentis persone ibi comedentis, nec aliqui seculares * admittantur ad comedendum, nisi persone eminentes aut dignitate aut vita.*

^{a)} *ne* ausgelassen.

* fol. 38^v. — Vgl. Lefèvre S. 19.

47.

Quandocumque anime fidelium defunctorum absolvuntur et dicitur <Anime eorum>, adiungatur <per misericordiam dei requiescant in pace>.

Vgl. I 4 der Consuetudines von 1222; ebf. Lefèvre S. 9.

48. De emissis propter culpam

De illis, quos propter culparum suarum emendationem ad alia claustra emittimus, iam pridem est statutum, quod nunquam de porta exteriori

sine conventu egrediantur, hospitibus non ministrent nec causa vagationis circumducantur. Nunc vero duximus adnectendum, quod, si quis abbas huius institutionis transgressor extiterit, in medio refectorio super nudam mensam comedat secunda die generalis capituli. Si vero prior vel alius custos fuerit conventus, tribus diebus in ecclesia sua, presente conventu, eandem penam sustineat ita, quod pane et aqua et solo pulmento sit contentus.

Vgl. Lefèvre S. 120.

49. De annuis circatoribus

Annuos vero circatores graviter accusamus, quia, sicut in generali capitulo statutum est, novas institutiones Ordinis per ecclesias sue circationis circumferre diligenter non procurant. Quod si anno futuro illos invenerimus negligentes, eosdem gravissime puniemus.

50. Ne quis presumat excommunicatus celebrare

Sciant omnes, qui celebraverint excommunicati, se esse irregulares ad celebrandum, nec restitui posse ab abbatibus suis executioni ordinis, in quo perperam^{a)} ministrarunt, sine auctoritate domini pape vel mandato domini Premonstratensis, qui super hoc habet indulgentiam specialem.

^{a)} *properam.*

Vgl. Lefèvre S. 117.

51. Ne canonici custodiant equos

Precipimus, ne de cetero abbates, ad capitulum venientes, ita provideant sibi, quod non oporteat, *canonicos equos suos custodire. Alioquin tam abbates quam ipsi canonici comedant super nudam mensam in conven * tu abbatum, et equis suis avena negabitur.*

* fol. 39. — Vgl. Lefèvre S. 86.

52. Ne canonici in grangiis manentes, nisi magistri, presumant evagari

Canonici, qui morantur in grangiis, qui non sunt magistri vel presbyteri^{a)} parochiarum, quia nimis solent extra grangias evagari, extra territorium grangie exire sine proprii abbatis licentia non presumant. Quod si exire presumpserint, mittantur ad aliam abbatiam, ibidem moraturi per annum, post annum sine mandatum abbatis proprii vel patris abbatis vel etiam domini Premonstratensis minime reversuri.

^{a)} presbyteri.

Druck: Krings S. 374. — Vgl. Lefèvre S. 70.

53. De extraordinaria minutione

Statuimus de extraordinariis minutionibus, ut, quicumque extraordinarie minuti fuerint, de claustro non exeant et tempore gemine refectio-
nis comedant^{a)} in conventu. Tempore ieiunii mixtum accipiant cum iunioribus et postea cum conventu comedant^{a)}, contenti cibis, qui eis de gratia apponentur.

^{a)} comedant ausgelassen.

Vgl. Lefèvre S. 37.

54. De missa beate Marie

Statuimus, ut missa beate Virginis, que sine nota solet cantari, cum nota sollemniter^{a)} celebretur, et intersint, qui potuerint et voluerint interesse.

^{a)} sollemniter.

55. De fratribus emittendis

Abbates, qui canonicos vel conversos suos propter culpam suam emittunt, significant per litteras abbatibus ecclesiarum, ad quos emittunt,

cum qualitate culparum etiam *numerus vestium suarum*. Et si *non venerint cum vestibus*, que in litteris continentur, minime recipiantur, sed tamquam fugitivi habeantur.

Vgl. Lefèvre S. 119.

56. De emissis: Non sine licentia presumant redire

Canonici vel conversi, qui propter paupertatem vel culpam emittuntur, sine licentia abbatis proprii vel domini Premonstratensis ad proprias ecclesias minime revertantur; alioquin pro fugitivis habeantur.

57. Ne canonici preficiantur sororibus alterius ordinis

Statutum est in generali capitulo atque prohibitum, ne aliquis de fratribus Premonstratensis Ordinis * preficiatur sororibus alterius ordinis.

* fol. 39^v. — Druck: Krings S. 335. — Vgl. Lefèvre S. 92. — Zu Anfang des 13. Jahrhunderts wurde in der Nähe des Prämonstratenserstiftes Arnstein das Frauenkloster Brunenburg gegründet, das zwar — wohl wegen des Verbots der Errichtung neuer Frauenklöster durch das Generalkapitel — die Benediktinerregel annahm, aber der geistlichen Leitung des Abtes von Arnstein unterstand und dessen Propst ein Arnsteiner Kanoniker war. Vgl. Krings S. 117-120.

58. Ne^a) emissi propter culpam suam egrediantur extra

Nullus emissus ab ecclesia sua propter culpam suam egrediatur extra abbatiam, *nisi cum conventu*, nec educatur ab abbate tamquam capellanus vel sub aliquo pretextu.

^a) *de*.

Vgl. Lefèvre S. 120.

59. Quod liceat abbatibus recipere conversos inrequisito consensu conventus

Quia quidam canonici Ordinis nostri opponunt se abbatibus suis, volentibus recipere canonicum vel conversum, conceditur abbatibus, ut

recipiant canonicos et conversos, etiam non requisito assensu sui capituli. Caveant tamen abbates, ne, occasione istius statuti, recipere presumant pueros in etate, minus quam decem et octo annos habentes, seu idiotas^{a)}, nescientes legere vel cantare.

^{a)} ydiotas.

60. Ne canonici mittantur ad scholas

Prohibitum est abbatibus, ne *mittant* canonicos suos *ad scholas*. Qui missi sunt, citius canonicire vocentur.

Druck: Krings S. 323. — Vgl. Lefèvre S. 43.

61. Ne quis comedat carnes sabbato

Statutum est etiam, quod nulli quantumcumque infirmo concedatur esus carniū in die sabbati, sed sicut in sexta feria, ita in sabbato omnes abstineant ab eisdem. Prohibitum est preterea, ne aliquis abbatum aliquem in mensa sua secularem admittat ad esum carniū, nisi physicum^{a)}, si voluerit.

^{a)} *fisicum*.

Vgl. Lefèvre S. 34.

62. Ut ecclesie sororum visitentur

Ecclesie sororum Ordinis nostri, que divisas habent possessiones ab abbatiis, a circatoribus sicut et maiores ecclesie visitentur.

Druck: Krings S. 336. — Vgl. Lefèvre S. 115.

63. Ut transgressores silentii proclamentur

Quoniam fratris sui quilibet debet esse custos, precipue ubi commodum agitur animarum, statutum est et virtute obedientie firmiter precep-

tum, ut, cum aliquis in locis silentio deputatis, videlicet ecclesia, dormitorio, refectorio atque clauastro, silentium frangere^{a)} viderit fratrem suum, proclamet eum in proximo capitulo.

^{a)} *frengere*.

Vgl. Lefèvre S. 68.

64. Ne abbates habeant servientes

Nullus *abbas habeat servientem assidue equitantem*; * *habeat conversum, si voluerit*.

* fol. 40. — Vgl. Lefèvre S. 42.

65. Ut sit uniformitas litterum cantus

Statutum est et preceptum, ut in cantando et legendo secundum privilegium Ordinis uniformitas observetur, et libri habeantur in omnibus ecclesiis uniformes.

66. Ne abbates ferant tapetia

Prohibitum est, ne aliquis abbas secum *deferat tapetia diversorum colorum*, nam ornamentum huiusmodi notat curiositatem.

Vgl. Lefèvre S. 109.

67. Ut infra quindenam querantur proprietates in lectulis fratrum

Statutum est, ut *prior, subprior et vestiarius semel infra quindenam scrutentur lectulos singulorum, et si quid invenerint inordinatum ibidem in cistis, clavibus et pannis et rebus aliis, amoveant, et reos in capitulo proximio proclament*.

Vgl. Lefèvre S. 45.

68. De exfornicatoribus

Quicumque de crimine exfornicationis convicti fuerint vel confessi, vel qui tale scandalum de crimine illo fecerint, quod merito a bonis viris vehementer presumatur contra illos, quod rei sint, in habitu seculari et a domo, in qua scandalum fecerint, et a toto Ordine emittantur in perpetuum sine spe revertendi, ita, quod nec a domino Premonstratensi nec a generali capitulo possit circa illos aliquatenus dispensari.

Vgl. Lefèvre S. 80.

69. De abbatibus et fundatoribus

Quandocumque constiterit de obitu abbatis vel fundatoris nostri Ordinis, fiat sine dilatione pro eis servitium in ecclesiis Ordinis sicut pro fratre loci, et solvatur prebenda ita, quod, si supervenerit obitus unius vel plurium, primo servitio incompleto, reincipiatur donatio unius prebende, non plurium, que tamen triginta diebus duret.

70. De emissis propter culpam

Nullus canonicos nostri Ordinis, propter culpas suas emissos, remittere presumat * ante generale capitulum ad proprias ecclesias vel ad dominum Premonstratensem sive ad capitulum generale, nisi de conscientia vel licentia eorum, a quibus emissi fuerint vel alicuius superioris, qui potestatem habeat, id faciendi.

* fol. 40^v.

71. Ne^a) servientes abbatum excedant loca designata

Nullus veniens ad capitulum adducat servientem equitem vel peditem *ultra loca inferius designata aut publicas stratas, que ducunt^b) de loco ad locum, Suessionem videlicet, Laudunum, Crispiacum, Faram, Calniacum, Cociatum¹)*. Si quis ultra metas istas transierit, et quidquid mali ei acciderit, neque abbati neque ecclesie Premonstratensi imputabitur.

^a) de.

^b) dicunt.

¹) Soissons, Laon, Crépy, La Fère, Chauny, Coucy.

Vgl. Lefèvre S. 87.

72. De generali capitulo

Durante capitulo, nullus abbas, canonicus vel conversus exeat extra portam sine licentia domini abbatis Premonstratensis. Abbas vero transgressor huius institutionis in pane et aqua sit durante capitulo, et in conventu abbatum comedat super nudam mensam. Canonicus vel conversus transgressor remaneat Premonstrati in pena gravioris culpe. Si quis vero muros transierit, apostata iudicetur, nec de cetero recipiatur in domo propria sine licentia domini abbatis Premonstratensis.

Vgl. Lefèvre S. 87.

73. Ut abbates exhibeant se hospitales

Districte precipitur in^{a)} virtute sancte obedientie abbatibus et fratribus nostri Ordinis, ut pro facultate sua omnibus advenientibus, et maxime abbatibus accedentibus ad capitulum generale, se exhibeant hospitales; alioquin penam sustineant, quam dominus Premonstratensis eis decreverit infligendam in capitulo generali.

^{a)} *et in.*

Vgl. Lefèvre S. 61.

74. De commutationibus faciendis

Si aliquis abbas possessiones vel redditus habet, quas pro utilitate ecclesie sue voluerit commutare, *de consensu patris abbatis et seniorum^{a)} conventus* hoc poterit facere. *Si autem dominus Premonstratensis aliquam commutationem * facere voluerit, in ipsa ordinanda Laudunensis et Cuissiacensis¹⁾ abbates loco patris abbatis advocentur.* Si vero aliqui de conventu commutationi se dixerint opponendos, nisi aliquid rationabile ostenderint, si in contradictione pertinaces exstiterint, a suis domibus emittantur, ad ipsas sine generalis capituli licentia nullatenus reversuri.

^{a)} *saniorum* bei Lefèvre S. 96 dürfte auf einem Lesefehler beruhen. Vgl. Dekret 80.

* fol. 41. — Vgl. Lefèvre S. 96 f..

75. Item de inhibitione esus carnum

Quia inter alia vitia debet esse abominabilis^{a)} gulositas omnibus et maxime religiosis, qui sobrie et iuste et pie debent vivere in hoc mundo^{b)}, denuntiamus omnibus nostri Ordinis professoribus, qui extra abbatias nostri Ordinis carnes comederint, esse in mortali peccato, nec presumant accedere ad communionem, nisi prius confiteantur abbati suo vel quibus commiserit super hoc vices suas. Qui nullam aliam iniungant transgressoribus penitentiam, nisi quod pro qualibet comestione carnum ieiunent uno die in pane et aqua, nec ab abbate suo vel ab aliquo alio poterit ista pena remitti, nec, nisi eadem peracta, ad communionem accedant. Excipimus tamen ab huiusmodi pena illos, qui pro diversis causis vel ad curiam Romanam^{c)} vel ad alias remotas partes diriguntur. Circa quos poterunt eorum abbates de esu carnum dispensare. Adicimus etiam, quod, si preter illos, quos superius excepimus, aliqui de esu carnum, facto in locis non debitis et sine debita licentia, publice confessi vel convicti fuerint, puniantur secundum vetera instituta, id est pena gravioris culpe.

^{a)} abominabilis.

^{b)} mondo.

^{c)} Romaneam.

Vgl. Lefèvre S. 33-35.

76. De equitaturis abbatum

Cum aliqua ecclesia aliunde, quam de gremio ecclesie sue, elegerit sibi abbatem, ecclesia, de qua sumitur abbas electus, provideat in recessu suo equitaturam et vestes ordina * tas. Qui, si de permissione ecclesie, de qua sumitur, asportaverit aliquid amplius, ad voluntatem ipsius ecclesie, vel eo vivente vel saltem in obitu eius, reddatur. Sustineamus tamen, ut compilationes, scripturas scolasticas vel claustrales, quas permissus fuerat habere, dum esset subditus, easdem, dum vixerit, permittatur habere prelatus. Quidquid autem ei conceditur exeunti, eidem, si cessserit, vel ad priorem locum revertenti vel ad alium locum concedatur transeunti. Idem etiam de abbatibus translatis de loco ad locum decernimus observari.

* fol. 41^v. — Vgl. Lefèvre S. 101 f..

77. Qualiter visitatio debet fieri

In facienda visitatione cautelam maximam et diligentiam visitor adhibeat, ut fideliter et prudenter ad corrigendos excessus et conservationem pacis intendat et, quantum poterit, salva Ordinis disciplina, animas fratrum ad ampliorem reverentiam proprii abbatis et gratiam mutue in Christo dilectionis inducat. Provideat nihilominus visitandus, ut secundum formam Ordinis visitori obediens et devotus existat et ad emendationem domus sue, quantum poterit, tamquam domino rationem redditurus, intendat. Igitur in visitoris adventu abbas domus illius vel, si illum abesse contigerit, prior aut, qui tenet locum illius, studiose fratres ammoneat, roget et precipiat, ut fideliter et fiducialiter, publice vel privatim, prout melius intellexerint faciendum, que corrigenda cognoverint, suggerant et proponant. Caveat autem, ne ullatenus hoc impediat faciendum vel, cum factum fuerit, egre ferat. *Caveat, ne in presentia visitoris vel post eius discessum cuiquam fratrum aliquam vindictam inferat*, ne impropere, ne indignetur. Qui etiam, si minus caute minusve discrete fuerit quis locutus, benigna facili * tate ad consilium visitoris indulgeat. Ipsum enim visitatorem talem fore convenit, ut non credat omni spiritui, sed causam, quam nescierit, diligenter inquirat, cognitam rationabiliter corrigat, zelo Ordinis et paterne caritatis affectu. Prohibeat etiam, ne incipiant^{a)} tractare, que noverint digne correcta, ne sibi suggerant incomperta, ne vanis suspicionibus turbent animos fratrum sive patrum suorum. Quod si quis fecerit, digne eum visitor increpet et castiget. Prohibeat etiam, *ne quis fratrum ea, que cognoverit emendanda, quasi ad maius scandalum, quod nequissimum est, usque ad visitoris adventum differat et reservet, sed oportunis temporibus, que contingunt, proclamentur et emendentur*. Quod si contra hanc formam egerit visitor, per superiorem abbatem vel coabbates alios, ut meruerit, castigetur, sive puniatur per capitulum generale. Similiter qui visitatur, nisi formam eandem studeat observare, coram deo graviter se culpabilem et paterni vel capituli generalis noverit animadversione plectendum. Nullus abbas hospes vel etiam visitor, nisi pater illius domus fuerit, confessiones recipiat. Ipse proprius pater, si gravis est causa, ad proprium abbatem domus illius eum, qui confitetur, remittere studeat et debita fidelitate omnem adhibeat operam. Diligentiam omnem exhibeat, ut proprio abbati, sicut debet, revelet ille suam conscientiam. Provideat quoque visitor, ut in carta, sigillo suo signata et a foris dependente, que corrigenda vel ordinanda statuerit, scribat et cantori dimittat, in sequenti visi-

tatione in capitulo recitanda. Liceat etiam alias sit statutum de visitatoribus, ne in tempore circationis sue vescantur carnibus, idem inhibendo renovamus, *nisi necessitas urgeat egritudinis manifeste*, et die * visitationis sue *comedant in refectorio cum conventu*.

^{a)} *incipiat.*

* fol. 42 u. 42^v. — Vgl. Lefèvre S. 104-107.

78. De percussoribus

Cum a sanctis patribus sit statutum, ut, si quis, suadente diabolo, huius sacrilegii crimen incurrerit, quod in clericum vel monachum manus iniecerit violentas, anathematis vinculo subiaceat, nec possit absolvi per aliquem, nisi urgente mortis periculo, donec apostolico conspectui presentetur et eius suscipiat mandatum. Hoc idem *de abbatum et prelatorum percussoribus*^{a)} statuimus firmiter observari, ita videlicet, quod, *qui presumpserint manus inicere in abbates, sciant, se statim excommunicationis sententiam incurrisse, nec posse absolvi, nisi in mortis periculo, donec a sede apostolica beneficium absolutionis optinuerint, et eadem obtenta, ad proprias ecclesias non permittantur aliquatenus habere regressum, immo vel per dominum Premonstratensem vel patrem abbatem in alienis ecclesiis collocentur, in eis perpetuo moraturi sine spe aliqua revertendi. Eidem etiam sententie statuimus subiacere illos, qui procuraverint, vel per se vel per alios, violentas manus inici in abbates.*

^{a)} *percussibus.*

Vgl. Lefèvre S. 75.

79. De provisoribus domorum debita supprimentibus

Quia interdum contingere solet in plerisque ecclesiis Ordinis nostri, quod abbates et provisores ecclesiarum suarum debita patribus abbatibus vel visitatoribus supprimunt fraudulenter, nos, huiusmodi consuetudinem extirpare volentes, statuimus, ut, quandocumque fuerint deprehensi, abbates sine misericordia deponantur et provisores a suis domibus propriis emittantur sine spe aliqua revertendi, nisi de licentia capituli generalis.

Vgl. Lefèvre S. 54.

80. Ut nemo fratrum recipiat depositum

Ut super depositis, de quibus aliquando contingit, scandalum exoriri, * de cetero provideatur Ordinis honestati, districte precipimus, ne quis *abbas* Ordinis nostri^{a)}) *recipiat a quoquam depositum, nisi sub duorum vel trium testimonio seniorum de senioribus domus sue. Inspiciatur autem et species et numerus depositi, mensura seu pondus. Depositum vero a quoquam recipere, sine abbatis conscientia nulli liceat subditorum; alioquin furti iudicio condemnetur*^{b)}).

^{a)} nostri ausgelassen.

^{b)} condemnetur.

* fol. 43. — Vgl. Lefèvre S. 43.

81. De recipiendis confessionibus

Cum secundum statuta Lateranensis concilii omnes utriusque sexus fideles, postquam ad annos discretionis pervenerint, omnia sua peccata confiteri debeant fideliter proprio sacerdoti ad minus semel in anno, nos, huiusmodi statuto tanto studiosius quanto salubrius inherere volentes, decernimus, ut quilibet religiosi Ordinis nostri utriusque sexus abbatibus propriis confiteantur in terminis constitutis. *Alioquin sciant, quod viventes ab ingressu ecclesie sunt arcendi et morientes carere debent sepultura debita christianis*, secundum quod in eodem concilio est expressum. Si quis autem alii sacerdoti quam abbati voluerit iusta de causa sua confiteri peccata, licentiam postulet prius ab abbate et obtineat, cum aliter ipsum non possit solvere vel ligare.

Vgl. Lefèvre S. 8. — Auf Einladung Papst Innozenz' III. hat Abt Gervasius von Prémontré am 4. Laterankonzil, das vom 11.-30. November 1215 stattfand, teilgenommen. Vgl. Charles Louis Hugo: *Sacrae Antiquitatis Monumenta historica, dogmatica, diplomatica* I, Etival 1725, S. 96 f. (Brief 108) u. 104 (Brief 116). Dieses Dekret bezieht sich ausdrücklich auf das 21. Kapitel des Laterankonzils. Es dürfte daher 1216 vom Generalkapitel erlassen worden sein.

82. De communi vita sororumstrarum

Docente historia actuum apostolorum, satis est lucidum et apertum, quod Ananias et Saphira, uxor sua, oblati apostolorum principi^{a)}), que

*transitorie possidebant, et retenta parte pretii cuiusdam agri, venditi ab eisdem, morte subitanea sunt percussi. Quia ergo ea, que scripta sunt, ad nostram doctrinam scripta sunt, ut proprietatis vitium vel saltem species extirpetur, statuimus, ut quilibet abbas nostri Ordinis ita sororibus suis provideat, ut de communi et in communi vivant, communiter operentur et ad communem utilitatem, nec permittantur habere proprium, sed * necessaria eis administrentur de communi secundum ecclesiarum, ad quas pertinent, facultates. Si quid autem ipsarum alicui datum fuerit a quoquam, secundum preceptum patris nostri Augustini statim illud redigat in commune. Quod si retinere presumpserit, si fuerit deprehensa ab abbate vel priorissa, secundum Ordinis statuta gravius puniatur.*

^{a)} *principiis.*

* fol. 43^v. — Druck: Krings S. 336. — Vgl. Lefèvre S. 112.

83. Ne sorores frequententur

Cum secundum apostolum universos christifideles et maxime viros religiosos ab omni specie mala deceat abstinere, inhibemus tam subditis quam prelatis, ostium aperiri sororum, et hoc in domibus alienis. Sustinemus tamen, ut, si quis accesserit ad eas gratia predicandi, aperto ostio ecclesie, versus eas ulterius non procedat, immo, sedens in eodem, effundat, ipsis audientibus, verbum dei, nec permittat aliquatenus, capellanos aut socios suos introire ad ipsas.

Druck: Krings S. 336.

84. Ne fugitivi recipiantur ante restitutionem ablatorum

Quia non remittitur^{a)} peccatum, nisi restituatur ablatum, statuimus, ut illi, qui sub habitu et professione nostra furantur et aliqua secum asportant, non recipiantur in domibus propriis sine licentia generalis capituli, nisi restitutis integre omnibus, que secum in exitu asportarunt, et hoc maxime dictum est de fugitivis.

^{a)} *remittuntur.*

85. De inhibitione *cultellorum*^{a)} cum *virolleis argenteis* vel aureis vel deauratis

Cum adeo invaluerit curiositas in quibusdam, tam subditis quam prelati, Ordinis nostri, ut passim utantur *cultellis*^{b)}, auro vel *argento* adornatis, unde scandalizantur etiam seculares, statutum est in capitulo generali, ut ita huiusmodi curiositas abscedatur, quod aliqui de cetero non utantur *cultellis*^{b)}, quos huiusmodi comitatur ornatus. Adiectum est etiam, ne *cultellis*^{b)} utantur *acutis* quilibet Ordinis * professores, nisi forte scriptores fuerint, quibus concessum est et licitum eis uti, dum tamen non ad cingulum, sed in suis scriptoriis^{c)} eos portent.

^{a)} *cutellorum*.

^{b)} *cutellis*.

^{c)} *scriptoribus*.

* fol. 44. — Vgl. Lefèvre S. 109.

86. Ne sorores utantur superpelliciis albis

Cum a regularibus Ordinis observantiis, que utrique sexui sunt communes, nullus, qui profiteatur ipsum Ordinem, esse dubitetur exemptus, nisi occasione canonica fuerit impeditus, nos conversationis nostre primordia recolentes vel scientes, quod Ordo in candido habitu laneo esse dinoscitur institutus, precipimus, ut sorores, depositis omnimodo superpelliciis albis, lanea tantum habitu, saltem exterius, et nigris superpelliciis utantur, si velint.

87. De circatoribus

Verum, quod quidam aliquando sunt conquesti, quod *circatores* querelas suas ad generale capitulum minus fideliter deferebant. Statutum est, ut *circatores* in singulis ecclesiis circarie sue relinquant in *scedula patente*, sigillis suis appensis, sub custodia cantoris, quidquid fuerit propositum coram eis. Et ipsi aliam consimilem *scedulam* retineant penes semetipsos, in generali capitulo recitandam; ita etiam, quod, si nihil propositum fuerit ab aliquo conquerente, nihilominus relinquant tamen *scedulam continentem* hec verba: <Anno incarnationis dominice, tali vel

tali die, fuimus in ecclesia tali et nihil invenimus, quod lima correctionis egeret>. Sane si, tacente abbate loci et fratribus, circatores *per se vel per publicam famam deprehenderint aliquid corrigendum in loco*, hoc ipsum in scriptis sub predicta forma redigere non omittant, ut circatores anni sequentis possint inspicere scriptum ipsum, et hoc, quod continebitur in eodem, * ad capitulum generale deferre, si non fuerit emendatum. Circatores autem, qui non venerint ad capitulum generale in ordine vicis sue, careant stallo abbatis, et non utantur baculo pastoralis, nec diebus sollemnibus^{a)} sive in festis duplicibus, excepto tantummodo sancto die Pasche et in Ramis palmarum, nec missam celebrent in conventu, nec etiam aliis diebus, nisi pro diversis causis celebrandum fuerit pro defunctis. Hec autem penitentia initium habebit ab ipso die beati Dionysii, quo^{b)} patres Premonstratense ingrediuntur capitulum, et durabit, donec per se vel per alium nuncium vel per litteras a domino Premonstratensi abbate vel a generali capitulo circa se optinuerit et noverit dispensari.

^{a)} *sollemnibus*.

^{b)} *Dionysii, quos*.

* fol. 44^v. — Vgl. Lefèvre S. 103 f..

88. De illis, que laicis conversis addiscere licebit

<*Pater noster*>, <*Credo in deum*> et <*Miserere mei deus*> et *benedictionem cibi laicis conversis addiscere licebit*. Ceteri vero libelli eis non permittantur. Ad matutinas signum fiat consuetum. Quo audito, omnes surgant, nisi per licentiam pro infirmitate sive fatigatione vie vel laboris aliqui remaneant^{a)}. Et qui in abbazia manent, simul et ordinate ad monasterium vadant^{b)}, preter illos, qui deputati sunt ad officinas custodiendas. *Qui autem sunt in curia, accenso lumine, in locum sibi determinatum convenient et, completa oratione, ad signum magistri recedant. In curiis vero, ubi sepius fratres non visitantur ab abbate vel priore sive provisorio sacerdote, singulis septimanis fratres convenient coram provisorio uniuscuiusque curie, etiam laico, certa die, qua omnes possunt interesse*. Et si quis in preterita septimana publice scandalum fecerit^{c)}, coram omnibus veniam petat et secundum modum conscriptarum penitentiarum satisfaciat. Sic emendatis singulis, pro pe * nitentia, que singulis septimanis imponitur commorantibus in abbazia ad confessionem suam, *communiter correptionem accipiant a magistro et magister ab*

uno eorum. Et si quis contumax fuerit, ad comedendum panis et aqua apponatur eidem, donec satisfecerit.

^{a)} *aliqui remaneant* ausgelassen.

^{b)} *vadent.*

^{c)} *fecit.*

* fol. 45. — Das Dekret enthält mit einigen stilistischen Verbesserungen und geringfügigen Veränderungen die Kapitel 2, 4 und 13 der *Consuetudines laicorum*: Clm 7702, fol. 93 und 94^v. Vgl. Gerits S. 190-192, Kapitel 2, 4 u. 13; ebf. Milis II, S. 16-19, Kap. 16, 17 u. 26. — Vgl. Lefèvre S. 110 f..

89. Ne abbates absoluant subditos suos ab obedientia sibi facta

Quoniam quidam abbates nimis proni sunt, ad solvendum subditos suos ab obedientia sibi facta, statutum est, ne quis de cetero aliquem, *quantumcumque importunus existat*, absolvere presumat, *donec constiterit ei vel per litteras vel alio certo modo illius, ad quem transire voluerit et debuerit, quod eum retinere et ad obedientiam recipere velit*. Nullus tamen abbas hac occasione aliquem, sibi et ecclesie sue utilem, licentiarum cogatur invitus.

Vgl. Lefèvre S. 42 f..

90. Ne abbates emittant canonicos suos sine conscientia patris abbatis

Quia quidam abbates nimis solent esse proni, ad suos fratres pro causa qualibet emittendos, statutum est, ne de cetero sine consilio patris abbatis vel alicuius vicinioris abbatis, si patris copia commode non possit haberi, aliqui emittantur, nisi pro quibusdam casibus, qui in superioribus constitutionibus sunt expressi. Emissiones vero conversorum propriis abbatibus et ipsorum arbitrio relinquuntur.

Vgl. Lefèvre S. 119 f..

91. Ne quis comedat carnes absque debita licentia

Quia quidam nostri Ordinis professores nimis proni sunt, ad comedendas carnes extra abbatias et in abbatibus contra prohibitiones dudum

factas, excommunicamus omnes nostri Ordinis professores, qui de cetero comederint alicubi carnes absque licentia priorum abbatum vel alterius abbatis, ad cuius domum diverterint, vel eorum, quibus super hoc dandi licentiam abbates sui commiserint potestatem. Et hanc excommunicationis sententiam in singulis abbatibus precipimus ter annis singulis innovari cum illa generali excommunicatione, que fit contra proprietarios * et alios malefactores, in antiquis institutionibus comprehensos.

* fol. 45^v. — Vgl. Lefèvre S. 119 f..

92.

Ut de cetero reprimatur evagatio conversorum, statutum est, quod conversi ad seculum convolantes, si *redierint et gratiam optinuerint*, ut recipiantur, cum *grisea tunica et curto*^{a)} *scapulari culpam peragant graviolem*, et ea *peracta*, si conventus intercedat pro eis et honestas conversationis suffragetur eisdem, tunc habitus sui restitutione gaudebunt. Eadem nihilominus pena ligentur *conversi, qui de furto fuerint aut proprietate convicti*.

^{a)} *scurto*.

Druck: Krings S. 314. — Vgl. Lefèvre S. 79.

93.

Si qui in apostasia presumpserint celebrare, revertentes postmodum, *a die reditus sui manebunt suspensi per annum*; ita tamen, quod abbates eorum petant dispensationem pro ipsis in proximo capitulo generali, ut officii sui executionem impetrent ab eodem, nec aliter licebit dispensari cum ipsis. Diaconi vero et subdiaconi statim, *peracta culpa graviori*, suum officium exequentur, etiam si in seculo fuerint officiis suis usi.

Vgl. Lefèvre S. 77 f.

94.

Ne, pro facilitate tonsure clericalis habende, vilipendatur ordo et dignitas clericalis, inhibitum est, ne conversi recepti *tonsuram optineant*

clericalem sine licentia capituli generalis. Sed, si qui delicate nutriti, qui, de moribus delicatioribus ad monasterium venientes, milites vel burgenses, recipi petierint et inter canonicos collocari, optineant de gratia coronari, si eorum abbatibus visum fuerit expedire.

Vgl. Lefèvre S. 111.

95.

Abbates, qui fratres suos emittunt, in vestibus, per annum sufficientibus, providere teneantur eisdem. Sed si amplius quam per annum fuerint extra proprias ecclesias demorati, * *abbates, in quorum ecclesiis sunt emissi, secundum statutum capituli providebunt^{a)} eisdem sicut uni de suis.*

^{a)} *providebitur.*

* fol. 46. — Vgl. Lefèvre S. 119.

96. Quomodo abbates, intrantes ad capitulum generale, intrare debeant Premonstratum

Quia nimis confuse solemus intrare Premonstratum prima die capituli generalis, statuimus, ut iam sibi *provideant abbates omnes, ut infra horam capituli cotidiani convenient ante ianuam Premonstratum, et descendant ibidem, et intromittant equos, canonicos et conversos, expectantes, donec conventus Premonstratensis eis obviam veniat cum processione ad portam.* Et sic procedant, bini et bini, usque ad ecclesiam, processionem sequentes, et cantent responsorium <Isti sunt sancti> cum versu <Letamini> et collectam de sanctis. In statione ante crucem canteatur responsorium <Inter natos>, cuius versus cantabitur a duobus, versiculus <Ora pro nobis, beate Johannes Baptista>, collecta <Presta, quesumus, omnipotens deus, ut familia tua>, in introitu chori <Salve regina misericordie>, versus <Post partum>, collecta <Protege, domine, famulos tuos subsidiis pacis>. Statim sequatur missa de sanctis, cursim cantanda, ad quam cantandam paratus sit unus de canonicis Premonstrati. Ad quam missam adsint^{a)} omnes abbates, nisi aliqui sint, qui velint missam cantare. In hac autem processione dominus Premon-

stratensis vel aliquis, qui presidebit capitulo loco eius, *indutus cappa serica et stola, respergat aqua benedicta abbates, intrantes portam, et subsequatur abbates ultimus in ecclesiam, et pulsentur campane ecclesie contra processionem. Abbates autem, qui huic processioni non interfuerint, non intrent abbatiam sine licentia domini Premonstratensis, et cum intraverint, petant veniam in capitulo et sustineant penam, quam abbas^{b)} Premonstratensis vel ille, qui preerit capitulo loco eius, eis duxerit^{c)} confligendam.*

^{a)} *sint.*

^{b)} *abbates.*

^{c)} *duxerint.*

Vgl. Lefèvre S. 84 f..

97. Ut campana pulsetur ad elevationem hostie

In utraque missa, tam matutinali quam maiori, quando elevatio fit hostie, pulsetur una de campanis uno ictu vel duobus, et omnes, * qui audierint, ubicumque fuerint, tamdiu prosternant se in oratione, quamdiu compleverint <Pater noster>, nisi fortassis comedant vel taliter sint occupati, quod non possint hoc commode adimplere.

* fol. 46^v.

98. Ne sequentie recenter invente cantentur

Cum in regula beati Augustini inter alia sit expressum, non debere cantari, nisi quod legitur esse cantandum, prohibitum est^{a)}, ne sequentie de beata Maria, recenter invente, cantentur in privatis missis aliquatenus vel etiam in conventu, nisi tantummodo iste tres: <Ave mundi>, <Ave Maria>, <Post partum>, cum tribus antiphonis cantandis hoc modo: <Virga Iesse> precedat <Ave mundi>, <Per te, dei Genitrix> <Ave Maria>, <Post partum> precedat sequentiam <Post partum>. Nec tamen prohibitionem istam volumus extendi ad festa beate Marie, que proprias habent sequentias, sicut in ordinario continetur. Nec illas volumus abrogari, que cantantur ab Adventu Domini usque ad Nativitatem Domini, videlicet <Salve porta>, et a

Nativitate Domini usque ad Purificationem, videlicet <Letabundus>.

^{a)} *est* ausgelassen.

99.

Quia pro defectu coquinarum, que circa infirmitorium esse debent, solent in quibusdam abbatiis in coquinis conventualibus coqui carnes, inhibitum est districte, quod de cetero *carnes in coquinis*, conventui deputatis, nec etiam pro infirmis *coquantur*, sed, ad id faciendum, habeantur iuxta infirmitorium proprie officine.

Vgl. Lefèvre S. 34.

100.

Cum in privilegio^{a)}, quod Ordini nostro a sede apostolica est indultum, contineatur expresse, quod, si *translationes abbatum fuerint faciente*, domini *Premonstratensis abbatis* est *consilium* requirendum, inhibitum est districte, ne *sine* licentia et *assensu* ipsius abbates de cetero transferantur. Si qui autem huic institutioni inventi fuerint obviare, con * ventus, *qui sine* licentia vel *assensu* ipsius *Premonstratensis abbatis* vel eius, qui super hoc ex parte ipsius speciale mandatum se habere demonstret, ad nominationem abbatis alterius loci processerit, eligendi potestate privabitur ea vice, et nominatus abbas, si nominationi consenserit et transierit ad aliam ecclesiam, suam temere derelinquens, sine debita licentia, que superius est expressa, *privabitur utriusque ecclesie prelatura*, et ea videlicet, quam per superbiam sprexit, et ea, quam per avaritiam concupivit. Insuper *pater abbas*, si preter licentiam, sic optentam, fecerit aut permiserit, *abbatem aliquem* sic transferri, *suspensus* existat, *donec presentetur domino Premonstratensi, de tanto*^{b)} *satisfactorus* contemptu pro sue beneplacito voluntatis, et in ecclesiis, que sic vacaverint, ius instituendi abbates *ad dominum Premonstratensem abbatem plenarie devolvetur*.

^{a)} *cum in generali capitulo privilegio*.

^{b)} *tanto* ausgelassen.

* fol. 47. — Vgl. Lefèvre S. 102.

101.

Ut fratribus Ordinis tollatur occasio evagandi, inhibitum est districte, ne canonici de cetero *emittantur ad predicandum pro questu*. Conceditur tamen, ut conversi conversationis honeste mittantur.

Druck: Krings S. 313. — Vgl. Lefèvre S. 43.

Index

- Abbas 108, 113, 115-117, 121, 127-128, 133, 137-142, 144-149, 151-158, 160-161, 163-169, 172-173, 177-181, 183-189, 191-192, 195-206, 208-222, 224-229
- Baculum 165, 185, 206, 224
 - Benedictio 206
 - Depositio 185, 189, 201-202, 204, 220
 - Electio 112, 184, 186, 189, 202, 218, 229
 - Institutio 189, 229
 - Mensa 214
 - Obitus 216, 218
 - Promotio 201-202, 206
 - Stallum 153, 185, 206, 224
 - Translatio 218, 229
- Abbas conprovincialis 202
- Abbas filius 186-188, 208
- Abbas pater 131, 155, 167, 185, 187-189, 198-200, 202, 208-209, 212, 217, 220, 225, 229
- Abbas vicinus 199, 208, 225
- Coabbas 189, 219
- Abbatia 115-117, 143, 154-155, 158, 161, 184, 186-189, 195-196, 198-200, 212-214, 218, 224-225, 228-229
- Abbatia filia 198, 208
- Abbatiarum constructio 135, 184, 186, 208
- Abbatiarum unitas 135, 184, 190
- Absolutio 131, 139, 153, 180, 204, 210, 220, 225
- Accipiter (Falke) 194
- Advena 207, 217
- Aetas 151-153, 214
- Afflictio 137
- Alba 129, 165, 178, 190, 192, 194
- Altare 136-138, 147, 165, 173, 178-179
- Amicitia privata 161
- Ancilla 204
- Animalia 167, 193-194
- Anniversaria 163
- Annona 167, 194
- Annus 151-153, 159, 163, 166-167, 183-185, 187-188, 193, 195, 197, 202, 204-208, 211-212, 214, 221, 223-224, 226-227
- Antiphonarium (Buch der Gesänge der Messe und des Offiziums) 145, 186, 190
- Anulus 206
- Apostasia 128-130, 174, 182-183, 217, 226
- Aqua 159, 163, 165, 169-170, 176-177, 179-180, 183, 195, 198, 204-205, 209, 211, 217-218, 225, 228
- benedicta 149, 163, 165, 167, 228
 - cinerica 165
- Aranea (Spinne) 179
- Archidiaconus 140, 158
- Armarium 145, 170
- Armarius 157, 164, 173, 176
- Solatium armarii 157, 164, 173
- Arnstein (Prämonstratenserstift) 119-120, 122-124, 213
- Abt 122, 124
 - Bibliothek 123
 - Handschrift des Liber consuetudinum 119, 121-127, 134
 - Konvent 123-124
- Arrouaise (Kongregation von Regularkanonikern) 114
- Artifex 191, 207
- Atrium 175, 197
- Auctoritas apostolica 206
- Audientia 177, 180, 204
- extraordinaria 204
 - saecularis 204
- Auditorium (Sprechzimmer) 150
- s. Augustinus 176, 180, 183, 222, 228
- Autumnus 169
- Avaritia 229
- Avena 211

- Baptisma 196
 Barba 198
 Benedictio 120, 137, 140, 146, 148-150, 152, 154-155, 158, 163, 165, 167, 173, 175-176, 206-207, 224
 Bigamus 153
 Breve (Verzeichnis der liturgischen Funktionen des Konvents, Anzeige der Verstorbenen) 163
 Brunnenburg (Benediktinerinnenkloster) 213
 Burgensis 227

 Calceamentum 150, 169, 174
 Calefactorium (Wärmestube) 150
 Caligae 129, 149, 192
 Calix 175, 179
 Calniacum (Chauny) 216
 Cambarius (Bierbrauer) 168
 Camera 169
 Camisia linea (leinenes Hemd) 149
 Campana 146, 228
 Candela 158, 165, 170
 Canones sacri 188
 Canonicus 109-110, 130, 139, 145, 149, 154, 159-160, 172, 185, 187, 189, 192, 197, 207, 211-214, 216-217, 225, 227, 230
 Canonicire 214
 Cantor 140, 144, 146-147, 150, 157, 160, 162-164, 176, 219, 223
 - Succentor cantoris 157, 162-163
 Cantus 137-140, 142-145, 147-148, 152, 155-156, 162, 164, 169, 175, 178, 212, 214-215, 227-228
 Capellanus 197, 207, 213, 222
 - abbas 197, 213
 Capitulum 127-128, 135, 139-141, 143-145, 148, 150-152, 156-163, 165-167, 169-170, 172-183, 187, 201, 214-215, 220, 227
 - privatum 202
 Capitulum generale 108, 110-113, 117-118, 121-122, 124-126, 129-135, 152-154, 158, 160, 182-186, 188-189, 195-202, 204-206, 208, 211, 213, 216-217, 219-224, 226-228
 - Dekrete 107, 110, 112-114, 116-118, 120-123, 125, 130-135, 195-230
 Cappa 137, 169, 192, 228
 Cappenberg (Prämonstratenserstift) 108
 Capreolus (Reh) 193
 Caprinus (aus Ziegenleder) 192
 Captura frenorum (Zaumzeug) 202
 Caputium 137, 145, 149-150, 192, 205
 Carcer 209
 Carruca (Wagen) 167
 Carta 219
 Casula 178
 Cavilla pedis 192
 Celebratio divinorum 199, 211-212, 224, 226
 Cellarium 150
 Cellerarius 146-147, 149-151, 155, 158, 165, 168, 170, 172, 176
 - Solatium cellerarii, Subcellerarius 150, 158, 168
 Cena 142, 146-147, 157-158, 173, 191
 Census annuus 206
 Cereum 163, 165, 175
 Cervus (Hirsch) 193
 Chirotheca (Handschuh) 192, 206
 Chorus 127, 137, 146-147, 158-160, 162, 164, 173, 175-176, 205
 - dexter 147, 158, 160, 162, 164, 173
 - sinister 159, 162, 164, 173
 Cibis 146-147, 154, 156, 168, 172, 176-177, 184, 191, 209, 212, 224
 - quadragesimalis 129, 184, 191
 - Reliquiae ciborum 147, 168, 172, 180
 Cilicium (Decke) 170
 Cineres 158, 165
 Cingulum 149, 169, 192, 223
 Circaria 223
 Circatio 211, 220
 Circator (domus) 157, 159, 161, 209
 Circatores (Ordinis) 167, 184, 188, 205, 208-209, 211, 214, 223-224
 Cista (Truhe) 215
 Clamatio, Proclamatio (Anklage) 128, 140, 145, 153, 161-162, 170, 176-177, 180, 185, 196, 214-215, 219

- Clastrum 128, 139, 145, 148, 151, 155-156, 160-162, 165-166, 169, 175, 181-182, 195, 201, 204, 208, 210, 212, 215
- Claves claustrii 162
- Clavis 162, 169, 215
- Clericus 141, 143, 152, 161, 163, 168, 182, 186, 192, 198, 200, 207, 220, 226-227
- Dignitas clericalis 226
- Cociatum (Coucy) 216
- Cocus 168
- Cochlear (Löffel) 147
- Collatio 135, 142-143, 148-149, 158, 165, 170, 173, 175-176
- Collectaneum (Buch der Gebete in der Messe) 164, 186, 190
- Colloquium 140, 144, 146, 149-150, 154-157, 159, 161-163, 166, 170-172, 176-177, 184, 219
- Comestio 142-143, 147, 152, 154-160, 168, 170-173, 180, 198-200, 210-212, 214, 217-218, 220, 225-226, 228
- Comestio carnum 132, 191, 198-201, 214, 218, 220, 225-226, 229
- Commendatio 138
- Communio 137, 151, 156, 163, 165, 168, 170, 172, 180, 218
- Compilatio (Sammlung von Schriftstücken) 218
- Completorium 135, 149-150, 157-159, 170
- Compotus (Abrechnung) 167
- Compurgator (Helfer beim Reinigungseid) 199
- Concordia 164, 181, 189
- Concurrentes 163
- Conductus (Geleit) 194
- Confessio 158, 160-161, 200, 216, 218-219, 221, 224
- privata 135, 139
- publica 218
- Confessor 139
- Coniurator 126, 128, 174, 181
- Consanguineus 203
- Conscientia 200, 208, 216, 219, 221, 225
- Consilium 135, 154, 167-169, 186, 189, 195, 200, 208, 219, 225, 229
- Conspirator 126, 128, 174, 181, 197
- Consuetudo 206, 208, 210, 220
- Contumacia 179, 225
- Contumelia 199
- Convalescentia 156
- Conventus 135, 137-144, 146-150, 152, 155-159, 161-162, 164, 166, 168, 170, 173, 175-176, 180, 182, 185-187, 191-192
- clericorum 200
- in estate 135, 141, 143, 148, 154, 168
- in hieme 135, 143, 154
- Conversatio 201, 223, 226, 230
- Conversio 153, 182, 187
- Conversus (laicus frater) 109-110, 117-118, 121, 125, 132-133, 139, 143, 154, 159, 161, 163, 168, 172, 183, 186, 197-198, 200, 207, 212-215, 217, 224-227, 230
- Consuetudines 109-110, 115-116, 118, 121, 132-133, 225
- Emissio 225
- Evagatio 226
- Habitus 226
- Coquina 150, 170, 172, 229
- Corduanus (Leder) 192
- Corium spissum (hartes Leder) 192
- Corporale 165, 175, 178
- Correctio, correptio 139-140, 175-177, 180, 183, 188, 202, 219, 224
- Corrigia (Riemen, Streichriemen für das Rasiermesser) 175, 192
- Cribrum (Sieb) 191
- Crimen, criminalis 160, 177, 181, 216, 220
- capitale 128
- exforicationis 216
- Crispiacum (Crépy) 216
- Crux 137, 146, 163, 172, 227
- Cuissiacensis (Cuissy) abbas 189, 197, 217
- Culcitra (Matratze) 127
- Culpa 128, 135, 139-140, 152, 157, 179, 182, 187, 201-202, 210, 212-213, 216, 219
- levior 174-175
- media 174, 176
- gravis 174, 177, 201

- gravior 128, 158, 160, 178-180, 182, 199, 209, 217-218, 226
- gravissima 174, 183
- Cultellum 120, 147, 169, 223
 - cum virolleis argenteis (Messer mit silbernen Ringen) 223
- Cura animarum 182
- Curia 115, 156, 167, 180, 186, 194, 224
 - Magister curiae 224
- Curia Romana 218
- Curiositas 193, 203, 215, 223
- Curtis 198-199
- Cymbalum (Glöckchen) 146, 148, 159

- Damnum 196, 203, 208
- Damula (Hirschkalb) 194
- Debita 220
- Dedicatio ecclesiae 193
- Defuncti 158, 163, 172, 210, 224
 - septimus, tricesimus dies obitus 163
- Delicate nutritus 227
- Delictum 199
- Depositio testium 199
- Deposuit 221
- Desperatio 180
- Detractio, detractor 157, 177
- Diabolus 180, 182, 220
- Diaconus 153, 156, 168, 173, 180, 226
- Dies dominica 142-143, 172, 182-183, 191
- Dies festivus, sollemnis 172, 224
- Dies privata 141, 143, 164
- Dies, festum
 - Adventus Domini 191, 193, 228
 - Andreae apostoli 191
 - Annuntiationis Domini 176
 - Ascensionis Domini 191
 - Assumptionis s. Mariae 141, 191, 193
 - Bartholomaei apostoli 141, 191
 - Capitis ieiunii 158, 163, 165, 191
 - Cenae Domini 171
 - Commemorationis omnium fidelium defunctorum 158
 - s. Crucis 141, 143
 - Dedicationis ecclesiae 193
 - b. Dionysii 184-185, 193, 224
 - s. Jacobi 141, 191
 - s. Johannis Baptistae 141, 191, 193
 - s. Laurentii 141, 191
 - Litaniarum maiorum 141
 - b. Mariae 228
 - s. Mariae Magdalenae 193
 - Matthaei apostoli 191
 - Nativitatis Domini, Natalis 143, 158, 163, 176, 191, 193, 228-229
 - Nativitatis s. Mariae 193
 - Omnium Sanctorum 191, 193
 - Palmarum 158, 224
 - Parasceve 172
 - Paschae 141, 143, 158, 163, 191, 193, 224
 - Pentecostes 141, 158, 163, 191, 193
 - s. Petri et Pauli 141, 191
 - Purificationis s. Mariae 158, 193, 229
 - Quatuor temporum 141, 191
 - Rogationum 141, 163
 - Simonis et Judae 191
- Directus in via 135-136, 154, 159, 161-162, 164, 168, 172, 176, 192, 194, 218, 224
- Disciplina 132, 151, 156, 175-176, 183, 204-205, 219
 - canonica 183
 - Ordinis 204-205, 219
- Discordia 177, 189, 198
- Discretio 153, 157, 160, 177-178, 181, 208, 219, 221
- Dispensatio 153-154, 156, 182-183, 185-186, 202, 205, 209, 216, 218, 224, 226
- Dissensio 197
- Districtio secreta 181
- Dominikaner, Konstitutionen 119, 126-129, 131
- Domus 142, 150, 152, 154-155, 167, 182, 186, 197, 199-200, 203-209, 216-217, 219-222, 226
 - necessaria (Abort) 150, 169
 - hospitalis 207
 - portae 199
- Doppelkloster 110
- Dormitio 142-143, 145, 154, 159, 168-169, 172, 176
- Dormitorium 136, 142, 146, 149-150, 154-158, 165, 168-169, 175, 186, 208, 215

- Clavis dormitorii 169
- Lumen dormitorii 165, 169
- Nola dormitorii 136
- Ecclesia (Stift) 107-110, 114, 118, 120, 130-133, 142, 151, 167, 186-189, 191, 193, 195, 200, 203, 205-209, 211-218, 220, 222-225, 227, 229
 - filia 187-188, 198, 208
 - matrix 186-188, 198
 - maior 214
 - Maturiores ecclesiae 167, 200
 - Vacatio 229
- Ecclesia (Gebäude) 136, 138-139, 142, 145, 147, 149-150, 153, 156-157, 159-167, 170, 172, 175, 180, 205, 208, 215, 221, 227-228
 - Atrium ecclesiae 175
 - Chorus ecclesiae 136-137, 144-145, 147, 155, 227
 - Gradus presbyterii 138, 167, 172
 - Ostium ecclesiae 137, 165, 180, 182, 222
 - Servitor ecclesiae 150
- Aedificium sumptuosum 208
- Eleemosynarius (Almosengeber) 207
- Emendatio culparum 152, 210, 219, 224
- Emissus 132, 186, 195, 204-205, 210, 212-213, 216-217, 220, 225, 227
- Emptio 200, 208
- Epactae 163
- Episcopatus 142
- Episcopus 140-141, 154, 158, 207, 210
- Epistolare, Epistolarium (Epistelbuch) 164, 190
- Equus 197, 202, 211, 215-216, 227
 - ornamenta equorum 202
- Equitatura 197, 218
- Eucharistia 198
- Evagatio 212, 226, 230
- Evangelium 205
- Exactio 187
- Excessus 195, 219
- Excommunicatio 128, 182, 186, 197, 202-203, 211, 220, 226
- Excusatio 185, 204-205
- Exfornicatio 216
- Expensae (Ausgaben) 198, 205, 209
- Fabula 165
- Falsarius 197, 209
- Familiaritas 189
- Famulus 198
- Fano (Manipel) 175
- Fara (La Fère) 216
- Fatigatio 224
- Femina 177
- Femoralia (Hose) 169, 192
- Fenum (Heu) 169
- Feretrum (Bahre) 170
- Feria sexta 159, 191, 195, 198, 204-205, 209, 214
- Ferramentum (Eisenwerkzeug) 144
- Festa s. Dies
- Festum, dies festivus 137, 142-143, 163, 172
 - duplex 140-141, 158-159, 162-164, 191, 205, 209, 224
 - novem lectionum 142-143, 164, 191
 - sollemne 183
- Fideiussio 207-208
- Florensiensis (Floreffe) abbas 189, 197
- Forceps (Schere) 165, 169
- Forma (Chorstalle) 137, 143, 147
- Frater 135-149, 154-155, 158-162, 164-165, 167-174, 176-182, 185-189, 192, 196, 198-199, 201, 203-208, 210, 212-217, 219, 221, 224-225, 227, 230
 - maturus 148, 167
- Fraternitas 141
- Frigor 154, 158
 - Regio frigida 193
- Fructus 165, 167
- Fugitivus 182, 204, 213, 222
- Fullo (Walker) 169
- Fundator 216
- Furtum 180, 209, 221-222, 226
- Genua 136-137, 139, 151, 192
- Gilbertiner (Kongregation von Regularkanonikern) 117
- Glasgow, Mitchell Library 119-123, 125-127, 129, 134
- Gottesgnaden (Prämonstratenserstift) 122
- Graduale (Buch der Meßgesänge) 145, 186, 190

- Grangia 212
 - Magister grangiae 212
 Granum (Korn) 199
 Gratiae (Danksagung) 142-143, 147, 161, 173
 Gratian, Decretum Gratiani 110
 Grus (Kranich) 194
 Guerra (Krieg) 195
 Gulositas (Völlerei) 218

 Habitus religionis (Ordenskleid) 151, 183, 203, 207, 222-223, 226
 - candidus laneus 223
 Habitus saecularis 152, 183, 216
 Hamborn (Prämonstratenserstift) 109
 Hebdomadarius 140, 148-149, 157, 161, 164, 168, 173-174
 Haereticus 183
 Homicida 153
 Homilia 173
 Hora canonica (Stundengebet) 137-138, 144-145, 149, 155-157, 161-162, 164-166, 170, 172, 176, 180
 - b. Virginis 203
 Horologium 165
 Horreum (Scheuer) 208
 Hortolanus 168
 Hospes 149, 154-155, 158, 160, 169, 171-172, 176, 191, 211
 - Ordinis 132, 155, 205, 219
 Hospitalis frater 144, 149, 158, 171-172, 176
 Hospitalitas 207, 217
 Hospitium (domus hospitalis, cella hospitum) 158, 171, 186, 207
 - infirmorum 171
 - pauperum 171-172, 199
 Hostia 165, 228
 - Elevatio 228
 Hymnarium (Buch der Hymnen) 145, 186, 190
 Hymnus 137, 162, 164

 Ianua 171, 227
 Idiota 153, 214
 Ieiunium 141-143, 148, 154, 156-159, 163, 165, 173, 176-177, 190-191
 - in pane et aqua 195, 198, 204-205, 209, 211, 217-218, 225
 Ignotus 207
 Incaustum (Tinte) 150
 Incendiarius (Brandstifter) 197
 Inclinator 136-138, 140-141, 147-149, 173-174
 Incorrigibilitas 183
 Indersdorf (Augustinerchorherrenstift) 109, 115, 118
 Indictiones 163
 Indumentum 135, 140, 144, 150, 152, 165, 167, 169, 179, 183, 190, 192, 203, 228
 Infamia, Infamatores 126, 197, 201, 205-206, 208
 Infans 196
 Infirmarius 144, 150-151, 155, 158-159, 165, 170, 171
 Infirmitorium 129, 136, 151, 154-156, 159, 161, 164, 170, 192, 229
 Infirmus 127, 135-136, 143-144, 147, 149, 151, 155-156, 158, 161-163, 165, 169-172, 176, 179, 183, 185, 191, 214, 224, 229
 Inquietudo 145, 175
 Inquisitio 199
 Institutio, constitutio, institutum Ordinis 135, 153, 156, 170, 201-204, 208, 211, 217-218, 223, 226, 229
 Instrumentum 144-145
 Intercessio conventus 209
 Irregularitas 130, 153, 211
 Iuniores 137, 212
 Iuramentum 176
 Iurisdictio Ordinis 204

 Kalendarium 140, 163, 190
 Koblenz 122
 Köln, Erzbischof Arnold I. 109

 Labor 135, 141-145, 151, 155, 159, 161, 166, 170, 192, 200, 206, 224
 Laicus 141
 Laicus frater s. Conversus
 Lamina ferrea, stannea (Beschlüge aus Eisen oder Zinn) 202

- Lana, laneus 149, 154, 167, 169, 192, 223
 Laon, Laudunum 216
 - Bibliothèque municipale 107, 113-114
 - Saint-Martin (Prämonstratenserstift) 114
 - Laudunensis abbas 189, 197, 217
 Lapsus corporalis 181
 - carnis 204
 - sororum 204
 Lateranense concilium (IV.) 221
 Lassitudo 154, 169
 Laudes 156, 165
 Lavatio 159, 165, 170, 173-174
 Lectio 135, 139, 142-146, 148, 156, 161, 164, 166-167, 170, 215
 - in capitulo 140, 163, 175
 - in ecclesia 137, 140, 153, 162, 164, 167, 174-176, 205
 - in refectorio 146-147, 149, 153, 155, 159, 162, 164, 172-173, 175
 Lectionarium (Buch der Lesungen der Messe) 165, 190
 Lector 140, 142, 146-148, 158, 172, 175
 Lectus 136, 138, 149-150, 155, 169, 215
 Legatus ecclesiae Romanae 154
 Lepus (Hase) 193
 Leuca (gallische Meile) 186
 Lexiva (Lauge) 169
 Libellum 181, 184, 224
 Liber 135, 141-142, 144-145, 148, 162-164, 170, 173, 176, 184, 186, 190, 215, 224
 Libra Priviniensium (Pfund von Provins) 200, 208
 Licentia 137, 144, 147-148, 150-151, 154, 156-157, 161-164, 167-168, 175, 177, 183-184, 192, 195-197, 199, 201, 203, 208, 212-213, 216-218, 220-222, 224-229
 Lima (Feile) correctionis 224
 Linum, lineus 149, 165, 167, 169, 192
 Linteamen, Linteum 127, 154, 165, 175
 Linteolum 149
 Lis 177
 Litterae 185, 197, 204, 207, 209, 212-213, 224-225
 - testimoniales 207
 Litteratura 153, 167
 Liturgische Vorschriften 132
 Locus latebrosus 199
 Lotio manuum 142
 Lucerna (Leuchter) 162
 Lumen, luminar 137, 150, 165, 169, 224
 Luna 140, 163
 Machina mortifera (Kriegsmaschine) 207
 Magnas (Vornehmer) 209
 Maiestas (Dreifaltigkeitsbild) 140
 Mandatum (Liturgische Fußwaschung) 163, 169, 171, 173-174, 176
 Manipulus 156
 Manutergium (Handtuch) 165
 Marca ponderis Trecentis (Mark nach dem Gewicht von Troyes) 208
 Maritus viduae 153
 Maturiores ecclesiae 167, 200
 Matutinae 129, 135-138, 149, 155-157, 161, 165, 169-170, 172, 192, 203, 224
 Medicina 161
 Mendacium 177
 Mensa 146-148, 154-155, 158-159, 161-162, 165, 172, 175, 180
 - maior, principalis 146, 159, 161, 214
 - nuda 152, 180, 200, 211, 217
 Messis 142, 156, 160, 167, 192
 Meta (Grenze, Linie) 216
 Miles 202, 227
 Minutio (Aderlaß) 113, 115, 135-136, 147, 156-158, 161-162, 168, 170, 172, 205, 209, 212
 Missa 135-139, 142-143, 152, 156, 158-159, 164, 172, 178, 185, 224, 227
 - matutinalis, minor, prima 138, 142, 156, 168, 170, 172, 228
 - maior 138, 142, 144, 161, 173, 228
 - hebdomada 159
 - privata 138, 228
 - de s. Maria 143, 212
 - de Sanctis 227
 - Ministri missae 135, 138, 142-144, 155, 178-179
 Missale (Meßbuch) 165, 186, 190
 Mitra 206

- Mixtum (Imbiß) 143, 157, 200, 212
 Molendina (Mühle) 115, 186
 Monachus 141, 220
 Monasterium 115, 127-128, 142, 144-145, 149, 156, 160-162, 167, 169, 176, 180, 183, 187, 189, 190, 224, 227
 - Saepta atrii 175
 - Saepta monasterii 145, 149, 156, 204
 Mors, mori 143, 152, 163, 170, 183, 197, 207, 220-222
 München, Bayerische Staatsbibliothek 107-110, 115, 118
 Mufflae (Fausthandschuhe) 192
 Mulier 115, 200, 203
 Murmurator 156-157, 177
 Musca (Fliege) 179

 Necessaria (Abort) 150, 169
 - Necessitas corporis 136-137, 147
 Negligentia 146, 161-163, 166, 175-176, 178-179, 201, 206, 211
 Negotium 172, 206
 Neustift (Prämonstratenserstift) 109
 Nocturnales 146
 Nona 142-143, 148, 166
 Notabilis 202-203
 Notarius 198
 Notus 172
 Novacula (Rasiermesser) 198
 Novicii 109, 126-127, 131, 135, 151-153, 158, 160-161, 166, 187
 - Corona noviciorum 158
 - Dies primus ingressionis 166
 - Probatio 152
 - Receptio 151
 - Magister noviciorum 144, 158, 166-167
 Nuncius 177, 185, 187, 224

 Oboedientia 128, 140, 151, 158, 162, 180-182, 185, 187, 201, 204-205, 208, 214, 217, 225
 Oboedientiarius 162, 181, 203
 Oblationes 166
 Observantia 135, 223
 Obventio (Einkommen) 208
 Occulte 178, 180-181

 Ocrea (Gamasche) 192
 Odium privatum 161
 Offensio 147, 161, 175
 Offertorium 165
 Officia 135, 144-145, 158-163, 167-168, 175-176, 180, 183, 226
 Officium defunctorum 163, 197
 Officium divinum 124, 176, 190
 Officium sacerdotale 195
 Officinae 135, 150, 161-162, 165, 168, 186, 224, 229
 Oleum sacrum 165
 Olla (Topf) 165
 Opprobrium 177
 Opus dei 145
 Opus manuum 176, 222
 Oratio 138-140, 145, 149, 154, 161, 170-171, 178, 224, 228
 Oratorium 142, 186
 Ordinarius (Buch der liturgischen Vorschriften) 228
 Ordinatio 126, 128, 135, 153-154, 160, 183
 Ordines sacri 129-130, 154
 Ordo iudiciarius 188
 Ordo Magdeburgensis 122-123
 Ordo Praemonstratensis 107-111, 114, 116-123, 126-127, 130-133, 135, 141-142, 151-152, 154-155, 172, 183-184, 186-187, 189, 196-202, 204-211, 213-223, 225-226, 229-230
 - Ordensrecht 107-133
 - Liber consuetudinum 107, 109-116, 118-127, 129-131, 133-134, 135-194
 - Consuetudines de ordine clericorum 109
 - Consuetudines de ordine laicorum 109-110, 115, 118, 133, 225
 Osculum pacis 180
 Otiosa 162
 Oxford, Bodleian Library 114

 Palla 165, 178-179
 Pallium 192, 194
 Panis 147, 159, 168, 172, 176-177, 180, 183, 191, 195, 198, 204-205, 209, 211,

- 217-218, 225
 - communis 191
 - grossior 180
 - infirmorum et hospitum cum sagio vel cribro (Brot aus feinem gesiebttem Mehl) 191
- Pannus 165, 169, 192, 215
- Papst 108, 111, 122, 129-130, 133, 158, 183, 211
 - Alexander III. 112
 - Eugen III. 108
 - Hadrian IV. 111
 - Innozenz II. 108
 - Innozenz III. 121, 130, 133, 221
 - Lucius III. 112
- Parentes 177, 196
- Paris, Bibliothèque Nationale 111
- Patella (Kohlenpfanne) 150
- Patena 175
- Patronus ecclesiae 115, 129, 193
- Patroni (Vögte, Schutzherren) 203
- Pauperes 171-172, 199, 213
- Pausa 138, 144, 157
- Pavimentum 166
- Pavo (Pfau) 194
- Pax 135, 145, 180, 184, 186, 188, 198, 219
- Peccatum 139, 178, 182-183, 221-222
 - mortale 218
- Pecten (Kamm) 169
- Pecunia 194
- Pellicium (Pelzwerk) 129, 169, 192
- Pellifex (Kürschner) 169
- Pellis (Fell) 167, 169, 192
- Poenā 153, 159, 177, 179-180, 182-183, 185, 189, 203-204, 211, 217-218, 226, 228
- Poenitentia 139-140, 158-159, 166, 176, 180-182, 185, 196-197, 199-200, 204, 209, 218, 224
- Penuria (Not) 184, 187
- Percussores 128, 196, 199, 220
- Pergamentum 150
- Permutatio, commutatio possessionum 199-200, 208, 217
- Physicus (Arzt) 214
- Pileus (Kappe) 192
- Piscina (Sacrarium) 165
- Pistor (Bäcker) 168
- Pluvia 154, 158
- Pompa (Prunk) saecularis, militaris 202
- Pontificalia 133, 206-207
- Porta, domus portae 172, 182, 199, 207, 217, 227-228
 - exterior 204, 210
- Portarius 158, 168, 171-172, 186
 - Subportarius, solatium portarii 158, 171-172
- Possessio 176, 199-200, 208, 214, 217
- Potentia saecularis 205
- Potus 135, 142, 147-148, 150, 154, 159, 168, 173, 175, 177, 180, 190, 209
- Praebenda (Speiseportion für die Armen) 216
- Praedicatio 222, 230
 - pro quaestu 230
- Praelatus 115-117, 122, 127-128, 132, 140, 152, 180-181, 199, 205, 207-208, 209, 218, 220, 222-223, 229
- Praemonstratum (Prémontré) 108-109, 112, 123, 131, 197, 217, 227
 - abbas 108, 111-112, 121-122, 124, 130, 132, 153, 155, 184-186, 195, 197, 204, 207, 211-213, 216-217, 220, 224, 227-229
 - Gervasius 121-122, 124, 132, 221
 - Hugo I. 108-111
 - Konrad 124
 - Pierre de Froidsaints 119
 - conventus 185, 227
 - ecclesia 184, 189, 216
- Praesumptio 199
- Praevaticatio 161, 198
- Prandium 139, 142, 146, 154-155, 157-158, 180, 191
- Presbyter 153, 156
 - parochiae 212
- Presbyterium 138, 166-167, 172
- Prima 135, 138-139, 142, 158
 - de s. Maria 138
- Principes saeculares 207
- Prior 115, 117-118, 124-125, 128, 136-138, 140, 142, 144-151, 154-157, 159-161,

- 166, 168, 170, 172-173, 176-177, 179-180, 185, 197, 209-211, 215, 219, 224
- Priorissa 222
- Processio 158-159, 163, 165, 173, 175, 182, 227-228
- Proclamatio s. Clamatio
- Professio 109, 118, 126, 135, 152-153, 166-167, 183-184, 187, 205, 209, 218, 222-223, 225-226
- Proprietas 152, 197, 206, 215, 222, 226
- Prostratio 138, 140, 143, 146, 154, 180, 182
- Provincia 188, 193, 202
- Provins 200, 208
- Provisor exteriorum 149, 158, 167-168, 176, 220, 224
- curiae 224
- Pruna (Kohle) 150
- Psalmodia 163
- Psalmus 137-138, 141, 143-144, 147, 161-164, 175-178
- Septem psalmi poenitentiales 143, 178
- Psalterium 145, 186, 190
- Puella saecularis 201
- Pueri, adolescentes 131, 143, 196, 209, 214
- Pueritia 169
- Pulmentum 146, 183, 190-191, 209, 211
- coctum 191
- defunctorum 172
- Pulvinar (Kissen) 149, 169
- Purgatio 199
- Purgatorium (Waschraum) 169
- Quadragesima 143, 148, 166, 174
- cibus quadragesimalis 129, 184, 191
- Quaestus (Almosen, Unterstützung) 230
- Querimonia 196
- Ramus 158, 165
- Rasorium (Rasiermesser) 169, 175
- Rasura 113, 127, 129-131, 175, 184, 193, 198
- clericorum 198
- laicorum fratrum 198
- Rebellio 179, 198, 205
- Reconciliatio 178
- Redditus (Einkünfte) 206, 217
- Refectio 135, 141-143, 146-148, 154-155, 157, 168-173, 175-176, 191
- gemina 176, 191, 209, 212
- Refectorium 127-128, 135, 142, 146-148, 150, 152-159, 164, 168, 170, 173, 180, 186, 200, 208, 210-211, 215, 220
- Ministri refectorii, servitores 142, 146-147, 150, 168, 172-173, 210
- Nola refectorii 136, 142, 146-148, 159
- Refectorarius 150
- Reformkanoniker 109, 116-117
- Regula 108-109, 135, 140, 151, 175, 186, 190, 192, 223, 228
- b. Augustini 228
- Regularkanoniker 107-108, 114, 116-117
- Religio (Ordensleben), religiosus (Ordensmann) 145, 151, 161, 176-177, 180, 193, 218, 221-222
- canonica (Lebensform der Kanoniker) 135, 183
- Reliquiae 178
- Repositorium 165
- Rhythmus 181
- Res communis 180
- Rex 140
- Rothenkirchen (Prämonstratenserstift) 108
- Sabbatum 143, 170, 214
- Sacerdos 138-140, 165, 168, 173, 185, 195, 197, 207, 221, 224
- Sacramentum dominici corporis 174, 178-179
- Sacrarium 179
- Sacrilegium 128, 180, 220
- Sacrista 136, 139, 144, 146-150, 157, 160, 162, 165-166
- Solatium sacristae 147, 157, 165
- Saecularitas 154, 161, 177, 183, 198-199, 201-202, 204-205, 207, 210, 214, 216, 223
- Sagimen (Fett) 191
- Sagium (Seier) 191
- Saint-André-au-Bois (Prämonstratenserstift) 120
- Saint Mary's Overy (Regularkanonikerstift in Southwark/London) 114, 118
- Statuten 114-118

- Saint-Victor (Regularkanonikerstift in Paris) 111-114
 Sal 147, 150, 165
 Salinum (Salztopf) 150
 Sanguinem effudere 199
 Scandalum 146, 160, 175, 181, 195-196, 198, 208, 216, 219, 221, 223-224
 Scapulare 129, 145, 192, 226
 - curtum 226
 Scedula 223
 Scelus 180
 Schäftlarn (Prämonstratenserstift) 108
 Schisma (1159-1177) 108, 110, 122
 Scissura 189
 Scola 214, 218
 Scopare (fegen) 166, 169
 Scriptores 140, 145, 150, 223
 Scriptorium 223
 Scriptum 199, 224
 Scripturae scolasticae vel claustrales 218
 Scutella (Schüssel) 146-147
 Scyphus (Becher) 147
 Sebum (Talg) 165
 Secatio 142, 156, 160, 192
 Sedere 137, 139-142, 145-150, 155, 159, 161-162, 174, 177-178, 180, 190, 222
 Sedes apostolica 207, 220, 229
 Sella 202
 Senior 127, 160, 180, 217, 221
 Sepulcrum 170
 Sepultura 163, 197-198, 221
 Sequentia 228
 - de b. Maria 228
 Sericum (Seide) 194
 Sermo 166, 176
 Serviens 132, 203, 210, 215-216
 - equitans 215
 - eques vel pedes 216
 Servitium (Gottesdienst für die Verstorbenen) 216
 Servitium dei 156
 Sexta 142-143
 Sexta feria 159, 191
 Sica (Messer) 165
 Sicarius (Messerstecher, Räuber) 199
 Sicera (Apfelwein) 168
 Sigillum 209, 219, 223
 Silentium 115, 144, 150, 154-155, 158-159, 170, 175-177, 214-215
 Simia (Affe) 194
 Simonia 202
 Soccus (Strumpf) 129, 192
 Sorores 109-110, 114, 117, 121-122, 132-133, 141, 195-196, 198, 200-201, 203-204, 206, 213-214, 221-223
 - Consuetudines 109-110
 - Egressio 204, 206
 - Habitus 203, 223
 - Mansio 198
 - Priorissa 222
 - Receptio 195-196, 200, 203
 - Visitatio 214
 Sponda (Bettgestell) 149
 Springiersbach (Regularkanonikerstift) 108
 Statio 227
 Statutum 195-196, 199-201, 203-206, 208-215, 219-223, 225-227
 Steinfeld (Prämonstratenserstift) 108
 - Propst Ulrich 108, 111
 Stola 156, 165, 175, 228
 Stramen (Strohsack) 127, 149, 169
 Strata publica (Öffentliche Straßen) 216
 Stupa (Wergbausch) 165
 Subdiaconus 153, 156, 168, 173, 226
 Subprior 117, 124, 140, 144, 148-149, 151, 157, 159-162, 197, 209-210, 215
 Subtularis (Hausschuh) 169, 192
 Suessio (Soissons) 216
 Supellex (Hausrat, Habe) 194
 Superbia 229
 Superpellicium 129, 156, 165, 192, 203, 223
 - nigrum 203, 223
 Suspensio 153, 180, 185, 226, 229
 Suspicio 219
 Susurro (Verleumder) 177
 Sutor (Schuster) 169
 Tabula 140, 142, 144, 150, 159, 163-164, 170
 - Tabulam pulsare 142, 144, 159, 170

- Tannator (Gerber) 169
 Tapetia diversorum colorum 215
 Torsorium (Wasserschale zum Abwischen der Finger des Priesters nach der Kommunion) 165, 169, 174
 Tertia 142-143, 166
 Testimonium 177, 186, 199, 203, 206, 221
 Textor (Weber) 169
 Textus 164-165, 190
 Thuribulum (Weihrauchfaß) 150
 Tibia (Schienbein) 192
 Tinea (Motte) 169
 Tonsura, corona 129, 165, 184, 193, 207, 226-227
 Troyes 208
 Tumultus 175, 198
 Tunica 129, 149-150, 169, 192, 203, 226
 - grisea 226
 - nigra 203
 Turpis culpa 201
 - factum 199
 - sermo 176

 Unctio infirmorum 163, 165
 Unguentum (Fett) 169
 Uniformitas 135, 190, 215
 Unitas 135, 184, 189-190, 202
 Ursus (Bär) 193
 Utensilia 165, 175

 Vaniloquium 176
 Vanitas 193
 Vapulare (Geißeln) 128, 178, 180, 182
 Varlar (Prämonstratenserstift) 108
 Vas 165, 171-172, 174
 Velum 204
 Velumen (Wolle) 199
 Venditio 199-200, 208
 - ad terminum 199, 208
 Veniam petere 137, 139-140, 147-148, 166, 175-177, 180, 182, 185, 197, 199, 224, 228
 Verba inhonesta 159, 165, 177
 Verber (Peitsche) 199
 Versus 181, 227
 Verwandte 117, 132

 Vesperae 135, 142, 148, 150, 157, 164, 166, 172, 203
 Vessra (Prämonstratenserstift) 122-123
 Vestes, vestimenta, vestitus 128, 148, 151-152, 165, 167, 169-170, 172, 174-178, 182-184, 190, 192, 203-204, 207, 213, 218, 227
 Vestiarius 158, 167, 169, 173, 176, 215
 - Solatium vestiarii 158, 169, 173
 Vicinus 137, 172, 175-176, 186, 188
 Victus 151, 177, 184, 190, 201, 204
 Villa 186
 Vinum 168, 179
 Violentia 199, 201, 220
 Virga 148, 182
 Visitatio 112, 131, 208, 214, 219-220, 224
 Visitatores 144, 205, 219-220
 Vita communis 152, 221-222
 Vitandus 128, 182
 Vitium 218, 222
 Volucres (Vögel) 193

 Wadgassen (Prämonstratenserstift) 108
 Wiesbaden, Hessisches Hauptstaatsarchiv 120, 124
 Wigger, Prämonstratenserbischof von Brandenburg 108, 111
 Wirtschaft 132
 Wittewierum (Prämonstratenserstift) 124
 - Propst Emo 124

Brief van de hertog van Alva aan de premonstratenzers in de Nederlanden om in 1572 een nationaal kapittel te houden [te Park] in Leuven

Inleiding

Onder de algemene titel *L'Ordre de Prémontré et le Concile de Trente* publiceerde Emile Valvekens een studie over *Le chapitre national néerlandais de 1572*¹⁾. Daarin komt als tweede punt aan de orde *La convocation du chapitre de février 1572*. Hij schrijft: «*Peu après le duc d'Albe convoqua le chapitre dans l'abbaye du Parc pour le mois de février 1572 n.s.*». In een voetnoot staat te lezen dat J. Versteyleen, archivaris van de abdij van 't Park, vergeefs gezocht heeft naar documenten betreffende het nationaal kapittel van 1572. In het archief van zijn abdij vond Valvekens de lijst van de 33 kapittelbesluiten. Maar de tekst van de convocatie van de hand van de hertog van Alva vond hij niet.

Nu staat in het tweede deel van de door G. van den Elsen en W. Hoevenaars in 1905 uitgegeven *Analecta Gijsberti Coeverinx* in het *Naschrift* op bladzijde 426 te lezen, dat zij een aantal teksten uit het kostbare handschrift van Gijsbertus Coeverinx, dat in het archief van de Abdij van Berne met zorg wordt bewaard, niet hebben opgenomen in hun uitgave²⁾. Onder deze teksten noemen zij o.a. de *Convocatio Praemonstratensium in Belgio* en *Articuli in capitulo generali religiosorum ordinis Praemonstratensis, ordinati 18 Februarii anno 1572*, met verwijzing naar Waltman VAN SPILBEECK, *De Abdij van Tongerlo*, blz. 815.

De *Articuli* zijn door E. Valvekens als bijlage bij zijn hiervoor genoemd artikel op blz. 98-100 gepubliceerd. Maar de *Convocatio* ontbreekt, omdat hij de tekst niet heeft kunnen vinden.

¹⁾ *Anal.Praem.*, VI, 1930, blz. 74-101.

²⁾ Mijn medebroeder A. van den Hurk maakte mij op dit gegeven attent, waarna ik op zoek ben gegaan in het omvangrijke manuscript van Coeverinx naar de niet uitgegeven tekst van de *Convocatio*. Gijsbertus Coeverinx was kapitteldeken van de Sint-Jan in Den Bosch van 1585 tot zijn dood in 1613.

Hier volgt een transcriptie van de uiterst moeilijk leesbare kopie, zoals die te vinden is in het *ms. Gijsberti Coeverincx*. Bij enkele woorden is een voetnoot geplaatst, omdat het betreffende woord moeilijk te ontcijferen was, of omdat moest worden aangenomen, dat de kopie niet vlekkeloos tot stand is gekomen.

Zijlstraat 1
NL-5473 CJ Heeswijk-Dinther

G.M. VAN DER VELDEN, O. Praem.

Tekst

De hertog van Alva roept de oversten van de premonstratenzer huizen op, deel te nemen aan een te Leuven te houden nationaal kapittel tot herstel van hun oude, zuivere, monastieke leven.

Brussel; 13 december 1571.

A. ORIGINEEL: niet voorhanden.

B. AFSCHRIFT: HEESWIJK-DINTHER, Archief Abdij van Berne, 2° afd., B 8a: *Ms. Coeverincx*, blz. 34 midden in het handschrift.

Ferdinandus Alvarez a Toledo, dux Albae, locum tenens gubernator ac capitaneus generalis.

Venerabiles, devoti, sincere chare dilecti. Cogit Regiam Catholicam Majestatem praesentium temporum necessitas, simul et paulatim accrescens³⁾ malorum morum in ordine monastico deformitas, ut omnino nihil praetereundum censeat, quod ad subditorum suorum aedificationem aut fidei catholicae exaltationem et praesidium quoquo modo pertinere existimat, et ob id cum foelicis recordationis Julius papa tertius ad sollicitam providamque suggestionem augustae memoriae Caroli Quinti ex gravissimis causis animum suum moventibus omnia et singula quorumvis ordinum, etiam praemonstratensis, utriusque sexus monasteria, domosque, conventus et quascumque personas suppositas ab omni et quorumlibet veterum suorum superiorum extra patrimoniales hasce suae majestatis ditiones degentium, visitatione correctioneque penitus et omnino libera exemptaque esse voluerit et consequenter etiam formam oportuna autoritate apostolica praescripserit juxta quam tamquam normam deinceps servandam subsecutura ordinis vestri publica negotia in posterum dirigi et quam certissime stabiliri queant. Quam hac in parte

³⁾ Onzekere lezing.

piam Sedis Apostolicae intentionem atque adeo ipsum bonum publicum et Sacri Oecumenici Concilii Tridentini dispositionem sua majestas ad hunc ipsum que molitur effectum, sufficienti autoritate, ex delegatione apostolica suffulta, nobis mandavit, quantum in nobis est, eiusdem nomine promovere. Propterea te per hasce nostras antedictae suae majestatis nomine studiose requirimus et hortamur, quatenus, semota cuiuslibet praetextus excusatione, tu praeposite vel prior personaliter unacum quodam aliquo, per conventum eum capitulariter ad id eligendo, ad 14 diem mensis februarii, proxime secuturi, in oppido Lovaniensi sub⁴⁾ metropolitanae ac primitiali³⁾ ecclesiae Mechliniensi comparere, atque ibidem cum ceteris primatibus vestri ordinis de summa rerum, hoc est de stabilimento³⁾ ordinis morumque reformatione ac praesertim instauratione antiquae illius puritatis vitae monasticae inter vos (uti cordatos et zelosos religiosos decet) sollicito communicare necnon contentae in literis apostolicis capitulariter vobis notificandis debitae executioni mandare debeas. Volumus autem in hocce vestro Generali Capitulo vobis tamquam capita praesidere reverendos chare sincere nobis dilectos abbates Floreffiensem et Sancti Michaelis Antverpiensem, quibus ut in hac parte, ultra consuetum reverentiae honorem, etiam debitam obedientiam exhibeas, serio tibi iniungimus et districte mandamus, valde sperantes, te in hocce tam pio tamque necessario negotio pro viribus operam daturum, ut Sedis Apostolicae ordinationi simul et flagranti suae majestatis desiderio satisfiat.

Venerabiles, devoti, sincere chare dilecti. Dominus Deus vos conservet.

Datum Bruxellae die 13 decembris 1571.

Subscriptum erat: Duc D'Alve.

Et inferius: Bertii.

³⁾ Onzekere lezing.

⁴⁾ Mogelijk moet hier gelezen worden «subjecto».

Recensiones

Curt WALLIN (Hrsg.), *Tommarps Urkundsbok 1085-1600*. Klostret — Hospitalet — Staden — Socknen. I: 1085-1300, Svenska Kyrkans Diakonistyrelses Bokförlag, Stockholm, 1955-1962, 340 S. — II: 1300-1450, Verbum, Stockholm, 1975-1976, 277 S. — III: 1450-1535, Bokförlaget Österleniana, Ullstorp, 1982, 272 S. — IV: 1536-1550, Bokförlaget Österleniana, Ullstorp, 1986, 91 S. — V: 1551-1600, Bokförlaget Österleniana, Ullstorp, 1988, 171 S. — VI, Bokförlaget Österleniana, Ullstorp, 1991, 375 S.

Das große Urkundenbuch des schonischen Pfarrers und Ehrendoktors Curt Wallin zur Geschichte der ersten Prämonstratenserabtei der Provinz Schonen nähert sich mit dem Erscheinen des sechsten Bandes seinem Abschluß. Da dieses Werk — auch die lateinischen Urkundentexte sind übersetzt — ausschließlich in schwedischer Sprache abgefaßt ist und deshalb dem nicht-skandinavischen Benutzer gewisse Beschränkungen auferlegt, erscheint eine kurze Besprechung wohlbegründet.

Es war stets das Ziel Dr. Wallins, alle Urkundentexte Tommarps in vollem Wortlaut und mit reichhaltigem Kommentar den dänischen und schwedischen Forschern zugänglich zu machen. Ausführliche Einleitungen und zahlreiche Exkurse beleuchten daher unter ständiger Heranziehung der bisherigen Forschung eine Fülle von Problemen, welche die Struktur einer mittelalterlichen dänischen Prämonstratenserabtei betreffen. In dem schon vor dreißig Jahren erschienenen ersten Band füllen Archivregistratur, Kataster und Nekrolog mit Kommentaren die ersten einhundert Seiten. Danach setzt die chronologische Dokumentenreihe ein, die am Anfang des sechsten Bandes ihren Abschluß findet, in jedem Band durch Exkurse ergänzt.

Zum zweiten Band erhielt der Rezensent den ehrenvollen Auftrag, die von Norbert Backmund im *Monasticon Praemonstratense*, Band I, herausgegebenen Kataloge der Prämonstratenserabteien im Hinblick auf die skandinavischen Verhältnisse zu bearbeiten. Sonderuntersuchungen des Herausgebers gingen auf die zur Klosterzeit entstandene Siedlung und auf Ortsnamensfragen ein. Sie berührten auch die Klostermühle und die Klostersiegel, was im dritten Band unter anderem durch Fragen zur Erbteilung, zur sozialen Fürsorge in der benachbarten Stadt Simrishamn und zu den Ding-Orten im südöstlichen Schonen fortgesetzt wurde. Wichtig erschien dem Herausgeber im vierten und fünften Band die Darlegung vom Untergang des Klosters und vom Schicksal der Klosterbauten und der letzten Kanoniker. Außerdem untersuchte er die Kloster-

bewirtschaftung, den Status und die Pflichten der Klosteruntergebenen sowie die Butter- und Eisenproduktion unter der Obhut der Abtei.

Im jüngst erschienenen sechsten Band bringt Dr. Wallin zusammenfassende Darstellungen, die seinen großen Überblick bezeugen. Auf 130 Seiten werden alle Daten zur Gütergeschichte des Klosters (topographisch zugeordnet) nochmals zusammengefaßt. Die Rekonstruktion des Klosterarchivs und die Aufzählung aller Urkunden (tabellarisch nach Ausstellern geordnet) erleichtern den Überblick. Danach folgt eine ausführliche Untersuchung zur Lage des benachbarten Ortes Bolshög, wobei der Herausgeber nachweisen kann, daß die außerhalb der Pfarrgrenzen (sic!) gelegene Pfarrkirche ihr Siedlungsgebiet an die Abtei abgeben mußte, wahrscheinlich wegen deren Bedarf an einem größeren Areal für die Viehzucht, und daß die Dorfbewohner mit Feldern weiter östlich entschädigt wurden. Zahlreiche Fragen zur Inkorporation von Pfarreien, zur Seelsorge der Kanoniker, zum Einfluß des Königs auf das Kloster und zum konziliaren Staatskirchentum der 40er Jahre des 16. Jahrhunderts werden aufgeworfen.

Der Herausgeber, der am 21. August 1992 im Alter von 84 Jahren starb, war noch damit beschäftigt, einen Indexband zum gesamten Werk zu erarbeiten, der höchstwahrscheinlich von seinem Sohn und seinen Mitarbeitern aus dem Nachlaß herausgegeben werden wird. Zu seinem 70. Geburtstag war ihm ein 40seitiges Verzeichnis seiner gedruckten Schriften der Jahre 1933-1978 überreicht worden; zehn Jahre später folgte ein zweites Heft von 17 Seiten für die 1978-1988 erschienenen Arbeiten. Ein großer Teil dieser unermüdlichen Bemühungen galt immer dem Orden des heiligen Norbert. Dem verstorbenen Dr. Wallin gebührt die Ehre, im schwedischen Sprachgebiet eine Pionierleistung auf dem Gebiet der Ordensgeschichte erbracht zu haben, indem er ein einzelnes großes Landkloster von der Gründung bis über die Reformationszeit hin- aus eingehend beleuchtete.

Campusvej 55
DK-5230 Odense M

Tore NYBERG

Paul MAI (Hrsg.), *850 Jahre Prämonstratenserabtei Windberg*, (Bischöfliches Zentralarchiv und Bischöfliche Zentralbibliothek Regensburg, Kataloge und Schriften, Band IX), Verlag Schnell & Steiner, München-Zürich 1993, 156 Seiten, zahlreiche Abbildungen, ISBN 3-7954-1020-7.

Die Abtei Windberg feierte das Jahr 1992 als Jubiläumsjahr im Gedenken an die Klostergründung vor 850 Jahren (siehe *Anal.Praem.*, LXVIII, 1992, 362). In einer Studientagung am 23. Mai 1992 wurde vor allem die Entstehung und frühe Geschichte des Klosters Windberg aufgerollt und in einer kleinen Ausstellung vor Augen geführt. Die vorliegende Festschrift enthält alle Beiträge der Studientagung und des

Festakts am 24. Mai 1992, vermehrt um den grundlegenden Artikel von Dr. Alfred Kaiser (München). Die Beiträge sollen kurz vorgestellt werden.

Hermann LICKLEDER, *850 Jahre Prämonstratenserabtei Windberg, Skizzen zu seiner Geschichte*, durchläuft in Kurzform die gesamte Klostergeschichte. Der Schwerpunkt liegt auf der Güterwirtschaft. Eine farbig markierte Gebietskarte der Windberger Umgebung illustriert diesen Artikel.

Christoph WOJACZEK berichtet über *Die Ausgrabungen im Kloster Windberg in den Jahren 1990 und 1991*, mit vielen Skizzen und Fotos. Als gesicherte Erkenntnis steht nun fest, daß das Kloster Windberg in einer Ansiedlung gegründet wurde, die zumindest schon seit dem späten 11. Jahrhundert bestand (Seite 37).

Peter SCHWARZMANN, *Die Hirsauer Reform und die Kirchenbauten Bischof Ottos I. für die Klöster Windberg, Biburg und Prüfening*, stellt Zusammenhänge her, ausgehend von Bischof Otto von Bamberg (1102-1139) als Baumeister bis hin zum Vergleich des Windberger Kirchbaus mit anderen Kirchbauten.

Alfred KAISER, *Stellarum dominae stellatum templum. Ein Beitrag zur Ikonologie der Prämonstratenserabteikirche in Windberg*, bringt mit vielen Abbildungen und Skizzen eine qualitätvolle Kunstgeschichte des Kirchbaus und seiner Ausstattung. Vorherrschendes Symbol ist dabei der Stern, ein meditativer Hinweis aus vielen biblischen Perikopen auf die Gottesmutter als Windberger Kirchenpatronin: Für die Herrin der Sterne ein gestirnter Himmel!

Karl BOSL, *Die Chorherrenbewegung im Mittelalter: Prämonstratenser und Augustiner-Chorherren und die großen Bewegungen in Kirche und Gesellschaft des 11. und 12. Jahrhunderts*. Hier faßt der Altmeister der bayerischen Geschichte (†18.1.1993) seine schon bekannte wissenschaftliche Arbeit thesenartig zusammen.

Karel DOLISTA, *Böhmen und die bayerischen Prämonstratenser*, verfolgt die engen Beziehungen vom 12. Jahrhundert bis zur Gegenwart. Er beginnt mit Bischof Heinrich Zdík, der 1142 in Windberg drei Altäre weihte; dessen Nachfolger, Bischof Johann von Olmütz, ein Strahover Prämonstratenser, weihte 1167 die Windberger Klosterkirche. Im Jahre 1618, zu Beginn des Dreißigjährigen Krieges, brachten Strahov und Tepl ihre Archive und einen Teil ihrer Pretiosa im Kloster Windberg in Sicherheit. Ab 1654 lassen sich Prämonstratenser aus mehreren bayerischen Klöstern als Studenten in Prag nachweisen. Von Tepl aus wurde 1921 das Kloster Speinshart wiederbesiedelt.

Rainer ROMMENS, *Gebhard, Propst und erster Abt von Windberg (†1191). Skizzen zur Frühgeschichte einer Prämonstratenser-Abtei*. Es handelt sich um die Überarbeitung des gleichnamigen Artikels in der Festschrift für Norbert Backmund *Secundum regulam vivere*, Windberg 1978, Seite 169-195.

Paul MAI, *850 Jahre Prämonstratenserabtei Windberg im Dienste der Seelsorge im Bistum Regensburg*, behandelt nicht nur die Zeit vor der Säkularisation, sondern auch die Zeit von 1923 bis heute.

Walter HARTINGER, *Sossau, das bayerische Loreto*, berichtet über die Entstehung und Entwicklung der Wallfahrt in diesem Windberger Besitz an der Donau bei Straubing.

Die einführenden Worte des Windberger Priors Thomas HANDGRÄTINGER beim Festakt am 24. Mai 1992 bilden den Abschluß des Sammelbandes.

Der Herausgeber Paul MAI stellt sich die Frage, warum es trotz der vielen Arbeiten von Norbert Backmund über Windberg noch dieser Schrift bedurfte (Seite 11), und beantwortet sie damit, daß die Forschung weiterging und daß sich gerade auf dem Gebiet der Ausgrabung neue Erkenntnisse zeigten. Auch die kunsthistorische Beurteilung habe sich einem Wandel unterzogen.

An der Abtei 4
D-47142 Duisburg-Hamborn

Ludger HORSTKÖTTER, O. Praem.

Émile VAN BALBERGHE, *Les manuscrits médiévaux de l'abbaye de Parc*. Recueil d'articles. Avant-propos de Jean-François GILMONT, (Documenta et Opuscula, t. XIII), Bruxelles, Le Libraire Alain Ferraton et Émile Van Balberghe Libraire, 1992, 187 pp., ISBN 2-930053-00-3, 1.200 FB plus frais de port.

En 1968 E. Van Balberghe termina son mémoire de licence *L'ancienne bibliothèque des manuscrits de l'abbaye de Parc. Essai de reconstitution* à l'Université Catholique de Louvain. Déjà en 1967 et au cours des années suivantes il publia des contributions à propos de ce sujet. On s'attendait à une brillante synthèse, vu l'érudition de l'auteur ainsi que la grande richesse du thème. Pour différentes raisons, cette synthèse n'a jamais été réalisée. Dans son recueil d'articles, l'auteur renonce définitivement à son projet. Nous y trouvons tous les articles déjà publiés ainsi que la description d'un manuscrit du 12e siècle, provenant de l'abbaye de Parc et acquis récemment par l'université de Louvain. Des références bibliographiques récentes ont été ajoutées en quelques notes en bas de page. Voici les articles publiés¹⁾:

pp. 14-22: *Le catalogue des manuscrits de Parc dans la Bibliotheca Belgica manuscripta d'Antoine Sanderus*, dans *Quaerendo*, III, 1973, pp. 322-327;

pp. 23-29: *Un catalogue des manuscrits de Parc rédigé sous Joseph II*, dans *Analecta Praemonstratensia*, XLIX, 1973, pp. 307-311; dans une note ajoutée l'auteur mentionne les neuf incunables de l'abbaye de Parc, conservés à la Bibliothèque Mazarine à Paris. Cette bibliothèque possède en outre dix imprimés provenant de l'abbaye de Parc;

¹⁾ Nous donnons ici le titre de la contribution originale, vu que de temps en temps le titre a été abrégé dans le recueil.

- pp. 30-57: Sylvain Van de Weyer et la vente des manuscrits de Parc en 1829, dans *Archives et Bibliothèques de Belgique*, XLIII, 1972, pp. 108-130;
- pp. 59-67 (68): *Un relevé des manuscrits de Parc conservés à la Bibliothèque de l'Université de Louvain avant 1914*, dans *Anal.Praem.*, XLIII, 1967, pp. 62-71;
- pp. 69-86: *Les critères de provenance des manuscrits de Parc*, dans *Contributions à l'histoire des bibliothèques et de la lecture aux Pays-Bas avant 1600*, (Archives et Bibliothèques de Belgique, numéros spéciaux, t. XI), Bruxelles, 1974, pp. 525-542, 9 ill.;
- pp. 89-94: *Fragmenta Parcensia. A propos d'un fragment de la chronique dite de Saint Jérôme*, dans *Archives et Bibliothèques de Belgique*, XLI, 1970, pp. 592-596;
- pp. 95-102: *Le manuscrit de Louvain*, Centrale Bibliotheek KULeuven, 1;
- pp. 103-107: [Les manuscrits BRUXELLES, Bibliothèque royale, 14492 et 14665-69], dans *Erasmus en Leuven. Tentoonstelling. Leuven, Stedelijk Museum*, 17 nov. — 15 dec. 1969, Louvain, 1969, pp. 180-183, n°s 156 et 157;
- pp. 109-114: *Le Commentaire sur les Clémentines d'Étienne Troches et Pierre d'Estaing* [PARIS, Bibliothèque nationale, lat. 9634], dans *Revue d'Histoire Ecclésiastique*, LXVI, 1971, pp. 502-506;
- pp. 115-116: *Deux manuscrits de Parc retrouvés* [LONDRES, Library of the Oratory, 12744 et SIDNEY, University Library, Nicholson 12], dans *Anal. Praem.*, XLVI, 1970, pp. 345-346;
- pp. 117-122: *Un manuscrit de la Vita Petrarcae de Giannozzo Manetti (Bruxelles 11466-78)*, dans *Humanistica Lovaniensia*, XXII, 1973, pp. 77-82;
- pp. 123-153: avec Jean-François GILMONT, *Les théologiens et la «Vauderie» au XVe siècle. A propos des œuvres de Jean Tincor à la bibliothèque de l'abbaye de Parc* [BRUXELLES, Bibliothèque royale, 11449-51, 11209, 11492-513], dans P. COCKSHAW, e.a. (éd.), *Miscellanea codicologica F. Masai dicata*, t. II, (Les Publications de Scriptorium, t. VIII), Gand, 1979, pp. 393-411; note complémentaire inédite de J.-F. GILMONT.

Dans *Le manuscrit de Louvain*, Centrale Bibliotheek KULeuven, 1, pp. 95-102, l'auteur donne une description détaillée du manuscrit du milieu du 12e siècle. Contenu du manuscrit:

fol. 1 r° - 99 r°: GRÉGOIRE LE GRAND, *Dialogorum libri IV*,

fol. 99 v° - 112 v°: SULPICE SÉVÈRE, *Vita sancti Martini*,

fol. 113 r° - 118 r°: IDEM, *Epistolae III*,

fol. 118 r° - 145 r°: IDEM, *Dialogorum libri II*,

fol. 145 r° - 146 v°: GRÉGOIRE DE TOURS, *Narrationes de miraculis in obitu et de prima translatione [sancti Martini]*.

Ce manuscrit est une des oeuvres de base, faites au scriptorium de l'abbaye de Parc, pour constituer la bibliothèque, organisée autour de la Bible copiée en 1148. En 1574 il a été utilisé par Victor Giselius ou Ghy-selinck pour l'édition de Sulpice Sévère. Lors de la vente des manuscrits

de Parc en 1829, le manuscrit s'est retrouvé en mains privées. «Il resta en mains privées jusqu'en 1986, année où il apparut à Bruxelles dans une vente publique d'objets et de meubles. Un particulier l'acquît et le céda près d'un an après à la Katholieke Universiteit Leuven à Louvain» (p. 102). Il reçut le numéro 1 dans la collection des manuscrits de l'université.

Aux pages 157-166 l'auteur donne la signature de tous les manuscrits connus de l'ancienne bibliothèque de l'abbaye de Parc: lieu, institut, numéro. Il ne donne pas l'auteur et le titre de l'oeuvre. Aux pages 169-177 se trouve l'*Index des noms de personnes* et aux pages 179-183 l'*Index des manuscrits*.

Ce livre est ainsi une bonne introduction à l'étude des manuscrits de l'abbaye de Parc et en même temps il invite de nouveaux chercheurs à continuer l'étude de la bibliothèque et du scriptorium médiéval.

Abdijstraat 1
B-3271 Averbode

Herman JANSSENS, O. Praem.

P.C.M. HOPPENBROUWERS, *Een middeleeuwse samenleving. Het Land van Heusden, ca. 1360 - ca. 1515*, dissertatie, Wageningen, 1992, XXII-997 blz. Deel I: tekst. Deel II: bijlagen, noten, bronnen en literatuur. Met ca. 100 tabellen, grafieken, figuren, kaarten enz. Prijs: NLG. 80, ISBN 90-367-0343-3.

Het Land van Heusden is een gebied van 16 dorpen rond de stad Heusden aan de huidige Bergsche Maas tegen de noordgrens van de provincie Noord-Brabant (NL). Het is een oude regio, waar zich grote politieke en landschappelijke verschuivingen hebben voorgedaan, door respectievelijk elkaar rakende invloedssferen van Kleef, Gelre, Brabant en Holland en het in de loop der eeuwen veranderde rivierenpatroon (landkaartje blz. 32).

In de gestelde periode — in 1357 kwam het Land van Heusden aan het graafschap Holland; de *terminus ad quem* is bepaald door het beschikbare bronnenmateriaal — wordt de gehele samenleving doorgelicht: de politiek-historische ontwikkeling, de bevolking in een zeer uitvoerig en minutieus onderzoek naar verwantschap (blz. 91 evv.), het grootgrondbezit met de rol hierin van de kloosters o.a. van de Orde van Prémontré, en de institutionele kaders van ban(dorp), parochie, waterschap en heerlijkheid.

De diepliggende bedoeling van de auteur, die directeur is van het Nederlands Agronomisch-Historisch Instituut in Groningen en docent aan de Rijksuniversiteit aldaar, is, na te gaan in hoever het neo-marxistische geschiedenismodel van de «surplus extractie-verhouding», waarbij de standen van boeren en heren controversieel tegenover elkaar staan en waarin de productieoverschotten het maatschappelijk leven bepalen, hier in het Land van Heusden in die periode van toepassing is. Het antwoord op deze vraagstelling is, simpel geformuleerd, negatief: de

stand van de «boeren/buren» zowel als die van de «heren» is vooreerst niet homogeen, maar complex en diffuus; vervolgens hebben de «heren» hun stand niet steeds kunnen handhaven, sterker nog: juist de kleine boerenbedrijven waren bestand tegen misoogst en oorlogsgeweld en zodoende kwam het niet tot klassenstrijd of boerenopstand.

Een technisch-kritische bespreking met betrekking tot de toetsing van deze lokale middeleeuwse samenleving aan een neo-marxistisch begrip ligt buiten de competentie van ondergetekende en valt tevens buiten de opzet van dit ordestijdschrift. Wél zij hier gewezen op de belangrijke rol van de middeleeuwse kloosters, in dit gebied gevestigd en gegoed, nl. de *Abdij van Berne* als grootste grondbezitter (blz. 338-440), de *Abdij van Middelburg* met zo'n 200 morgen in de ban van Wijk (zie landkaart van 1613 op blz. 337), om nog te zwijgen van Sint-Truiden en de twee Heusdense cisterciënzer kloosters Mariënkroon en Mariëndonk.

Voorals inbreng van Berne met haar oud-archiefbestand en bronnenpublicaties is overal in tekst, noten en figuren aanwezig, zodat bij haar verdere geschiedschrijving en bij nadere studie van de abdij-archivalia dit volumineus en rijk gedocumenteerd proefschrift, waarop Hoppenbrouwers *cum laude* te Wageningen promoveerde, een niet te omzeilen studie is geworden.

Een enkel woord over *Deel 2* dat voornamelijk bijlagen, noten (ca. 2500), bronnen, primaire en secundaire literatuur bevat. Indices ontbreken, maar dit wordt ondervangen door de met behulp van *data bases* opgeslagen informatie, verwerkt in de enorm rijke Bijlagen. Zij omvatten: A. genealogische familie-reconstructies (blz. 687-791), B. originele en sterk visualiserende «stroomdiagrammen» van reeksen van overdracht betreffende landerijen en grondrechten (blz. 793-817), C. figuren met percentage-sectoren en staafdiagrammen omtrent bezitsverdeling (blz. 819-830) en D. lijsten van groot en middelgroot grondbezit in de onderhavige bannen in de 15de, 16de en aanvang 17de eeuw. Tenslotte zij gewezen op de *Slotbeschouwing* van 20 bladzijden en een Engels *Summary* van 37 bladzijden: beide kunnen geschikt ter oriëntatie-vooraf gelezen worden, waarna de fijnproever en ter zake kundige het boek zal doornemen en het zijne eruit zal vergaren.

Abdijstraat 49
NL-5473 AD Heeswijk-Dinther

H. VAN BAVEL, O. Praem.

Jan-Arnaud BIJSTERVELD, *Laverend tussen Kerk en wereld. De pastoors in Noord-Brabant 1400-1570*, Amsterdam, 1993, 507 pp., 119 tables, 14 pl. ISBN 90-5383-199-1.

Le 11 février 1993, Jan-Arnaud Bijsterveld fut promu docteur ès Lettres à la *Vrije Universiteit* d'Amsterdam. Sous la conduite de son promoteur Mme Prof.Dr. H.De Ridder-Symoens, connue pour ses recherches sur la population universitaire brabançonne surtout du seizième siècle, le *promovendus* a entrepris une enquête prosopographique d'un groupe

professionnel ecclésiastique, notamment les curés et les desservants qui exerçaient entre le 24 juin 1399 et le 31 décembre 1570 leur ministère dans les doyennés de Hilvarenbeek, Cuyk et Woensel, un territoire qui correspond plus ou moins à la surface de l'actuelle province néerlandaise du Brabant septentrional. A partir des biographies de plus de trois mille curés-bénéficiaires ou desservants, dressées selon un plan bien établi englobant tous les aspects de leur carrière pastorale, cette enquête visait avant tout une quantification des caractéristiques extérieures du clergé à charge d'âmes. Les aspects qualificatifs des ces prêtres furent dès lors laissés plus à l'ombre, parce qu'une appréciation sur le comportement personnel et le zèle religieux de chacun d'eux relève en très grande partie de facteurs incontrôlables ou d'accès difficile. L'auteur présente donc une sociographie du clergé plutôt qu'une histoire de la vie religieuse de la région.

Le résultat final des travaux de recherche sont digne de tout éloge. L'historiographie des Pays-Bas s'est en effet enrichie d'un ouvrage bien structuré, bourré d'informations précises, muni d'un appareil scientifique très maniable. L'exposé inspire dès l'abord confiance et, par surcroît, se lit aisément grâce à un langage clair, simple et extrêmement bien soigné.

Il va sans dire que les historiens de l'ordre de Prémontré se trouvent favorisés par les recherches de M. Bijsterveld. En longueur de siècles l'apostolat paroissial fut, pour les prémontrés des Pays-bas, partie intégrante de leur vie consacrée. Les historiens qui se sont attelés à la recherche des conditions de vie des curés réguliers dans l'époque pré-tridentine, se sont parfois perdus dans le dédale des structures ecclésiastiques qui s'incrustaient dans le tissu social de la population régionale. Ils en sont arrivés par conséquent à des conclusions incomplètes voire exagérées. Une enquête de grande envergure s'imposait donc, avec des fouilles systématiques et des analyses méticuleuses par ordinateur, pour passer au crible les positions stéréotypes et généralisées concernant la vie du clergé de l'époque. On ne peut donc que se réjouir de l'oeuvre de Arnoud-Jan Bijsterveld puisque, pendant la période traitée par l'auteur, plus des deux tiers des réguliers desservant une paroisse dans la région enquêtée étaient membres de l'ordre de Prémontré.

Afin de déterminer un échantillon dans le groupe des curés, plus de trois mille curés furent d'abord identifiés, dont 1259 furent choisis au sort en vue des recherches plus approfondies. Leurs notices biographiques furent recueillies avant tout dans des sources primaires telles que les comptabilités des archidiacres pour la Campine du diocèse de Liège, les pouillés c'est à dire le recensement annuel des bénéfices et des bénéficiaires de chaque paroisse. Furent dépouillées ensuite les sources vaticanes publiées dans le *Repertorium Germanicum* et les *Analecta Vaticano-Belgica*, les nécrologes et obituaires. Ces renseignements de première main furent complétés à partir de sources secondaires.

Dans son deuxième chapitre l'auteur donne une description bien précise des institutions et de l'organisation du diocèse de Liège auquel appartenait la région soumise à l'enquête. Puis il a pris soin de diversi-

fier le personnel ecclésiastique. Les curés détenteurs du bénéfice paroissial se distinguent en effet nettement, et par leur formation et par leurs origines sociales, des remplaçants dont l'activité pastorale se limitait à la prestation de quelques services liturgiques et de l'administration des sacrements à la place du bénéficiaire absent ou en dépendance du bénéficiaire en résidence. Il distingue ensuite entre les curés réguliers, appartenant à un ordre religieux surtout à l'ordre de Prémontré, et les prêtres séculiers ayant obtenu au cours de leur carrière un canonicat avec prébende dans un chapitre cathédral ou collégial.

Dans un quatrième chapitre les 'conditions de base' des curés sont recherchées, notamment leur origine géographique, le milieu social et la famille dont ils sont sortis, et éventuellement leur condition de fils illégitime. Il en résulte qu'une certaine tradition familiale déterminait souvent l'orientation professionnelle des futurs curés: des réseaux familiaux se maintiennent en longueur d'années, où non seulement le neveu succède à l'oncle, mais aussi le fils au père.

Puis c'est la formation des curés qui passe la revue. Les curés du XVe et XVIe siècle se trouvent souvent stigmatisés par les historiens à cause de leur incompétence intellectuelle, l'absentéisme institutionnel avec le phénomène corrélatif des mercenaires ou curés-desservants et une conduite morale présumée de mauvais aloi. Quant à la formation intellectuelle, l'enquête de M. Bijsterveld a confirmé en effet qu'un tiers, et vers la fin de la période examinée, la moitié des curés brabançons avait fait des études universitaires. Cette assertion ne justifie donc pas une accusation en bloc du clergé paroissial, bien que de sérieuses réserves subsistent concernant la compétence théologique et pastorale de beaucoup de curés, réserves dues à l'absence d'une formation spécifique. Grâce au système des desservants remplaçant les bénéficiaires absents, les églises n'étaient pas dépourvues de ministres, mais, d'autre part, la situation de ces remplaçants peu qualifiés exerçant leur sacerdoce comme un gagne-pain, ne garantissait pas une conduite impeccable.

Quant au degré d'érudition des curés prémontrés on relève dans le diagramme nr. 5.10 que pour la période 1400-1570 entre 65,9 et 75% des curés ressortissant de l'abbaye de Tongerlo avaient reçu une formation universitaire. Le recensement de Mr. Bijsterveld précise ainsi les chiffres avancés en 1971 par Mme De Ridder-Symoens et L. Milis qui avaient compté 30 à 35% pour la période 1399-1500 et environ la moitié pour les années 1501-1560. Pour l'abbaye d'Averbode les chiffres étaient de 60,0 %, pour Floreffe 43,8 %, Saint-Michel d'Anvers 33,3 %, Berne entre 22,7 et 50 %.

Quels mécanismes jouaient un rôle dans le recrutement des curés et l'attribution des cures? A partir de l'examen de cas bien documentés, l'auteur en vient à conclure, dans le sixième chapitre, que des relations fondées sur la parenté, sur la solidarité de groupe, sur l'amitié et sur des rapports entre patron et client l'emportaient de loin sur d'autres considérants.

Quant au déroulement de leur carrière, l'on constate qu'un curé-béné-

ficier restait longtemps en fonction. Les bénéficiers officiaient dans un rayon de dix kilomètres autour de leur lieu de naissance, les desservants étaient encore plus liés à leur proches. Le degré d'absence des curés-bénéficiers était assez stable pendant la période entre 1400 et 1525 et remontait à 60% à 70 %. Des facteurs économiques et politiques, mais peut-être aussi religieuses et sociales entraînaient une augmentation de l'absentéisme après 1525.

En guise d'évaluation l'auteur retrace une série de modèles de carrière les plus importantes. Parmi les curés du Brabant septentrional, les réguliers et notamment les prémontrés occupent une place particulière. En effet 28 paroisses des 36,5 dont la collation revenait aux abbés prémontrés étaient desservies par des curés blancs. Tongerlo avait un droit de collation dans 15 paroisses de la circonscription examinée dont 13 furent confiées par l'abbé à ses propres sujets. Floreffe nommait dans 9 paroisses et conjointement avec l'abbé d'Averbode dans une paroisse. L'abbé de Berne nommait dans 6 paroisses dont une, Bokhoven, était réservée au clergé séculier. Non seulement comptait-on plus de réguliers muni de degrés universitaires que leurs collègues séculiers, mais l'absentéisme était plus réduit. Dans ce cadre l'auteur a calculé que les curés prémontrés se maintenaient dans le service paroissial la plus grande partie de leur vie et qu'ils desservaient la même paroisse environ quinze ans (p.292). Ceux qui furent appelés à des charges à l'intérieur de leur abbaye renoncèrent à leur bénéfice pour éventuellement la reprendre au terme de leur charge. Mais cette affirmation nécessite une certaine réserve. Au XVIe siècle encore certains officiers majeurs à l'abbaye de Tongerlo se voyaient rémunérés pendant tout le temps de leur service, en guise de gage, par des revenus d'un bénéfice paroissial avec charge d'âmes. Quant à l'élection ou la désignation d'un coadjuteur de l'abbé *avec droit de succession* au XVe et XVIe siècle, l'affirmation de l'auteur (p.292) ne vaut que pour la désignation d'un coadjuteur sans droit de succession. Du moment qu'il s'agit d'un coadjuteur avec droit de succession on ne trouve à Tongerlo pas de traces d'une telle élection faite sans approbation pontificale ou ducale, d'autant plus que la désignation d'un coadjuteur avec droit de succession était défendue par les statuts. Voir L.C. Van Dyck, *L'abbaye de Tongerlo*, dans *Monasticon belge*, VIII, 1, Liège, 1992, (1498) 316, (1522) et (1526) 320).

Le dernier chapitre examine le comportement des curés dans l'exercice de leur ministère. En se basant sur les informations disponibles qui concernent essentiellement le XVe siècle, l'auteur constate que pendant ce siècle une minorité des curés a observé sans faille les obligations de leur état célibataire. En effet, 13,4% des curés du groupe échantillonné vivait en concubinage, tandis que les deux groupes ensemble font monter le pourcentage à 30,8. Parmi les réguliers 9,6 % fut accusé de manquer à leur vœu de chasteté, et parmi eux 10,4 % des prémontrés. Cela veut dire qu'en Brabant septentrional pendant la période examinée, le concubinat des prêtres a été un phénomène généralisé toléré par la

plupart des paroissiens tant que le comportement du ministre sacré ne provoquait pas de scandale.

En guise de conclusion l'auteur signale des difficultés découlant en grande partie de l'absence d'un recrutement solide et qualifié des futurs curés. Le contrôle sur les candidatures existait en théorie, mais fut paralysé par le fait que les détenteurs de privilèges ou ceux qui avaient des intérêts économiques dans les paroisses, ne se souciaient pas en premier lieu du service pastoral. Dès lors l'autorité spirituelle de l'évêque se trouvait grandement minée. Des parties de son pouvoir avaient été accaparées par des collectivités, des particuliers et des dignitaires sous forme de droits et de charges spirituelles. On ne s'étonne donc pas de constater que la loyauté vis-à-vis de l'Eglise comme institution était minime ou inexistante. La plupart des ministres d'église, de haut en bas, ne se sentait concerné que par leur propre intérêt ou celui de leurs proches et par leur carrière. Des considérants d'ordre juridique et économique prenaient le pas sur des responsabilités religieuses ou pastorales. Malgré des tendances venant même des échelons inférieures de la hiérarchie et qui se manifestent à partir des années 1550 et suivants, les attitudes cléricales ne changeaient guère ou pas suffisamment pour endiguer le flot réformateur calviniste qui s'avancait inaperçu par les autorités catholiques. La réforme préconisée par le concile de Trente en remédiant aux abus dénoncés a néanmoins tranché le monde clérical du monde laïc, par une fosse qui s'annonçait insurmontable.

A coté des 119 diagrammes, le livre contient une série d'annexes. La première donne des listes des églises paroissiales, des appendices et des filiales dans les doyennés de Hilvarenbeek, Cuijk et Woensel, des listes des paroisses disparues et d'autres de nouvelle érection, une liste des églises paroissiales incorporées entre 1400 et 1570 et des schémas de l'organisation paroissiale de l'époque. La deuxième énumère les personnes qui détenaient un droit de patronage ou de collation dans les paroisses des doyennés examinés. Parmi les premontrés on remarque les abbés de Saint-Michel d'Anvers, d'Averbode, de Berne, de Floreffe, la prieure et la communauté de Keizersbosch près de Neer, et les abbés de Mariënweerd et de Tongerlo. Les appendices 3,4,5 et 6 ne furent pas imprimés dans le volume, mais une abondante information sur disquettes fut mise à la disposition des chercheurs intéressés. L'appendice 3 contient tous les données concernant les paroisses, leur position juridique et leur organisation. L'appendice 4 énumère tous les noms des bénéficiers et desservants classés d'après les paroisses, avec les dates approximatives de leur mise en charge et de leur départ. L'appendice 5 contient les notices biographiques des 1201 curés faisant partie du groupe échantillonné. Enfin l'appendice 6 contient les notices biographiques des 1958 curés qui ne faisaient pas partie du groupe échantillonné.

Une liste des diagrammes et un index des curés dont les biographies se trouvent stockées sur les disquettes, clôturent cet ouvrage.

L'abondante information fut recueillie, élaborée et exposée avec une

attention rigoureuse qui ne permet pas que je relève les quelques minimes inexactitudes dans le langage canonique rencontrées au cours de ma lecture de cet ouvrage captivant. Les travaux de recherche de M. Bijs-terveld constituent un instrument de travail indispensable pour tout historien qui s'occupe de la vie religieuse et sociale de la population de Brabant septentrional pendant l'époque qui, pour les Pays-Bas, fut une plaque tournante de l'histoire nationale.

Abdij van Tongerlo
B-2260 Tongerlo

L.C. VAN DYCK, O.Praem.

Max MÜLLER, Rudolf REINHARDT, Wilfried SCHÖNTAG (Hrsg.), *Marchtal, Prämonstratenserabtei, Fürstliches Schloß, Kirchliche Akademie*. Festgabe zum 300jährigen Bestehen der Stiftskirche St. Peter und Paul (1692 bis 1992), Süddeutsche Verlagsgesellschaft Ulm 1992, 480 Seiten, davon 66 Farabbildungen, 271 Schwarz-Weiß-Reproduktionen, Format 21,5 x 24 cm, Pappband mit farbigem Umschlag, Preis DM 56, ISBN 3-88294-182-0.

Dieser in jedweder Hinsicht gewichtige Bild- und Textband auf Kunstdruckpapier (1,8 kg) besticht bereits auf den ersten Blick durch seine prächtige Ausstattung. Er enthält 19 Beiträge zur wechselvollen Geschichte Marchtals. Das ist die Zeit als Prämonstratenser-Kloster von 1171 bis zur Säkularisation 1802/03, die Zeit als Schloß der Fürsten von Thurn und Taxis (19. und 20. Jahrhundert), das Kloster der Schwestern von der Heimsuchung Mariae (ab 1919) und die Kirchliche Akademie der Lehrerfortbildung (ab 1973). Diese Rezension beschränkt sich auf einige Artikel aus der Prämonstratenserzeit.

Stefan WEINFURTER, *Der Prämonstratenserorden im 12. Jahrhundert* (S. 13-30), schildert zunächst das gesamtkirchliche Umfeld zu Beginn des 12. Jahrhunderts und die religiösen Erneuerungsbewegungen, um sich dann der Kanonikerreform und der Rolle der Welfen bei dieser Reform zuzuwenden. Norbert von Xanten wird als ein bedeutender Reformator unter vielen anderen vorgestellt. Er wollte ohne Rücksicht auf amtskirchliche Zuordnungen alle Menschen zu einem bewußten christlichen Leben aufrütteln. Die kirchlichen Amtsträger wehrten sich gegen diesen «irregulären» Seelsorger, der sich nicht an die Bistums-grenzen hielt. Bischof Bartholomäus von Laon versuchte, Norbert an ein festes Kloster, nämlich an Prémontré, zu binden, was mißlang, weil Norbert trotz seiner Klostergründung als Wanderprediger tätig blieb. Norbert ließ die ungeordneten Massen begeisterter Anhänger beiderlei Geschlechts nicht hinter sich herziehen, wie es andere Wanderprediger getan hatten, sondern führte sie zu klösterlichen Gemeinschaften zusammen, die er seiner eigenen Besitz- und Leitungsgewalt unterstellte (Eigenkirchenrecht).

Doch der Widerstand der Bischöfe gegen Norbert wuchs. Sein Pro-

gramm, einen die Diözesangrenzen überspringenden und die gesamte Kirche umfassenden Reformkreis zu bilden, war immer stärker gefährdet. Auch legte Norbert Wert darauf, daß nur er der Vater und Vorsteher aller seiner Reformstifte sei. Er wollte einen einzigen Großkonvent, der auf verschiedene Orte verteilt (disloziert) war. Doch für ein solches Reformkonzept gab es in der damaligen Kirchenverfassung noch keine Rechtsgrundlage; sie wurde erst hundert Jahre später von den Bettelorden geschaffen. Kurz bevor Norberts Konzept, das man als Reform «von unten her» bezeichnen könnte, gescheitert wäre, übernahm er 1126 das Amt des Erzbischofs von Magdeburg, um sogleich «von oben her» mit der Umsetzung seiner «Urkirchen-Idee» (S. 20) im eigenen Bistum zu beginnen.

Das brachte den bisherigen Großkonvent in eine Existenzkrise, die von Hugo von Fosses dadurch aufgefangen wurde, daß er als Abt von Prémontré den Großkonvent nach dem organisatorischen Vorbild von Cîteaux umgestaltete. Jedes Stift erhielt seinen eigenen Vorsteher und wurde damit zu einem eigenständigen Konvent. Um den Gleichklang der Lebensweise zu sichern, wurden um 1130 schriftliche «Lebensgewohnheiten» zusammengestellt. Es wurde das Filiationsprinzip mit der Kompetenz des Vater-Abts über das Tochterkloster eingeführt und das jährliche Generalkapitel ins Leben gerufen. Durch päpstliche Privilegien gelang es Hugo und seinen Nachfolgern, die einzelnen Stifte aus der Jurisdiktionsgewalt des Ortsbischofs weitgehend zu lösen und zu einem Gesamtgefüge zusammenzuschmieden, der den Namen «Ordo Praemonstratensis» erhielt und wohl nach 1177 in Zirkarien eingeteilt wurde (S. 26). Der Rest des Beitrags, der mit vielen Anmerkungen versehen ist, widmet sich speziell dem süddeutschen Raum und den Gründungszusammenhängen der dortigen Prämonstratenser-Klöster.

Wilfried SCHÖNTAG, *Prämonstratenserchorherren in Marchtal* (S. 31-48), wirft Schlaglichter auf die Geschichte des Klosters Marchtal, beginnend mit der Frühgeschichte des Ortes, über die erste Stiftsgründung 993, die Gründung des Prämonstratenser-Klosters 1171, die möglichen Motive der Gründerfamilie im Spannungsfeld zu den Welfen, die Güterwirtschaft, das Leben im Konvent, die Pfarrkirche, bis hin zum Neubau der Abteikirche 1686-1692/1701.

Max MÜLLER, *Die Pröpste und Äbte des Klosters Marchtal* (S. 65-94), bringt eine chronologische Darstellung und Würdigung. Herbert Karl KRAFT, *Barock jubilierendes Marchtal* (S. 49-63), handelt über den Bau der Abteikirche und der Klosteranlage. Es folgen Spezialuntersuchungen, wie zum Beispiel über die Pfarrei Munderkingen (W. NUBER), über Abt Nikolaus Wierth (W. URBAN), über die Beziehungen oberschwäbischer Prämonstratenser-Klöster zur Universität Dillingen (P. RUMMEL), über Buchdruck im Kloster Marchtal 1692 bis 1712 (H. HUMMEL), auch zwei Beiträge über den Chorherrn Sebastian Sailer 1714-1777 (L. WALTER und K. MAIER).

Bestehend sind die vielen Abbildungen von fast ausnahmslos bester Qualität. Dadurch wird das Buch zu einer optischen Information, die

zum Nachdenken und Lesen anregt.

An der Abtei 4
D-47142 Duisburg-Hamborn

Ludger HORSTKÖTTER, O. Praem.

P. AL en M. SCHNEIDERS (réd.), *Een soort onschuldige hobby? Een eeuw liturgisch werk van de Norbertijnen in Nederland*, Heeswijk, Abdij van Berne, 1992, 224 pp., ISBN 90 7039 545 2.

Pour commémorer les cent ans de l'apostolat liturgique des prémontrés aux Pays-bas, P. Al et M. Schneiders ont recueilli 10 études qui retracent les différentes phases d'évolution de l'oeuvre liturgique de l'abbaye de Berne-Heeswijk. Le recueil porte le titre ludique "Une espèce de passe-temps anodin?" se référant à une boutade anodine visant les premiers assidus de la liturgie au début de l'oeuvre.

Issu d'une idée de Soeur Rose, dans le monde Madeleine Griselain-Mirabal, l'abbé Thomas Louis Heylen de Tongerlo (Belgique), érigea dans son église abbatiale la confrérie de la Messe réparatrice. Le but en était de promouvoir l'idée de réparation pour toutes les outrances perpétrées surtout par le rejet des devoirs dominicaux par les chrétiens. A cet effet, les membres de la confrérie s'engageraient à assister à une deuxième messe à la place de ceux qui se tenaient loins de l'église. Elevée au rang d'archiconfrérie en 1890 par Léon XIII, le mouvement franchit les frontières et, dès 1892, l'abbaye de Berne à Heeswijk (Pays-bas) s'associa à la publication d'un bulletin commun *Het Offer* (*Le sacrifice*). A partir de 1897 cette unique publication dut prendre fin et fut remplacé par deux bulletins, un pour la Flandre sous le nom *Het Heilig Misoffer*, un pour les Pays-Bas qui gardait l'ancien nom *Het Offer*.

Grâce au sens apostolique du zélé prémontré de Tongerlo, Antoine van Clé, l'oeuvre de la Messe réparatrice prenait une toute autre tournure. L'on se rendit compte que la négligence des devoirs dominicaux n'était pas l'expression d'une attitude antireligieuse ou de l'hostilité, mais de l'ignorance des chrétiens au sujet de la messe et de la liturgie en général. L'on se mit donc en route pour aller instruire les fidèles dans les paroisses mêmes par des tournées de prédication et d'instruction concernant la célébration liturgique, c'étaient les *Misweken*, les semaines d'instruction concernant la Messe.

Voici les différents articles: Marc SCHNEIDERS, *Een eeuw 'in' de Liturgie: een inleidend overzicht en 'gebruiksaanwijzing'* (pp. 11-32) - P. AL, *Zuster Rosa en de Heilige Mis van Eerherstel* (pp. 33-44) - Charles CASPERS, *Een verre spiegel: Juliana van Mont-Cornillon en zuster Rosa als strijdsters voor eerherstel* (pp. 45-52) - A. DE VYLDER, *Monseigneur Th.L. Heylen en de eucharistische beweging*, (pp. 55-62) - A.W. VAN DEN HURK, *Honderd jaar tijdschriften van de abdij van Berne 1892-1992*, (pp. 63-86) - L. VAN DEN MEERENDONCK, *Van H. Mis van Eerherstel naar Herstel van de Misbeleving: Het Miswekenwerk in*

Nederland en het aandeel van de Bernenses hierin, (pp. 87-140) - H.M. WEYTS, *De Zondagsmis en het 'Berne Handmissaal'*, pp. 141-152 - M. SCHNEIDERS, *De aartsbroederschap der H. Mis van Eerherstel in Nederland: een bibliografie*, (pp. 153-166) - K. VEELENTURF, "Door dit prentje vervallen alle vorige": *De herinneringsprentjes van de aartsbroederschap der H. Mis van Eerherstel*, (pp. 167-192) - M. SCHNEIDERS en J. DE WOLF, *Lijst van uitgaven van en voor Het Liturgisch apostolaat van de abdij van Berne en van de Werkgroep voor Liturgie Heeswijk 1939-1992*, (pp. 193-216).

L'ouvrage extrêmement bien documenté rendra sans doute un grand service aux historiens qui désirent s'informer sur les activités des prémontrés qui ont réussi à s'adapter aux besoins des temps et des lieux.

Abdij van Tongerlo
B-2260 Tongerlo

L.C. VAN DYCK, O.Praem.

Chronicon

GENERALIA

B.M.V.

1. — B. ARDURA, *Dans la prière avec Marie. Vita Apostolica et Dévotion Mariale de Prémontré*, dans *Miles Immaculatae*, XXIV, 1988, pp. 479-484. La dévotion mariale des prémontrés prend son origine dans la *Vita Apostolica*, renouvelée par la réforme grégorienne qu'embrassait S. Norbert et qui se référait à la communauté des Apôtres «qui persévéraient dans la prière avec Marie, la Mère de Jésus». Il attire l'attention sur les notes mariales dans la vie de S. Norbert, des B. Frédéric et B. Hermann-Joseph, et des moniales B. Bronislave et B. Christine. Les écrivains de l'Ordre Luc de Mont-Cornillon, Adam Scot et Philippe d'Harvengt ont consacré des ouvrages à la dévotion mariale. La liturgie des prémontrés exprime particulièrement un caractère marial: la mémoire de la S. Vierge dans la Messe, le Petit Office de Notre Dame qu'on prie dès avant 1158, la *Missa de Beata*. Puis il donne un aperçu de la dévotion mariale du XVIe au XXe siècle. De nombreux ouvrages mariaux étaient composés par des prémontrés espagnols, allemands, français (entre autres l'abbé de l'Ecuy de Prémontré) et belges. Les prémontrés de la réforme catholique se firent les propagateurs de l'Immaculée Conception. Il signale l'importance des pèlerinages mariaux dont les prémontrés se firent les animateurs. Il aurait pu citer les sanctuaires mariaux érigés en Belgique: Kortenbos, Ste-Marie-au-Bois (dans la forêt de Soigne), Duffel. Il conclut: «La dévotion mariale de l'Ordre de Prémontré, tout en se distinguant par son intensité ... s'est toujours attachée à garder les caractères généraux de la dévotion de l'Eglise ... C'est sans doute le propre d'un Ordre dont l'apostolat s'exerce dans le ministère ordinaire, surtout dans l'administration des paroisses». (D.D.C.)

Norbertus

2. — Helmut DEUTZ, *Norbert von Xanten bei Propst Richer im Regulkanonikerstift Klosterrath*, in *Anal.Praem.*, LXVIII, 1992, S. 5-16.

3. — Helmut DEUTZ, *Norbert von Xanten*, in *Geschichte im Bistum Aachen*, I, 1992, S. 27-55. Es geht um die Darstellung seiner Person und seines Lebensweges. Ausführlich wird die Reformbewegung in Klosterrath unter Abt Richer vorgestellt und über eine mögliche Einwirkung auf Norbert nachgedacht. (L.H.)

4. — W.M. GRAUWEN, *Norbert als kapelaan van Frederik I van Keulen, 1112*, in *Anal.Praem.*, LXVIII, 1992, pp. 185-195; IDEM, *Heeft Norbert in 1113/1114 de bisschopszetel van Kamerijk geweigerd?*, *Ibidem*, pp. 196-208; IDEM, *Norbert als vredesapostel te Fosses, Moustier, Gemblours en Corroy-le-Château, 1119*, *Ibidem*, pp. 17-42; IDEM, *Norbert op het Concilie van Reims in oktober 1119*, *Ibidem*, pp. 209-223; IDEM, *Norbert en de stichting van Cappenberg, 1122*, *Ibidem*, pp. 43-75.

5. — In de uitgave van Alain MARCHANDISSE, *L'obituaire de la cathédrale Saint-Lambert à Liège (XIe-XVe siècles)*, (Koninklijke Commissie voor Geschiedenis, in-8°), Brussel, 1991, LXXXIV-268 pp. en 23 pp. ill., komt op p. 76 en onder 6 juni de naam van Norbert voor: «... et Norberti Magadoburgensis episcopi». Verwonderlijk is wel dat de uitgever ter identificatie in voetnoot slechts één woordenboekartikel citeert, nl. dat van W. Bernhardi verschenen in 1887. De «zaligverklaring» van Norbert wordt hier in 1215 geplaatst. (W.M.G.)

Hagiographia

6. — Betekenis en eventuele bestemming van een ontwerpkening uit de Frits Lugt-collectie, die is ondergebracht in het *Institut Néerlandais* te Parijs, toegeschreven aan Pieter de Jode, de Oude (1570-1634) en voorstellende een krans van premonstratenzer heiligen, werd onderzocht in: L.C. VAN DYCK, *Een 'Heiligenboom' van de norbertijnenorde toegeschreven aan Pieter de Jode, de Oude, (1570-1634)*, in *Tongerloana. Contactblad abdij Tongerlo*, 1991, pp. 96-100. Zijn conclusies werden nu, met een dankwoord, overgenomen in de catalogus van deze collectie: Karel G. BOON, *The Netherlandish and German Drawings of the XVth and XVIth centuries of the Frits Lugt Collection*, 3 dln., Zwolle, 1992, pp. 233-235, bij afb. 274.

Capitulum generale

7. — J.B. VALVEKENS (†) et L.C. VAN DIJCK (ed.), *Acta et Decreta Capitulum Generalium Ordinis Praemonstratensis*, Tomus V: 1657-1738, in *Anal.Praem.*, LX, 1984, fasc. 3-4, pp. 1-32; LXI, 1985, fasc. 1-2, pp. 33-48, fasc. 3-4, pp. 49-80; LXII, 1986, fasc. 1-2, pp. 81-102, fasc. 3-4, pp. 103-150; LXIII, 1987, fasc. 1-2, pp. 151-198, fasc. 3-4, pp. 199-250; LXIV, 1988, fasc. 3-4, pp. 251-266; LXV, 1989, fasc. 3-4, pp. 267-316; LXVI, 1990, fasc. 1-2, pp. 317-348; LXVII, 1991, fasc. 1-2, pp. 349-364; LXVIII, 1992, fasc. 1-2, pp. 365-399. Edita per modum supplementi.

Postulator Ordinis

8. — E. De Roover (°1926), postulateur de l'ordre depuis 1982, est décédé à Moerzeke le 20 octobre 1992. Le 27 octobre 1992 l'abbé-général et le définitoire de l'ordre ont nommé postulateur jusqu'au chapitre général de 1994 le Père D. De Clerck (°1922). D. De Clerck est le prieur du prieuré de Bois-Seigneur-Isaac et secrétaire de la Commission historique de l'ordre. (H.J.)

C.E.R.P.

9. — Martine PLOUVIER (éd.), *Actes officiels du 17ème colloque du Centre d'Études et de Recherches Prémontrées — Prieuré du Béarn, Valmont, 1991*, Amiens, 1992, 123 pp. Les thèmes du colloque, tenu du 10 au 13 octobre 1991, étaient: «Les femmes dans l'ordre de Prémontré» et «Les abbayes de la circarie de Gascogne».

Contributions générales sur les soeurs:

Pascal GAYE, *Les soeurs prémontrées dans le monde contemporain*, pp. 5-13, suivi de Soeur Marie, *Valmont, la communauté des soeurs de Montaut*, p. 14. Le Père Abbé fait trop peu de différence entre les chanoinesses prémontrées incorporées dans l'ordre ou non, des congrégations indépendantes d'une spiritualité prémontrée et le couvent de Valmont qui n'est — sur le plan juridique — qu'un projet en formation; Georges VANDE WINKEL, *Bibliographie réunie*, pp. 74-75.

Dans le cadre du second thème nous mentionnons ici la contribution Pierre TUCOO-CHALA, *Aspects de la vie religieuse en Béarn du Moyen Age au XVIe siècle*, pp. 76-84. (H.J.)

Saint-Victor

10. — Compte-rendu: Patrice SICARD, *Hugues de Saint-Victor et son École*, (Témoins de notre Histoire), [Turnhout], 1991, par L.C. VAN DYCK dans *Anal.Praem.*, LXVIII, 1992, pp. 150-152.

Compte-rendu: Jean LONGÈRE (éd.), *L'abbaye parisienne de Saint-Victor au Moyen Age*. Communications présentées au XIIIe Colloque d'Humanisme médiéval de Paris (1986-1988), (Bibliotheca Victorina, t. I), Paris, Turnhout, 1991, par L.C. VAN DYCK dans *Anal.Praem.*, LXVIII, 1992, pp. 152-155.

PARTICULARIA

Aguilar del Campoo

11. — Un article paru au *Centro de Estudios del Romanico* dans *II Curso de Cultura medieval — Aguilar del Campoo 1-6 octobre 1990* intitulé *Elementos tardor romanicos en la iglesia de Santa Maria la Real de Aguilar del Campoo (Palencia)*, pp. 235-252. José Luis Hernandez Garrido présente d'anciens vestiges de sculpture en grès (1160-1200) réintégrés dans l'église et qui proviendraient de l'église et de l'ancienne abbaye primitives. (M.P.)

Antwerpen, H. Maria Magdalena

12. — Machteld VAN DEN NOORTGATE, *Prieuré de Sainte-Marie-Madeleine à Anvers, puis à Zandvliet*, dans *Monasticon belge*, t. VIII: *Province d'Anvers*, Liège, 1992, pp. 437-438. (L.V.D.)

Antwerpen, H. Sacrament

13. — Machteld VAN DEN NOORTGATE, *Prieuré du Saint-Sacrement à Anvers*, dans *Monasticon belge*, t. VIII: *Province d'Anvers*, Liège, 1992, pp. 419-436. (L.V.D.)

Antwerpen, Sint-Michiel

14. — J. VAN DEN NIEUWENHUIZEN, *Abbaye de Saint-Michel à Anvers*, dans *Monasticon belge*, t. VIII: *Province d'Anvers*, Liège, 1992, pp. 195-262. (L.V.D.)

Barthe (Hesel)

15. — Rolf BÄRENFÄNGER berichtet über die von ihm geleiteten Ausgrabungen des Klosters Barthe in der Gemeinde Hesel (Landkreis Leer/Ostfriesland) in *Archäologische Mitteilungen aus Nordwestdeutschland*, Oldenburg, XV, 1992, S. 269-270, mit zwei Abbildungen.

Rolf BÄRENFÄNGER, *Einige Zwischenergebnisse von der Wüstungsgrabung «Kloster Barthe» im Heseler Wald, Ldkr. Leer*, in *Nachrichten aus Niedersachsens Urgeschichte*, Stuttgart, LXI, 1992, S. 157-171, mit 7 Abbildungen. In erster Linie wird über die Grabungsarbeiten an der ehemaligen Klosterkirche berichtet. Die erste Holzkirche wurde nacheinander durch zwei Backsteinbauten ersetzt. (L.H.)

Beaurepart

16. — L'année 1992 on fêta le 250e anniversaire de l'église de Loverval (Hainaut). Cette paroisse fut desservie pendant l'Ancien Régime par l'abbaye de Beaurepart. A l'occasion de ce jubilé le Dr. Albert ALEXANDRE a publié une plaquette sympathique *Eglise Saint Hubert de Loverval. 1742-1992*. En 1155 l'évêque de Liège fit donation à l'abbaye de Beaurepart des deux autels de Loverval. En 1362 cette chapelle devint l'église paroissiale de Loverval et depuis cette date elle fut desservie par des chanoines de Beaurepart. Le premier curé fut Jean de Mirmont. Puis s'écoule 242 ans où il n'y a plus de noms. La liste des curés recommence en 1620. Le curé Mathieu Blochause devint prélat de Beaurepart (1762-1763). Il intervenait pour la construction de l'église paroissiale. Le dernier curé prémontré fut Bernard Romsée, un prêtre plein de zèle (1789-1804). Il recopia avec soin les documents qu'il devait remettre au préfet du département à Jemappes après l'occupation française. (D.D.C.)

Berentrop (Neuenrade)

17. — Marie-Theres POTTHOFF, *Berentrop*, in Karl HENGST (Hrsg.), *Westfälisches Klosterbuch*. Lexikon der vor 1815 errichteten Stifte und Klöster von ihrer Gründung bis zur Aufhebung, Teil I, Verlag Aschen-dorff in Münster/Westfalen, 1992, S. 67-70. Der Kurzüberblick weist Mängel auf: Berentrop liegt nicht in der Stadt Altena, sondern im benachbarten Neuenrade. Einige der zitierten Archivbestände tragen

inzwischen neue Bezeichnungen: das Archiv der Burg Altena ist um 1980 in «Kreisarchiv des Märkischen Kreises» (in Altena) umbenannt, und der Bestand Kleve-Mark XIa im Hauptstaatsarchiv Düsseldorf wurde vor vielen Jahren aufgelöst und neu geordnet. (L.H.)

Berne

18. — G.M. VAN DER VELDEN, *Het leenhof van de Abdij van Berne*, in *Anal.Praem.*, LXVIII, 1992, pp. 302-308; IDEM, *De installatie van Jan Vercuylen als zesde gemijterde abt van de Abdij van Berne op 1 november 1608*, *Ibidem*, pp. 309-313.

19. — De Cunera-kerk van Kaathoven ligt op de noordgrens van de parochie Berlicum (bij 's-Hertogenbosch) nabij het huidige kerkdorp Vinkel. De kerk is in de middeleeuwen, in elk geval voor 1526 gesticht, heeft als bedevaartskerk gefungeerd tot de Vrede van Münster en heeft daarna gediend als schooltje, boerderij en burgermanswoning. In 1981 is het schip — het priesterkoortje ging verloren — met zijn drie traveeën weer tot de oorspronkelijke hoogte opgetrokken en fraai gerestaureerd, dit naar een tekening van 1787 in het *Schetsenboek van Hendrik Verhees*.

G.M. VAN DER VELDEN O.Praem. legt ons alle gegevens voor over het gebouw, zijn inventaris en exploitatie en de Cunera-devotie in een uitvoerig artikel *De Cunera-devotie te Kaathoven tot 1648*, in *Brabants Heem*, XLIV, 1992, pp. 58-72, voornamelijk gepuurd uit het in het archief van Berne bewaarde *Rekenboek, 1606-1644*.

De historie van de kerk na 1648 is destijds geschetst in H. VAN BAVEL, *De middeleeuwse Cunera-kerk van Kaathoven*, in *Berne*, XXXIV, 1981, pp. 84-92. Beide geïllustreerde studies zijn zo uitvoerig, dat er weinig meer over te melden zal zijn. (H.v.B.)

20. — Aan Arthur Baeten werd eind 1992, toen hij tien jaar abt van Berne was, een soort *album amicorum* aangeboden. Deze 200 bladzijden tellende bundel opstellen, geredigeerd door Arno FAFIÉ en Joost JANSEN, kreeg de titel mee *Gehoor geven aan velen* (ISBN 90 7039 549 5). De bijdragen bestrijken de gebieden religieus leven, bijbel en liturgie, Kerk en samenleving en besluiten op pp. 182-193 met een aantal biografische en bibliografische gegevens over abt Baeten. (A.v.d.H.)

21. — Op 30 oktober 1992 promoveerde A.A.A. (Ton) JORNA aan de universiteit van Utrecht op de dissertatie getiteld *Raad geven*. Voor dit proefschrift werden ook tien raadspersonen van zeer verschillende richting en positie na een richtinggevende brief uitgebreid geïnterviewd. In het 484 pp. tellende boek (ISBN 90 5256 076 5) treft men ook het getuigenis van twee leden van Berne, op pp. 249-266 dat van Ton Baeten, counsellor en abt, en op pp. 341-353 dat van Bernard Kersten, norbertijn en pastor. (A.v.d.H.)

Bonlieu

22. — Aline DEBERT, *Deux figures féminines prémontrées du XIXe siècle: Soeur Rose et Mère Marie de la Nativité*, dans *Actes officiels* (cf. n° 9), pp. 68-73. Soeur Rose (Louise Mirabal, 1812-1882) est à la base de l'oeuvre de la Sainte Messe Réparatrice. (H.J.)

Breda, Sint-Catharinadal

23. — *Bouwhistorische waardebepaling Kloosterkazerne te Breda* is de titel van een voorlopig verslag, uitgebracht door het bouw bureau HERMANS EN KAMPHUIS (Delft 1992) in opdracht van de gemeente Breda; 4 pp. tekst en 10 pp. plattegronden en doorsneden.

De genoemde gemeente heeft het gehele complex van de Chassé-Kazerne, zo'n 15 ha groot en gelegen binnen de stadssingel, in eigendom verworven en zoekt naar nieuwe bestemmingen voor het terrein en zijn vele gebouwen, o.a. voor de *Klooster-Kazerne*, de 16de-eeuwse kerk aan het Kloosterplein, van buiten nog gaaf en herkenbaar, met annex drie grote vleugels, deels 16de-eeuws, deels 19de-eeuws.

Het is dit gedeelte waar het convent van Norbertinessen van Sint-Catharinadal, gesticht in 1271 te Vroenhout bij Roosendaal, zich in 1308 vestigde en verbleef, aanvankelijk buiten, later binnen de stadsmuren, totdat het uitweek naar Oosterhout in 1647.

Voor de kloosterkerk, in rijzige laat-gotische stijl opgetrokken, eenbeukig met 7 traveeën en een 3/8 koorafsluiting, is een object van grote zorg voor de gemeente en voor Monumentenzorg, omdat enerzijds de structuur van het gebouw, muren, ramen, kap, behoorlijk intact is gebleven, anderzijds het interieur met zijn drie insteekverdiepingen ten dienste van de kazernebewoners totaal is bedorven.

Op 13 februari 1993 werd het gehele Chassé-complex, inclusief de Kloosterkazerne, voor de eerste en laatste keer opengesteld voor het Bredase publiek; een groepje Norbertinessen uit Oosterhout maakte ook gebruik van deze unieke gelegenheid. Definitieve plannen voor bestemming en herinrichting zijn er nog niet. Op 1 maart 1993 is een naar plaats en tijd beperkt archeologisch bodemonderzoek gestart dat hopelijk enig inzicht geeft in het 14de- en 15de-eeuwse kloostercomplex.

Wat de architectonische data van de kloosterkerk betreft, zij hier verwezen naar de studies van twee bouwhistorici, die tot dusver in deze periodiek niet werden genoteerd: C.J.M. VAN DER VEKEN, *Reconstructie van de vroegere indeling der kloosterkerk van St. Catharinadal te Breda*, in *De Oranjeboom*, XXIV, 1971, pp. 38-43 (geïll.), en C.J.A.C. PEETERS, *De kerk van St. Catharinadal in Breda*, *Ibidem*, pp. 44-66. (H.v.B.)

Bredelar (Marsberg)

24. — Hans Dieter TÖNSMEYER, *Das Prämonstratenserinnen-Kloster Altenbredelar*, in (Jahrbuch) *Marsberg*, IV, 1991, S. 126-137. Der Konvent des 1170 gegründeten Klosters Bredelar kam aus einem kurz zuvor gegründeten Kloster, das hier Altenbredelar genannt und nördlich der Burgen Altenfels (beim Dorf Rösenbeck) lokalisiert wird. (L.H.)

25. — Harm KLUETING, *Bredelar*, in Karl HENGST (wie oben Nr. 17), S. 142-147, handelt nur kurz über die Zeit als Kloster der Prämonstratenserinnen (1170 bis 1196); danach war Bredelar Zisterzienserkloster bis 1804. (L.H.)

Brzesko

26. — Jerzy RAJMAN, *Początki opactw norbertańskich w Strahowie i Brzesku*, in *Nasza Przyszłość*, LXXVIII, 1992, pp. 5-25; Summary: *The beginnings of Norbertan Abbeys at Strahov and Brzesko*, pp. 25-26. (H.J.)

Cappel (Lippstadt)

27. — Manfred SCHNEIDER, *Cappel*, in Karl HENGST (wie oben Nr. 17), S. 167-172. Zu ergänzen ist, daß sich seit 1971 im Evangelischen Damenstift zu Lemgo einige Gegenstände aus dem ehemaligen Damenstift Cappel befinden, z.B. einige Ordensinsignien von Capeller Stiftsdamen. (L.H.)

Cappenberg (Selm)

28. — In der Wintermonaten 1992/1993 führte das Westfälische Amt für Denkmalpflege im Altarraum der Cappenger Kirche umfangreiche Grabungen durch, die unter anderem zur Entdeckung der Fundamente für eine ursprünglich vorgesehene gerade Chorabschlußwand führten. (L.H.)

29. — Norbert REIMANN, *Cappenberg*, in Karl HENGST (wie oben Nr. 17), S. 172-181, ein guter umfassender Überblick. Doch die Angabe in Punkt 2.3.5, der Abt von Steinfeld sei ab 1448 regelmäßig Visitor der Westfälischen Zirkarie gewesen, ist so nicht richtig. Das vom Generalkapitel zu vergebende Amt des Visitors wechselte häufig, wie die veröffentlichten Protokolle ausweisen. Wohl berief der Generalabt mit gewisser Regelmäßigkeit im 17./18. Jahrhundert den Abt von Steinfeld zu seinem Vicarius, der in dieser Eigenschaft auch visitierte. (L.H.)

Chartreuve

30. — Martine PLOUVIER, *L'abbaye Sainte-Marie de Chartreuve aux Dames*, dans *Actes officiels* (cf. n° 9), pp. 29-34. Le monastère des soeurs, à un jet de pierre de l'abbaye, fut construit à la fin du XIIe siècle et s'éteignit à la fin du XIIIe. L'église, transformée en grange, subsiste jusqu'à nos jours. «Il s'agit certainement de l'église bâtie vers 1197 pour les soeurs de Chartreuve. Eglise de moniales unique car il n'en reste pas d'autre à comparer dans l'ordre de Prémontré en France» (p. 33). Depuis 1986, l'église-grange se trouve en mauvais état. (H.J.)

Clarholz

31. — Johannes MEIER, *Clarholz*, in Karl HENGST (wie oben Nr. 17), S. 185-190; ein umfassender Überblick, geschrieben vom Bochumer Ordinarius für Kirchengeschichte aufgrund jahrelanger eigener Vorarbeiten. (L.H.)

Combelongue

32. — Vincent FERRAS, *L'abbaye Notre-Dame et Saint-Laurent de Combelongue en Ariège (1131-1790)*, dans *Actes officiels* (cf. n° 9), pp. 111-119, avec un aperçu détaillé des sources d'archives et bibliographie. (H.J.)

Dielegem

33. — Robert VAN DEN HAUTE, *A table avec les chanoines de Dielegem*, dans *Notre Comté*, XXI, 1991, pp. 6-20. Un article intéressant avec la mention de quelques sources, utiles lors de recherches systématiques ultérieures. (H.J.)

Doksany

34. — A l'occasion du troisième Salon International des Musées et des Expositions (SIME 92) qui s'est tenu au Grand Palais à Paris (12 au 19 janvier 1992), la Galerie nationale slovaque de Bratislava a présenté une sélection des plus beaux autels et retables de son pays. Parmi eux, il y avait le modèle du retable du maître autel de l'église de Doksany, déposé jusqu'à maintenant à la Galerie nationale de Prague. Ce modèle d'une hauteur de 120 cm et d'une largeur de 70 cm, conçu par Frantisek Preiss en 1702-1703 permettait de donner au client une idée de la réalisation finale de l'oeuvre et pouvait servir de référence en cas de litige éventuel. Le tableau du retable peint par un autre grand artiste Petr Brandl, en 1703, représente la Naissance de la Vierge. Mais tout l'ensemble concourt à l'exaltation de l'Eucharistie. Les sculptures de Preiss figurent saint Norbert écrasant Tanchelin, mais ayant perdu le bras droit portant l'ostensoir et le bras gauche tenant la croix d'archevêque, saint Augustin et saints Adalbert et Procope, deux des saints patrons de la Bohême. Ce retable a été réalisé et peut se voir dans toute sa splendeur dans le chœur de l'église de Doksany.

Voir la notice catalographique de Vladimíra Koubová dans le petit livre d'accompagnement *Autels*, Galerie nationale slovaque, Bratislava, 1991, p. 63. (M.P.)

Dortmund, St. Katharina

35. — Norbert REIMANN, *Dortmund, Prämonstratenserinnen*, genannt: *das Katharinenkloster*, in Karl HENGST (wie oben Nr. 17), S. 252-255. Man könnte noch ergänzen, daß die katholische Kirchengemeinde St. Josef in Dortmund-Kirchlinde, die dem Katharinenkloster inkorporiert war, einige Pretiosa aus der Prämonstratenserzeit besitzt. (L.H.)

Eikeloh (Erwitte)

36. — Ulrich SCHULZ, *Eikeloh*, in Karl HENGST (wie oben Nr. 17), S. 281-284; eine gute Übersicht über diese Knechtstedener Niederlassung, welche die Rechtsansprüche auf das Kloster Cappel aufrecht hielt. (L.H.)

Elsey (Hagen)

37. — Edeltraud KLUETING, *Elsey*, in Karl HENGST (wie oben Nr. 17), S. 285-288; eine informative Übersicht, erstellt aus den wissenschaftlichen Publikationen der Verfasserin. (L.H.)

Étival

38. — Compte-rendu: CATHERINE DE BAR, *Une amitié spirituelle au grand siècle. Lettres de Mère Mectilde de Bar à Marie de Châteauneuf*, Paris, 1989, par L.C. VAN DYCK, dans *Anal.Praem.*, LXVIII, 1992, pp. 160-161. Un compte-rendu de ce livre n'est à sa place dans cette revue qu'à cause de certains rapports de direction spirituelle entre l'abbé Epiphane Louys, prémontré réformé de la Congrégation de Lorraine, et la mère Mectilde de Bar, fondatrice des Bénédictines du Saint Sacrement.

Falaise

39. — Jean-Louis LIBOUREL dans *Falaise (Calvados)*, (Collection Images du Patrimoine, t. LXXVI), éd. A.D.C. en Basse Normandie, Caen, 1990, 64 pp., cite (p. 4) le premier établissement hospitalier de la ville, l'hôpital Saint-Michel fondé hors les murs, au sud. La chapelle consacrée en 1127 fut d'abord desservie par les Augustins jusqu'en 1159, date à laquelle les Prémontrés prirent le relais, édifièrent une grande église consacrée en 1203 et dédiée à saint Jean-Baptiste. Les bâtiments hospitaliers furent rasés vers 1540 par le premier abbé commendataire. Nef et bas-côtés de l'église furent restaurés entre 1655 et 1658. En 1676, Thomas Deport y construisit un orgue. Eustache Restout participa peut-être vers 1710 à la reconstruction des bâtiments conventuels. L'architecte Pierre Queudeville bâtit un nouveau logis abbatial entre 1730 et 1734. Les travaux du couvent s'achevèrent en 1758 par l'aile ouest. L'église fut détruite en 1797 et les bombardements de 1944 n'épargnèrent que l'aile orientale avec sacristie, salle capitulaire et cellules au-dessus (plan de 1885 et photo noir et blanc p. 39). Des objets mobiliers dispersés, il reste une peinture *Adoration des bergers* exécutée au XVIIIe siècle d'après une gravure de Lucas Vosterman. La toile est dans l'église Saint-Gervais et se trouve abusivement attribuée à E. Restout (p. 24). (M.P.)

Flaesheim (Haltern)

40. — Werner BURGHARDT, *Flaesheim*, in Karl HENGST (wie oben Nr. 17), S. 309-314; eine auch in der Literaturangabe gelungene Übersicht. (L.H.)

Fontcaude

41. — Compte-rendu: Henri BARTHES, *Les abbayes de Prémontré en Languedoc: Fontcaude*, dans *Le monde des chanoines (XIe-XIVe s.)*, (Cahiers de Fanjeaux, t. XXIV), Toulouse, Fanjeaux, 1989, pp. 209-236, par L.C. VAN DYCK dans *Anal.Praem.*, LXVIII, 1992, pp. 148-150.

France

42. — Charles POMEROL qui a dirigé *Terroirs et Monuments de France. Itinéraires de découvertes*, éditions du B.R.G.M., Orléans, 1992, 368 pp., y consacre plusieurs pages à des abbayes prémontrées françaises et leurs matériaux de construction: Mont Sainte-Odile (p. 18), Beauport (p. 67), Saint-Martin de Laon (p. 133), Pont-à-Mousson (p. 162), La Lucerne (p. 250). (M.P.)

43. — Xavier LAVAGNE d'ORTIGUE, *Mort violente, exil, déportation, ou: prémontrés français victimes de la Révolution (1791-1799)*, dans *Anal.Praem.*, LXVIII, 1992, pp. 264-301.

44. — Dans le catalogue Bernard PLONGERON (éd.), *Des abbayes la Révolution*, éditions Saint-Michel, 1989, 144 pp., Philippe LUEZ a rédigé plusieurs notices d'abbayes dont celles des abbayes prémontrées d'Amiens, Belval, Bonne Espérance, Braine, Bucilly, Cuissy, Dom-martin, Floreffe, Laon, Laval-Dieu, Leffe, Licques, Lieu-Restauré, Montcetz, Mont-Saint-Martin, Saint-André-au-Bois, Saint-Just-en-Chaussée, Selincourt, Septfontaines, Séry, Thenailles, Valsery, Villers-Cotterêts; Martine PLOUVIER a consacré deux pages à Prémontré pendant et après la Révolution (pp. 46-47) illustré par une photo du logis abbatial placée à l'envers lors de l'impression; elle est également l'auteur d'un article de synthèse sur les Prémontrés dans le Nord de la France au XVIIIe siècle: organisation hiérarchique, vie quotidienne et intellectuelle, effectifs, revenus et renouveau architectural y sont traités en 9 pages (pp. 80-89) abondamment illustrées. (C.S.)

Friesland

45. — Recensie: J.A. MOL, *De Friese huizen van de Duitse Orde. Nes, Steenkerk en Schoten en hun plaats in het middeleeuwse kloosterland-schap*, Leeuwarden, 1991, door A.W. VAN DEN HURK in *Anal.Praem.*, LXVIII, 1992, pp. 159-160. De studie van J. Mol heeft wel degelijk haar betekenis voor de Orde van Prémontré. Op basis van de voor de Duitse Orde gebruikte en consciëntieus uitgewerkte documentatie verheldert zij het algemeen tijdsbeeld.

Gascogne

46. — Vincent LALANNE, *Les abbayes prémontrées de la circarie de Gascogne: tout particulièrement celles du Béarn et du Pays Basque*,

dans *Actes officiels* (cf. n° 9), pp. 85-104. L'auteur traite l'abbaye de Saint-Jean-de-la-Castelle, le prieuré de Sarrance, l'abbaye de Lahonce et celle d'Urdax. (H.J.)

Geras

47. — Die Gemeinschaft unserer Mitbrüder in Fritzlar, die dort seit drei Jahren als Prämonstratenser leben, wird am Freitag, dem 25. September 1992 als abhängiges Priorat der Kanonie von Geras errichtet. (J.A.)

Grimbergen

48. — Frank DAELEMANS, *Sociale en economische betekenis van de abdij van Grimbergen in de ontwikkeling van de lokale samenleving (17de-18de eeuw)*, in *Anal.Praem.*, LXVIII, 1992, pp. 111-123.

Haguenau, Saint-Nicolas

49. — Brigitte PARENT dans *Canton de Haguenau (Bas-Rhin)*, (Collection Images du Patrimoine, t. LXIV), éd. Le Verger, Strasbourg, 1989, 76 pp., consacre 4 pages (pp. 30 à 33) à l'église Saint-Nicolas de Haguenau, église qui faisait partie du couvent des Prémontrés et de l'hospice fondés par Frédéric Barberousse vers 1164. L'église fut probablement reconstruite vers 1300 par l'architecte de l'hospice Dietrich. L'essentiel du mobilier provient de l'ancienne abbaye cistercienne de Neubourg (orgues, stalles, lambris, chaire). Le Saint Sépulcre proviendrait de l'église Saint-Etienne de Strasbourg et fut installé dans la chapelle construite à cet effet en 1786 sur le caveau funéraire des Prémontrés. Nombreuses illustrations en couleur et noir et blanc. (M.P.)

Hamborn (Duisburg)

50. — Ludger HORSTKÖTTER, *Dokumente zu den inneren Verhältnissen der Abtei Hamborn (1396-1806)*, (Quellen und Manuskripte zur Hamborner Geschichte, Nr. VIII), Duisburg, 1993 (im Selbstverlag des Verfassers: An der Abtei 4, D-47142 Duisburg), VI + 705 Seiten. (L.H.)

Havelberg

51. — Jay T. LEES, *Confronting the Otherness of the Greeks: Anselm of Havelberg and the Division between Greeks and Latins*, in *Anal.Praem.*, LXVIII, 1992, pp. 224-240.

Herentals, Besloten Hof

52. — E. HOUTMAN, *Prieuré Het Besloten Hof à Herentals*, dans *Monasticon belge*, t. VIII: Province d'Anvers, Liège, 1992, pp. 377-396. (L.V.D.)

53. — L.C. VAN DYCK, *Aux origines du «Jardin Clos» à Herentals (1410). La situation juridique d'une communauté féminine de l'ordre de Prémontré au XVe siècle*, dans *Actes officiels* (cf. n° 9), pp. 37-43. L'auteur explique d'abord la situation juridique des communautés féminines de l'ordre de Prémontré au début: des communautés transférées, faisant partie d'abord de monastères doubles, ainsi que des communautés existantes, incorporées dans l'ordre par le chapitre général. Ensuite il trace les origines de la communauté norbertine «Jardin Clos» à Herentals. L'abbé de Tongerlo n'y nommait qu'un confesseur, qui plus tard portait le titre de prévôt, l'abbé de Tongerlo restant toutefois lui-même le véritable supérieur de la communauté. (H.J.)

Hermières

54. — M. PLOUVIER, art. *Hermières*, dans *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques*, t. XXIV, col. 106-108.

Jaú

55. — In 1909, the abbey of Averbode took over the college of Petrópolis, which was founded by french Lazarists in 1890. Since the building of the college remained a seminary of the Lazarists, the former imperial palace was hired in order to house the college. The palace was expropriated by the government of Brasil in 1940 to be transformed as an imperial museum. An entirely new college was builded in the rua Coronel Veiga.

In 1979, the independent canonry of Jaú was formed out of the communities of Averbode in Brasil. In 1990 the Prior of Jaú and his counsel decided to sell the college of Petrópolis because of the lack of young confreres to continue the work. The Franciscans will take over the complex in order to establish a theological faculty. The college ceased its activities on December 31, 1992. The community of four belgian Norbertines remained in Petrópolis until mid-April of 1993. From there, the confreres left for São Paulo, Pirapora and Belgium. The archives of the school were transferred to the authorities of instruction. The library and the archives of the community were transported to the central house in Jaú. (K.V. and H.J.)

Keppel (Hilchenbach)

56. — Edeltraud KLUETING, *Keppel*, in Karl HENGST (wie oben Nr. 17), S. 483-486. Wenn auch zu Punkt 5.1 keine zusammenhängende Liste der Propste bzw. Beichtväter vorliegt, so wäre es dennoch sinnvoll gewesen, die sicher nachgewiesenen Personen zu nennen. (L.H.)

Krtiny

57. — Dans l'ouvrage évoquant Santini (cf. Želiv, *infra* n° 110), l'auteur p. 99 signale l'église de la Nativité de la Vierge Marie de Krtiny: les Prémontrés de Zabrdovice en Moravie saisis par la fièvre de restauration des anciens lieux de pèlerinage, firent appel à l'architecte Santini, probablement à la demande de l'abbé Vejmluva, pour un projet grandiose.

Mais du double plan de Santini (ovale de l'église, trapèze des bâtiments conventuels et des terrasses) ne furent réalisés que le déambulatoire attenant à la chapelle Sainte-Anne (élevée par Klicnik de 1718 à 1733) et l'église (construite par Ritz de 1728 à 1750). (M.P.)

Lahonce

58. — Georges BIARD, *L'abbaye prémontrée de Lahonce*, dans *Actes officiels* (cf. n° 9), pp. 105-110. L'auteur décrit surtout le sort des bâtiments après la suppression de l'abbaye en 1790. (H.J.)

Laon, Saint-Martin

59. — Martine PLOUVIER, dans *Laon, ville haute (Aisne)*, (Collection Images du Patrimoine, t. LXVI), éd. A.G.I.R.Pic, Amiens, 1989, 64 pp., consacre 4 pages (pp. 30 à 33) à l'abbaye Saint-Martin. De cette célèbre abbaye, seconde en dignité dans l'ordre de Prémontré, il subsiste l'église du XIIe siècle dont le plan adopte la forme d'une croix latine. L'adoption du chevet plat dans de nombreuses églises prémontrées se rattache plus une tradition régionale — telle l'abbaye-mère — qu'à une tradition cistercienne. La façade occidentale, plus tardive que le reste de l'édifice, vers 1270-1280, se rattache davantage à la formule champenoise du tympan à réseau plaqué. Des bâtiments conventuels transformés en hôtel-Dieu au début du XIXe siècle, il reste l'aile orientale, le cloître et le palais abbatial épargnés par les bombardements de 1944. L'escalier desservant le dortoir et le charrier, d'une prouesse technique exceptionnelle a été réalisé en 1736 par Charles Bonhomme, architecte qui avait également conçu et construit en 1731 le grand escalier de Prémontré, malheureusement détruit à la Révolution. Nombreuses illustrations couleur et noir et blanc. (C.S.)

60. — Cécile SOUCHON a assuré la direction d'un *Inventaire des archives communales de Laon (1790-1945)*, éd. Direction des Archives de l'Aisne, Laon, 1991, 389 pp. Précieux instrument de travail nécessaire à tous les chercheurs et qui compense de grosses lacunes archivistiques dues aux bombardements de 1944. L'abbaye Saint-Martin compte une trentaine de références qui renvoient à de nombreuses cotes. (M.P.)

61. — Un important article écrit et signé de Martine PLOUVIER sur *L'abbaye Saint-Martin de Laon, hôpital militaire ambulante (1792-95)*, dans le catalogue *Citoyens*, Direction des Services d'Archives de l'Aisne, 1989; il retrace la dernière décennie de l'abbaye Saint-Martin, la vie des 15 religieux qui y demeuraient. Les derniers jours de cette seconde abbaye de l'ordre prennent une coloration étonnante quand on sait qu'elle fut tour à tour transformée en maison d'accueil pour les volontaires nationaux puis en caserne des dragons, et en hôpital militaire ambulante qui contint jusqu'à 1500 malades! (pp. 144-149, ill. noir et blanc) (C.S.)

Lette (Oelde)

62. — Johannes MEIER, *Lette*, in Karl HENGST (wie oben Nr. 17), S. 512-514; ein guter Überblick über dieses kleine Frauenkloster in der Nähe von Clarholz. (L.H.)

Lieu-Restauré

63. — Jean-Luc FRANÇOIS, *La communauté des soeurs à l'abbaye de Lieu-Restauré*, dans *Actes officiels* (cf. n° 9), pp. 35-36. Une charte de l'évêque de Soissons, en date de 1146, mentionne la prise d'habit d'une femme à Lieu-Restauré. Il est possible qu'après le transfert des soeurs, elles aient habité dans la ferme de la Grange-au-Mont, à proximité de l'abbaye. (H.J.)

Mechelen, Leliëndaal

64. — E. HOUTMAN, *Prieuré de Leliëndaal à Hombeek, puis à Malines*, dans *Monasticon belge*, t. VIII: *Province d'Anvers*, Liège, 1992, pp. 397-418. (L.V.D.)

Mesnil-Saint-Denis

65. — Aline DEBERT, *Deux figures féminines prémontrées du XIXe siècle: Soeur Rose et Mère Marie de la Nativité*, dans *Actes officiels* (cf. n° 9), pp. 68-73. Aidé de sa mère, Mère Marie de la Nativité (Marie-Adèle Husson-Carcenac, 1865-1897), fonda une communauté de soeurs qui, en 1896 fut agréée à l'ordre de Prémontré. La communauté dirigeait un orphelinat. En 1940, 40 religieuses s'occupaient de 50 enfants. En 1955, le monastère fut repris par les Oblats de l'Assomption. (H.J.)

Niederehe (Üxheim/Eifel)

66. — Peter KEES, *Kloster Niederehe in der Gemeinde Üxheim (Eifel)*, (Rheinische Kunststätten, Heft CXLIV), Neuss, 1992. Diese zweite verbesserte Auflage bietet eine gute Einführung in die Geschichte und Kunstgeschichte des ehemaligen Klosters, mit 17 Abbildungen. (L.H.)

Ninove

67. — Georges VANDE WINKEL, *Jean de Neve, abbé de Ninove, veut incorporer un couvent de soeurs grises à l'ordre de Prémontré (XVIIe siècle)*, dans *Actes officiels* (cf. n° 9), pp. 45-48. L'initiative échoua et provoqua un conflit de l'abbé avec les franciscains et avec sa propre communauté au sujet des conséquences financières. (H.J.)

Nová Říše

68. — Am 1. Dezember 1992 erwarb Abt A. Machalka (°1906), Prälat von Nová Říše seit 1945, die Entlassung aus seiner Funktion. Die Kanonie erwählte am 10. März 1993 Bernardus Pálka (°1927) zum *Prior de regimine* für einen Zeitabschnitt von sechs Jahren. B. Pálka war vorher Pfarrer zu Brno-Židenice. (H.J.)

Nowy Sącz

69. — Jerzy RAJMAN, *Szpital i klasztor św. ducha w Nowym Sączu w Późnym Średniowieczu*, in *Rocznik Sądecki*, XX, 1992, pp. 41-66. (H.J.)

Oelinghausen (Arnsberg)

70. — Manfred WOLF, *Die Urkunden des Klosters Oelinghausen (Regesten)*, (Landeskundliche Schriftenreihe für das kurkölnische Sauerland, Band X), Fredeburg, 1992, 592 Seiten. Es handelt sich um ausführliche Regesten der 1071 Urkunden des Bestandes *Oelinghausen* im Staatsarchiv Münster. (L.H.)

Palestine

71. — C.K. SLACK, *The Premonstratensians and the Crusader Kingdoms in the Twelfth and Thirteenth Centuries*, in *Anal.Praem.*, LXVII, 1991, pp. 207-231 and LXVIII, 1992, pp. 76-110.

Park

72. — Ellen M. SHORTELL, *Premonstratensian holy women in the 17th-century stained glass from Parc abbey*, dans *Actes officiels* (cf. n° 9), pp. 49-67. L'auteur parle de quelques bienheureuses de l'ordre, représentées dans les vitraux (17e siècle) de l'abbaye de Parc, à côté des épisodes de la vie de saint Norbert. Elle fait passer la revue les fondatrices Woyslaw (Chotěšov), Hildegunde (Meer), Guda (Arnstein), Anastasia (Belbuck) et Petronilla (Aubeterre) et les vierges Hadwige (Meer, fille de Hildegunde), Pontia (Aubeterre, fille de Petronilla), Oda (Bonne-Espérance), Beatrix (Wien, Himmelsporten), Radegundis (Sordillos), Gertrude (Altenberg), Elisabeth (Herentals, Jardin Clos) et Elisabeth (Gempe, elle devint plus tard la première prieure du couvent prémontré Leliëndaal à Hombeek/Malines). (H.J.)

Pont-à-Mousson

73. — Bernard ARDURA, *À propos de la restauration de l'abbaye prémontrée de Pont-à-Mousson, 1966*, dans *Anal.Praem.*, LXVIII, 1992, pp. 144-147.

Postel

74. — J. HERMANS, *Abbaye de Postel à Mol*, dans *Monasticon belge*, t. VIII: *Province d'Anvers*, Liège, 1992, pp. 171-194. (L.V.D.)

Prémontré

75. — Rezension: Dietrich LOHRMANN, *Die Erwerbspolitik der Abtei Prémontré unter Norbert von Xanten und Hugo von Fosse (1120-1161)*, in Kaspar ELM (Hrsg.), *Erwerbspolitik und Wirtschaftsweise mittelalterlicher Orden und Klöster*, (Berliner Historische Studien, Band XVII; Ordensstudien, Band VII), Berlin 1992, S. 31-50, von Ludger HORSTKÖTTER, in *Anal.Praem.*, LXVIII, 1992, S. 332-334.

76. — In de artikels Jeannine BOGHEN, *Inventaire des actes épiscopaux originaux conservés à la Bibliothèque nationale (1121-1200)*, en Annie DUFOUR-MALBEZIN, *Inventaire des actes épiscopaux originaux antérieurs à 1220, conservés aux Archives nationales (L 408 - L 963)*, beide verschenen in Michel PARISSE (ed.), *A propos des actes d'évêques. Hommage à Lucie Fossier*, Nancy, 1991, pp. 79-138 en pp. 139-156, vindt men verwijzingen naar heel wat oorspronkelijke oorkonden van Prémontré. Meestal wordt een kort regest gegeven, doch de uitgaven werden niet systematisch opgespoord. (W.M.G.)

77. — Martine PLOUVIER, *Les soeurs de l'abbaye de Prémontré*, dans *Actes officiels* (cf. n° 9), pp. 20-27. Vers 1140, les soeurs de Prémontré ont été transférées à Fontenille, puis à Rozières. Une autre communauté de soeurs s'est formée à Bonneuil. (H.J.)

78. — G.M. VAN DER VELDEN, *Un portrait de Guillaume Manoury, abbé de Prémontré et général de l'ordre (1769-1780)*, in *Anal.Praem.*, LXVIII, 1992, pp. 328-329, ill.

79. — Une monographie de Martine PLOUVIER est consacrée à Jean-Baptiste L'Ecuy dernier abbé de Prémontré, dans le catalogue *Citoyens*, Direction des Services d'Archives de l'Aisne, 1989, pp. 163-164. (C.S.)

80. — Dans le catalogue d'exposition *Trésors des bibliothèques de Picardie*, éd. Picasso, Amiens, 1991, une place de choix est offerte à l'un des très beaux livres de botanique picards: *la Flore de Prémontré des années 1787-88*, ouvrage de 600 planches donné à la bibliothèque de Laon par le dernier abbé L'Ecuy (pp. 164-165). (M.P.)

Le Roeulx, Saint-Feuillen

81. — Constantin Dawant, curé d'Arquennes (maintenant province du Hainaut) de 1836 à 1857 a composé l'histoire de sa paroisse d'Arquennes. Ce travail est resté en manuscrit. On l'a recopié et complété en 1955. Un exemplaire se trouve chez M. Pierre Marmeffe à Arquennes.

En 1126 la paroisse d'Arquennes fut confié à l'abbaye de Saint-Feuillen du Roeulx dès sa fondation. Le premier curé prémontré fut Hugues de Bornival en 1279. La liste des curés commence en 1490. Jusqu'à 1827 16 religieux de Saint-Feuillen du Roeulx se sont succédés. En 1512 le curé Jean Flameng constituait une confrérie à l'honneur de la Sainte Vierge. Le curé Minne qui exerça son ministère pendant les troubles de la révolution française fut un homme courageux. Il refusa le serment, fut persécuté mais resta quand-même sur place sous différents déguisements pour assister ses ouailles. Sa servante avait pu racheter le presbytère, où sur la porte figurent les armoiries de l'abbaye, et l'avait mise après le concordat à sa destination primitive. Le dernier prémontré

de Saint-Feuillen fut Léopold Tison, jadis prieur de l'abbaye. Il comença son ministère pendant la maladie du curé Minne en 1812 et lui succéda en 1813. A cause de son âge il déménagea à la petite cure de Petit-Roeulx près de Nivelles en 1827 et devint doyen du district. Il mourut en 1835.

Sur le territoire d'Arquennes on avait aussi un prieuré dépendant de l'abbaye de Ninove, la chapelle de Renissart, une fondation de Gérard seigneur de Ninove, datant de 1137. Ce prieuré eut toujours un prévôt pour titulaire, choisi parmi les plus méritants de l'abbaye; une belle fin de carrière. L'auteur cite le texte de 8 pierres tombales de prévôts prémontrés. (D.D.C.)

Roggenburg

82. — Die Abtei Windberg hat ihr abhängiges Haus in Roggenburg am 8. November 1992 formell zu einem abhängigen Priorat erhoben. (L.H.)

Rommersdorf (Neuwied)

83. — Rudolf LAHR, *Rommersdorf nach 20jähriger Wiederbelebung*, in *Heimat-Jahrbuch des Landkreises Neuwied* 1993, S. 41-44. Es wird der Förderverein «Abtei Rommersdorf-Stiftung» vorgestellt, welcher 1972 gegründet wurde. (L.H.)

Rumbeck (Arnsberg)

84. — Fritz TIMMERMANN, *Kunstschätze des ehemaligen Prämonstratenserinnenklosters Rumbeck*, in *Heimatblätter*, Zeitschrift des Arnsberger Heimatbundes, XIII, 1992, S. 18-25. (L.H.)

Schussenried

85. — Karl KAUFMANN, *Abt Arzet von Schussenried reist im Jahre 1657 zum Generalkapitel nach Prémontré*, in *Anal.Praem.*, LXVIII, 1992, S. 314-327.

86. — Rezension: Johannes MAY, *Bibliotheksaal Schussenried*. Kleinod des Rokoko und geistvoller Bilderkosmos, Bad Buchau 1991, von Ludger HORSTKÖTTER in *Anal.Praem.*, LXVIII, 1992, S. 161-162.

Steinfeld (Kall)

87. — Werner LÖHNERTZ, *Steinfeld und die Gründung von Strahov (1142/43). Wann wurde Steinfeld prämonstratensisch?* in *Anal.Praem.*, LXVIII, 1992, S. 126-133.

88. — Rezension: Hermann Josef KUGLER, *Hermann Josef von Steinfeld (um 1160-1241) im Kontext christlicher Mystik*, St. Ottilien 1992, von Ludger HORSTKÖTTER, in *Anal.Praem.*, LXVIII, 1992, S. 334-335.

89. — Ingrid JOESTER, *Die religiöse und kulturelle Bedeutung der Abtei Steinfeld in der Eifel, in Geschichte im Bistum Aachen*, I, 1992, S. 56-79. Es geht unter anderem um die Seelsorge in den zahlreichen Steinfeld Pfarreien, die einzeln aufgezählt werden, und um die wirtschaftliche Verflechtung zwischen der Abtei und den Pächtern der abteilichen Güter. (L.H.)

Strahov

90. — Jerzy RAJMAN, *Początki opactw norbertańskich w Strahowie i Brzesku*, in *Nasza Przyszłość*, LXXVIII, 1992, pp. 5-25; Summary: *The beginnings of Norbertan Abbeys at Strahov and Brzesko*, pp. 25-26. (H.J.)

91. — Les guides Arthaud ont fait paraître en 1992 un excellent guide sur *Prague*, traduit et adapté en langue française d'après l'ouvrage original de Detlev ARENS, Dumont Bucher Verlag, Cologne, 1990. L'abbaye de Strahov y tient une belle place de la p. 138 à 145. Un plan permet de se diriger. (M.P.)

92. — *Ecclesia abbatialis Strahoviensis titulo Basilicae Minoris honestatur*, 6.11.1991, in *Anal.Praem.*, LXVIII, 1992, pp. 124-125. Editio textus.

Teplá

93. — Am 2. Dezember 1992 teilte Abt H.J. Tyl (°1914), erwählter Abt von Teplá seit 1989, der Abteigemeinschaft seine Entlassung aus Gesundheitsrücksichten und höherem Alter mit. Zu seinem Nachfolger erwählte die Gemeinschaft am 13. März 1993 Johannes Baptista Franze (°1946), für einen Zeitabschnitt von sechs Jahren; am 17. April 1993 wurde dieser zum Abt geweiht. Vorher war J.B. Franze Novizen- und Professenmeister der Kanonie. (H.J.)

Tongerlo

94. — M. KOYEN (†) et L.C. VAN DYCK, *L'abbaye de Tongerlo*, dans *Monasticon belge*, t. VIII: *Province d'Anvers*, Liège, 1992, pp. 263-375.

95. — Een samenvatting van de licentiaatsverhandeling van Guy DEJONGH, *Goederen en beheer van de abdij van Tongerlo in de achttiende eeuw*, K.U.Leuven, 1991, verscheen in *Standen en Landen. Nieuwsbrief*, sept. 1992/2, pp. 78-80.

Een gunstige bespreking van deze verhandeling verscheen in *Het tijdschrift van het Gemeentekrediet*, XLVI, 1992/4, nr. 182, onder de titel: *De activiteiten van het Cultureel Departement. Uitreiking van de Geschiedenisrijzen 1991*, p. 77. (W.M.G.)

96. — R. NEYS, *150 jaar Nieuwmoer zelfstandige parochie*, in *Calmthoutania*, XLIV, 1992, pp. 112-124. Weinig samenhangend artikel over de geschiedenis van de parochie en de voorafgaande kapel te

Nieuwmoer in de gemeente Kalmthout. Lijst van de bedienaars en pastoors, «tot op heden de meest volledige». Sinds 1673 zijn dit allen kanunniken van de abdij van Tongerlo. (H.J.)

97. — Le définitoire de l'ordre a reconnu la communauté de Chiguayante (Conception, Chile) comme quasi-canonie de l'ordre à partir du 1 janvier 1993. Cette communauté a été fondée par l'abbaye de Tongerlo en 1966, en 1979 elle a été reconnu comme maison dépendante. Il y a aussi une petite communauté à Santiago. Le 1 janvier la quasi-canonie comptait 10 membres, parmi lesquels 4 Chiliens. (H.J.)

Tønsberg

98. — Am 11.-13. November 1992 hat zum ersten Mal eine nordische Prämonstratensertagung stattgefunden, und zwar in Tønsberg, unter der Leitung von Jan E.G. Eriksson und Frode Bakken. Das Thema war «Kloster og by» («Kloster und Stadt») und wir behandelten die St. Olavs-Abtei von Tønsberg mit der bekannten Rundkirche, sowie sonstige Prämonstratenserabteien Norwegens und auch andere Klöster, die neuerdings durch Ausgrabungen besser bekannt geworden sind. Eine Veröffentlichung der Akten wird jetzt vorbereitet. (T.N.)

Toro

99. — Jean-Baptiste [MARQUE], *Les deux abbayes féminines d'Espagne, Toro et Villoria*, dans *Actes officiels* (cf. n° 9), pp. 16-19. (H.J.)

Turnhout, Sint-Agnetendal

100. — H. DE KOK, *Couvent de Sint-Agnetendal à Turnhout*, dans *Monasticon belge*, t. VIII: *Province d'Anvers*, Liège, 1992, pp. 439-445. (L.V.D.)

Varlar

101. — Rudolf HIESTAND, *Varlar, der Bischof von Münster und Cappenberg*. Zu einem angeblichen Original Eugens III., in *Westfälische Zeitschrift*, CXLI, 1991, S. 3-23. Eine Papsturkunde von 1146 aus dem Archiv des Fürsten Salm-Horstmar zu Coesfeld, vorgestellt von Alfred BRUNS im *Archiv für Diplomatik*, XXIII, 1977, S. 196-208, erwies sich jetzt als geschickte Fälschung. Das Kloster Varlar versuchte mit Hilfe dieses Papstprivilegs seine Unterstellung ausschließlich unter das Mutterkloster Prémontré zu dokumentieren, während es aus dem Gründungszusammenhang zunächst dem Bischof von Münster unterstellt war. (L.H.)

Vermard

102. — Dirk VAN DE PERRE, *Het altaar van Huizingen en de abdijen van Vermard, Terkameren, Ninove en Vicoigne*, dans *Anal.Praem.*, LXVIII, 1992, pp. 241-263, résumé français p. 258.

Villers-Cotterêts

103. — Christiane RIBOULLEAU, *Villers-Cotterêts, un château royal en forêt de Retz*, (Collection Cahiers de l'Inventaire, t. XXIV), éd. A.G.I.R.Pic., Amiens, 1991, 208 pp., donne quelques renseignements complémentaires sur l'abbaye Saint-Nicolas de Clairefontaine transférée en 1671, à la suite de guerres et destructions, à Villers-Cotterêts. La photographie du logis abbatial édifié en 1763 par François II Franque est présentée p. 125. (M.P.)

104. — Le logis abbatial des Prémontrés a été construit en 1763 par l'architecte François II Franque à la demande de l'abbé Pierre Richard pour remplacer l'ancien presbytère dans lequel s'était installée la communauté prémontrée de Clairefontaine en Thiérache à son arrivée à Villers-Cotterêts en 1670. Le plan de cet hôtel abbatial fut donné en exemple par Jacques-François Blondel dans son cours d'architecture, car il présentait des dispositions régulières s'adaptant à la forme biscornue du terrain. Il ne fut pas réalisé tel quel. Une distribution intérieure ingénieuse permettait de desservir un petit appartement pour un invité et un appartement complet pour l'abbé du côté du jardin. L'élévation fut conçue de façon aussi sobre que raffinée avec pour décor des chaînes d'angles à refends. Des intérieurs subsistent: le bel escalier ovale formé d'une rampe en ferronnerie, les lambris d'une chambre à alcôve à l'étage et une série de dessus de porte peints.

En 1795, le logis abbatial fut transformé en hôtel de ville et le demeure aujourd'hui. L'ancien mur de clôture fut remplacé en 1858-60 par deux petits pavillons et une grille d'esprit XVIIIe siècle construits par Pottier.

Un classement parmi les monuments historiques a été proposé et sera pris prochainement par arrêté du Ministre de la Culture. (M.P.)

Villoria

105. — Jean-Baptiste [MARQUE], *Les deux abbayes féminines d'Espagne, Toro et Villoria*, dans *Actes officiels* (cf. n° 9), pp. 16-19. (H.J.)

Wedinghausen (Arnsberg)

106. — Norbert HÖING, *Sagenhaftes, Geschichtliches und Schlitzohrighes aus einer Chronik des Klosters Wedinghausen*, in *Heimatblätter. Zeitschrift des Arnsberger Heimatbundes*, XIII, 1992, S. 27-34.

Michael JOLK und Heinrich Josef DEISTING, *Johann Richard Rham. Ein Wedinghauser Kanoniker an europäischen Fürstenhöfen*, ebendort S. 42-53. (L.H.)

Weißenau

107. — Compte-rendu: Solange MICHON, *Le Grand Passionnaire enluminé de Weissenau et son scriptorium autour de 1200*, Genève, 1990, par Herman JANSSENS dans *Anal.Praem.*, LXVIII, 1992, pp. 155-159.

Wittewierum

108. — G. LEMMERS, *Emo: didacticus en moralist. Beschouwing naar aanleiding van de nieuwe editie van de kroniek van Bloemhof*, in *Anal.Praem.*, LXVIII, 1992, pp. 134-142.

Wrocław, Sw. Wincenty

109. — Isfried H. PICHLER, *Ein Prämonstratenser am Konzil von Konstanz (1414-1418)?* in *Anal.Praem.*, LXVIII, 1992, S. 143. Der unter den Teilnehmern des Konzils erwähnte «Prior von Elbing» ist wahrscheinlich der Prior des Prämonstratenserklosters St. Vinzenz in Breslau.

Želiv

110. — Dans un très beau petit livre de Xavier GALMICHE, *Santini, architecte gothico-baroque en Bohême (1677-1723)*, éd. Jacques Damase, Paris, 1989, 164 pp., l'abbaye de Želiv (pp. 21 et 96) est évoquée par son plan et une photo des tribunes. L'abbé prémontré Jérôme Hlina (1703-1725) avait demandé à Santini un projet de restauration de la très ancienne église abbatiale de Želiv. Dès 1716, le maître d'oeuvre J.J. Vogler exécuta les très étranges propositions de l'architecte: la façade antérieure est écrasée par deux tours faussement gothiques, la nef et les collatéraux servent d'espace expérimental; le jeu des fausses nervures appliquées à la voûte gothique d'origine se réfère à l'église Sainte-Barbe de Kutná Hora, mais ici leur tracé sert à réunir les différents vaisseaux. Les collatéraux sont coupés par des tribunes, soutenues du côté de la nef par des arcades à clefs pendantes, citation de la cathédrale Saint-Guy de Prague, et évidées du côté des murs gouttereaux de façon à laisser s'élever la haute baie gothique. Ces deux aménagements brisent la conception primitive de la *Hallekirche* (trois vaisseaux parallèles et de même hauteur) pour en faire un espace non plus vertical mais recoupé en deux horizontales. (M.P.)

111. — Isfried H. PICHLER, *Bedřich Smetana und die Prämonstratenser*, in *Anal.Praem.*, LXVIII, 1992, S. 330-331. Smetana wurde zum deutschsprachigen Gymnasium nach Deutsch-Brod (Havlíčkův Brod) zum Studium geschickt; diese Lehranstalt wurde von den Prämonstratensern des Stiftes Selau betreut. Sein Onkel oder Vetter Franz Joseph Smetana war Chorherr des Stiftes Tepl.

Hisce chronicis conscribendis contribuere: A.v.d.H. (A. van den Hurk, Berne); C.S. (C. Souchon, Laon); D.D.C. (D.F. De Clerck, Bois-Seigneur-Isaac); H.J. (H. Janssens, Averbode); H.v.B. (H. van Bavel, Berne); J.A. (J. Angerer, Geras); K.V. (K. Vanderhallen, São Paulo); L.H. (L. Horstkötter, Hamborn); L.V.D. (L.C. Van Dyck, Tongerlo); M.P. (M. Plouvier, Laon); T.N. (T. Nyberg, Odense, DK); W.M.G. (W.M. Grauwen, Meise).

INDEX

(Numeri indicantur marginales)

- Adalbertus (S.): 34
 Adam of Dryburgh: 1
 Aguilar del Campoo: 11
 Alexandre, Albert: 16
 Altena: 17
 Altenberg: 72
 Altenbredelar: 24
 Altenfels: 24
 Amiens, Saint-Jean: 44
 Anastasia (Belbuck): 72
 Anselm von Havelberg: 51
 Antwerpen: 12-14
 Antwerpen, H. Maria Magdalena: 12
 Antwerpen, H. Sacrament: 13
 Antwerpen, Sint-Michiel: 14
 Ardura, Bernard: 1, 73
 Arens, Detlev: 91
 Ariège: 32
 Arnsberg: 70, 84, 106
 Arnstein: 72
 Arquennes: 81
 Arzet, Augustin: 85
 Aubeterre: 72
 Augustinus (S.): 34
 Averbode: 7, 8, 55, 107

 Baeten, Arthur Anton: 20, 21
 Bakken, Frode: 98
 Bar: 38
 Bärenfänger, Rolf: 15
 Barthe: 15
 Barthes, Henri: 41
 Bavel, H. van: 19
 Béarn: 9, 46
 Beatrix (Himmelsporten): 72
 Beauport: 42
 Beaurepart: 1, 16
 Belbuck: 72
 België: 1, 55

Belgique: 1, 55
Belval: 44
Berentrop: 17
Berlicum: 19
Berne: 18-21, 45, 78
Bernhardi, W.: 5
Biard, Georges: 58
Blochause, Mathieu: 16
Blondel, Jacques-François: 104
Bochum: 31
Boghen, Jeannine: 76
Bohemia: 34, 110
Bois-Seigneur-Isaac: 8
Bonhomme, Charles: 59
Bonlieu: 22
Bonne-Espérance: 1, 44, 72
Bonneuil: 77
Boon, Karel G.: 6
Bornival: 81
Braine, Saint-Yved: 44
Brandl, Petr: 34
Brasil: 55
Bratislava: 34
Breda: 23
Breda, Sint-Catharinadal: 23
Bredelar: 24, 25
Brno-Židenice: 68
Bronislava (B.): 1
Bruns, Alfred: 101
Brzesko: 26
Bucilly: 44
Burghardt, Werner: 40

Cambrai: 4
Capitulum generale: 7
Cappel: 27, 36
Cappenberg: 4, 28, 29, 101
Cathérine de Bar: 38
Čechy: 34, 110

- Chartreuve*: 30
Chiguayante: 97
Chile: 97
Chotěšov: 72
Christina (B.): 1
circaria Gasconiae: 9, 46
circaria Westfaliae: 29
Clairefontaine: 103, 104
Clarholz: 31, 62
Clerck, D. De: 8
Coesfeld: 101
Combelongue: 32
Conception: 97
Corroy-le-Château: 4
Cuissy: 44
Cunera (S.): 19

Daelemans, Frank: 48
Dawant, Constantin: 81
Debert, Aline: 22, 65
Deisting, Heinrich Josef: 106
Dejongh, Guy: 95
Deport, Thomas: 39
Deutz, Helmut: 2, 3
Dielegem: 33
Doksany: 34
Dommartin: 44
Dortmund, St. Katharina: 35
Dryburgh: 1
Duffel: 1
Dufour-Malbezin, Annie: 76
Duisburg: 50
Düsseldorf: 17
Dyck, L.C. Van: 6, 7, 10, 38, 41, 53, 94

Ecuy, Jean-Baptiste l': 1, 79, 80
Eikeloh: 36
Elbing: 109
Elisabeth (Gempe): 72
Elisabeth (Herentals, Besloten Hof): 72
Elisabeth (Leliëndaal): 72
Elm, Kaspar: 75
Elsey: 37
Emo (Wittewierum): 108
Eriksson, Jan E.G.: 98
Erwitte: 36
España: 99, 105
Étival: 38

Eugenius III: 101

Fafié, Arno: 20
Falaise: 39
Ferras, Vincent: 32
Flaesheim: 40
Flameng, Jean: 81
Floreffe: 44
Fontcaude: 41
Fontenille: 77
Fosses: 4, 75
Fossier, Lucie: 76
France: 42-44
François, Jean-Luc: 63
Franque, François II: 103, 104
Franze, Johannes Baptista: 93
Fridericus (S.): 1
Friedrich Barbarossa: 49
Friedrich von Köln: 4
Friesland: 45
Frigolet: 1, 73
Fritzlar: 47

Galmiche, Xavier: 110
Gascogne: 9, 46
Gaye, Pascal: 9
Gembloux: 4
Gempe: 72
Gerard van Ninove: 81
Geras: 47
Gertrude (Altenberg): 72
Grange-au-Mont: 63
Grauwen, W.M.: 4
Grimbergen: 48
Guda (Arnstein): 72

Hadwige (Meer): 72
Hagen: 37
Haguenau, Saint-Nicolas: 49
Haltern: 40
Hamborn: 50, 75, 86, 88
Hane: 1
Haute, Robert Van den: 33
Havelberg: 51
Havlíčkov Brod: 111
Hengst, Karl: 17, 25, 27, 29, 31, 35-37, 40, 56, 62
Herentals, Besloten Hof: 52, 53, 72

- Hermann Joseph (S.): 1, 88
 Hermans: 23
 Hermans, J.: 74
Hermières: 54
 Hernando Garrido, José Luis: 11
Hesel: 15
 Hiestand, Rudolf: 101
Hilchenbach: 56
 Hildegunde (Meer): 72
Himmelsporten: 72
 Hlina, Hieronymus: 110
 Höing, Norbert: 106
Hombeek: 64
 Horstkötter, Ludger: 50, 75, 86, 88
 Houtman, E.: 52, 64
 Hugues de Bornival: 81
 Hugues de Fosses: 75
 Hugues de Saint-Victor: 10
Huizingen: 102
 Hurk, A.W. van den: 45
 Husson-Carcenac, Marie-Adèle: 65

 Jansen, Joost: 20
 Janssens, Herman: 107
Jaú: 55
 Jean de Mirmont: 16
Jemappes: 16
 Joannes Baptista (S.): 39
 Jode, Pieter I de: 6
 Joester, Ingrid: 89
 Jolk, Michael: 106
 Jorna, A.A.A.: 21

Kaathoven: 19
Kall: 87-89
Kalmthout: 96
 Kamphuis: 23
 Kaufmann, Karl: 85
 Kees, Peter: 66
Keppel: 56
 Kersten, Bernard: 21
Kleve: 17
 Klicnik: 57
Kloosterrade: 2, 3
 Klueting, Edeltraud: 37, 56
 Klueting, Harm: 25
Knechtsteden: 36
 Kok, H. de: 100

Köln: 4
Konstanz: 109
Kortenbos: 1
 Koubová, Vladimíra: 34
 Koyen, M.: 94
Krtiny: 57
 Kugler, Hermann Josef: 88
Kutná Hora: 110

Lahonce: 46, 58
 Lahr, Rudolf: 83
 Lalanne, Vincent: 46
Langedoc: 41
Laon: 59, 60, 80
Laon, Saint-Martin: 42, 44, 59-61
 Lavagne d'Ortigue, Xavier: 43
Laval Dieu: 44
Leer: 15
 Lees, Jay T.: 51
Leffe: 44
Leliëndaal: 64, 72
Lemgo: 27
 Lemmers, G.: 108
Lette: 62
Leuven: 95
 Libourel, Jean-Louis: 39
Licques: 44
Liège: 16
Liège, Saint-Lambert: 5
Lieu-Restauré: 44, 63
Lippstadt: 27
 Löhnertz, Werner: 87
 Lohrmann, Dietrich: 75
 Longère, Jean: 10
 Louys, Epiphane: 38
Loverval: 16
 Luc de Mont-Cornillon: 1
Lucerne, La: 42
 Luez, Philippe: 44
 Lugt, Frits: 6

 Machalka, A.: 68
Magdeburg: 5
 Manoury, Guillaume: 78
 Marchandisse, Alain: 5
 Maria (S.): 1, 34, 57, 81
 Marie (soeur, Valmont): 9
 Marie de Châteaueux: 38

- Mariëngaarde*: 1
Marmeffe, Pierre: 81
Marque, Jean-Baptiste: 99, 105
Marsberg: 24, 25
May, Johannes: 86
Mechelen, Leliëndaal: 64, 72
Mectilde de Bar: 38
Meer: 72
Meier, Johannes: 31, 62
Mesnil-Saint-Denis: 65
Michon, Solange: 107
Minne: 81
Mirabal, Rose Louise: 22
Mirmont: 16
Moerzeke: 8
Mol: 74
Mol, J.A.: 45
Mondaye: 9, 99, 105
Montaut: 9
Montcetz: 44
Mont-Cornillon: 1
Mont Sainte-Odile: 42
Mont Saint-Martin: 44
Morava: 57
Moustier: 4
Münster: 70, 101

Nederlanden: 6
Nes: 45
Neubourg: 49
Neuenrade: 17
Neuwied: 83
Neve, Joannes de: 67
Neys, R.: 96
Niederehe: 66
Nieuwenhuizen, J. Van den: 14
Nieuwmoer: 96
Ninove: 67, 81, 102
Noortgate, Machteld Van den: 12, 13
Norbertus (S.): 1-5, 34, 72, 75
Norge: 98
Nová Říše: 68
Nowy Sącz: 69

Oda (Bonne-Espérance): 72
Oelde: 62
Oelinghausen: 70
Oosterhout, Sint-Catharinadal: 23

Palencia: 11
Palestina: 71
Pálka, Bernardus: 68
Parent, Brigitte: 49
Paris: 6, 10, 34, 76
Parisse, Michel: 76
Park: 72
Pays Basque: 46
Peeters, C.J.A.C.: 23
Perre, Dirk Van de: 102
Petit-Roeulx: 81
Petronilla (Aubeterre): 72
Petrópolis: 55
Philippe d'Harvengt: 1
Picardie: 80
Pichler, Isfried H.: 109, 111
Pirapora: 55
Plongeron, Bernard: 44
Plouvier, Martine: 9, 30, 44, 54, 59, 61, 77, 79
Pomerol, Charles: 42
Pont-à-Mousson: 42, 73
Pontia (Aubeterre): 72
Postel: 4, 74
Postulator Ordinis: 8
Potthoff, Marie-Theres: 17
Pottier: 104
Praha: 34, 91, 110
Preiss, Frantisek: 34
Prémontré: 1, 44, 59, 75-80, 85, 101
Procopius (S.): 34

Queudeville, Pierre: 39

Radegundis (Sordillos): 72
Rajman, Jerzy: 26, 69, 90
Reimann, Norbert: 29, 35
Reims: 4
Renissart: 81
Restout, Eustache: 39
Retz: 103
Rham, Johann Richard: 106
Riboulleau, Christiane: 103
Richard, Pierre: 104
Richer (Kloosterrade): 2, 3
Ritz: 57
Roeulx, Le: 81
Roggenburg: 82

Rolduc: 2, 3
 Rommersdorf: 83
 Romsée, Bernard: 16
 Roosendaal: 23
 Roover, E. De: 8
 Rösenbeck: 24
 Rozières: 77
 Runbeck: 84

Saint-André-au-Bois: 44
 Sainte-Marie-au-Bois: 1
 Saint-Feuillen-du-Roeulx: 81
 Saint-Jean-de-la-Castelle: 46
 Saint-Just-en-Chaussée: 44
 Saint-Victor: 10
 Salm-Horstmar: 101
 Santiago de Chile: 97
 Santini: 57, 110
 São Paulo: 55
 Sarrance: 46
 Schlägl: 109, 111
 Schneider, Manfred: 27
 Schoten (NL): 45
 Schulz, Ulrich: 36
 Schussenried: 85, 86
 Selincourt: 44
 Selm: 28, 29
 Septfontaines: 44
 Séry: 44
 Shortell, Ellen M.: 72
 Sicard, Patrice: 10
 Slack, C.K.: 71
 Smetana, Bedřich: 111
 Smetana, Franz Joseph: 111
 Soissons: 63
 Sordillos: 72
 Souchon, Cécile: 60
 Steenkerk: 45
 Steinfeld: 1, 29, 87-89
 Strahov: 87, 90-92
 Strasbourg: 49

Tanchelm: 34
 Teplá: 93, 111
 Terkameren: 102
 Thenailles: 44
 Timmermann, Fritz: 84
 Tison, Léopold: 81

Tongerlo: 6, 7, 10, 38, 41, 53, 94-97
 Tønsberg: 98
 Tönsmeier, Hans Dieter: 24
 Toro: 99
 Tucuo-Chala, Pierre: 9
 Turnhout, Sint-Agnetendal: 100
 Tyl, H.J.: 93

Urdax: 46
 Utrecht: 21
 Üxheim: 66

Valmont: 9
 Valsery: 44
 Valvekens, J.B.: 7
 Varlar: 101
 Vejmluva: 57
 Veken, C.J.M. van der: 23
 Velden, G.M. van der: 18, 19, 78
 Vercuylen, Jan: 18
 Verhees, Hendrik: 19
 Vermand: 102
 Vicoigne: 102
 Villers-Cotterêts: 44, 103, 104
 Villoria: 105
 Vinkel: 19
 Vogler, J.J.: 110
 Vosterman, Lucas: 39
 Vroenhout: 23

Wedinghausen: 106
 Weißenau: 107
 Westfälischen Zirkarie: 29
 Wien, Himmelsporten: 72
 Windberg: 82, 88
 Winkel, Georges Vande: 9, 67
 Wittewierum: 108
 Wolf, Manfred: 70
 Woyslaw (Chotěšov): 72
 Wrocław, Sw. Wincenty: 109

Zabrdovice: 57
 Zandvliet: 12
 Želiv: 110, 111
 Zwierzyniec: 1

INDEX TOMI LXIX, 1993

ARTICULI

W.M. GRAUWEN, De duivelverhalen en het exorcisme van Norbert te Maastricht, 1122	51-59
W.M. GRAUWEN, Hoe Norbert de H. Schrift navolgde . . .	5-16
W.M. GRAUWEN, Norbert en de concilies van Keulen en Fritzlar, 1118	17-40
W.M. GRAUWEN, Norbert predikt te Antwerpen in 1124 . .	60-78
W.M. GRAUWEN, Norberts reis naar Laon, Kamerijk en Nijvel en de inbezitting van Prémontré, 1120	41-50
L.C. VAN DYCK, Superior Backx van Tongerlo en het norbertijnse parochiepastoraat (1839-1868)	79-106

DOCUMENTA

Bruno KRINGS, Das Ordensrecht der Prämonstratenser vom späten 12. Jahrhundert bis zum Jahr 1227. Der Liber consuetudinum und die Dekrete des Generalkapitels . .	107-242
G.M. VAN DER VELDEN, Brief van de hertog van Alva aan de premonstratenzers in de Nederlanden om in 1572 een nationaal kapittel te houden [te Park] in Leuven	243-245

RECENSIONES

P. AL en M. SCHNEIDERS (red.), <i>Een soort onschuldige hobby? Een eeuw liturgisch werk van de Norbertijnen in Nederland</i> (L.C. Van Dyck, O. Praem.)	259-260
Jan-Arnoūd BIJSTERVERELD, <i>Laverend tussen Kerk en wereld. De pastoors in Noord-Brabant 1400-1570</i> (L.C. Van Dyck, O. Praem.)	252-257
P.C.M. HOPPENBROUWERS, <i>Een middeleeuwse samenleving. Het Land van Heusden, ca. 1360 - ca. 1515</i> (H. van Bavel, O. Praem.)	251-252
Paul MAI (Hrsg.), <i>850 Jahre Prämonstratenserabtei Windberg</i> (L. Horstkötter, O. Praem.)	247-249

Max MÜLLER, Rudolf REINHARDT, Wilfried SCHÖNTAG (Hrsg.), <i>Marchtal, Prämonstratenserabtei, Fürstliches Schloß, Kirchliche Akademie</i> . Festgabe zum 300jäh- rigen Bestehen der Stiftskirche St. Peter und Paul (1692 bis 1992) (L. Horstkötter, O. Praem.)	257-259
Émile VAN BALBERGHE, <i>Les manuscrits médiévaux de l'abbaye de Parc</i> . Recueil d'articles (H. Janssens, O. Praem.)	249-251
Curt WALLIN (Hrsg.), <i>Tommarps Urkundsbok 1085-1600. Klostret - Hospitalet - Staden - Socknen</i> (T. Nyberg) . .	246-247
Chronicon	261-281
Index	282-286
Index tomi LXIX, 1993	287-288

